

Αλέξανδρος Γκιζέλης

Ο ΟΥΓΕΝΟΤΟΣ FRANÇOIS DE LA NOUE ΚΑΙ Η ΙΔΕΑ
ΜΙΑΣ ΠΑΝΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΕΝ ΜΕΣΩ ΓΑΛΛΙΚΩΝ
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ

«Είναι αξιοθρήνητο να βλέπει κανείς αυτούς που στον ίδιο Χριστό πιστεύουν, να εξοντώνουν αλλήλους ως άγρια θηρία, αφήνοντας τους φρικώδεις αυτούς Μωαμεθανούς να θριαμβεύουν επί εδαφών και επί του βίου ανθρώπων, και να λεηλατούν τους φτωχούς Χριστιανούς της Ανατολής».¹

Με το συναισθηματικά φορτισμένο αυτό ύφος ο ουγενότος (καλβινιστής) François de La Noue περιγράφει την εμφύλια θρησκευτική διαμάχη στη Γαλλία του 16^{ου} αιώνα, συσχετίζοντάς τη με τον ταυτόχρονο πολιτικό και στρατιωτικό θρίαμβο των Οθωμανών. Για το στρατιωτικό άνδρα και συγγραφέα La Noue, το αίτημα μιας κοινής εκστρατείας των χριστιανικών ομολογιών όλης της Ευρώπης κατά των Τούρκων προβάλλει ως εξαιρετικά επίκαιρο. Για το λόγο αυτό, αφιερώνει το πλέον εκτεταμένο κεφάλαιο της διάσημης πραγματείας του με τίτλο *Discours Politiques et Militaires* (Πολιτικές και Στρατιωτικές Διατριβές) στη λεπτομερή παρουσίαση του προτεινόμενου εγχειρήματος, ενώ και σε άλλα σημεία του έργου προχωρά σε συστηματικές αναφορές στον τουρκικό παράγοντα και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Πώς, άραγε, ερμηνεύεται η κεντρική ανάδειξη ενός αιτήματος με καταβολές στις σταυροφορίες και με στόχο την απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης σε μια εποχή έξαρσης της θρησκευτικής σύγκρουσης μεταξύ καθολικών και ουγενότων εντός του γαλλικού βασιλείου;

Θα επιχειρήσω να απαντήσω στο παραπάνω ερώτημα, στρέφοντας την έρευνα προς τις εξής κατευθύνσεις: πρώτον, αναδεικνύοντας το περιεχόμενο που προσλαμβάνει τόσο η σταυροφορία όσο και ευρύτερα η τουρκική απειλή στη Δύση κατά την Αναγέννηση· δεύτερον, σκιαγραφώντας το γενικότερο πολιτικό στίγμα του συγγραφέα των *Πολιτικών και Στρατιωτικών Διατριβών*· εν συνεχεία, παρουσιάζοντας τα βασικά σημεία του αντιτουρκικού σχεδίου του La Noue· και τέλος, εντάσσοντας την όλη σύλληψη στις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν στη Γαλλία κατά τη δεκαετία του 1580.

I. Παρά τη σχεδόν αρχετυπική ταύτιση του σταυροφορικού ιδεώδους με το Μεσαίωνα, η αλήθεια είναι πως τούτο παραμένει ζωντανό κατά την περίοδο της Αναγέννησης. Αν και σε πρακτικό επίπεδο οι ελπίδες μιας κοινής αναμέτρησης με το ισλάμ, και συγκεκριμένα με τους

---

¹ François de La Noue, *Discours Politiques et Militaires*, τόμ. 22 (Γενεύη–Παρίσι: Droz, 1967), 452.

Οθωμανούς, θα αποδειχθούν, τουλάχιστον έως τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, φρούδες, το όραμα της σταυροφορίας διατηρεί τη δημοτικότητά του. Πέραν των ποικίλων εκκλήσεων των εκπροσώπων της Αγίας Έδρας, η ιδέα αποκτά ευρύτατη διάχυση στους λόγιους κύκλους. Ήδη στην Ιταλία του Πετράρχη του 14^{ου} αιώνα,² κυρίως όμως του επόμενου αιώνα (και ιδίως μετά το 1453),³ θα αναπτυχθεί μια πλουσιότατη γραμματεία. Οι κοσμικοί ή και ιερωμένοι συντάκτες των σχετικών πραγματειών και επιστολών προς τον πάπα και τους ηγεμόνες (όπως ο Roggio, ο Biondo, ο Filelfo, ο Βησσαρίων κ.ά.) είναι φορείς της ανθρωπιστικής παιδείας. Μολονότι η αντιμετώπιση του τουρκικού ζητήματος δεν είναι μονολιθική,⁴ ο κανόνας είναι αυτός μιας πολεμικής αναμέτρησης με εκκοσμικευμένα και επικαιροποιημένα χαρακτηριστικά. Ως προς το τελευταίο, κυρίαρχα πλέον διακηρυσσόμενος στόχος δεν είναι αυτός της επανάκτησης των Αγίων Τόπων από τους Άραβες, αλλά της προστασίας αρχικά και της απελευθέρωσης εν συνεχεία της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους.⁵ Εμπνεόμενοι από την κλασική γραμματεία, οι ανθρωπιστές αποδίδουν στον Τούρκο πρωτίστως την ιδιότητα του «βαρβάρου» και όχι του «απίστου» –οι Τούρκοι ιεραρχούνται ως «απάνθρωπο γένος» (*immane genus*), αναθέτοντας στη χριστιανική Δύση το καθήκον υπεράσπισης του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού.⁶ Η ανανέωση αυτή του πολιτικού λεξιλογίου διαφαίνεται και στη δικαιολόγηση της σταυροφορίας: τίθενται σε δεύτερη μοίρα οι αυγουστίνειες και θωμιστικές διατάξεις περί «δίκαιου» ή «ιερού πολέμου»,⁷ και προβάλλονται υπό το πρίσμα πραγματιστικών συσχετισμών ισχύος οι έν-

² Βλ. Nancy Bisaha, "Petrarch's Vision of the Muslim and Byzantine East," *Speculum* 76, no. 2 (2001): 284-314.

³ Βλ. το εξαντλητικό άρθρο του James Hankins, "Renaissance Crusaders: Humanist Crusade Literature in the Age of Mehmed II," *Dumbarton Oaks Papers* 49, Symposium on Byzantium and the Italians, 13th-15th Centuries (1995): 111-207, ειδ. 111-146. Το γενικό περίγραμμα του 15^{ου} αιώνα δίνεται από το Robert H. Schwoebel, "Co-existence, Conversion, and the Crusade against the Turks," *Studies in the Renaissance* 12 (1965): 164-187.

⁴ Για την επιστράτευση και θεολογικών επιχειρημάτων βλ. Andrea Moudarres, "Crusade and Conversion: Islam as Schism in Pius II and Nicholas of Cusa," *MLN* 128, no. 1 (2013): 40-52.

⁵ Hankins, "Renaissance Crusaders," 113.

⁶ *Ο.π.*, 122.

⁷ Γενικά για τη μεσαιωνική θεωρία του δίκαιου πολέμου βλ. Frederick H. Russell, *The Just War in the Middle Ages* (Κανταβριγία: Cambridge University Press, 1975), ειδ. 258-291.

νοίες της αναγκαιότητας, της ωφελιμότητας και του κλέους από μια τέτοια νικηφόρα επιχείρηση.⁸

Η παραπάνω κληρονομιά δε θα αφήσει ανεπηρέαστο το λεγόμενο «βόρειο ανθρωπισμό». Στις αρχές του 16^{ου} αιώνα ο εξοχότερος εκπρόσωπός του, ο Έρασμος από το Ρότερνταμ, παρά τις συστηματικές εκκλήσεις του προς τους ηγεμόνες υπέρ της ειρήνης, οριοθετεί το αίτημα της ομόνοιας (*concordia*) μονάχα μεταξύ των χριστιανών· τουναντίον, οι Τούρκοι (όπως και οι Εβραίοι) εξαιρούνται ως ξένα σώματα, με αποκορύφωμα την επίσημη θέση του το 1530 υπέρ μιας σταυροφορίας κατά των Τούρκων.⁹ Η εμφάνιση του Λουθήρου θα προσδώσει νέα διάσταση στην ένοπλη αντιπαράθεση με τους Τούρκους. Τα πρώτα βήματα άλλωστε της Μεταρρύθμισης στα εδάφη της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας θα συμπέσουν χρονικά με την προέλαση των οθωμανικών στρατευμάτων στα ανατολικά σύνορα του Reich, με ορόσημα την πολιορκία της Βιέννης (1529) και την κατάληψη της Βούδας (1541). Οι ενστάσεις που διατυπώνονται από το Λούθηρο για τις διακηρύξεις της Ρώμης υπέρ μιας σταυροφορίας κατά των Οθωμανών, έχουν να κάνουν με το πρόσωπο του πάπα και την επιστρατευόμενη από την καθολική εκκλησία έννοια του «ιερού πολέμου» και όχι με κάποια θετική απεικόνιση των Τούρκων.¹⁰ Αφιερώνοντας στο συγκεκριμένο ζήτημα τρεις σύντομες πραγματείες, ο Λούθηρος θα ταχθεί αναφανδόν υπέρ της συστράτευσης των Γερμανών ηγεμόνων, ανεξαρτήτως ομολογιακής πίστεως, υπό τις εντολές του αυτοκράτορα και στο όνομα της χριστιανοσύνης –κυρίως όμως στο όνομα του γερμανικού έθνους: για το Λούθηρο η αντιμετώπιση του τουρκικού κινδύνου είναι υπόθεση αποκλειστικά της κοσμικής εξουσίας, διό και αντικαθίσταται η έννοια της «σταυροφορίας» (*Kreuzzug*) από αυτήν του «(αντι)τουρκικού πολέμου» (*Türkenkrieg*).¹¹ Παράλληλα ακμάζει μια ανθρωπιστικών καταβολών γραμματεία, η οποία προσδίδει στην τουρκική απειλή προγραμματική διάσταση: η ανάδειξη της φιλοπατρίας συμβαδίζει τόσο με την ε-

---

⁸ Hankins, *ό.π.*, 119-120. Πρβλ. επίσης Margaret Merve, “Nestor Denied: Francesco Filelfo’s Advice to Princes on the crusade against the Turks,” *Osiris* 25, no. 1 (2010): 47-65, ειδ. 57-58.

⁹ Βλ. σχετικά Nathan Ron, “The Christian Peace of Erasmus,” *The European Legacy. Towards New Paradigms* 19, no. 1 (2014): 27-42.

¹⁰ Kenneth M. Setton, “Lutheranism and the Turkish Peril,” *Balkan Studies* 3, no. 1 (1962): 133-168, ειδ. 141, 149-150.

¹¹ Setton, “Lutheranism,” 141.

μπέδωση της ομόνοιας μεταξύ των ομολογιών όσο και με την εθνική πανστρατιά κατά του εξ ανατολών κινδύνου.¹²

Στη Γαλλία του 16^{ου} αιώνα τα πράγματα δείχνουν πιο συγκεκριμένα. Όπως τονίζει και ο τίτλος τους ως «Χριστιανικοτάτων Βασιλέων», οι κάτοχοι του γαλλικού στέμματος είναι κατεξοχήν επιφορτισμένοι με την υπεράσπιση της αληθούς πίστεως, ενώ ο πρωταγωνιστικός τους ρόλος κατά τις μεσαιωνικές σταυροφορίες συνιστά καύχημα του εθνικού μύθου.¹³ Εν τούτοις, το γαλλικό βασίλειο, σε αντίθεση με τους γείτονές του στα ανατολικά και στα νότια, δε θα νιώσει άμεση απειλή από την τουρκική προέλαση. Μάλιστα, ο Φραγκίσκος Α΄ είναι πρώτος μεταξύ των χριστιανών ηγεμόνων, που ύστερα από την ήττα στην Παβία (1525) από τον Κάρολο Ε΄, θα προχωρήσει στη σκανδαλώδη για τα ήθη της εποχής συμμαχία με το σουλτάνο Σουλεϊμάν το Μεγαλοπρεπή – κίνηση υπαγορευόμενη τόσο από την ανάγκη αντιπερισπασμού στη στρατιωτική πίεση της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, όσο και από ευρύτερα οικονομικά συμφέροντα της Γαλλίας στο χώρο της Μεσογείου.¹⁴ Συνέπεια της σύμπραξης αυτής ήταν η διαχείμαση του οθωμανικού στόλου στο λιμένα της Τουλώνης (1543-1544) και η από κοινού πολιορκία της Νικαίας. Αν και η συμμαχία αυτή δε θα παραμείνει αδιατάρακτη, είναι γεγονός πως ο οίκος των Valois θα ακολουθήσει σε γενικές γραμμές μια στάση ευμενή έναντι της Υψηλής Πύλης, ως αντιπερισπασμό στην ισπανική και γερμανική περικύκλωση. Δεν είναι τυχαίο πως από τους ενωμένους χριστιανικούς στόλους που θα καταικήσουν τον αντίστοιχο οθωμανικό στη ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571), στο πλαίσιο του Ιερού Αντιτουρκικού Συνασπισμού (Sacra Liga Antiturca), θα απουσιάσει χαρακτηριστικά ο γαλλικός, ύστερα από την κομψή άρνηση της βασιλομήτορος Αικατερίνης των Μεδίκων προς τον πάπα.¹⁵

Αναμφίβολα, η υπαγορευόμενη από τις ανάγκες της Realpolitik στάση του γαλλικού στέμματος δεν ανταποκρινόταν στις διαθέσεις των πιστών χριστιανών του βασιλείου· και παρά την απόπειρα ορισμένων απολογητών της να την παρουσιάσουν ως «αναγκαία», η πλειοψηφία των λογίων θα τη θεωρήσει ανίερη και ολέθρια για τη Γαλλία.¹⁶ Αν και

¹² Alexander Schmidt, *Vaterlandsliebe und Religionskonflikt Politische Diskurse im Alten Reich (1555-1648)* (Λάντνεν: Brill, 2007), 240-289.

¹³ Michael Heath, "Unholy Alliance: Valois and the Ottomans," *Renaissance Studies* 3, no. 3 (1989): 303-315, ειδ. 303-304.

¹⁴ Βλ. σχετικά De Lamar Jensen, "The Ottoman Turks in Sixteenth Century French Diplomacy," *The Sixteenth Century Journal* 16, no. 4 (1985): 451-470.

¹⁵ Jensen, "Ottoman Turks," 459.

¹⁶ Heath, "Unholy alliance," 307, 314.

για τον Καλβίνο, ο Τούρκος είναι λιγότερο απεχθής απ' ό,τι ο αιρετικός και η ιδέα ενός ιερού αντιτουρκικού πολέμου θεολογικά ανυπόστατη,¹⁷ σε γενικές γραμμές, τόσο για την αναπτυσσόμενη ουγενοτική μειοψηφία όσο και για την καθολική πλειοψηφία, η εικόνα του Τούρκου είναι αποτρόπαιη, ταυτιζόμενη με την απάνθρωπη βία και τη λαγνεία.¹⁸ Στα παραπάνω θα πρέπει να συνυπολογισθεί και το γεγονός πως, ιδιαιτέρως στις τάξεις της γαλλικής αριστοκρατίας, τα σταυροφορικά αναγνώσματα παρέμεναν εξαιρετικά δημοφιλή, ενώ αρκετοί γόνοι ευγενών φρόντιζαν τον αντιτουρκικό τους ζήλο να τον πράξουν στρατευόμενοι στο μέτωπο της Ουγγαρίας κατά των σουλτανικών στρατευμάτων.¹⁹

Η αρνητική προδιάθεση έναντι του Τούρκου εντείνεται με την έκρηξη των θρησκευτικών πολέμων (1562-1598).²⁰ Στον ιδιότυπο «πόλεμο των λέξεων» που διεξάγεται μεταξύ των θρησκευτικών παρατάξεων,²¹ ο τουρκικός κίνδυνος υποφώσκει. Στη συνήθη κατηγορία από μέρους των καθολικών κατά της Μεταρρύθμισης, πως λειτουργεί ως πέμπτη φάλαγγα εντός της χριστιανοσύνης αρνούμενη την ιδέα της σταυροφορίας, η παράταξη των ουγενότων θα προβάλει τα αντεπιχειρήματά της. Για τον περίφημο συγγραφέα Philippe Duplessis-Mornay, ο πάπας, κατά μίμηση του ψευδοπροφήτου και Αντιχρίστου της Ανατολής Μωάμεθ, δεν είναι παρά ο «Αντίχριστος της Δύσης», ενώ η έννοια του «ιερού πολέμου» απογυμνώνεται ως προκάλυμμα της παπικής κενοδοξίας.²² Η σφαγή κατά τη Νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου (1572) και η δυσχερής θέση στην οποία περιέρχεται το στρατόπεδο των ουγενότων κατά τη δεκαετία του 1570 παροξύνει την επιχειρηματολογία. Οι διαπραττόμενες από τους αντιπάλους τους σφαγές τώρα χαρα-

¹⁷ Βλ. σχετικά Jacques Pannier, "Calvin et les Turcs," *Revue Historique* 180, no. 2 (1937): 268-286.

¹⁸ Marcus Keller, "The Turk of Early Modern France," *L'Ésprit Créateur* 53, no. 4 (2013): 1-8, ειδ. 2.

¹⁹ Brian Sandberg, "Going off to the War in Hungary: French Nobles and Crusading Culture in the Sixteenth Century," *The Hungarian Historical Review* 4, no. 2 (2015): 346-383, ειδ. 353-355.

²⁰ Γενικά για τους θρησκευτικούς πολέμους στη Γαλλία βλ. Mack P. Holt, *The French Wars of Religion, 1562-1629* (Κανταβρυγία: Cambridge University Press, 1995).

²¹ Για τον πόλεμο της προπαγάνδας μεταξύ των αντιμαχόμενων ομολογιών βλ. την εργασία του Κώστα Γαγανάκη, *Ο Πόλεμος των Λέξεων. Θρησκευτική Διαμάχη και Προπαγάνδα στη Γαλλία τον Καιρό της Νύχτας του Αγίου Βαρθολομαίου* (Αθήνα: Νεφέλη, 2003).

²² Βλ. το διαφωτιστικό άρθρο του Michael Heath, "Islamic Themes in Religious Polemic," *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 50, no. 2 (1988): 289-315, ειδ. 290-291, 295.

κτηρίζονται συστηματικά ως «τουρκικές θηριωδίες»,²³ ενώ η άλλοτε ανοικτή και άλλοτε συγκεκαλυμμένη επίθεση στον οίκο των Valois κινητοποιεί ένα επιπλέον επιχείρημα. Ταυτισμένος ο βασιλικός οίκος με την αντιδημοφιλή γαλλοτουρκική συμμαχία, δίδεται η αφορμή να επικριθεί ο Ερρίκος Γ΄ και κυρίως ο κύκλος των ζηλωτών του καθολικισμού που τον περιβάλλει, για το ότι επιχειρούν να μετατρέψουν το βασίλειο σε ανατολική δεσποτεία, αποσιλώνοντας το από τις παραδοσιακές του ελευθερίες. Αυτή είναι η κατηγορία που επισείει ανώνυμο φυλλάδιο του 1576 με το χαρακτηριστικό τίτλο «Η Γαλλο-Τουρκία» (*La France-Turquie*)²⁴ και η οποία, εκτός των άλλων, ηχεί βολικά στα ώτα της εξ αίματος αριστοκρατίας και στις αντιπολυταρχικές της διαθέσεις.²⁵ Ορίζοντας συστηματικά τον Τούρκο ως «βάρβαρο» (αλλά και αντιστρόφως), οι ουγενότοι χρησιμοποιούν τις έννοιες αυτές πολεμικά για να επιρρίψουν στους πολεμίους την κατηγορία της «βαρβαρότητας» και του «εκτουρκισμού» του βασιλείου.²⁶

Η επιστράτευση του Τούρκου στον αγώνα κατά της «τυραννίας» δε θα μονοπωληθεί από το καλβινιστικό στρατόπεδο. Η συγκρότηση το 1576 της Λίγκας (*Ligue*) από τους ζηλωτές του καθολικισμού, και ιδίως η δυναμική επαναδραστηριοποίησή της κατά την επόμενη δεκαετία παροξύνει την επιχειρηματολογία μεταξύ των αντιμαχομένων. Σε ένα κλίμα εσχατολογίας, θρησκευτικού μυστικισμού και συστηματικής επίκλησης του σταυροφορικού «αιρού πολέμου», οι μαχητές της Λίγκας, αναγορεύοντας εαυτούς σε «Πολεμιστές του Θεού», αναλαμβάνουν να υπερασπιστούν το βασίλειο από τη συμπορευόμενη με το κίνημα του «αθεϊσμού» προϊούσα «τουρκομανία».²⁷ Μια τέτοια κατηγορία δεν περιορίζεται στους ουγενότους ή και στους μετριοπαθείς καθολικούς αλλά από ένα σημείο και ύστερα έχει ως στόχο το στέμμα, στην ανοικτή πλέον πολεμική που διεξάγει η Λίγκα εναντίον του «Τούρκου βα-

²³ Heath, "Islamic Themes," 295.

²⁴ Ο πλήρης και λίαν διαφωτιστικός τίτλος του φυλλαδίου είναι: "La France-Turquie, c'est à dire conseils et moyens tenus par les ennemis de la couronne de France pour reduire le royaume en tel estat que la tyrannie turquesque," Ορλεάνη, 1576.

²⁵ Βλ. Γαγανάκη, *Πόλεμος των Λέξεων*, 145-46, ειδ. σημ. 16. Για την ταύτιση του Τούρκου με τον πρωτογονισμό και την ανατολική δεσποτεία βλ. Maria Elena Severini, "Tamerlan vs Bajazet: L' Origine de La Modernité chez Loys Le Roy Lecteur de Machiavel," *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 76, no. 1 (2014): 55-72, ειδ. 67-69.

²⁶ Denis Crouzet, *Les Guerriers de Dieu. La Violence au Temps des Troubles de Religion vers 1525-vers 1610*, τόμ. 1-2 (Παρίσι: Champ Vallon, 1990), ειδ. τόμ. 2, 153-158.

²⁷ Crouzet, *Guerriers de Dieu*, τόμ. 2, 399.

σιλέως» Ερρίκου Γ'.²⁸ Στο κλίμα αυτό η παρέμβαση του La Noue δείχνει λιγότερο ανεπίκαιρη απ' ό,τι εκ πρώτης όψεως φαίνεται.

II. Ο La Noue (1531-1591) ανήκει στους πρωταγωνιστές των γαλλικών θρησκευτικών πολέμων. Η ιδιότητα που τον συνοδεύει είναι προπάντων αυτή του πολεμιστή. Γόνος ονομαστών ευγενών της Βρετάνης, λαμβάνει το βάπτισμα του πυρός ως ακόλουθος του Ερρίκου Β' στο Πεδεμόντιο κατά την όψιμη φάση της σύγκρουσης με τους Αψβούργους. Στα 1558 προσχωρεί στον καλβινισμό. Με την έναρξη των θρησκευτικών πολέμων, αποκτά ηγετικό ρόλο στο στρατόπεδο των ουγενότων, μετέχοντας στις μεγάλες μάχες του Dreux (1562), Saint Denis (1567) και Jarnac (1569), ενώ κατά την πολιορκία της Fontenay (1572) ακρωτηριάζεται στην αριστερά χείρα. Η παρουσία του στις Κάτω Χώρες προς υποστήριξη των εξεγερμένων προτεσταντών, συγχρόνως όμως ευθυγραμμιζόμενος και με την εχθρική προς τα ισπανικά συμφέροντα πολιτική του Καρόλου Θ', θα αποδειχθεί μάλλον σωτήρια, καθώς θα είναι από τους λίγους εκ των κεφαλών της ουγενοτικής παράταξης που θα διασωθούν από τις σφαγές της Νύχτας του Αγίου Βαρθολομαίου. Έκτοτε διατηρεί στενούς δεσμούς με τον ομόδοξό του Ερρίκο της Ναβάρρας (μετέπειτα στεφθέντα ως Ερρίκο Δ'), ενώ στρατεύεται και στο κίνημα των «δυσारेστημένων» έναντι του θρόνου ευγενών (Malcontents)· τούτο συγκροτείται υπό το μικρότερο αδελφό του άρτι στεφθέντος Ερρίκου Γ', τον Ηρακλή-Φραγκίσκο, δούκα της Αλενζον, και γίνεται πόλος έλξης των ουγενότων, προβάλλοντας, ανάμεσα στα άλλα, την ιδέα της εθνικής συναδέλφωσης.²⁹ Το 1579 μεταβαίνει εκ νέου στις Κάτω Χώρες ως επικεφαλής γαλλο-σκωτικού εκστρατευτικού σώματος εναντίον των Ισπανών. Το επόμενο έτος αιχμαλωτίζεται από τα ισπανικά στρατεύματα, μένει έγκλειστος για μια πενταετία στο κάστρο του Limbourg και τελικά αποφυλακίζεται κατόπιν παρεμβάσεως του πανίσχυρου καθολικού οίκου των Guises (με τον οποίον ο La Noue, παρά τη θρησκευτική διαφορά, συνδέεται με ισχυρούς δεσμούς πατρωνίας) στον Ισπανό μονάρχη. Ύστερα από την επάνοδό του στη

²⁸ Heath, "Islamic Themes," 296.

²⁹ Για την εμπλοκή του La Noue στους «δυσारेστημένους» ευγενείς κατά τον 5^ο θρησκευτικό πόλεμο (1574-76) βλ. James Supple, "The Role of Francois de La Noue in the Siege of La Rochelle and the Protestant Alliance with the Mécontents," *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 43, no. 1 (1981): 107-122. Για την πολιτική φυσιογνωμία του κινήματος βλ. τη σπουδαία εργασία της Arlette Jouanna, *Le Devoir de Révolt. La noblesse française et la gestation de l'État moderne, 1559-1661* (Παρίσι: Fayard, 1989), 147-179. Πρβλ. Γαγανάκη, *Πόλεμος των Λέξεων*, 125-126, 129.

Γαλλία θα προσφέρει τις στρατιωτικές υπηρεσίες στον Ερρίκο Γ΄ καθώς και διάδοχό του Ερρίκο Δ΄ ενάντια στη Λίγκα. Θα πέσει μαχόμενος το 1591 κατά την πολιορκία της Lamballe πλησίον της γενέτειράς του.³⁰

Κατά τα έτη του πενταετούς εγκλεισμού του (1580-1585) ο La Noue συντάσσει τις *Πολιτικές και Στρατιωτικές Διατριβές*, οι οποίες εκδίδονται αρχικά στη Βασιλεία της Ελβετίας (1587) και ακολουθούν σχεδόν αμέσως μεταφράσεις τους σε αγγλικά, γερμανικά, λατινικά. Έργο με χαλαρή ενότητα, περιέχει ηθολογικές παρατηρήσεις, ιστορικές παρεκβάσεις, σκέψεις περί της μοναρχίας και τα καθήκοντα της εγχώριας αριστοκρατίας, τεχνικής φύσεως στρατιωτικά ζητήματα ενώ, εκτός των άλλων, αποτελεί πολύτιμη ιστορική πηγή για την πρώτη φάση των γαλλικών θρησκευτικών πολέμων. Ο La Noue στοχάζεται και συγγράφει ως ένας ανθρωπιστής λόγιος της όψιμης Αναγέννησης. Είναι γνώστης της αρχαίας ιστοριογραφίας (έχει μελετήσει και συχνά παραπέμπει στους Θουκυδίδη, Ξενοφώντα, Πλούταρχο, Σαλλούστιο, Τίτο Λίβιο), των πατερικών κειμένων (ιδίως του Αυγουστίνου) αλλά και της θεολογίας του Καλβίνου, ενώ από τους σύγχρονούς του στοχαστές προκύπτει πως κατέχει μια πλειάδα εξ αυτών, όπως τους Machiavelli, Guicciardini, Rabelais, Hotman, Bodin, Montaigne κ.ά.³¹

Κύριο στίγμα του έργου είναι η καταγγελία των εθνοκτόνων θρησκευτικών συγκρούσεων, συνδυαζόμενη με την ανάδειξη μιας σειράς προτάσεων που θα οδηγήσουν

«στην αποκατάσταση της τάξης και στην διατήρηση του κράτους (estat)».³²

Ο συγγραφέας, υπό το πρίσμα της ειρήνευσης του βασιλείου, τάσσεται ανοικτά υπέρ της θρησκευτικής ομόνοιας (concorde) μεταξύ των αντίπαλων ομολογιών. Η στάση αυτή υπήρξε κύρια αιτία ταύτισής του από κάποιους μελετητές με το αναδυόμενο κίνημα των *politiques*.³³ Ακόμη και αν είναι εξαιρετικά παρακινδυνευμένο να γίνει λόγος για κάποιο

³⁰ Για τα βιογραφικά στοιχεία βλ. γενικά Henri Hauser, *François De La Noue (1531-1591)* (Γενεύη: Slatkin Reprints, 1970). Για μια επιμέρους κριτική της οπτικής του Hauser βλ. William Huseman, "François de La Noue (1531-1591) au service du libéralisme du XIX siècle," *Renaissance and Reformation/Renaissance et Réforme* 9, no. 3 (1985): 189-208.

³¹ Hauser, *La Noue*, 142-145.

³² La Noue, *Discours*, τόμ. 1, 49.

³³ Ian Morrison, "François de La Noue, les Guerres de Religion et la Tolérance religieuse," *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 48, no. 1 (1986): 71-84, ειδ. 71-72.

ενιαίο τέτοιο κίνημα, το οποίο προωθούσε την ειρήνευση του βασιλείου μέσω της υπαγωγής της θρησκείας στην πολιτική,³⁴ η οπτική του La Noue είναι μάλλον συντηρητική. Ο πυρήνας της σκέψης του πηγάζει από τη μεσαιωνική πολιτική θεολογία, η οποία τροφοδοτεί άλλωστε και τον καλβινισμό: δημιουργός πάσης πολιτικής κοινωνίας, θεμελιωμένης στην ευσέβεια και τη δικαιοσύνη, ορίζεται ο Θεός,³⁵ ενώ, υπό το πρίσμα της επίκαιρης διαμάχης περί μακιαβελλισμού,³⁶ επικρίνονται οι «ολέθριες διδασκαλίες» του Machiavelli.³⁷ Ενίοτε ο ευσεβής La Noue καταφεύγει και στην άτεγκτη ηθικολογία, σφοδρός πολέμιος της αθεΐας και του ελευθεριασμού.³⁸ Είναι αλήθεια όμως πως συχνά ανιχνεύεται μια στάση διφυής, ανοικτή σε αμιγώς πολιτικά επιχειρήματα. Η επίτευξη θρησκευτικής ομόνοιας, την οποία ο συγγραφέας οραματίζεται και ως «αγαθή πολιτική ομόνοια»,³⁹ υπαγορεύεται ασφαλώς από τους αδελφικούς δεσμούς μεταξύ χριστιανών, κυρίως όμως από την επισήμανση του διαβρωτικού για το πολιτικό σώμα ρόλου του φατριασμού και της διχόνοιας –τόπος με θύραθεν καταβολές και ευρεία διάδοση στα κείμενα του αναγεννησιακού ανθρωπισμού.⁴⁰ Ως επιστέγασμα της ειρηνοποιού ρητορικής του, ο La Noue αποδίδει στο μοναρχικό θεσμό το σύμβολο της ενότητας και του μεγαλείου του βασιλείου, αναγνωρίζοντας το μονάρχη ως

«κοινό πατέρα των υπηκόων του».⁴¹

Αυτό που επίσης απασχολεί έντονα το συγγραφέα είναι ο ρόλος των ευγενών στο βασίλειο. Γόνος ο ίδιος της αριστοκρατίας του ξίφους (noblesse d' épée), διεκτραγωδεί την πενία της, τον τρυφηλό της βίο, την αμάθεια, προπάντων την απώλεια της προγονικής αρετής (vertu),

³⁴ Γενικά για τους politiques βλ. Quentin Skinner, *Τα Θεμέλια της Νεότερης Πολιτικής Σκέψης* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2005), 569-574. Μια πιο εκλεπτυσμένη εικόνα δίδεται από το Mario Turchetti, ιδίως στο άρθρο του “Middle Parties in France during the Wars of Religion,” στο: *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands 1555-1585*, P. Benedict κ.ά. (επιμ.) (Αμστερνταμ: Royal Netherlands Academy of Arts and Science, 1999), 165-184.

³⁵ La Noue, *ό.π.*, 17.

³⁶ Γενικά βλ. Θεοδόσης Νικολαΐδης, *Είδωλα του Μακιαβέλλι. Η πολεμική γύρω από τον «μακιαβελλισμό» στην Γαλλία μεταξύ 1572 και 1643* (Αθήνα: Εστία, 2003).

³⁷ La Noue, *ό.π.*, τόμ. 6, 160.

³⁸ La Noue, *ό.π.*, τόμ. 1, 20-34.

³⁹ La Noue, *ό.π.*, τόμ. 3, 100.

⁴⁰ La Noue, *ό.π.*, τόμ. 2, 60-80. Για τον ανθρωπιστικό τόπο περί φατριασμού βλ. Skinner, *Θεμέλια*, 85-90, 105.

⁴¹ La Noue, *ό.π.*, τόμ. 5, 152.

στρεφόμενος ενίοτε και κατά της αριστοκρατίας της τηβέννου (noblesse de robe). Όπως επιγραμματικά διατυπώνεται, ενώ η αριστοκρατία ήκμαζε κατά το παρελθόν πρωτοστατώντας σε έργα

«δικαιοσύνης και ανδραγαθίας»,

το πλήθος των απογόνων τους

«δεν κληρονόμησε την ίδια αρετή»,

αλλά μέσα στη γενική διαφθορά

«νοθεύτηκε και απομακρύνθηκε από τα παλαιά ήθη».⁴²

Η κριτική αυτή αποκρυσταλλώνεται στην παρουσίαση της πρότασής του περί δημιουργίας Ακαδημιών, υπό την αιγίδα του θρόνου, που θα παρέχουν την αρμόζουσα αγωγή σε γόνους της αριστοκρατίας του ξίφους –η επιδραστικότερη ιδέα των *Διατριβών*, με ευρεία διάδοση και εκτός Γαλλίας.⁴³ Και εδώ εντοπίζεται πάλι το πρόταγμα της θρησκευτικής ομόνοιας, καθώς στις επιφορτισμένες κυρίως με τη στρατιωτική εκπαίδευση Ακαδημίες, θα γίνονται δεκτοί εξίσου καθολικοί και ουγενότοι, με σκοπό τη στελέχωση του βασιλικού στρατού. Εν τέλει, συνδεδειγμένος κρίκος στο όραμα της ειρήνευσης και θρησκευτικής ανοχής, της αναμόρφωσης των ευγενών, της αποκατάστασης της ισχύος της μοναρχίας και της νομιμοφροσύνης έναντι αυτής, είναι η σταθερή επίκληση της έννοιας της πατρίδας και του έθνους. Αν και θα ήταν παραπλανητικό να ταυτίσουμε το αριστοκρατικών καταβολών εθνικό φρόνημα του συγγραφέα με τον εθνικισμό του 19^{ου} αιώνα, ο La Noue αναμφίβολα επιθυμεί να στοχάζεται ως ένας «καλός Γάλλος» και να εργάζεται για τη δόξα της Γαλλίας.⁴⁴

⁴² *Ο.π.*, 133.

⁴³ *Ο.π.*, 133-159. Πρβλ. επίσης William Huseman, “François de La Noue, La Dignité de l’Homme et l’Institution des Enfants Nobles: Contribution à l’Étude de l’Humanisme Protestant,” *Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance* 42, no. 1 (1980): 7-25· Andrea Bruschi, “Des Projets pédagogiques trans-confessionnels au temps des guerres de religion: les gentilshommes huguenots et les Premiers Dessesins d’Académies Nobiliaires,” *Bulletin de la Société de l’Histoire du Protestantisme Français* 158 (2012): 531-542, ειδ. 538-540. Για την επίδραση των Ακαδημιών του La Noue βλ. Norbert Conrads, *Ritterakademien der Frühen Neuzeit. Bildung als Standesprivileg im 16. Und 17. Jahrhundert* (Γοτtingη: Vandenhoeck und Ruprecht), 23-39.

⁴⁴ Huseman, “Au service du libéralisme,” 201-202. Σχετικά με την εθνική συνείδηση στη Γαλλία της περιόδου βλ. Myriam Yardeni, *La Conscience Nationale en France*

III. Ως εισαγωγή στο όλο εγχείρημα, ο La Noue αφιερώνει το 21^ο κεφάλαιο των *Πολιτικών και Στρατιωτικών Διατριβών* με το χαρακτηριστικό τίτλο: «Οι συμμαχίες των Χριστιανών ηγεμόνων με τους Μωαμεθανούς, θανάσιμους εχθρούς του ονόματος του Χριστού, επέβησαν πάντα ατυχείς· οφείλουμε, λοιπόν, να μην συνάπτουμε στενές σχέσεις μαζί τους».⁴⁵ Τα επιχειρήματα που αναπτύσσονται φανερώνουν την πολύμορφη συγκρότηση του συγγραφέα. Επικαλούμενος το δημοφιλές στην εποχή του χρονικό του Γερμανού λουθηρανού Johan Carion, ο αφηγητής τοποθετεί την κοιτίδα των Οθωμανών στον Καύκασο· και τούτο, διότι ευθυγραμμιζόμενος με τη νέα τάση στους χώρους των ανθρωπιστών να προβάλλουν την καταγωγή των τουρκικών φύλων από τους άγριους Σκύθες (και όχι από τους ευγενείς Τρώες), υπαινίσσεται τη γενετική σχέση του

«άγριου αυτού έθνους»

με τη θηριωδία.⁴⁶ Σε συνδυασμό με την πίστη σε μια θρησκεία

«γεμάτη ασέβεια και βλασφημία εναντίον του Θεού»

προήχθη από τους Τούρκους

«η πλέον φρικτή και θηριώδης τυραννία, συγκροτηθείσα, ως φαίνεται, μάλλον για την ανατροπή των νόμων, της πειθαρχίας και της εντιμότητας».⁴⁷

Ακολούθως επισημαίνεται πως όσοι ηγεμόνες χριστιανικών κρατών (από τους Παλαιολόγους έως το Λουδοβίκο Sforza ή και τον πάπα Αλέξανδρο ΣΤ΄) συγκατάνευσαν σε μια συμμαχία με τον Τούρκο, εισέπραξαν εν τέλει το

---

pendants les Guerres de Religion (1559-1598) (Παρίσι–Λουβέν: Editions Nouwe-laerts, 1971), ιδιαίτερα για τη συνδρομή των καλβινιστών σε μια νέα αντίληψη για την πατρίδα και το έθνος βλ. 183 κ.ε., ειδ. 197-198. Πρβλ. Myriam Yardeni, *Enquêtes sur l'Identité de la "Nation France." De la Renaissance aux Lumières* (Παρίσι: Champ Vallon, 2004), ειδ. 265-278, 308-317.

⁴⁵ La Noue, *ό.π.*, τόμ. 21, 417.

⁴⁶ *Ο.π.*, 418. Για τη νέα οπτική των ανθρωπιστών της Αναγέννησης και ιδίως για το έργο του Johan Carion βλ. Michael Heath, "Renaissance Scholars and the Origins of the Turks," *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 41, no. 3 (1979): 453-471, ειδ. 454-455.

⁴⁷ La Noue, *ό.π.*, τόμ. 21, 420.

«όνειδος και την καταστροφή».⁴⁸

Κι αυτό γιατί ο La Noue εντοπίζει στους Τούρκους, «βαρβάρους» μεν όντες αλλά και «έθνος υπεροπτικό», την ικανότητα των Ρωμαίων να εκμεταλλεύονται τις έριδες των αντιπάλων τους προκειμένου να επεκτείνουν την εξουσία τους.⁴⁹

Εν συνεχεία αναπτύσσεται το ακανθώδες ζήτημα της συμμαχίας των Valois με το σουλτάνο. Ο συγγραφέας δεν αποφεύγει τη σκληρή γλώσσα. Μολονότι ο Φραγκίσκος Α΄ και οι διάδοχοί του επιδίωξαν τη συμμαχία με σκοπό την εξυπηρέτηση των γαλλικών συμφερόντων, κατά το La Noue το αποτέλεσμα ήταν η κηλίδωση του γαλλικού ονόματος στα ευρωπαϊκά έθνη και ένα βαρύ πλήγμα στο γόητρο του βασιλείου.⁵⁰ Υιοθετώντας μια διαδεδομένη εντός του προτεσταντισμού (ιδίως μεταξύ των λουθηρανών) ερμηνεία ενός βιβλικού χωρίου από την προφητεία του Δανιήλ, ο οποίος (υποτίθεται πως) ταύτιζε το οθωμανικό «βασιλείο» με το μικρό κέρας του Αντιχρίστου, το οποίο διαδέχεται την «αυτοκρατορία» της Ρώμης,⁵¹ χαρακτηρίζει κάθε διάθεση από μέρους των ηγεμόνων της χριστιανικής Ευρώπης υπέρ μιας συμμαχίας με τον Τούρκο ως

«επίθεση κατά της ευσέβειας».⁵²

Το τουρκικό βασίλειο περιγράφεται ως μια «τρομερή τυραννία», οι υπήκοοι του οποίου ζουν σε κατάσταση δουλείας, οι πόλεμοι διεξάγονται δίχως ηθική βάση, απουσιάζει κάθε πολιτική και εκκλησιαστική αρχή, και επικρατεί η πολυγαμία, η προδοσία και η θηριωδία.⁵³ Σε ακόμη πιο δεικτικό ύφος διατυπώνεται η απορία για το γεγονός πως πλήθος καρδινάλιων, επισκόπων και λογίων θεώρησαν μια τέτοια συμμαχία ως αγαθή ή, τουλάχιστον, δεν έπραξαν κάτι για να την ανατρέψουν, καταλήγοντας με ένα καυστικό σχόλιο:

«απέναντι σε αυτούς τους Βαρβάρους θα όφειλε ο Πάπας να εκδίδει αφορισμούς, καθώς και οι ηγεμόνες να εξαπολύουν την οργή και τα όπλα τους, παρά μεταξύ τους ή κατά των υπηκόων

⁴⁸ *Ο.π.*, 426.

⁴⁹ *Ο.π.*, 424.

⁵⁰ *Ο.π.*, 428.

⁵¹ Βλ. σχετικά Stanford Reid, "The Four Monarchies of Daniel in Reformation Historiography," *Historical Reflections/Réflexes Historiques* 8, no. 1 (1981): 115-123.

⁵² La Noue, *ό.π.*, τόμ. 21, 432.

⁵³ *Ο.π.*, 431.

τους, επί των οποίων με μεγάλη ευκολία αποδίδουν το έγκλημα της αιρέσεως».⁵⁴

Οι Τούρκοι, επισημαίνεται, είναι

«οι πραγματικοί αιρετικοί», διό και χρέος είναι «να αδράξουμε το ξίφος εναντίον τους, όχι για να τους προσηλυτίσουμε (γιατί το Ευαγγέλιο δεν γίνεται αποδεκτό μεταξύ των ανθρώπων παρά μόνο με το κήρυγμα και τον αγαθό βίο), αλλά για να καταστείλουμε την θηριωδία και την τυραννία τους».⁵⁵

Όσο λοιπόν «αξιοθρήνητοι» είναι οι εμφύλιοι πόλεμοι, τόσο «αναγκαίοι» είναι οι πόλεμοι κατά των Τούρκων, με την επισήμανση να μην αναζητείται ποτέ ωφέλεια σε υποθέσεις απογυμνωμένες από κάθε έννοια εντιμότητας.⁵⁶

Καταλήγοντας, ο συγγραφέας επιχειρεί να απαντήσει και στις πιθανές αιτιάσεις ενός εκκοσμικευμένου και πιο πραγματιστικού ακροατηρίου. Μπροστά στο φόβο μιας ενδεχόμενης εκμετάλλευσης από τη διατάραξη της γαλλο-τουρκικής συμμαχίας από τους εχθρούς του βασιλείου, υιοθετείται ένας πιο νηφάλιος τόνος. Διατυπώνεται ο ισχυρισμός πως ο αυτοκράτορας δε θα αποτολμούσε έναν πόλεμο κατά της Γαλλίας, εξαιτίας του μεγέθους μιας τέτοιας επιχείρησης αλλά και του φόβου της λουθηρανικής αντιπολίτευσης στο εσωτερικό της Γερμανίας· ομοίως ο ισπανικός θρόνος, λόγω και των στρατηγικών συμφερόντων του στις Κάτω Χώρες, δε θα είχε κάποιο συμφέρον να διαταράξει την ειρήνη με το γαλλικό βασίλειο.⁵⁷ Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με μια συναισθηματική επίκληση του εθνικού παρελθόντος και των ανδραγαθημάτων των Γάλλων βασιλέων κατά των Αράβων από το Φίλιππο Αύγουστο και το Γοδεφρείγο του Bouillon έως ακόμη τον Καρλομάγνο και τον Κάρολο Μαρτέλλο, κάνοντας έκκληση προς το μονάρχη για δράση.⁵⁸

Το επίμαχο 22^ο κεφάλαιο που ακολουθεί φέρει τον τίτλο: «Ενωμένοι γερά οι χριστιανοί ηγεμόνες δύνανται εντός τεσσάρων ετών να εκδιώξουν τους Τούρκους από την Ευρώπη».⁵⁹ Ομολογώντας πως όσες πληροφορίες διαθέτει για τις συγκρούσεις με τα τουρκικά στρατεύματα τις

⁵⁴ *Ο.π.*, 432.

⁵⁵ *Ο.π.*, 432-433.

⁵⁶ *Ο.π.*, 433.

⁵⁷ *Ο.π.*, 434.

⁵⁸ *Ο.π.*, 435-436.

⁵⁹ La Noue, *ό.π.*, τόμ. 22, 437.

έχει συλλέξει από κείμενα και όχι από προσωπικές εμπειρίες, ο La Noue επιχειρεί να καταστήσει στον αναγνώστη σαφές πως

«ένας τέτοιος πόλεμος είναι αναγκαίος ως ουδείς άλλος».⁶⁰

Κατά τη γνώμη του, παρά τις πρόσκαιρες ήττες τους, οι Τούρκοι θα επιχειρήσουν εκ νέου να κατακτήσουν την Ευρώπη, με τον κίνδυνο κάποια στιγμή να φτάσουν ακόμη και στις όχθες του Ρήνου ποταμού.⁶¹ Την ίδια στιγμή οι ηγεμόνες μένουν ιδιοτελώς προσηλωμένοι στην επίτευξη ιδίου οφέλους και όχι του κοινού καλού της χριστιανοσύνης, βουτηγμένοι στο φόβο και στην προς αλλήλους καχυποψία, με συνέπεια να βασιλεύει η πλεονεξία και το μίσος.⁶² Απέναντι στα «ολέθρια αυτά πάθη», ο La Noue εφευρίσκει ως «θεραπεία» –υιοθετώντας το ακμάζον στην εποχή του λεξιλόγιο του στωικισμού–⁶³ τη διοχέτευσή τους σε έναν «κοινό σκοπό»: ήτοι, σε μια κοινή εκστρατεία των χριστιανών ηγεμόνων κατά της Πύλης.

Ακολουθεί ο καθορισμός της συλλογικής ηγεσίας που θα αναλάβει μια τέτοια επιχείρηση. Πρώτο πρόσωπο ορίζεται ο πάπας, με το αιτιολογικό πως χαίρει σεβασμού μεταξύ των καθολικών ηγεμόνων. Το απόσπασμα δε φείδεται φαρμακερών σχολίων. Οι ηγεμόνες, βλέποντας τον προκαθήμενο της Αγίας Έδρας να μην τους παρακινεί, πλέον, με τη συνήθη κραυγή:

«κόψτε τον λαιμό όσων υπηκόων σας δεν με αναγνωρίζουν»

θα πεισθούν από την «αρετή των παραινέσεών του» και θα ακολουθήσουν το παράδειγμα όσων άλλων στρατεύτηκαν για την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων.⁶⁴ Ως δεύτερο «αναγκαίο» πρόσωπο κρίνεται ο αυτοκράτορας, που

⁶⁰ *Ο.π.*, 441.

⁶¹ *Ο.π.*, 444.

⁶² *Ο.π.*, 445.

⁶³ *Ο.π.*, 445. Για την ανάδυση του στωικισμού ως φιλοσοφικού όπλου στην κατασίγηση των θρησκευτικών παθών στην Ευρώπη βλ. Gerhard Oestreich, *Neostoicism and the Early Modern State* (Κανταβριγία: Cambridge University Press, 1982). Ειδικά για τη Γαλλία κατά την επίμαχη περίοδο πρβλ. Mark Greengrass, *Governing Passions. Peace and Reform in the French Kingdom, 1576-1585* (Οξφόρδη: Oxford University Press, 2007).

⁶⁴ La Noue, *ό.π.*, τόμ. 22, 446.

«καίτοι ο τίτλος που φέρει δεν συμβαδίζει τώρα με την εξουσία του»,

απολαμβάνει κι αυτός μεγάλο σεβασμό.⁶⁵ Το τρίτο πρόσωπο είναι αυτό του Βασιλέα της Ισπανίας, που λόγω του μεγαλείου και της ισχύος που κατέχει, σε κάθε εκφορά των λόγων του φόβος καταλαμβάνει τους πάντες, βαίνοντας προς τάχιση εκτέλεση των εντολών του.⁶⁶ Η αίσθηση της ειρωνείας είναι αναμφίβολα διάχυτη, αν λάβουμε μάλιστα υπόψη πως η παραπάνω τριανδρία αποτελεί και την προμετωπίδα του αγώνα κατά της Μεταρρύθμισης στην Ευρώπη.

Ως πλέον ακανθώδης πρέπει να θεωρείται, σύμφωνα με το συγγραφέα, η προσέλευση στον κοινό σκοπό του χριστιανικότατου Βασιλέως της Γαλλίας.⁶⁷ Κι αυτό διότι κάτι τέτοιο αντίκειται στην παραδοσιακή πολιτική των Valois, τόσο έναντι των Τούρκων όσο και των ανταγωνιστικών προς τη Γαλλία χριστιανικών δυνάμεων. Ο αιφνίδιος όμως θάνατος του Αλεξον (1584) προβάλλεται τώρα ως ευτυχής συγκυρία για τη σφυρηλάτηση των σχέσεων του γαλλικού και του ισπανικού βασιλικού οίκου· μια τέτοια εξέλιξη, επισημαίνεται, θα απέβαινε κομβική για την επιτυχία του όλου εγχειρήματος, παρακινώντας τους υπόλοιπους ηγεμόνες της Ευρώπης να συμπράξουν στο όλο εγχείρημα.⁶⁸ Ο La Noue θέτει σε κοινή μοίρα τη Γαλλία και την Ισπανία, καθώς αμφότερα τα βασίλεια, λόγω της διατάραξης της θρησκευτικής «ομόνοιας» έχουν οδηγηθεί στην «καταστροφή» –η αναφορά στην Ισπανία του Φιλίππου Β΄ συνδέεται με την ισπανική παρουσία στη Φλάνδρα και τη μαινώμενη σύγκρουση με τους προτεστάντες.⁶⁹ Με αφορμή αυτή, πέραν της σταθερής ειρωνείας στο πρόσωπο του Φιλίππου Β΄ και στην ουσία υπεύθυνου για τη φυλάκισή του, ο συγγραφέας βρίσκει την ευκαιρία να επιτεθεί στους ιησούιτες και στον ανατρεπτικό ρόλο που διαδραματίζουν για την ίδια τη μοναρχική εξουσία:

«όσοι ηγεμόνες», επισημαίνεται, «θέλησαν με πολέμους να συνδεύσουν τον ορμητικό ζήλο των ιερέων τους, παραμόρφωσαν τα κράτη τους και σμίκρυναν το μεγαλείο τους».⁷⁰

---

⁶⁵ *Ο.π.*, 446.

⁶⁶ *Ο.π.*, 447.

⁶⁷ *Ο.π.*, 447-449.

⁶⁸ *Ο.π.*, 451.

⁶⁹ *Ο.π.*, 451-453.

⁷⁰ *Ο.π.*, 453.

Τη θρησκευτική αυτή «συμφιλίωση» (*réconciliation*) και σύμπληξη ενιαίου μετώπου των ηγεμόνων τη φαντάζεται να επισφραγίζεται σε μια συνδιάσκεψη στην αυτοκρατορική πόλη της Αυγούστας ενώπιον του ίδιου του αυτοκράτορα.⁷¹

Μετά την επίλυση των πολιτικών εκκρεμοτήτων, έπεται ο στρατιωτικός σχεδιασμός της επιχείρησης. Επισημαίνοντας τις αρετές (πειθαρχία, ποιοτικό ιππικό) αλλά και τα τρωτά του τουρκικού στρατού (ασθενές πεζικό),⁷² ο La Noue παρουσιάζει έναν εξαντλητικό κατάλογο των στρατευμάτων και των πολεμικών πλοίων που θα όφειλε κάθε ευρωπαϊκό κράτος να παράσχει, καταλήγοντας στη συγκέντρωση σαράντα χιλιάδων ιππέων παντός τύπου και πενήντα χιλιάδων πεζών λογχοφόρων και αρκεβουζιοφόρων.⁷³ Η δύναμη αυτή θα επιχειρήσει εκκινώντας από δύο σημεία αφόρμησης. Ο Βασιλιάς της Ισπανίας, μαζί με το στρατό του πάπα, των Βενετών και των λοιπών Ιταλών ηγεμόνων θα επιχειρήσει δια θαλάσσης και προς Ανατολάς, ενώ ο στρατός του αυτοκράτορα και των Γερμανών ηγεμόνων, των Σουηδών, Δανών, Βοημών, Άγγλων, Ελβετών κ.ο.κ. θα κινηθεί από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη προς Νότο με κοινή κατεύθυνση την Κωνσταντινούπολη.⁷⁴ Μεγαλύτερο ενδιαφέρον βρίσκεται στο γαλλικό εκστρατευτικό σώμα, το οποίο ακολουθεί τον αυτοκράτορα, και στην ηγεσία του οποίου προτείνει τους δύο κύριους αντιπάλους της εγχώριας θρησκευτικής αντιπαράθεσης: τον ουγενότο Βασιλέα της Ναβάρρας και τον καθολικό Δούκα της Λωρραίνης του οίκου των Guise.⁷⁵ Εναπόκειται στο βασιλέα Ερρίκο Γ' να επιλέξει το κατάλληλο πρόσωπο ή και εκ περιτροπής να αναθέσει την ηγεσία καθώς λόγω θρησκευτικής διαφοράς δε θα υπήκουε ο ένας στις εντολές του άλλου.⁷⁶

Στη συνέχεια, παρουσιάζεται το αμιγώς επιχειρησιακό σκέλος. Εδώ εντυπωσιάζει η σχολαστική λεπτομέρεια αλλά και ο άψυχος φερμαλισμός, σε σημείο που δημιουργείται η αίσθηση πως τούτα παρατίθενται από έναν τόσο έμπειρο στρατιωτικό άνδρα μάλλον ως προκάλυμμα ή και ως ψυχαγωγικό ανάγνωσμα. Οι επιχειρήσεις ξεκινούν το Μάιο με τα δύο εκστρατευτικά σώματα να κινούνται προς διαφορετικές κατευθύνσεις. Ο όγκος των στρατευμάτων από την Κεντρική και Βόρεια Ευρώπη κινείται κατά μήκος του Δούναβη με στόχο τη Βούδα και την Πέστη και παράλληλα ο στόλος των μεσογειακών δυνάμεων καταπλέει

⁷¹ *Ο.π.*, 456.

⁷² *Ο.π.*, 461-462.

⁷³ *Ο.π.*, 480.

⁷⁴ *Ο.π.*, 475-476.

⁷⁵ *Ο.π.*, 477.

⁷⁶ *Ο.π.*, 477.

προς την Ελλάδα με σκοπό την ενίσχυση των βενετικών προγεφυρωμάτων στην Πελοπόννησο.⁷⁷ Μετά τη διαχείμαση, και λαμβάνοντας υπόψη πως ο εχθρός θα έχει ξεπεράσει το στάδιο του αιφνιδιασμού, τα στρατεύματα του βόρειου μετώπου κινούνται προς το Δράβο ποταμό, ενώ οι ναυτικές δυνάμεις προωθούνται προς την Εύβοια.⁷⁸ Την επόμενη χρονιά ορίζεται ως στόχος των ευρωπαϊκών δυνάμεων η κατάληψη του Βελιγραδίου και συγχρόνως η προώθηση των στρατευμάτων από τη Νότια Ελλάδα και το Αρχιπέλαγος προς τη Μακεδονία με σκοπό την πόλη της Θεσσαλονίκης.⁷⁹ Ο La Noue σημειώνει πως είναι σημαντικό να έχει ήδη προετοιμαστεί το έδαφος ώστε, οι κατακτημένοι από τους Τούρκους, Μολδαβοί και Βλάχοι, να συνδράμουν και αυτοί στο εγχείρημα, όπως επίσης και οι Έλληνες, στη σύμπραξη των οποίων γίνεται εκτενής λόγος, προκειμένου να αποτελειώσουν τις διασκορπισμένες τουρκικές δυνάμεις.⁸⁰ Το τέταρτο και τελευταίο έτος, οι δύο χριστιανικοί στρατοί συγκλίνουν, και αφού έχει απελευθερωθεί και η Σόφια, αναμένεται περί τα μέσα Ιουνίου η αποφασιστική σύγκρουση στη Φιλιππούπολη. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του συγγραφέα, τα στρατεύματα του σουλτάνου θα αριθμούν περί τις διακόσιες είκοσι χιλιάδες άνδρες ενώ τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά περί τις ογδόντα χιλιάδες.⁸¹ Ύστερα από τις βαρύτερες απώλειες που θα υποστεί ο τουρκικός στρατός (υπολογίζονται στις εκατόν τριάντα χιλιάδες), μια μικρή δύναμη περιορίζεται να κρατήσει ματαιώς άμυνα στην Αδριανούπολη, ενώ οι υπόλοιπες τουρκικές δυνάμεις μαζί με τον ίδιο το σουλτάνο διεκπεραιώνονται στην Ανατολία, αφήνοντας την Κωνσταντινούπολη στα χέρια των Ευρωπαίων.⁸² Επισημαίνεται, βέβαια, πως οι μόνες επιτρεπτές πράξεις βίας και λεηλασίας θα είναι αυτές εναντίον του «τουρκικού έθνους» και πως οι υπόλοιποι χριστιανικοί πληθυσμοί οφείλουν να τυγχάνουν της τιμής και προστασίας των Ευρωπαίων.⁸³ Η νικηφόρα εκστρατεία λήγει με δοξολογίες προς τον αληθινό Θεό, όχι απλώς στους ναούς αλλά και στις οδούς της πόλεως, ενώ στη συνέχεια λαμβάνεται μέριμνα για το διαμοιρασμό των απελευθερωμένων εδαφών μεταξύ των ηγεμόνων των ευρωπαϊκών κρατών.⁸⁴

---

⁷⁷ *Ο.π.*, 488-492.

⁷⁸ *Ο.π.*, 494-495.

⁷⁹ *Ο.π.*, 496-500, 503.

⁸⁰ *Ο.π.*, 499-500.

⁸¹ *Ο.π.*, 502.

⁸² *Ο.π.*, 503-504.

⁸³ *Ο.π.*, 504-505.

⁸⁴ *Ο.π.*, 513-516.

IV. Στην κλασική πλέον βιογραφία του Γάλλου καλβινιστή, ο ιστορικός Henri Hauser θα χαρακτηρίσει την όλη σύλληψη μιας πανευρωπαϊκής «σταυροφορίας» ως «χιμαιρική», ως δείγμα της «αφέλειας» του συγγραφέα να κατανοήσει τους συσχετισμούς ισχύος της εποχής του τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο.⁸⁵ Η οπτική αυτή, αν και κάπως μετριασμένη, αποτελεί τον κανόνα στην ερμηνεία του όλου εγχειρήματος. Ο συγγραφέας των *Πολιτικών και Στρατιωτικών Διατριβών*, όση πολιτική και πολεμική εμπειρία και αν διαθέτει, εν τέλει αποδεικνύεται «ονειροπόλος»,⁸⁶ όταν οραματίζεται σε συνθήκες θρησκευτικών πολέμων ένα εγχείρημα κοινό. Στην καλύτερη περίπτωση είναι ένας «ειρηνιστής»,⁸⁷ που αναζητά με πάθος την κατάπαυση των εχθροπραξιών μεταξύ χριστιανών, ή έστω κάποιος, που καίτοι διαθέτει ρεαλισμό και πολιτική ματιά, δείχνει να υπερτιμά την τουρκική απειλή.⁸⁸ Κοινό χαρακτηριστικό των παραπάνω ερμηνειών είναι η αποδοχή στην κυριολεξία του όλου εγχειρήματος, ως δηλ. μιας κοινής εκστρατείας κατά του εξωτερικού εχθρού της Ευρώπης και της χριστιανοσύνης. Μήπως, όμως, ο La Noue ξεδιπλώνει το όλο σχέδιο έχοντας τη ματιά του στραμμένη όχι στον εξωτερικό εχθρό αλλά στο εσωτερικό μέτωπο;⁸⁹ Και, άρα, η επιστράτευση του τουρκικού κινδύνου, που όπως δείξαμε έχει συχνή παρουσία στην πολεμική μεταξύ των αντιμαχόμενων θρησκευτικών παρατάξεων, συνιστά άλλοθι προκειμένου να διατυπωθούν επίκαιροι πολιτικοί υπαινιγμοί;

Λαμβάνοντας υπ' όψιν την αναφορά του La Noue στο θάνατο του Αλεξον, θα οφείλαμε να τοποθετήσουμε τη σύνταξη του συγκεκριμένου κεφαλαίου τουλάχιστον μετά τον Ιούνιο του 1584. Η επισήμανση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς το γεγονός αυτό δρομολογεί μια νέα τροπή στην πορεία των γαλλικών θρησκευτικών πολέμων.⁹⁰ Η προοπτική διαδοχής του άτεκνου Ερρίκου Γ' από τον πλησιέστερο συγγενή του, Ερρίκο της Ναβάρρας, επανακαθορίζει τους στόχους και τη ρητορική των ουγενότων. Η ουγενοτική γραμματεία εκδηλώνει πλέον τα ευσεβή έναντι του θρόνου φρονήματά της, και σε συνδυασμό με τη φλογερή φιλοπατρία της, προσεγγίζει τους μετριοπαθείς καθολικούς που

⁸⁵ Hauser, *La Noue*, 174, 177.

⁸⁶ Βλ. F. E. Suitcliffe, «Εισαγωγή», στο: La Noue, *ό.π.*, vii-xxxv, ειδ. xxx.

⁸⁷ Paul Rousset, *Histoire d'une Idéologie. La Croisade* (Λωζάννη: Editions L'Age d'Homme, 1983), 184.

⁸⁸ James Supple, "François de la Noue's plan for a campaign against the Turks," *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 41, no. 2 (1979): 273-291, ειδ. 290-291.

⁸⁹ Αυτή είναι η πρόταση του Denis Crouzet, κάποιες από τις παρατηρήσεις του οποίου επιχειρώ να αναπτύξω περαιτέρω, βλ. Crouzet, *Guerriers de Dieu*, τόμ. 1, 390.

⁹⁰ Βλ. γενικά Holt, *French Wars*, 121-152.

αναζητούν μια λύση «πολιτική» στην υπόθεση της ειρήνευσης.⁹¹ Όταν, λοιπόν, ο La Noue συντάσσει ακόμη την πραγματεία του, η παράταξη στην οποία παραμένει στρατευμένος διεξάγει αγώνα «νομιμόφρονα» και «ειρηνοποιό» ή όπως από προπαγανδιστικής αξίας εύστοχα θα τον ορίσει ο Ερρίκος της Ναβάρρας, έναν

«πόλεμο ενάντια στον πόλεμο».⁹²

Ο ιδιαίτερος σεβασμός που αποδίδουν οι *Πολιτικές και Στρατιωτικές Διατριβές* έναντι του θρόνου, σε συνδυασμό με το σταθερό αίτημα της εθνικής συμφιλίωσης, από τον άλλοτε στασιαστή κατά των Valois, βρίσκονται σε πλήρη αντιστοίχιση με τη ρητορική των ουγενότων.

Η προοπτική, όμως, να κληρονομηθεί το στέμμα της Γαλλίας από έναν «αιρετικό» πυροδοτεί άμεσα εξελίξεις. Η Λίγκα, υπό την ηγεσία του ιδιαίτερα χαρισματικού Ερρίκου, δούκα του Guise,⁹³ και με την ενεργή υποστήριξη της Αγίας Έδρας αλλά και του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας, επανιδρύεται την ίδια κιόλας χρονιά (1584). Ο ρόλος των Guise αποδεικνύεται κομβικός, καθώς λόγω της προνομιακής τους σχέσης με την επαρχιακή αριστοκρατία του ξίφους, παρέχει τον ένοπλο βραχίονα της Λίγκας.⁹⁴ Πλέον η κήρυξη από τους «Πολεμιστές του Θεού» ενός «ιερού πολέμου» κατά της ετεροδοξίας λαμβάνει ύφος πρωτόγνωρα βίαιο, κλιμακώνοντας τη σύγκρουση σε ολοκληρωτικό πόλεμο.⁹⁵ Έχοντας ήδη εντάξει στο οπλοστάσιό της η καθολική προπαγάνδα την ιδέα μιας σταυροφορίας κατά των «αιρετικών» ουγενότων, κατά το πρότυπο αυτής εναντίον των αλβιγηνών (καθαρών),⁹⁶ η προπαγάνδα της Λίγκας προβάλλει τώρα (σε προφανή αντιπαράβολη προς τον ηθικά ευάλωτο Ερρίκο Γ΄) ως σύγχρονους σταυροφόρους της

---

⁹¹ Για τη διαδρομή της ώσμωσης αυτής, από απόψεως ιστορίας των πολιτικών ιδεών, βλ. Ernst Hinrichs, *Fürstenlehre und politisches Handeln im Frankreich Heinrichs IV. Untersuchungen über die politischen Denk- und Handlungsformen im Späthumanismus* (Γοττγην: Vandenhoeck und Ruprecht, 1969), 120-169.

⁹² Γαγανάκη, *Πόλεμος των Λέξεων*, 148.

⁹³ Για τη δράση του οίκου των Guise στους θρησκευτικούς πολέμους βλ. Stuart Carroll, *Martyrs and Murderers. The Guise Family and the Making of Europe* (Οξφόρδη: Oxford University Press, 2009), ειδ. για την προσωπικότητα του Ερρίκου 221-223.

⁹⁴ J.H.M. Salmon, *Society in Crisis. France in the Sixteenth Century* (Κανταβρυγία: Cambridge University Press, 1975), 234-238.

⁹⁵ Stuart Carroll, *Blood and Violence in Early Modern France* (Οξφόρδη: Oxford University Press, 2006), 281-84.

⁹⁶ Για την πολεμική χρήση της εκστρατείας κατά των αλβιγηνών βλ. Luc Racaut, "The Polemical Use of the Albigensian Crusade during the French Wars of Religion," *French History* 13, no. 3 (1999): 261-274.

αληθούς πίστεως τους Guise.⁹⁷ Τη σύνδεση αυτή ευνοούσε η απευθείας καταγωγή του οίκου από τον αρχηγό της Α΄ Σταυροφορίας Γοδεφρείγο του Bouillon και πρώτο βασιλέα της απελευθερωμένης Ιερουσαλήμ.⁹⁸ Για τους οραματιζόμενους το γαλλικό βασίλειο ως Νέα Ιερουσαλήμ ζηλωτές της Λίγκας, ο συμβολισμός ήταν ισχυρός. Στα παραπάνω θα πρέπει να προστεθεί και το γεγονός πως, ως ανήλικος, ο δούκας του Guise είχε εθελοντικά συμμετάσχει το 1566 υπό τον αυτοκράτορα στο μέτωπο της Ουγγαρίας κατά των Τούρκων.⁹⁹

Σε αυτό το κλίμα, η πρόταση του La Noue, η οποία παραπέμπει απευθείας στην κληρονομιά των σταυροφοριών, καίτοι αινιγματική δεν είναι ανεξήγητη. Η επίκληση της σταυροφορίας πόρρω απέχει από το να θεωρηθεί ανάμνηση και μόνο. Τουναντίον, συνιστά αναπόσπαστο τμήμα της ρητορικής της Λίγκας και εν πολλοίς βιωμένη πραγματικότητα στο εσωτερικό του βασιλείου.¹⁰⁰ Η στάση του συγγραφέα έναντι της σταυροφορικής ιδέας είναι διφυής. Κάτι που συνήθως παραγνωρίζεται,¹⁰¹ είναι πως ο ίδιος επιμελώς αποφεύγει να αποκαλέσει το σχέδιο του σταυροφορία (croisade). Γι' αυτόν είναι προπάντων μια συμμαχία (alliance-confederation) ή στρατιωτική επιχείρηση (enterprise) των ηγεμόνων της Ευρώπης. Ο πόλεμος στον οποίο καλεί τον αναγνώστη είναι πόλεμος «αναγκαίος» και «δίκαιος», ένας αγώνας

«υπέρ του νόμου, της εντιμότητας και της αρετής»

και ενάντια στην «τυραννία» και στους «βαρβάρους»¹⁰² –ποτέ όμως ένας σταυροφορικός «αερός πόλεμος». Λόγιος αλλά και πιστός της Μεταρρύθμισης, ευθυγραμμίζεται με τη διδασκαλία τόσο του ανθρωπισμού όσο και του Λουθήρου.

Συγχρόνως, ο La Noue αξιοποιεί το σταυροφορικό παρελθόν, είτε υπό το πρίσμα του εθνικού μύθου είτε κυρίως των πολεμικών κωδίκων που συνέχουν την αριστοκρατία του ξίφους. Ευγενής και πολεμιστής ο ίδιος, απευθύνεται προπάντων σε ένα κοινό αριστοκρατικής προέλευ-

⁹⁷ Crouzet, *Guerriers de Dieu*, τόμ. 2, 399. Πρβλ. Γαγανάκη, *Πόλεμος των Λέξεων*, 185.

⁹⁸ Crouzet, *ό.π.*, 400.

⁹⁹ Sandberg, "Going off to the War in Hungary," 362-363.

¹⁰⁰ Crouzet, *ό.π.*, τόμ. 1, 390.

¹⁰¹ Ο Rousset αν και διαπιστώνει πως ο La Noue δεν αναφέρεται σε σταυροφορία επιμένει να κάνει χρήση του όρου, προβάλλοντας το μάλλον σαθρό επιχείρημα πως η έννοια της σταυροφορίας είχε ήδη ξεχαστεί, βλ. Rousset, *Croisade*, 187. Εξαιρέση αποτελεί ο *Supple* που κάνει λόγο για εκστρατεία, βλ. γενικά *Supple*, "Campaign against the Turks."

¹⁰² Βλ. ενδεικτικά La Noue, *Discours*, τόμ. 22, 441, 515.

σης και οξυμένων πολεμικών ενδιαφερόντων. Ανατρέχοντας σκοπίμως στις ηρωικές γενεαλογίες του Μεσαίωνα, ο συγγραφέας ενδιαφέρεται, όπως διαπιστώσαμε, να αποδώσει ιδιαίτερες τιμές στον πρόγονο των Guise Γοδεφρείγο του Bouillon.¹⁰³ Ανάμεσα σε άλλα προτείνει την ανάθεση της ηγεσίας του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος στο Δούκα του Guise, με το αιτιολογικό πως

«οι πρόγονοί του ήσαν δαμαστές του τουρκικού έθνους»,¹⁰⁴

ενώ επιλέγει να ολοκληρώσει το κεφάλαιο με την υπόμνηση πως

«μια τέτοια πορεία [ενν. την εκστρατεία] θα είναι εξίσου αξιομνημόνευτη με αυτή που επιχείρησε ο Γοδεφρείγος του Bouillon».¹⁰⁵

Κατά τη γνώμη μου, η επιμονή αυτή, όσο υπαινικτικά και αν διατυπώνεται, μαρτυρεί τον πραγματικό αποδέκτη της όλης σύλληψης. Τούτος δεν είναι άλλος από την ίδια την κεφαλή της Λίγκας. Ο La Noue μετέρχεται ενός ρητορικού τεχνάσματος: μετατρέπει την τρέχουσα καθολική προπαγάνδα σε όχημα ακύρωσης της εικόνας των Guise ως συγχρόνων σταυροφόρων. Το μήνυμα που εκπέμπεται είναι σαφές. Εάν πράγματι η ηγεσία της Λίγκας διεκδικεί δάφνες σταυροφορικές, τότε οφείλει να ακολουθήσει το προγονικό αίμα και βαδίζοντας στα χνάρια του Γοδεφρείγου να πορευθεί προς Ανατολάς: τούτη είναι και η μόνη αληθής σταυροφορία. Ως πολέμιος ορίζεται ο αλλόδοξος Τούρκος και όχι ο ετερόδοξος Γάλλος. Στην επένδυση του απλού αυτού μηνύματος επιστρατεύεται ό,τι διαθέσιμο: οι μνήμες μιας ενωμένης χριστιανότητας ενάντια στο ισλάμ, το κοινό πεπρωμένο της Ευρώπης ενώπιον του τουρκικού κινδύνου, η ανθρωπιστική απεικόνιση των Τούρκων ως βαρβάρων και φορέων της τυραννίας, το διάχυτο αίτημα ειρήνευσης, η εθνική ενότητα, η αυθεντία ιδίου του συγγραφέως ως ευγενούς και έμπειρου στρατιωτικού ανδρός. Έγκλειστος στη φυλακή του Limbourg, ο συγγραφέας των *Πολιτικών και Στρατιωτικών Διατριβών* και στενά συνδεδεμένος με τον Ερρίκο της Ναβάρρας, στρατεύεται στο μόνο εφικτό σε αυτόν πόλεμο: σε ένα λεκτικό «πόλεμο ενάντια στον πόλεμο», σε έναν πόλεμο υπονόμησης της σταυροφορικής ιδεολογίας της Λίγκας και αφαίρεσης κάθε «ιερότητας» από τη δράση των «Πολεμιστών

¹⁰³ Ο.π., 465-466.

¹⁰⁴ Ο.π., 477.

¹⁰⁵ Ο.π., 515.

του Θεού».¹⁰⁶ Πρόκειται για μια επιχείρηση λεπτών ισορροπιών, με όπλα τον υπαινιγμό, την αλληγορία και την αβροφροσύνη, για τον πρόσθετο λόγο πως ο συγγραφέας συνεχίζει να διατηρεί προσωπικούς δεσμούς με τους Guise και να ελπίζει στην παρέμβασή τους για την αποφυλάκισή του –όπερ και εγένετο.¹⁰⁷ Μετά την αποφυλάκισή του θα φροντίσει να υπερασπιστεί την υπόθεση της «ειρήνης» –όπως διεκδικεί να την ορίσει ο Ερρίκος της Ναβάρρας– και πάλι με το ξίφος, γεγονός που θα διαρρήξει οριστικά τις σχέσεις του με τους Guise.¹⁰⁸

Η πλέον ενδιαφέρουσα πτυχή, από απόψεως ιστορίας των ιδεών, εντοπίζεται στον πυρήνα της όλης συλλογιστικής. Ο La Noue διογκώνει τεχνητά την τουρκική απειλή και πλάθει ένα φανταστικό στρατιωτικό σχέδιο προκειμένου να ορίσει ως φυσικό πολέμιο τον εξωτερικό εχθρό, αυτόν δηλ. που απειλεί το γαλλικό έθνος και σύμπασα τη χριστιανική Ευρώπη· και συγχρόνως αποπειράται μέσω του αιτήματος συμφιλίωσης (*réconciliation*) να ορίσει ως φυσικό φίλο και σύμμαχο τον ομοεθνή και Ευρωπαίο. Είναι μια τακτική απάντησης στην (υποτιθέμενη ή και υπαρκτή) διχαστική ρητορική της Λίγκας, η οποία μέσω της σταυροφορίας προβάλλει τον «αιρετικό» ουγενότο ή και το μετριοπαθή καθολικό ως τους κατεξοχήν εχθρούς του βασιλείου. Το στρατήγημα αυτό προσεγγίζει τις θέσεις των περιφημων θεωρητικών του κρατικού συμφέροντος (*Raison d'État*), που την ίδια περίοδο έχουν ήδη κάνει δυναμικά την εμφάνισή τους στη Γαλλία.¹⁰⁹ Γι' αυτούς ο εξωτερικός πόλεμος συνιστά τον ασφαλέστερο «χαλινό» από την παθολογία των εμφυλίων πολέμων. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει, εμπνεόμενος από μία ιδιαίτερη ανάγνωση του έργου του Machiavelli, ο μετριοπαθής καθολικός και προσκεείμενος στους κύκλους των *politiques* νομικός Jean Bodin,

«το βέλτιστο μέσο για την αυτοσυντήρηση ενός κράτους και τη διαφύλαξή του από εξεγέρσεις, ανταρσίες και εμφυλίους πολέμους και για τη διατήρηση της φιλίας μεταξύ των υπηκόων είναι η ύπαρξη ενός λιγότερο ισχυρού πολεμίου».¹¹⁰

¹⁰⁶ Βλ. Crouzet, *Guerriers de Dieu*, τόμ. 2, 172.

¹⁰⁷ Σχετικά με τις διαπραγματεύσεις για την απελευθέρωση του La Noue, βλ. Hauser, *La Noue*, 218-222.

¹⁰⁸ *Ο.π.*, 233-238.

¹⁰⁹ Βλ. γενικά Roman Schnur (επιμ.), *Staatsräson. Studien für Geschichte eines politischen Begriffs*, (Βερολίνο: Duncker und Humblot, 1986), ειδ. 43-63.

¹¹⁰ Jean Bodin, *Les six Livres de la République*, τόμ. 1-6, ειδ. τόμ. 5 (Παρίσι: Fayard, 1986), 137. Πρβλ. Michel Senellart, *Μακιαβελισμός και Κρατική Σκοπιμότητα* (Αθήνα: Εστία, 1997), 86-91. Γενικά για την πολιτική σκέψη του Bodin βλ. Julian

Ο συγγραφέας των *Πολιτικών και Στρατιωτικών Διατριβών* θα δίσταζε μάλλον να αποδεχθεί το οξύ ύφος μιας τέτοιας διατύπωσης. Φαίνεται, όμως, πως δε θα είχε λόγο να αμφισβητήσει τις συνεπαγωγές της. Ο La Noue ορίζοντας τον Τούρκο ως φύσει πολέμιο και τον ετερόδοξο Γάλλο ως φύσει φίλο στοχάζεται γνησίως πολιτικά.¹¹¹

Διόλου τυχαία, μετά την κυκλοφορία των *Πολιτικών και Στρατιωτικών Διατριβών*, η αντίδραση θα προέλθει από τους κατεξοχήν πληττόμενους, δηλ. τη Λίγκα.¹¹² Ο ιησουίτης Antonio Possevino αναλαμβάνει να κωδικοποιήσει τις καθολικές αιτιάσεις στην πραγματεία που (απηχώντας το γενικότερο κλίμα αντιμακιαβελλισμού)¹¹³ φέρει τον τίτλο *Judicium de Nuae militis Galli, Ioannis Bodini, Philippi Mornaei, et Nicolai Machiavelli scriptis* (Επίκρισις των συγγραμμάτων του Γάλλου στρατιώτου [Λα] Νου, του Ιωάννου Μποντέν, του Φιλίππου Μορναί και του Νικολάου Μακιαβέλλι), εκδίδεται το 1592 στη Ρώμη και επανεκδίδεται το 1593 στη Λυών. Ένας από τους στόχους του Possevino είναι η ιδέα του La Noue περί «σταυροφορίας», την οποία ο ιησουίτης τιτλοφορεί ως «θεώρημα μεταξύ άλλων θεωρημάτων» (*theoremata de theorematibus aliis*) και ερμηνεύει ως ένα μακιαβελλικό τέχνασμα των αρνητών της αληθούς πίστεως.¹¹⁴ Ως τέτοιους χαρακτηρίζει τους «ουδετερόφιλους» (*neutrales*) ή άλλως «πολιτικούς» (*politici*),¹¹⁵ εντάσσοντας αδιακρίτως σε αυτούς τους La Noue, Bodin και Duplessis Mornay. Το αίτημα μιας εκστρατείας

«ανάμεικτης με αιρετικούς»,

επισημαίνει ο Possevino, συνιστά «άλλοθι» προκειμένου να υπαχθεί η Εκκλησία στη βούληση του μονάρχη.¹¹⁶ Η επιχειρούμενη εξομοίωση καθολικών με «αιρετικούς», επισημαίνει ο συγγραφέας, συνιστά «βδέ-

---

Franklin, *Jean Bodin and the Rise of Absolutism* (Κανταβρυγία: Cambridge University Press, 1973).

¹¹¹ Για το θεμελιωδώς πολιτικό χαρακτήρα του προσδιορισμού του φίλου και του πολεμίου (δημοσίου εχθρού) βλ. Carl Schmitt, *Η Έννοια του Πολιτικού* (Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική, 1988), 49-60.

¹¹² Hauser, *ό.π.*, 203-206.

¹¹³ Βλ. σχετικά Νικολαΐδη, *Είδωλα του Μακιαβέλλι*, 158-172.

¹¹⁴ Antonii Possevini, *Judicium de Nuae militis Galli, Ioannis Bodini, Philippi Mornaei, et Nicolai Machiavelli scriptis*, τόμ. 7 (Λυών: 1593), 80.

¹¹⁵ Possevini, *Judicium*, τόμ. 3, 45.

¹¹⁶ Possevini, *ό.π.*, τόμ. 5, 60: “Confoederatio item alia, sed promiscua omnium haereticorum, alibi procurata coalvit.”

λυγμα» και «βλασφημία».¹¹⁷ Αξίζει να σημειωθεί πως ο Possevino δεν είναι σε καμία περίπτωση πολέμιος μιας σταυροφορίας κατά των Οθωμανών. Τουναντίον υπερασπίζεται την ανάγκη μιας *Sacra Liga Antiturca*.¹¹⁸ θεωρεί μονάχα πως τούτη έπεται ενός «ιερού πολέμου» εναντίον των αιρετικών, επικαλούμενος το παράδειγμα του Λουδοβίκου Θ΄ (του αποκληθέντος και Αγίου), ο οποίος κήρυξε πρώτα σταυροφορία κατά της αίρεσης των αλβιγηνών και στη συνέχεια εστράφη κατά του ισλάμ.¹¹⁹ Αντιστρέφοντας τη συλλογιστική του La Noue, ο συγγραφέας προβάλλει την εκμηδένιση του εσωτερικού εχθρού ως επιτακτικότερη έναντι αυτής του εξωτερικού. Για τον Possevino ο La Noue δεν είναι αφελής ή ονειροπόλος αλλά ένας επικίνδυνος αντίπαλος και η ιδέα μιας διά του κοινού εξωτερικού εχθρού ενώσεως των χριστιανών –ιδίως δε των εθνικά Γάλλων–, μια ιδέα ολέθρια για την υπόθεση της οικουμενικότητας της καθολικής εκκλησίας. Σε τέτοιες υποθέσεις το ένστικτο ενός ιησουίτη δύσκολα λαθεύει.

---

¹¹⁷ Possevini, *ό.π.*, τόμ. 7, 81.

¹¹⁸ *Ο.π.*, 84. Επί παραδείγματι εγκωμιάζεται ο πολεμικός αγών του Σκεντέρμπεη «υπό μία ενιαία πίστη» κατά των Τούρκων: “Alexander quoque Epirotarum Regulus, quem Scanderbegium Turcae, et historiae nominantur, plurimis proeliis Turcas fudit, idque paucorum millium hominum delectu habito, quos continenter in armis, officioque, ut et una in fide, continebat.”

¹¹⁹ *Ο.π.*, 81.

Γεώργιος Β. Τσούπρας

ΟΙ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ
ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΚΑΤΑΡΓΗΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΩΝ
ΠΕΚΙΟΥ ΚΑΙ ΑΧΡΙΔΩΝ (1766-1767).
ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΑΝΑΣΥΝΘΕΣΕΩΣ*

---

* Η παρούσα μελέτη βασίζεται στα πορίσματα της υπό έκδοση βελτιωμένης και εμπλουτισμένης εργασίας για την απόκτηση Διπλώματος Μεταπτυχιακής Ειδίκευσης από το Τμήμα Θεολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών με τίτλο «Πατριαρχείο και Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία – Η κατάργηση των Αρχιεπισκοπών Πεκίου και Αχριδών (1766-1767)».

Η προβληματική του θέματος

Πριν προχωρήσουμε στην πραγμάτευση του κύριου θέματος, αξίζει με λίγα λόγια να καθοριστεί το ιστορικό υπόβαθρο του ζητήματος. Η αρχή της συγκρότησης της αρχιεπισκοπής Αχριδών ανάγεται στις αρχές του 11^{ου} αιώνα. Τότε ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β΄ Βουλγαροκτόνος, αφού προσάρτησε το κράτος του Σαμουήλ έπειτα από σκληρούς αγώνες, εξέδωσε τρία σιγίλια, με τα οποία καθόριζε τη δομή και τα όρια της αρχιεπισκοπής Αχριδών, ως συνέχειας της βουλγαρικής εκκλησίας. Τα όρια της νέας εκκλησίας ήταν αρκούντως εκτεταμένα και περιλάμβαναν αρκετούς πληθυσμούς, όχι μόνο βουλγαρικής καταγωγής, με κύριο στόχο την εμπόδιση της ταύτισής της με τυχόν βουλγαρικές διεκδικήσεις. Η αρχιεπισκοπή διατηρήθηκε για περισσότερο από επτακόσια έτη, με αρκετές εδαφικές απώλειες που την περιόριζαν στα εδάφη της Ηπείρου, Νότιας Αλβανίας και Μακεδονίας. Τελικά, το 1767 υπήχθη στο οικουμενικό πατριαρχείο επί πατριάρχου Σαμουήλ.

Την ίδια περίπου ιστορία είχε και η αρχιεπισκοπή Πεκίου. Ιδρύθηκε το 1219 ως εκκλησία του κράτους των Νεμανιδών, έχοντας επικεφαλής τον Άγιο Σάββα, γιο του κράλη Στεφάνου Νεμάνια. Το 1376 αναγνωρίστηκε ως πατριαρχείο ψιλώ ονόματι, το 1456 υποτάχθηκε στην Αχρίδα και το 1571 επαναλειτούργησε με ενέργειες του βεζίρη Μεχμέτ Πασά Σοκόλοβιτς, αδελφού του νέου αρχιεπισκόπου Μακαρίου. Το 1680 και το 1737 οι αρχιεπίσκοποι της (πατριάρχες κατά τη σερβική άποψη) Αρσένιος Γ΄ και Αρσένιος Δ΄ αντίστοιχα ηγήθηκαν πολυπληθών μεταναστεύσεων σε εδάφη της Αυστριακής Αυτοκρατορίας, προκειμένου να αποφύγουν τη μήνη των Οθωμανών για τις εξεγέρσεις στις οποίες αυτοί πρωτοστάτησαν. Στα νέα εδάφη σχηματίστηκε νέα εκκλησιαστική διοίκηση, η μητρόπολη Καρλοβικίων, κατόπιν συνεννοήσεων με τους αυστριακούς βασιλείς. Σε λίγα χρόνια, το 1766, η αρχιεπισκοπή Πεκίου υποτάχθηκε στο πατριαρχείο, συμπαρασύροντας και την Αχρίδα μαζί της.¹

---

¹ Γενικά περί της κατάργησης βλ. Β. Στεφανίδη, *Εκκλησιαστική Ιστορία απ' αρχής μέχρι σήμερα* (Αθήνα: 1978)· Ιω. Ταρνανίδη, *Ιστορία της Σερβικής Εκκλησίας* (Θεσσαλονίκη: 1985)· Δ. Γόννη, *Ιστορία των Ορθοδόξων Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας* (Αθήνα: 1996)· Γ. Τσούπρα, «Η κατάργηση της Αρχιεπισκοπής Πεκίου (1766)» (Μεταπτυχιακή Εργασία, Αθήνα, 2003).

Τις επόμενες δεκαετίες, κάτω από την επίδραση των εξελίξεων στη Δυτική Ευρώπη και την ανάδυση της λεγόμενης «αρχής των εθνοτήτων», άρχισαν να συγκροτούνται τα βαλκανικά κράτη με πρώτα το 1830 το Βασίλειο της Ελλάδας και δεύτερο τη Σερβική Ηγεμονία. Ήταν η εποχή της επικράτησης των εθνικών Μεγάλων Ιδεών, με τις οποίες συμπλέχτηκαν και οι εθνικές εκκλησίες, που άρχισαν από τότε να συγκροτούνται. Στο πλαίσιο των πνευματικών διεργασιών και ζυμώσεων εκείνης της εποχής, η κατάργηση των δύο αρχιεπισκοπών κατέχει περίοπτη θέση στην ελληνική και ξένη ιστοριογραφία. Κάποιες φορές, μάλιστα, στις συζητήσεις και διαμάχες που προέκυψαν ανάμεσα σε αντιτιθέμενες πλευρές, χαρακτηρίστηκε ως κεντρικό γεγονός για την εξέλιξη των βαλκανικών πραγμάτων, σε εκκλησιαστικό αλλά και εθνικό επίπεδο. Ειδικά στη σλαβική βιβλιογραφία, η κατάργηση των δύο εκκλησιών θεωρήθηκε ως το απόγειο της ελληνικής διείσδυσης στα Βαλκάνια και ως ορόσημο της επεκτατικής πολιτικής των Φαναριωτών εναντίον των δύο σλαβικών λαών, των Βουλγάρων και των Σέρβων.²

Ως πρώτος που ασχολήθηκε με το ζήτημα και προκάλεσε αρκετές αντιδράσεις από τους αντιπάλους του, μπορεί να θεωρηθεί ο Θεόκλητος Φαρμακίδης. Αυτός χρησιμοποίησε το παράδειγμα της Αχρίδας, στην προσπάθεια να αντιμετωπίσει όσους υποστήριζαν το πατριαρχείο στο ζήτημα της ανακήρυξης του αυτοκεφάλου της ελλαδικής εκκλησίας το 1833. Για το Φαρμακίδη, η ίδρυση της ιστορικής αρχιεπισκοπής Αχριδών από τον αυτοκράτορα Βασίλειο Β΄ το Βουλγαροκτόνο το 1020, αλλά και η κατάργησή της από το σουλτάνο Μουσταφά Γ΄ το 1767, αποτελούσαν ιστορική απόδειξη ότι η παρέμβαση της Πολιτείας στη διαμόρφωση εκκλησιαστικών διοικήσεων υπήρξε για αιώνες παράδοση στην ορθόδοξη εκκλησία και κανείς δεν είχε τολμήσει να την αμφισβητήσει.³ Έτσι, η μονομερής απόφαση της βαυαρικής αντιβασιλείας για το σχηματισμό της Εκκλησίας της Ελλάδος, ήταν κατ' ανάλογο τρόπο νομιμοποιημένη.

Λίγο αργότερα, άρχισε να εμφανίζεται το αίτημα για επανίδρυση της αρχιεπισκοπής Αχριδών από πολλές πλευρές. Αν και η ιδέα πρωτοεμφανίστηκε από τον Αχριδιανό Μαργαρίτη Δημίτσα, ο οποίος οραματιζόταν μια «ελληνομακεδονική» Αχρίδα, κατά κόρον την ανακίνησαν οι Βούλγαροι,⁴ οι οποίοι για δύο περίπου δεκαετίες (1850-1870) τόνιζαν

² Βλ. Σοφία Βούρη, *Πηγές για την Ιστορία της Μακεδονίας (1889-1905), Εκκλησία και Κράτος* (Αθήνα: 1999), 20.

³ Θ. Φαρμακίδου, *Ο Συνοδικός Τόμος ή Περί Αληθείας* (Εν Αθήναις: 1852), 215.

⁴ Βλ. Ελ. Ναξίδου, «Εκκλησία και εθνική ιδεολογία: από την Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας μέχρι την ίδρυση της αυτοκέφαλης “μακεδονικής εκκλησίας”» (διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 1999), 93-98.

την ανάγκη της αποκατάστασης της αδικίας που υπέστησαν με την – κατά την ερμηνεία τους– παράνομη και αντικανονική κατάργηση της «Εκκλησίας τους».⁵ Αλλά και αργότερα, παρά το γεγονός ότι το κέντρο βάρους του ενδιαφέροντός τους μετατοπίστηκε ανατολικότερα, μετά τη συγκρότηση της βουλγαρικής εξαρχίας και το σχηματισμό των δύο αυτονόμων ηγεμονιών (Βουλγαρίας και Ανατολικής Ρωμυλίας), το ζήτημα της κατάργησης της αρχιεπισκοπής Αχριδών ήταν για αρκετά χρόνια σε πρώτο πλάνο στη βουλγαρική ιστορική διάνοηση.⁶

Μετά τους Βουλγάρους τη σκυτάλη της διεκδίκησης ιστορικών δικαιωμάτων πήραν οι Σέρβοι, οι οποίοι, επικαλούμενοι την κληρονομιά της αρχιεπισκοπής Πεκίου αυτήν τη φορά, επεδίωκαν να επεκτείνουν την ηγεμονία τους προς Νότο, στα τουρκοκρατούμενα τότε εδάφη της λεγόμενης Παλιάς Σερβίας (δηλαδή του Κοσσυφοπεδίου και της Ράσσκας). Αυτός ο γεωγραφικός χώρος υπήρξε το κέντρο του μεσαιωνικού σερβικού κράτους, του οποίου ιστορικά κατάλοιπα διασώζονται σε όλη την περιοχή, με κυριότερα τον πατριαρχικό ναό του Πεκίου (Ρεέ) αλλά και τόσες άλλες εκκλησίες και ιστορικά μοναστήρια, που στέκονται ως ακλόνητο τεκμήριο της σερβικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Μια γενιά Σέρβων ιστορικών κατά το τέλος του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ασχολήθηκε με την κατάργηση της αυτοκεφαλίας του Πεκίου, με έναν και μόνο στόχο, την εμπέδωση ιστορικών εθνικών δικαιωμάτων των Σέρβων, που θα έφερνε γρηγορότερα επέκταση στις νότιες σερβικές επαρχίες.

Η σερβική διεκδίκηση, πάντως, είχε πιο περίπλοκη στόχευση, εκτός από τον έντονο αλτρωτισμό και την αγωνία για εθνική ολοκλήρωση, που διακατείχε όλους τους λαούς της Βαλκανικής. Οι Σέρβοι της Σερβικής Ηγεμονίας, που είχε ιδρυθεί το 1830 με κέντρο το Βελιγράδι, είχαν να αντιμετωπίσουν και τη διαμάχη που υπέβασκε ανάμεσα στη μητρόπολη Βελιγραδίου και τη μητρόπολη Καρλοβικίων. Οι προκαθήμενοι της τελευταίας, ενεργώντας αυτοβούλως αλλά με την κάλυψη των αυτοκρατόρων της Αυστροουγγαρίας, από το 1848 είχαν ανακηρυχθεί πατριάρχες, διάδοχοι των πατριαρχών του Πεκίου. Η εξέλιξη αυτή δεν είχε αναγνωρισθεί από καμιά ορθόδοξη εκκλησία, ενώ είχε προκαλέσει

---

⁵ Βλ. χαρακτηριστικά G. Krăstovič, *Τά κατά τας Αρχιεπισκοπάς Αχριδών και Πεκίου* (Έν Κωνσταντινουπόλει: 1869)· G. Krăstovič, *Παράρτημα εις τήν πραγματείαν Τά κατά τας Αρχιεπισκοπάς Αχριδών και Πεκίου* (Έν Κωνσταντινουπόλει: 1869).

⁶ Βλ. ενδεικτικά Γεωργ. Μπαλάσιτςεφ, *Περιληπτική Πραγματεία περί της οικονομικής καταστάσεως της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος και πάσης Βουλγαρίας (μετά προσθήκης ενός φερμανίου)* (Έν Σοφία: 1906), 24-28· I. Snegarov, *Istorija na Ohridskata Arhiepiskopija-Patriaršija* (Ιστορία της Αρχιεπισκοπής-Πατριαρχείου Αχρίδας), τόμ. 2 (Sofija: 1995), 147-155.

και την αντίθεση του Βελιγραδίου. Η προσπάθεια, λοιπόν, για ανασύσταση της αρχιεπισκοπής Πεκίου υπό τον έλεγχο της Σερβίας θα έλυνε τις διαφορές.

Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την εμφάνιση στο προσκήνιο των λεγομένων «Μακεδόνων» ως ξεχωριστού έθνους, η κληρονομιά της Αχρίδας χρησιμοποιήθηκε για να τεκμηριώσει τα «εθνικά» δικάια τους, σε μια προσπάθεια επιβεβαίωσης της εθνικής τους ταυτότητας έναντι των υπολοίπων λαών της περιοχής. Υπ' αυτήν την έννοια, η αρχιεπισκοπή Αχριδών έπρεπε να αναγνωριστεί ως εθνική μακεδονική εκκλησία, η οποία ως πνευματική μητέρα διέσωσε τους «Μακεδόνες» ανά τους αιώνες από την εθνική εξαφάνιση.⁷ Κατά συνέπεια, στην εθνοποιητική προσπάθεια των Σκοπίων εντάχθηκε και το αίτημα της ανασύστασης της ιστορικής αρχιεπισκοπής, στο πρόσωπο πλέον μιας «Μακεδονικής Εκκλησίας», ώστε να αποκατασταθεί η αδικία που υπέστησαν οι «Μακεδόνες» από την κατάργησή της.

Στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία η κατάργηση των δύο εκκλησιαστικών διοικήσεων κατέχει καίρια θέση. Ειδικά η ιστορική τάση που εμφανίστηκε κατά τον 20^ο αιώνα και χαρακτηρίζεται από προσπάθεια ανακάλυψης μιας «αντικειμενικής» ιστορίας, απαγκιστρωμένης από εθνικιστικά πρότυπα του παρελθόντος,⁸ δίνει περισσότερη σημασία στο πέρασμα από την οικουμενική ιδέα της Ρωμοσύνης στην εθνική ή κρατική ιδέα του ελληνισμού-ελλαδισμού, μεταβολή που συντελέστηκε κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και κυρίως το 19^ο αιώνα. Κυρίαρχο ρόλο σ' αυτήν την εκδοχή της ιστορίας διαδραματίζει η εξέταση της δράσης και της πολιτικής της Εκκλησίας, ως πατριαρχείο και ιερατείο, αλλά και των Φαναριωτών γενικότερα.⁹

Η εμφάνιση αυτής της ιστορικής σχολής προκάλεσε τη διαμόρφωση δύο παράλληλων «καναλιών» γνώσης, τα οποία κατέληξαν τελικά να

⁷ Βλ. MANU («Μακεδονική» Ακαδημία Επιστημών και Τεχνών), *Makedonija I odnosite so Grcija* (Η Μακεδονία και οι σχέσεις με την Ελλάδα) (Skopje: 1993), 25-30.

⁸ Βλ. ενδεικτικά Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας* (Αθήνα: 1976), 53 κ.ε.; Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)* (Αθήνα: 1977), 34· Χ. Εξερτζόγλου, «Το “προνομιακό” ζήτημα», *Τα Ιστορικά* 9, no. 16 (1992): 66· Π. Κονόρτα, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, Βεράτια για τους προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας (17^{ος}-αρχές 20^{ου} αιώνα)* (Αθήνα: 1998), 217-227· Μ. Κοπά, *Η συγκρότηση των κρατών των Βαλκανίων (19^{ος} αιώνας), τρεις και μια περιπέτειες* (Αθήνα: 2002), 39 κ.ε., 45· Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία, Οι περιπέτειες μιας σχέσης, Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό σχίσμα* (Ηράκλειο Κρήτης: 2003), 25 κ.ε. Σε αντιδιαστολή πρβλ. Γ. Κονιδάρι, *Η άρσις του Βουλγαρικού σχίσματος εν τῷ πλαισίῳ τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδοξίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ* (Αθήνα: 1971), 2 κ.ε.

⁹ Για τη νεώτερη ελληνική ιστοριογραφία περί πατριαρχείου βλ. Βούρη, *Πηγές*, 22-24.

μην επικοινωνούν μεταξύ τους, σαν να αγνοεί –ή να κάνει πως αγνοεί– το ένα τα πορίσματα του άλλου. Η μια πλευρά, η παραδοσιακή, εκφράζεται κυρίως από τους εκκλησιαστικούς ιστορικούς. Χαρακτηριστικό της είναι η συναισθηματική σύνδεση με το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και η προσπάθεια ερμηνείας και δικαιολόγησης των ενεργειών των πατριαρχών και των εκκλησιαστικών ανδρών γενικότερα με θετικό πρόσημο. Τα κριτήρια, όπως τουλάχιστον αποκαλύπτει η κριτική μελέτη των γραπτών τους, εκτός των άλλων έχουν να κάνουν με την επιδίωξη αυτών των ιστορικών για διαφύλαξη των συμφερόντων του έθνους, έστω και ευρύτερα ιδωμένο ως «ελληνορθόδοξο Γένος», σε μια περιοχή όπου ανθίζουν οι τοπικοί εθνικισμοί και όπου ο ελληνισμός διαρκώς είναι αναγκασμένος να αμύνεται εναντίον όλων. Η άλλη σχολή, έχοντας εκπροσώπους νεότερους καθηγητές της νεοελληνικής ιστορίας, οι οποίοι, ομολογουμένως, τις τελευταίες δεκαετίες έχουν να επιδείξουν αρκετά και σημαντικά ιστορικά έργα, επιδιώκει την αναθεώρηση των ιστορικών θέσεων του παρελθόντος και την ανάδυση νέων ερμηνειών. Σ' αυτές αναγνωρίζεται μια σαφής αντίθεση στην παραδοσιακή φιλοεθνική ιστορική οπτική του 19^{ου} αιώνα, που απορρίπτεται ως στρατευμένη στην εθνική ιδέα του ελλαδικού κράτους.

Η διάκριση των δύο σχολών σχετίζεται και με ιδεολογικά κριτήρια, από τη στιγμή που και οι δύο πλευρές εκκινούν από διαφορετική θεωρητική βάση, την οποία επιδιώκουν να επαληθεύσουν. Στην πράξη, οι εκπρόσωποι της καθεμιάς από τις σχολές αυτές αγνοούν τα πορίσματα των εκπροσώπων της άλλης αλλά και απαξιούν να ασχοληθούν μ' εκείνους, ακόμη και να αντιδράσουν ή και να αναιρέσουν αυτά στα οποία δε συμφωνούν. Αυτή η κατάσταση φέρνει στο νου τις διαμάχες περασμένων αιώνων, που έχουν μείνει στην Ιστορία, όπως: διαφωτισμένων κοραϊστών και παραδοσιακών, Κωνσταντίνου Οικονόμου και Θεόκλητου Φαρμακίδη, δημοτικιστών και καθαρευουσιάνων κ.ο.κ. παρατηρείται, όμως, μια σημαντική διαφορά: στην προκειμένη περίπτωση η εχθρότητα φαίνεται από την απαξίωση της μη αναφοράς στους «άλλους» και όχι από την επιστημονική αντίκρουσή τους.

Σε αυτό το σημείο οφείλω να αναγνωρίσω τη δυσκολία του Έλληνα ιστορικού και μάλιστα του εκκλησιαστικού ιστορικού, ως προς την ερμηνεία των γεγονότων που σχετίζονται με το πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως. Ανάλογα με την τελική κρίση που θα εκφράσει, θα χαρακτηριστεί έστω και άθελά του ως ακόλουθος είτε της μιας είτε της άλλης σχολής. Αν τα συμπεράσματα της εργασίας του καταλήγουν υπέρ των θέσεων του πατριαρχείου, υπάρχει κίνδυνος να τύχει άμεσης απόρριψης και αγνόησης από την αναθεωρητική σχολή, με το σκεπτικό ότι επικράτησαν συναισθηματικά ή άλλα εθνικά κριτήρια στο έργο του.

Με αυτόν τον τρόπο τελικά θα ακυρωθεί η ερμηνεία του, έστω κι αν έχει κάτι να προσφέρει. Στην αντίπερα όχθη, αν δηλαδή τα συμπεράσματα του κριθούν από τους φιλοπατριαρχικούς ως αντίθετα προς την κρατούσα θεολογική αντίληψη, κινδυνεύει να χαρακτηριστεί από αυτήν την πλευρά ως νεωτεριστής και ιδεολογικά αντίθετος με την Εκκλησία και το πατριαρχείο,¹⁰ άρα να αγνοηθεί και να τεθεί στο περιθώριο.

Για να κατορθώσει να ξεφύγει τόσο από τη «Σκύλλα» της αναθεωρητικής πλευράς όσο και τη «Χάρυβδη» της συναισθηματικής αγκύλωσης σε ερμηνείες του παρελθόντος, οφείλει να εργαστεί χωρίς πνεύμα αντίθεσης και αποκλεισμού ούτε εμπλοκής ή υποστήριξης «δικαίων» κάποιας από τις δύο σχολές. Κατά τη γνώμη μου, η επιστημονική προσέγγιση των πραγμάτων εξαρτάται από το βαθμό που ο ιστορικός θα μπορέσει να χρησιμοποιήσει κριτικά όλες τις διαθέσιμες πηγές και τα βοηθήματα από την ιστοριογραφία, χωρίς να παραθεωρήσει ή να αγνοήσει εξ επί τούτου τις μελέτες των προγενεστέρων, όταν έρχονται να προσθέσουν έστω και το ελάχιστο στη γνώση της περιόδου και των γεγονότων που απασχολούν την έρευνά του.

Διαφοροποίηση στις ερμηνείες Ελλήνων ιστορικών για την κατάργηση των δύο αρχιεπισκοπών

A) Παραδοσιακή ερμηνεία

Οι Έλληνες συγγραφείς, οι οποίοι ασχολήθηκαν με την κατάργηση των αρχιεπισκοπών της Βαλκανικής και προσπάθησαν να την ερμηνέυσουν, ακολουθούν σε γενικές γραμμές τις τάσεις που αναπτύχθηκαν στην ελληνική διανόηση πριν και μετά την απελευθέρωση του ελληνικού κράτους. Αν και είναι δύσκολο να ομαδοποιηθούν, δεδομένου ότι ο κάθε ένας διατηρεί την προσωπική του στάση και έχει τις δικές του καταβολές, είναι δυνατό να διακριθούν σε τρεις γενικές κατηγορίες: α) σ' αυτούς που πρόταξαν τη συναισθηματική αλλά και θρησκευτική σύνδεση με το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, β) σ' αυτούς που ερμήνευσαν τα γεγονότα με μια οπτική γωνία που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εθνοκεντρική, και γ) σ' αυτούς που προσπάθησαν να αναθεωρήσουν τις προηγούμενες ερμηνείες με μια διεθνιστική διάθεση. Από χρονική άποψη, αυτοί που εξαρτήθηκαν από εθνικά αισθήματα έγραψαν κυρίως κατά το δέκατο ένατο αιώνα, αυτοί που δίνουν διεθνιστική

¹⁰ Πρβλ. Δ. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση, Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19^ο αιώνα* (Αθήνα: 2003), 362-367.

ερμηνεία είναι ιστορικοί του δεύτερου μισού του εικοστού αιώνα και έπειτα, ενώ φιλοπατριαρχικά αισθήματα επέδειξαν ιστορικοί και των τριών αιώνων που ακολούθησαν την κατάργηση. Τέλος, δε λείπουν και όσοι τήρησαν τη μεσότητα, τη νηφάλια στάση δηλαδή, προκρίνοντας στην ερμηνεία τους όχι ιδεολογικά προτάγματα αλλά κριτήρια ιστορικής έρευνας.

Οι συγγραφείς που ήταν σχεδόν σύγχρονοι με τα γεγονότα αλλά και ταυτόχρονα είχαν άμεση σχέση με το πατριαρχείο, είναι ο Σέργιος Μακρραίος και ο Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης. Και οι δύο ερμήνευσαν την κατάργηση των δύο αρχιεπισκοπών των Βαλκανίων ως αποτέλεσμα της κακοδιαχείρισης και της υπερχρέωσής τους, που είχαν φέρει στο χείλος της καταστροφής τους χριστιανούς των δύο αυτών κλιμάτων. Ειδικά, ο Μακρραίος σχεδόν αντιγράφει τις θέσεις του πρωταγωνιστή των γεγονότων πατριάρχη Σαμουήλ, τον οποίο δικαιώνει πανηγυρικά για τη στάση του γράφοντας:

«οὕτως οὖν τελεσιουργός καὶ ἐν τοῖς μάλιστα λυσιτελεστάτη ἐδόκει καὶ τοῖς πόρρω ἢ τοῦ παναγιωτάτου κυρίου Σαμουήλ προστασία καὶ ἐπίσκεψις».¹¹

Ο Υψηλάντης στέκεται πιο κριτικός, χωρίς όμως να αφίσταται από την πατριαρχική σκοπιά. Στη μαρτυρία του Υψηλάντη¹² εντυπωσιάζουν η μη αναφορά της ημερομηνίας της κατάργησης της αρχιεπισκοπής Πεκίου (αναφέρει συνεκδοχικά μαζί με την κατάργηση της Αχρίδας γενικά

«τῇ ιε΄ τοῦ Ἰανουαρίου»)

¹¹ Οι αρχιερείς του κλίματος Πεκίου, κατά το Μακρραίο, αποφάσισαν μόνοι τους την υπαγωγή τους στο πατριαρχείο και «κοινήν ἔχοντες ἀναφορὰν καὶ ἰκετείαν, τοιαύτην ὠμολόγουν τὴν ὑποταγὴν, καὶ ὁμοθυμαδὸν ἅπαντες ἐξητοῦντο τὴν προστασίαν, τὴν διαταγὴν, τὴν οἰκονομίαν καὶ συμπεριφορὰν καὶ κοινωνίαν ἐν ταῖς χρείαις...». Ἐτσι «ἐπεὶ δὲ ἐκλιπαροῦντες προέκειντο οἱ ἐκεῖθεν καταφυγόντες ἀρχιερεῖς, καὶ τῇ ἀγίᾳ καὶ ἱερᾷ συνόδῳ ἐδόκει μετακινήσει τὴν πρότερον τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ τούτου θρόνου ἔθην», Σ. Μακρραίου, *Υπομνήματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας (1750-1800)* στο: *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, Κ. Ν. Σάθα (επιμ.), τόμ. 3 (Ἀθήναι: 1972), 250 κ.ε.

¹² «Ἐπεκυρώθη, κατὰ τὴν αἴτησιν ἐκείνων [τῶν ἐπισκόπων] μὲ Χάττι-σερίφι τὸ νὰ προστεθοῦν ἐκεῖνοι οἱ δύο θρόνοι τῶ Οἰκουμενικῶ θρόνῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ ἐγένετο εὐτυχῶς τῇ ιε΄ τοῦ Ἰανουαρίου μὲ πολλὴν δόξαν καὶ κέρδος τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, μὲ τὸ ἄσφαλές καὶ ἀζημίωτον τῶν τοῖς δύο αὐτοῖς κλίμασι μητροπολιτῶν τε καὶ ἐπισκόπων», Αθ. Κομνηνοῦ-Υψηλάντου, *Ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα βιβλίον Η΄, Θ΄ καὶ Ι΄ ἤτοι Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν (1453-1789)* (Ἀθήναι: 1972), 407.

αλλά και η παραδοχή ότι υπήρξε πολλή δόξα και κέρδος για το πατριαρχείο απ' αυτήν την κατάργηση. Ακόμη, η αναφορά στο

«ασφαλές και αζημίωτον»

των επισκόπων που ζήτησαν την κατάργηση φανερώνει την κριτική του ματιά, που την εστιάζει κυρίως στη στάση των εκκλησιαστικών ανδρών, η οποία πολλές φορές επηρεάζει την εξέλιξη της ιστορίας.

Ο λίγο μεταγενέστερος Κωνσταντίνος Κούμας, έχοντας πάντοτε την πατριαρχική άποψη κατά νου, έδωσε τη δική του ερμηνεία στα γεγονότα. Σύμφωνα με αυτή, σπουδαίο ρόλο διαδραμάτισε η προσπάθεια του Σαμουήλ να διορθώσει τα κακώς κείμενα της Εκκλησίας και να οδηγήσει τους χριστιανούς των δύο αυτοκέφαλων κλιμάτων να συμμετάσχουν στα υπέρογκα χρέη του ίδιου του πατριαρχείου, κατ' αναλογίαν με τους πιστούς του πατριαρχικού κλίματος. Γράφει:

«διὰ τὴν βασταχθῆ εὐκολώτερον τὸ βαρὺ χρέος [τῆς Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως] ἀπὸ περισσοτέρους, ἐκατήρησεν ὁ Σαμουήλ τὰς αὐτοκεφάλους ἀρχιεπισκοπὰς Ἀχριδῶν καὶ Πεκίου, καὶ ὑπέταξεν εἰς τὸ Πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὅλας τὰς ἐπαρχίας αἱ ὁποῖαι ὑπέκειντο εἰς ἐκείνους».¹³

Τον Κούμα αντιγράφει (στην κυριολεξία) και ο Ζαχαρίας Μαθάς, προσθέτοντας ακόμη και τον παράγοντα της παπικής προπαγάνδας:

«πρῶτον μὲν, διότι εἰς ταύτας τὰς ἐπισκοπὰς παρεισδύοντες ἐκ τῶν συνόρων τῆς παπιζούσης Εὐρώπης ἄνθρωποι λατινισταὶ καὶ ἄλλοι κακόφρονες παντοῖοι, διέσπειρον τὰ ζιζάνια τῶν ἰδίων κακοδοξιῶν, εὐκόλως ἀπατῶντες τὸν αὐτοκέφαλον Ἀρχιεπίσκοπον, ὅστις πολλάκις οὐδὲν ἐκοινοποίει περὶ τούτων εἰς τὴν Μ. Ἐκκλησίαν».¹⁴

¹³ Κ. Κούμα, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας*, τόμ. Γ' (Βιέννη: 1831), 402.

¹⁴ Συνεχίζει: «Δεύτερον δέ, ἵνα καὶ αἱ δύο αὐταὶ Ἀρχιεπισκοπαὶ μετὰσχωσι τῆς τοῦ χρέους διανομῆς, καὶ οὕτως ὑποβασταχθῆναι εὐκολώτερον ὑπὸ πλειότερους τὸ βαρὺ φορτίον τοῦ χρέους τῆς Ἐκκλησίας». Στην επανάληψη του Κούμα ἴσως πρέπει να αποδοθεῖ και η ατελείωτη φράση που βρίσκεται στο κείμενο του Μαθά «ὑπέταξεν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας τὰς τότε αὐτοκεφάλους Ἀρχιεπισκοπὰς Πεκίου» (sic). Ζ. Μαθά, *Κατάλογος ιστορικός των πρώτων επισκόπων και των εφεξῆς Πατριαρχών της εν Κωνσταντινουπόλει Αγίας και Μεγάλης του Χριστοῦ Εκκλησίας* (Ἐν Ἀθήναις: 1884), 156.

Αρκετές δεκαετίες αργότερα, δύο επόμενοι ιστορικοί, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και ο Ιωάννης Φιλήμων, έχουν περάσει σε άλλο πεδίο ερμηνείας, η οποία χαρακτηρίζεται από την εθνικιστική οπτική τους. Η μεταστροφή αυτή εξηγείται πολύ εύκολα. Έχει προηγηθεί η Ελληνική Επανάσταση και η δημιουργία του ελληνικού κράτους, το οποίο είχε ήδη αρχίσει να διαποτίζεται από την εθνική ιδέα της απελευθέρωσης των αδούλωτων Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και, γιατί όχι, από το διακαή πόθο για κατάκτηση της Πόλης και επαναφορά της ελληνικής βασιλείας στην πρωτεύουσα του Βυζαντίου. Ταυτόχρονα, η ελληνική διάνοηση είχε να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις του αναδύομένου εθνικισμού των βαλκανικών λαών αλλά και τις συνέπειες της απόσχισης της ελλαδικής εκκλησίας από το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Ήταν η εποχή της μετάβασης από το «γένος» στο «έθνος» και μάλιστα στο «έθνος-κράτος».

Οι δύο συγγραφείς δε συμφωνούν μεταξύ τους στην ερμηνεία των γεγονότων αλλά και οι δύο κινούνται με βάση το στενότερο ελληνικό συμφέρον, που διαφεύγει από την οπτική του οικουμενικού γένους της Ρωμοσύνης. Ο πρώτος, στην προσπάθειά του να υπερασπιστεί την εθνική ιδέα, κατηγορεί έντονα το πατριαρχείο ότι δεν εκμεταλλεύθηκε τις δυνατότητες που του έδινε η τότε πολιτική κατάσταση και η ηγετική του θέση ανάμεσα στους ορθόδοξους λαούς και αμέλησε να προχωρήσει σε ένα κεφαλαιώδες για την εποχή έργο, να εξελληνίσει δηλαδή τους Σλάβους.¹⁵ Αντιθέτως, ο δεύτερος ερμηνεύει τις καταργήσεις των δύο αρχιεπισκοπών ως μέρος ενός σχεδίου εξελληνισμού των πληθυσμών των Βαλκανίων, του οποίου κύριοι φορείς ήταν ο Φαναριώτης Ιωάννης Υψηλάντης και ο πατριάρχης Σαμουήλ.¹⁶

Οι δύο ιστορικοί, όπως αναφέρθηκε, όταν συνέτασσαν τα έργα τους είχαν ενώπιόν τους το φλέγον ζήτημα της ανάδυσης των εθνικισμών στα Βαλκάνια και της σλαβικής αντίδρασης προς την πνευματική κηδεμονία του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Γι' αυτό και ο δευτε-

¹⁵ Κ. Παπαρρηγοπούλου, *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους, από τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1930*, τόμ. 5 (Αθήνα: 1932), 80-82.

¹⁶ Συγκεκριμένα «Υἱὸς τοῦ Ἀντιόχου ὁ Ἰωάννης Ὑψηλάντης... πρῶτος συνέλαβε τὸ σχέδιον, ὅπως διὰ τῆς διοικητικῆς ἐνότητος τῆς ἐκκλησίας συνδέσῃ μετὰ τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους τοὺς Σλάβους, τοὺς περὶ τοῦ Πατριαρχείου τοῦ Ἰπεκίου καὶ τῆς Ὀχρίδος», «ἀλλ' ὁμως, καὶ ἂν ὁ Ἰωάννης Ὑψηλάντης ἐσφάγη σκληρῶς, ἡ ιδέα τούτου ἤρξατο εὐτυχῶς πραγματοποιουμένη μετ' οὐ πολὺν, ἑπτὰ δὲ σλαβικαὶ ἐπισκοπαὶ ἠνώθησαν οἴκοθεν ὑπὸ τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον», Ἰω. Φιλήμωνος, *Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμ. 2 (Αθήνα: 1859), 2.

ρος, ο Φιλήμων, αμέσως μετά από την εξιστόρηση των αιτιών που οδήγησαν στην υπαγωγή των δύο εκκλησιών στη «Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία», ασκεί σκληρή κριτική για τη στάση των Βουλγάρων εθνικιστών, οι οποίοι την εποχή εκείνη είχαν αρχίσει να διεκδικούν εκκλησιαστική αυτονομία, γράφοντας:

«Τις ἄρα δαίμων κακὸς εἰσήγαγεν ἐπὶ τῶν τελευταίων ἤδη χρόνων τὸ λεγόμενον Βουλγαρικὸν ζήτημα; Βεβαία, ἀλλὰ ματαία δυστυχῶς, ἐπελεύσεται ἡ πολιτικὴ μετάνοια τῶν ἀδελφῶν καὶ ὁμοιοπαθῶν Βουλγάρων, ἐὰν, ὃ μὴ γένοιτο!, ὑπερισχῶσι ποτὲ ἢ εἰσδύσασα ἐν τῇ διανοίᾳ αὐτῶν ἀπάτη τοῦ διοικητικοῦ ἀποχωρισμοῦ τῆς ἐκκλησίας, εἰς ἣν ἀνήκουσιν».¹⁷

Η προσφορά του, όμως, στην Ιστορία δεν είχε την επιθυμητή γι' αυτόν συνέχεια. Η ερμηνεία του χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από τους εκφραστές της αντίθετης από τη δική του άποψης και παρέσχε πρόσημα σε Σλάβους και δυτικούς ιστορικούς να στηρίζουν μια άκρως επιθετική θέση, επιδιώκοντας να τεκμηριώσουν στο έργο του Φιλήμονα ότι η κατάργηση των δύο αρχιεπισκοπών τελέστηκε σύμφωνα με το σχέδιο του Υψηλάντη και την πολιτική του εξελληνισμού που αυτό επεδίωκε.¹⁸

Χαρακτηριστικά του πνεύματος της εποχής είναι ακόμη τρία κείμενα που είδαν το φως της δημοσιότητας την περίοδο 1859-1868, εν μέσω της ακμής του βουλγαρικού εθνικισμού και της διαμάχης για συγκρότηση χωριστής βουλγαρικής εκκλησίας με κέντρο το αίτημα της ανανέωσης της αρχιεπισκοπής Αχριδών. Πρώτη είναι η *Πραγματεία περὶ τῆς Κανονικῆς δικαιοδοσίας τοῦ Οἴκουμενικοῦ Θρόνου ἐπὶ τῶν ἐν Βουλγαρίᾳ Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν* του Γρηγόριου Παυλίδη, τότε αρχιγραμματέως της συνόδου του πατριαρχείου. Δεύτερη είναι η *Σύντομος ἱστορικὴ περιγραφὴ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βελεγράδων* του Ἀνθιμου Αλεξούδη τότε μητροπολίτη Βελεγράδων. Και τα δύο αυτά έργα ανήκουν στην αμιγῶς φιλοπατριαρχική γραμματεία και στηρίζονται στην εξήγηση του πατριάρχη Σαμουήλ για τα γεγονότα. Υπερασπίζονται τα

¹⁷ Φιλήμωνος, *Δοκίμιον Ἱστορικόν*.

¹⁸ K. Novaković, *Le Patriarcat de Constantinople et L'Orthodoxie dans la Turquie d'Europe* (Paris: 1895), 28· [Αωνόμου], *Les Bulgares et le haute clergé grec, par un de Bulgares de Constantinople* (Κωνσταντινούπολη: 1869), 35· K. Jireček, *Istorija na Bălgarite* (Ιστορία των Βουλγάρων) (Sofija: 1999), 449· Ακόμη G. Fr. Hertzberg, *Geschichte Griechenlands*, τόμ. 3 (Gotha: 1878), 205· A. D' Avril, *La Bulgarie Chrétienne, Étude Historique* (Paris: 1898), 31· A.-P. Pechayre, "L'archevêché d'Ochrida de 1394 à 1767," *Échos D'Orient* 36 (1936): 196.

δίκαια του πατριαρχείου¹⁹ και αρνούνται κάθε κατηγορία για εθνικισμό που απευθύνεται εναντίον του. Φτάνουν στο σημείο να υποστηρίζουν ότι η ίδρυση της αρχιεπισκοπής αυτής αποτελούσε αντικανονική πράξη, συνεπώς, σύμφωνα με το σκεπτικό αυτό,

«ή προσάρτησις ή ἐπὶ Σαμουήλ γενομένη ἔστιν ἔννομος καὶ κανονικὴ καὶ νόμῳ πολιτικῷ καὶ λόγῳ ἐκκλησιαστικῷ».²⁰

Το τρίτο έργο είναι η πραγματεία *Περὶ τῆς Αὐτοκεφάλου ἀρχιεπισκοπῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχρίδος ἢ Βουλγαρίας* του Μαργαρίτη Δημίτσα, καταγόμενου από την Αχρίδα και γυμνασιάρχη τότε στη Θεσσαλονίκη. Αυτός βλέπει τα γεγονότα με το ιδιότυπο πρίσμα ενός επιθυμητού από τον ίδιο «ελληνομακεδονισμού». Ο Δημίτσα δε συμφωνεί με την πατριαρχική ερμηνεία και θεωρεί ότι η κατάργηση της αρχιεπισκοπής συνέβη εξ αιτίας της άπληστης φιλαρχίας και «δοξομανίας» του πατριάρχη Σαμουήλ.²¹ Η εξέλιξη αυτή δεν ήταν ευνοϊκή αλλά, αντιθέτως, έφερε δεινά στους κατοίκους της περιοχής (τους οποίους ονομάζει γενικά Μακεδόνες, ιδωμένους βέβαια σε στενή συγγένεια με το ευρύτερο ελληνικό γένος). Για το Δημίτσα, χρειαζόταν η επανίδρυση της αρχιεπισκοπής Αχριδών ως μέσο τόνωσης των εθνικών αισθημάτων του «μακεδονικού λαού». Εντυπωσιάζει η ερμηνεία του, που θα μπορούσε να τον εντάξει στην εθνικιστική πλευρά, δεδομένου ότι σε επόμενη αναδημοσίευση απαλείφει κάθε αναφορά σε «μακεδονικό» λαό, «ελληνομακεδόνες» κλπ.²² Πάντως στην τελική πρότασή του για την

¹⁹ «Τούτων γούν οὕτω γενομένων, ή κοινή αὐτή τῶν Ὁρθοδόξων μήτηρ Μεγάλη Ἐκκλησία ὀρέξασα χεῖρας βοηθείας, προὔλαβεν μὲν τότε τοὺς ἐπαπειλοῦντας κινδύνους, ἐθεράπευσε δὲ ἀρμοδίως καὶ τὰς ἐπικειμένας ἀνάγκας τῶν χριστιανῶν τῶν ρηθρισῶν ἐπαρχιῶν, καὶ ἔως τοῦ νῦν ἀείποτε μεριμνῶσα φιλοστόργως ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν, οὐ διαλείπει προστατεύουσα τὰς ἐκκλησιαστικὰς καὶ τὰς κοινὰς ἀπάντων ὑποθέσεις». Ανθίμου [Αλεξούδη], *Σύντομος Ἱστορικὴ Περιγραφή τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βελεγράδων καὶ τῆς ὑπὸ τὴν πνευματικὴν αὐτῆς δικαιοδοσίαν ὑπαγομένης χώρας, Νῦν πρῶτον συνταχθεῖσα καὶ ἰδίως ἀναλώμασι τύποις ἐκδοθεῖσα* (Ἐν Κερκύρα: 1868), 93.

²⁰ Γρηγόριου [Παυλίδη], *Πραγματεία περὶ τῆς Κανονικῆς δικαιοδοσίας του Οἰκουμενικοῦ Θρόνου ἐπὶ των ἐν Βουλγαρία Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν* (Ἐν Κωνσταντινουπόλει: 1860), 99.

²¹ Φτάνει μέχρι το σημείο να θεωρεί ότι ο Σαμουήλ κινήθηκε «ὡς ὑπὸ δαιμονίου τινὸς ἔλανόμενος»! Μ. Δημίτσα, *Τὰ περὶ τῆς Αὐτοκεφάλου ἀρχιεπισκοπῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχρίδος ἢ Βουλγαρίας* (Ἐν Ἀθήναις: 1859), 83. Για να τεκμηριώσει τις κατηγορίες εναντίον του Σαμουήλ χρησιμοποιεῖ ὅσα γράφει ο Θεόκλητος Φαρμακίδης, *Ὁ Συναδικὸς Τόμος ἢ περὶ Ἀληθείας* (Ἐν Ἀθήναις: 1852), 215.

²² Βλ. Ματάλας, *Ἔθνος καὶ Ὁρθοδοξία*, 178.

ανανέωση της αρχιεπισκοπής συμφωνεί με τους Βούλγαρους εθνικιστές της εποχής, πλην όμως εκκινεί από την αντίθετη κατεύθυνση, έχοντας ως κίνητρο την υποστήριξη των δικαίων του ελληνισμού στη Μακεδονία.

Κατά τον 20^ό αιώνα άρχισε να διαφαίνεται μεταβολή στην οπτική γωνία των ιστορικών. Έχει πλέον εκλείψει η ανάγκη για επιθετική υπεράσπιση εθνικών δικαίων και έτσι οι ερμηνείες αποκτούσαν περισσότερη επιστημονική εμβάθυνση. Στις αρχές του αιώνα δύο εκκλησιαστικοί ιστορικοί, ο Χρυσόστομος Παπαδόπουλος και ο Βασίλειος Στεφανίδης, έδωσαν τη δική τους εξήγηση στην προσπάθεια του πατριαρχείου για επέκταση δικαιοδοσίας του σε όλη τη Βαλκανική, θεωρώντας την ως προσπάθεια προστασίας των εκεί χριστιανών από τις συνέπειες της κακής κατάστασης των δύο εκκλησιών.²³ Βεβαίως ο πρώτος έχει μείνει στην ιστορία ως φιλοπατριαρχικός, θεωρώντας ότι πίσω από τις ενέργειες του πατριαρχείου πρέπει να δούμε την πατρική προστασία υπέρ των χριστιανών της Βαλκανικής,²⁴ ενώ ο δεύτερος στάθηκε περισσότερο κριτικός διαβλέποντας την προσπάθεια του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως να υπερισχύσει όχι με εθνικά αλλά με διοικητικά κριτήρια σε ολόκληρη τη Βαλκανική.²⁵

Αυτήν την οπτική, λιγότερο ή περισσότερο φιλοπατριαρχική ή κριτική, ακολουθούν και οι νεώτεροι εκκλησιαστικοί ιστορικοί Γεράσιμος

²³ «Οί προκαλέσαντες την τυπικήν ταύτην πράξιν λόγοι όφείλονται κυρίως εις ταάς άνωτέρω γενικώς έκτεθεισας φοβεράς περιπετείας τής Αρχιεπισκοπής Πεκίου, ήτις από πολλού δέν ύφίστατο. Άλλ' επί Πατριάρχου Σαμουήλ... υπεβλήθη εις βαρύτατα χρέη, ών ή άπότισις κατέστη αυτή άδύνατος. Δυστυχώς εις την αύξησιν αυτών συνετέλεσαν οί Αρχιεπίσκοποι Πεκίου, οί τε Έλληνες και οί Σέρβοι, οίτινες έναλλάξ διεδέχοντο άλλήλους, έν μέσφ τής τυραννικής μανίας τών τούρκων, άπηνέστατα φορολογούντων τούς χριστιανούς και άδιαλείπτως τόν έξισλαμισμόν αυτών επίδιωκόντων», Στ. Παπαδοπούλου, *Αί Όρθόδοξοι Έκκλησίαι Σερβίας και Ρουμανίας κατά τό ιστορικόν αυτών παρελθόν και τήν νέαν συγκροτησιν* (Έν Ίεροσολύμοις: 1923), 16.

²⁴ Θεωρεί ότι τα αίτια πρέπει να αναζητηθούν στην εναλλαγή των αρχιεπισκόπων του Πεκίου, στη μετοικεσία των δύο Αρσενίων, στη σμίκρυνση των εδαφών και την εχθρότητα των Τούρκων. Απ' την άλλη αρνείται ότι υπήρχαν την εποχή εκείνη φυλετικά προβλήματα, προφανώς ανάμεσα στους Έλληνες και τους Σέρβους, «άτινα λαβόντες ύπόψιν τινές τών νεωτέρων ιστορικών παρεξήγησαν τήν μετά τοϋ Πατριαρχείου ένωση των δύο Αρχιεπισκοπών». Παπαδοπούλου, *Αί Όρθόδοξοι Έκκλησίαι*.

²⁵ Το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως «άνέκαθεν ποθοϋν τήν προσάρτησιν αυτών, ύπεβλήθησεν τήν τάσιν ταύτην, καθόσον μάλιστα ή κακή κατάστασις τών εκκλησιών εκείνων (Αχριδών και Πεκίου) επέδρα επίσημίως και επ' αυτου». Τελικά την κατάργηση πέτυχαν οι «παρά τή τουρκική κυβερνήσει ισχύοντες έλληνες και ό πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Σαμουήλ ό Χαντζερής», Β. Στεφανίδου, *Έκκλησιαστική Ιστορία άπ' άρχής μέχρι σήμερα* (Αθήναι: 1978), 745.

Κονιδάρης και Βλάσιος Φειδάς, που δίδαξαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, καθώς και οι Αντώνιος Αιμίλιος Ταχιάος και Ιωάννης Ταρνανίδης, του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ειδικά οι «Αθηναίοι» ακολούθησαν επακριβώς την πατριαρχική εξήγηση.²⁶ Ο Κονιδάρης (πιθανόν λόγω της μετεμφυλιακής εποχής, κατά την οποία έγραψε για το θέμα) δε διστάζει να προσδώσει στην ερμηνεία του εθνικιστική χροιά. Για την αρχιεπισκοπή Αχριδών θεωρεί ότι είχε αμιγώς ελληνικό χαρακτήρα,²⁷ ενώ στο πρόσωπο του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως αναγνωρίζει την «ελληνική εκκλησία» που δρα εκπολιτιστικά ανά τους αιώνες υπέρ των Σλάβων.²⁸ Οι «Θεσσαλονικείς» συνάδελφοί τους κρατούν σε γενικές γραμμές φιλοπατριαρχική στάση,²⁹ εμπιστευόμενοι κυρίως την ερμηνεία του Αθανάσιου Κομνηνού-Υψηλάντη.³⁰ Παρ' όλα αυτά ο Ταχιάος φαίνεται πιο πειστικός στην ερμηνεία του. Αναγνωρίζει ότι στο κλίμα της Αχρίδας υπήρχε έντονο το σλαβικό στοιχείο,³¹ αποκλείει την

²⁶ Βλ. Γ. Κονιδάρη, *Η Ελληνική Έκκλησία ως πολιτιστική δύναμις εν τη ιστορία της Χερσονήσου του Αΐμου* (Εν Αθήναις: 1948), 137-139· Βλ. Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β΄, Από την Εικονομαχία μέχρι την Μεταρρύθμιση* (Αθήνα: 2002), 236. Πρβλ. Κ. Αμάντου, *Οι Βόρειοι Γείτονες της Ελλάδος (Βούλγαροι-Αλβανοί-Νοτιοσλάβοι)* (Εν Αθήναις: 1923), 220 κ.ε.· Κ. Αμάντου, *Ιστορικά σχέσεις Ελλήνων Σέρβων και Βουλγάρων* (Αθήνα: 1949), 75· V. Colokotronis, *La Macédoine et l' Hellenisme, Étude historique et ethnographique* (Paris: 1919), 537.

²⁷ Βλ. Κονιδάρη, *Η Ελληνική Έκκλησία* 49-55.

²⁸ Το πνεύμα αυτό διακατέχει όλο το βιβλίο του. Κονιδάρη, *ό.π.* Συμφωνεί και ο Αμάντος, *Ιστορικά σχέσεις*, 31-39.

²⁹ Βλ. Ιω. Ταρνανίδου, *Ιστορία της Σερβικής Εκκλησίας* (Θεσσαλονίκη: 1985), 89· Ιω. Ταρνανίδου, *Τα προβλήματα της Μητροπόλεως Καρλοβικήων κατά τον ΙΗ΄ και ο Jovan Rajić (1726-1801)* (Θεσσαλονίκη: 1972), 24· Αντ.-Αιμ. Ταχιάος, «Η Αρχιεπισκοπή Αχρίδος ως υπόδειγμα ελληνοσλαβικής συμβίωσης», στο: *Χριστιανική Μακεδονία, Πελαγονία - Μια άλλη Ελλάδα, Θεσσαλονίκη - Αχρίδα*, Αθ. Αγγελόπουλου (επιμ.) (Θεσσαλονίκη: 2004), 462. Ακόμη πρβλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833* (Θεσσαλονίκη: 1969), 208-210· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τουρκοκρατία 1669-1821, Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του Γένους*, τόμ. 4 (Θεσσαλονίκη: 1973), 292.

³⁰ «Νομίζομεν ότι αἱ εἰδήσεις περὶ τῶν οἰκονομικῶν ... καὶ αἱ σχετικαὶ ἐπίσης πληροφορίαι τοῦ Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου εἶναι ἀρκεταὶ διὰ νὰ διευθετήσουν τὸ ὅλον θέμα ἐπὶ τῆς βάσεως, ἣτις θὰ ἀπέκλειε τὴν θεώρησιν τούτου ὑπὸ τὸ πρίσμα ἐθνικιστικῶν κριτηρίων ἢ τάσεων ἐπιβολῆς τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως», Αντ.-Αιμ. Ταχιάος, «Ο τελευταῖος Αρχιεπίσκοπος Αχριδών», *Μακεδονικά* 12 (1972): 19-33· Αντ.-Αιμ. Ταχιάος, *Greeks and Slavs, Cultural, Ecclesiastical and Literary Relations* (Θεσσαλονίκη: 1997), 144.

³¹ «Η Αρχιεπισκοπή Αχρίδος καταργήθηκε το 1767, σε στιγμή που το θρόνο της κατείχε ένας αγράμματος Σλάβος αρχιεπίσκοπος, ο Αρσένιος, η ίδια είχε περιπέσει σε δυσβάστακτα χρέη και οι συμμορίες των Αλβανών ληστών ἐπλητταν ανηλεώς την ανθηρή Μοσχόπολη και τα άλλα κέντρα ευμάρειας και πολιτιστικής ακμής», Ταχιάος, «Η Αρχιεπισκοπή Αχρίδος», 462.

περίπτωση ύπαρξης εθνικιστικών κινήτρων στις ενέργειες των πρωταγωνιστών,³² ενώ βλέπει το πατριαρχείο ως

«μια πνευματική αυτοκρατορία, η οποία εξασφάλιζε τους ίδιους όρους ισότιμης συμβίωσης των εθνοτικών στοιχείων που περιέκλειε».³³

Στη σύγχρονη ιστοριογραφία έχουν αναδειχθεί δύο συγγραφείς, οι οποίοι αποστασιοποιούνται από την ερμηνευτική παράδοση των προηγούμενων εκκλησιαστικών ιστορικών. Πρώτον (όχι μόνο λόγω προσωπικής εκτίμησης αλλά και διότι είναι εκφραστής της θεολογικής επιστήμης) οφείλω να αναφέρω τον καθηγητή μου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Δημήτριο Γόνη. Αυτός ελέγχει ως φανταστικά πολλά από τα αίτια που ανέπτυξαν κάποιοι από τους προηγούμενους ιστορικούς. Αναφέρει:

«Προσωπικά δέχομαι ότι το οικονομικό αδιέξοδο του Πατριαρχείου Πεκίου αποτελεί την αφορμή για την κατάργησή του, ενώ τα αίτια της καταργήσεως πρέπει να συνδεθούν με την επιθυμία τόσο της Υψηλής Πύλης όσο και του Οικουμενικού Πατριαρχείου για την κατάργηση του πατριαρχείου Πεκίου. Για τους Τούρκους η ιεραρχία του Πατριαρχείου Πεκίου, ως πνευματική ηγεσία των Σέρβων, ήταν ανεπιθύμητη, επειδή στο παρελθόν με τη συμμετοχή της σε επαναστατικά κινήματα μόνο προβλήματα δημιουργούσε στις αρχές. Απ' την άλλη πλευρά, επειδή οι πιστοί του Πατριαρχείου Πεκίου και της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας ανήκαν στο Ορθόδοξο γένος, κατά το Οικουμενικό Πατριαρχείο δεν είχαν λόγο υπάρξεως, αφού σύμφωνα με την αρχή των μιλλετιών αρκούσε το ίδιο για ν' ασκεί την Εθναρχία. [...] Γι' αυτό και η Υψηλή Πύλη και το Οικουμενικό Πατριαρχείο σε αगाστή συνεργασία έσπευσαν να εκμεταλλευθούν τα οικονομικά προβλήματα του Πατριαρχείου Πεκίου και να δρομολογήσουν την κατάργησή του».³⁴

³² Ταχιάος, «Ο τελευταίος», 144.

³³ Αντ.-Αμ. Ταχιάος, *Πηγές Εκκλησιαστικής Ιστορίας των Ορθοδόξων Σλάβων* (Θεσσαλονίκη: 1984), 104.

³⁴ Γόνης, *Ιστορία των Ορθοδόξων Εκκλησιών*, 230. Την ίδια γραμμή κρατάει και ο Σταυριανός, που κάνει λόγο για ανυποληψία των Σέρβων στα μάτια των Τούρκων και ταυτόχρονη άνοδο των Φαναριωτών. Βλ. Α. Σ. Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια μετά το 1453* (Θεσσαλονίκη: 2007), 235.

Αναφέρεται ακόμη και στην κριτική των Σέρβων περί σχεδίου εξελληνισμού της Βαλκανικής, που οι Σέρβοι ιστορικοί θεωρούν καθοριστικής σημασίας, γράφοντας:

«Πάντως τα περί εξελληνισμού των Σέρβων και των Σλάβων γενικότερα ως κυρίου αιτίου της καταργήσεως των αρχιεπισκοπών Πεκίου και Αχρίδας δεν αποδεικνύονται με τίποτε».³⁵

Με τις λίγες αυτές προτάσεις ο Γόνης διαχωρίζει κριτικά τις αφορμές από τις βαθύτερες αιτίες και δίνει μια πειστική εξήγηση, η οποία με καλύπτει σε επιστημονικό επίπεδο.

Με αυτήν τη γραμμή συμφωνεί ένας ακόμη καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης, ο οποίος, αν και ανήκει στην πολιτική επιστήμη και δίδασκε στη Νομική Σχολή, στην περίπτωση αυτή προσεγγίζει τη στάση που τήρησαν οι ιστορικοί του εκκλησιαστικού χώρου.³⁶ Στηρίζεται στην ερμηνεία των δύο σύγχρονων με τα εξεταζόμενα γεγονότα συγγραφέων, Υψηλάντη και Μακραίου και ερμηνεύει την κατάργηση των δύο αρχιεπισκοπών ως ποιμαντική πράξη της ορθόδοξης εκκλησίας για τη διαφύλαξη της ορθόδοξης πίστης³⁷ σε μια περίοδο «παλίρροιας εξισλαμισμού» που σάρωνε τους απλούς κατοίκους της Βαλκανικής.³⁸ Διαφωνεί με την κατηγορία εναντίον του πατριαρχείου, ότι δήθεν με την κατάργηση εκδήλωσε εθνικιστική προσπάθεια εξελληνισμού των λαών της Βαλκανικής. Την απορρίπτει με το σκεπτικό ότι δεν πρέπει να ερμηνεύονται γεγονότα που σηματοδότησαν μια προ-εθνικιστική περίοδο (το 18^ο αιώνα) με όρους εθνικιστικούς (του 19^{ου} αιώνα).³⁹ Καντηριάζει, μάλιστα, τους δυτικούς ιστορικούς και εθνο-ανθρωπολόγους, επειδή εγκολπώθηκαν πλήρως και αβασάνιστα τις θέσεις των Σλάβων εθνικιστών και κατηγορήσαν

³⁵ Γόνης, *ό.π.*, 231.

³⁶ P. Kitromilides, “‘Balkan mentality’: history, legend, imagination,” *Nation and Nationalism* 2, no. 2 (1996): 182· P. Kitromilides, “Ortodox culture and collective identity in the ottoman Balkans during the eighteenth century,” *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Μελετών* 12 (1997-1998): 90, υποσ. 19. κ.ε.

³⁷ “Measures of ecclesiastical administration such as those concerning the churches of Peć and Ochrid, formed components in the continuum of a concerted effort to sustain the Orthodox faith,” Kitromilides, “Ortodox culture,” 90.

³⁸ *Ο.π.*, 90. Συμφωνεί μαζί του και ο G. Mihai, *Ορθόδοξη Συνείδηση και «Εθνική» ταυτότητα στα Βαλκάνια (1700-1821)* (Αθήνα: 2004), 149.

³⁹ Kitromilides, *ό.π.*, 93.

ανοιχτά το πατριαρχείο για σοβινιστική πολιτική εναντίον των σλαβικών λαών.⁴⁰

B) Αποδομητική ερμηνεία

Στον αντίποδα των εκκλησιαστικών ιστορικών τίθενται κάποιοι νεώτεροι ιστορικοί, οι οποίοι επεδίωξαν να ξεφύγουν από την προηγούμενη θεώρηση. Εκκινώντας συνήθως από τη μαρξιστική ιδεολογία, είχαν κατά νου σχεδόν δεσμευτικά την ερμηνεία δυτικών ιστορικών, οι οποίοι είχαν στραφεί υπέρ των σλαβικών θέσεων και εναντίον του πατριαρχείου. Κυριότερος εκφραστής των «νέων» απόψεων⁴¹ είναι ο Νίκος Σβορώνος. Αυτός περιγράφει την κατάργηση των δύο εκκλησιών ως πράξη πατριαρχικού ιμπεριαλισμού εναντίον των σλαβικών λαών. Γράφει χαρακτηριστικά:

«Άλλωστε ο εθνικισμός της ελληνικής εκκλησίας γίνεται ολοένα και πιο έντονος και το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως αρχίζει ν' ασκεί ένα είδος ιμπεριαλισμού πάνω στους άλλους βαλκανικούς λαούς. Το 1766 καταργεί τις αυτόνομες σλαβικές αρχιεπισκοπές Ιπεκίου και Αχρίδας».⁴²

Με βάση αυτήν την ερμηνεία θα σχηματιστεί ολόκληρη σχολή στη σύγχρονη ιστοριογραφία, που θα επιδιώξει να απομακρυνθεί από την εκκλησιαστική οπτική.⁴³ Οι εκφραστές αυτής της τάσης ουσιαστικά ακολουθούν την «αντιεκκλησιαστική» και αντικληρικαλιστική τάση που εκδηλώθηκε στην Ευρώπη μετά το Διαφωτισμό και επικράτησε κατά τη Γαλλική και τη Ρωσική Επανάσταση, μεταφερμένη στα ελληνικά

⁴⁰ “This claim has been advanced as a rule in nationalist Balkan historiography and from such sources it has been taken up by anthropologists and other modern scholars who pretend to pronounce on ethnic and national issues in the Balkans, past and present, with apparently little understanding of the historicity of both sources and issues,” ό.π., 90.

⁴¹ Οι αντιπατριαρχικές θέσεις είχαν χρησιμοποιηθεί ευρέως από τους Σλάβους και τους Δυτικοευρωπαίους συγγραφείς, ενώ στην Ελλάδα είχαν γίνει γνωστές από το Γιάννη Κορδάτο και είχαν προκαλέσει αρκετή συζήτηση ανάμεσα στους Έλληνες διανοούμενους της εποχής του Μεσοπολέμου. Βλ. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας, Τουρκοκρατία*, τόμ. 1 (Αθήνα: 1957), 289-296.

⁴² Σβορώνος, *Επισκόπηση*, 54.

⁴³ Με τον Σβορώνο συμφωνεί απόλυτα και ο Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, 34. Ακόμη βλ. Th. Papadopoulos, *Studies and Documents relating to the history of the Greek church and people under turkish domination* (Brussels: 1952), 89-92· Εξεργαστήριο, «Ζήτημα», 66· Κοπά, *Η συγκρότηση*, 45.

δεδομένα μετά το 19^ο αιώνα κυρίως από τον Κοραή και τον Κορδάτο,⁴⁴ επηρεάζοντας καίρια την ελληνική πολιτική και κοινωνική σκέψη από τότε και μέχρι σήμερα.

Νέα κατεύθυνση στη μη εκκλησιαστική ιστοριογραφία της σύγχρονης εποχής έδωσε ο Παρασκευάς Κονόρτας με το έργο του *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, Βεράτια για τους προκαθημένους της Μεγάλης Εκκλησίας (17^{ος}- αρχές 20^{ου} αιώνα)*. Σ' αυτό, η κατάργηση των αρχιεπισκοπών της Βαλκανικής κατέχει καίρια θέση, μιας και αναφέρεται συνεχώς στα βεράτια των πατριαρχών από το 1767 και μετά, τα οποία αποτελούν και το θέμα του βιβλίου του. Στο κεφάλαιο που αναφέρεται στην κατάργηση των δύο αρχιεπισκοπών, γράφει και τη δική του θέση, η οποία μπορεί να συνοψιστεί στα εξής:

«Είναι σαφές ότι η άνοδος των Φαναριωτών, οικονομικά συμφέροντα των ιθυνόντων του Πατριαρχείου, καθώς και η πολιτική βούληση της οθωμανικής εξουσίας προώθησαν την υπαγωγή των δύο Αρχιεπισκοπών στο Οικουμενικό Πατριαρχείο».⁴⁵

Σε άλλο σημείο αναγνωρίζει ότι στην υπαγωγή βοήθησαν απ' τη μια τα γνωστά προβλήματα παρακμής των δύο αρχιεπισκοπών που στερούσαν από το σουλτάνο τα έσοδα αλλά και από την άλλη η τάση του πατριαρχείου να ελέγξει όλους τους ορθόδοξους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στην πραγματικότητα, κατά τον Κονόρτα,

«Ο Πατριάρχης φαίνεται να εξελίχθηκε αυτή την εποχή σε πραγματικό ηγέτη ολόκληρου του Ορθόδοξου millet»

μετά την de jure κατάργηση των δύο αρχιεπισκοπών και την de facto υποταγή σ' αυτόν των άλλων τριών πατριαρχείων της Ανατολής.⁴⁶

Μέσα στο βιβλίο του γίνεται φανερό πως ο Κονόρτας αναρωτιέται αν ο πατριάρχης κατείχε από την αρχή κάποια προνόμια που τον καθιστούσαν ένα είδος «εθνάρχη» όλου του ορθόδοξου millet. Θεωρεί ότι αυτό το πέτυχε το πατριαρχείο με την πορεία του χρόνου σε συνδυασμό με την πολιτική βούληση των Οθωμανών να χρησιμοποιούν την Εκκλησία ως μέσο για τη διακυβέρνηση των «απίστων» υπηκόων τους. Γι' αυτό και όλοι οι πατριάρχες και οι επίσκοποι διορίζονταν σύμφωνα

⁴⁴ Βλ. Κορδάτος, *Τουρκοκρατία*, 293.

⁴⁵ Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις*, 217.

⁴⁶ *Ο.π.*, 227.

με τον τρόπο που διορίζονταν και οι υπόλοιποι αξιωματούχοι του οσμανικού κράτους. Αυτό, που κάποιοι ιστορικοί ονομάζουν «εθναρχία» του πατριαρχείου, δεν ήταν τίποτε άλλο, κατά τον Κονόρτα, από την παροχή από το σουλτάνο της κατάλληλης εξουσιοδότησης στον εκάστοτε πατριάρχη να ασκεί τα καθήκοντά του σύμφωνα με τις σουλτανικές διαταγές.⁴⁷ Γι' αυτόν το λόγο και εκδίδονταν τα βεράτια, ως νομιμοποιητικά έγγραφα από την πλευρά της οθωμανικής εξουσίας.

Για την τεκμηρίωση αυτής της θέσης αξιοποιούνται έγγραφα της οθωμανικής εξουσίας, καθιστώντας την άξια προσοχής, αφού αποκαλύπτει την οπτική των Οθωμανών σχετικά με το πατριαρχείο και γενικότερα τις ορθόδοξες εκκλησίες κατά την Τουρκοκρατία. Επίσης, η ιστορική αυτή θέση χαρακτηρίζει τη μετέπειτα βιβλιογραφία και γίνεται σημείο αναφοράς στα επόμενα έργα, σε ό,τι αφορά στη σχέση του πατριαρχείου με τις άλλες εκκλησίες και την οθωμανική εξουσία.⁴⁸ Αξίζει, όμως, να τονιστεί ένα σημαντικό σημείο. Όπως και ο ίδιος ο Κονόρτας παραδέχεται, είναι αναγκαίο να έχουμε κατά νου ότι η αποδοχή της οθωμανικής οπτικής δεν μπορεί να μεγιστοποιείται ως κύρια ερμηνευτική οδός για τα επίμαχα γεγονότα. Οφείλουμε, δηλαδή, να αναγνωρίζουμε ότι όσα περιγράφονται στα βεράτια, τα οποία εξέδιδε η οθωμανική Πύλη, ήταν εφαρμόσιμα μόνο στο πεδίο της πολιτικής διακυβέρνησης και, μάλιστα, ουκ ολίγες φορές αποτελούσαν αντικείμενο παραβίασης από την πλευρά του σουλτάνου.

Με την αποδοχή αυτής της πραγματικότητας μπορεί να αξιολογηθεί σωστά, κατά τη γνώμη μου, το γεγονός ότι η ίδια η Εκκλησία τεκμηρίωνε τις επιλογές της για όλες τις διοικητικές της πράξεις στην παράδοσή της, βασιζόμενη στο δικό της τρόπο λειτουργίας, που αντέγραφε ουσιαστικά τον αντίστοιχο της βυζαντινής περιόδου.⁴⁹ Η διαφορά των εκκλησιαστικών πράξεων από τα κατά καιρούς βεράτια των σουλτάνων είναι τεράστια. Τα βεράτια επαναλαμβάνονταν υποχρεωτικά κάθε φορά που ανερχόταν άλλος σουλτάνος στο θρόνο ή άλλαζε κάποιος φορέας της αντίστοιχης εξουσίας. Αντιθέτως, για την Εκκλησία οι θεσμοί υπάρχουν ανεξάρτητα από τα πρόσωπα που την υπηρετούν και, μαζί με την υποχρέωση συμμόρφωσης στους εκάστοτε νόμους και τα διατάγματα της Πολιτείας, η Εκκλησία έχει την υποχρέωση να ακολου-

---

⁴⁷ Ο.π., 365-371.

⁴⁸ Χαρακτηριστικά βλ. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση*, 356· Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*, 25 κ.α.

⁴⁹ Βλ. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις*, 365.

θεί την παράδοσή της, εφαρμόζοντας τους ιερούς κανόνες, που κατέχουν αιώνιο και καθολικό κύρος. Βεβαίως, η εφαρμογή των κανόνων παραμένει συνεχώς ζητούμενο και όχι πάντοτε δεδομένο.

Γ) Προσπάθεια συνθέσεως των απόψεων των ιστορικών

Με την πρώτη ματιά καθίσταται εμφανές ότι στις ερμηνείες των Ελλήνων ιστορικών, οι οποίοι ασχολήθηκαν με την κατάργηση της αρχιεπισκοπής Πεκίου, δίνεται διαφορετική βαρύτητα στα γεγονότα και παρουσιάζονται διαφορετικές αιτίες για την κατάργηση. Απ' τη μια πλευρά στέκονται αυτοί, που ακολουθώντας την εξήγηση του ίδιου του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως βλέπουν την κατάργηση ως αποτέλεσμα εσωτερικών παραγόντων των δύο αυτοκεφάλων εκκλησιών (χρέη, δυσπραγία, οικονομική και ψυχική αποδυνάμωση). Θεωρούν, έτσι, την επιλογή της υποταγής στην Κωνσταντινούπολη ως σωτήρια για την ορθόδοξη πίστη των υπολοίπων ορθοδόξων της Βαλκανικής. Σ' αυτήν την κατηγορία θα μπορούσαμε να εντάξουμε τους Έλληνες ιστορικούς που είναι σύγχρονοι με τα γεγονότα, όπως ο Σέργιος Μακραιός και ο Αθανάσιος Κομνηνός-Υψηλάντης, ο οποίος σε σχέση με τον πρώτο βλέπει πιο ρεαλιστικά τα πράγματα. Ακόμη οι ιστορικοί του 19^{ου} αιώνα Κ. Κούμας και Ζαχαρίας Μαθάς αλλά και οι νεότεροι, οι Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Γερ. Κονιδάρης, Βλ. Φειδάς, Αντώνιος-Αιμίλιος Ταχιάος και Ιωάννης Ταρνανίδης, έχουν την ίδια οπτική.

Στον αντίποδα βρίσκονται όσοι ακολουθούν τη σλαβική εθνικιστική άποψη που θεωρεί την κατάργηση ως αποτέλεσμα εξωγενών παραγόντων, που έχουν να κάνουν με την υποδούλωση των λαών της Βαλκανικής πολιτικά στην οθωμανική εξουσία και εκκλησιαστικά στην ελληνική εκκλησία. Σύμφωνα με αυτήν την ερμηνεία, τα δύο αυτά κέντρα είχαν παράλληλα συμφέροντα. Αφενός, οι Τούρκοι ήθελαν με κάθε τρόπο να κρατούν τους λαούς υποταγμένους και αφετέρου οι Φαναριώτες του πατριαρχείου επεδίωκαν την προώθηση της εξελληνιστικής μεγαλοϊδεατικής πολιτικής τους. Σ' αυτήν την κατηγορία, στην οποία ανήκουν κυρίως οι Σέρβοι, οι Βούλγαροι και οι ιστορικοί των Σκοπίων, εντάσσονται και κάποιοι Έλληνες ιστορικοί, οι οποίοι, ακολουθώντας τη διεθνιστική γραμμή του Νικ. Σβορώνου, βλέπουν την Εκκλησία ως ένα μοχλό αφομοιωτικής πολιτικής που επεδίωκε να δέσει τους σλαβικούς λαούς στο άρμα της ελληνικής «Μεγάλης Ιδέας». Σ' αυτή τη διαίρεση, η οποία εν πολλοίς εξηγείται από την εξέλιξη της ιστορικής πραγματικότητας και τις εθνικιστικές διαμάχες των προηγούμενων αιώνων, είναι πολύ δύσκολο κάποιος να τηρήσει μια νηφάλια γραμμή και να

ερμηνεύσει δίκαια τα γεγονότα και τις πράξεις. Η δυσκολία επεκτείνεται ιδιαίτερα ανάμεσα στους Έλληνες ιστορικούς μια και υποκρύπτεται και μια πολιτική χροιά των ερμηνειών, με τους «συντηρητικούς» της εθνικιστικής ερμηνείας να αντιδιαστέλλονται από τους «εκσυγχρονιστές» της διεθνιστικής ερμηνείας.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναγνωριστεί ότι υπάρχει ένα παράδοξο. Οι ιστορικοί της τελευταίας πλευράς, ενώ αγωνίζονται να ανατρέψουν ελληνικές εθνικιστικές οπτικές του παρελθόντος, δε δείχνουν την ίδια ευαισθησία απέναντι στα επιχειρήματα της εθνικιστικής σκοπιάς της σλαβικής διανόησης του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, αλλά τη δέχονται ασυζητητί! Το παράδοξο μεγιστοποιείται από την παραδοχή ότι οι φορείς αυτής της σλαβικής διανόησης κατά την εποχή της εμφάνισής της εξέφραζαν ανοικτά το συντηρητικό και εθνικιστικό τους προσανατολισμό και η ιστορική τους ερμηνεία εξυπηρετούσε τα επεκτατικά σχέδια κάποιων δυναστικών κύκλων, είτε βασιλικού είτε μαρξιστικού τύπου (Τσάροι–Βασιλείς–Τίτο). Στην πραγματικότητα, με αυτήν τους τη στάση οι Έλληνες «αναθεωρητές» ιστορικοί δε μάχονται τον εθνικισμό των βαλκανικών λαών κατ’ αντιστοιχία με την αντίθεσή τους προς τον ελληνικό εθνικισμό, με στόχο την εμπέδωση ειρηνικής συνύπαρξης και αλληλοαποδοχής ανάμεσα στους λαούς της περιοχής, όπως θα ήθελαν να φαίνεται ότι επιδιώκουν. Τελικά, δεν πετυχαίνουν τίποτε άλλο από το να δικαιώνουν την υπόθαλψη ενός αναχρονιστικού σλαβικού εθνικισμού, που διατηρεί αλυτρωτικές φαντασιώσεις εναντίον των αείποτε «άλλων». Και ως γνωστόν, η δράση προκαλεί αντίδραση. Έτσι εμφανίζεται το φαινόμενο σπειροειδούς ανακύκλωσης των εθνικιστικών θεωριών του παρελθόντος, που λειτουργεί με τη σειρά της ως «αυτοεκπληρούμενη προφητεία» για την αναθεωρητική πλευρά. Εμφανές παράδειγμα είναι η επί εικοσιπενταετία διασταυρούμενη διάσταση πολιτικών και ιστορικών θεωριών σχετικά με τις διεκδικήσεις των εθνικιστικών κύκλων της γειτονικής Βόρειας Μακεδονίας και την υιοθέτηση αλυτρωτικών βλέψεων για

«ενοποίηση της μακεδονικής μητέρας πατρίδας»,

όπως υποκρύπτεται στο προοίμιο του Συντάγματος του κράτους αυτού κ.α.⁵⁰

⁵⁰ Βλ. σχόλια του Ευ. Κωφού στο *Το ζήτημα των Σκοπίων, Απόπειρες για αναγνώριση και η ελληνική στάση, επίσημα κείμενα 1990-1994*, Γ. Βαληνάκη και Σ. Ντάλη (επιμ.) (Αθήνα: 1994), 141.

Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να αναδυθεί κάποια στιγμή και η σλαβική καταγωγής αμφισβήτηση των εθνικιστικών ερμηνειών αυτής της πλευράς. Γιατί τα τελευταία έτη έχουν αρχίσει να εμφανίζονται και στις σλαβικές χώρες διανοούμενοι, οι οποίοι δεν αρκούνται στην ερμηνεία των προηγούμενων γενεών.⁵¹ Στην Ελλάδα, βεβαίως, είχαμε την ευκαιρία εδώ και μια γενεά να ζήσουμε με δημοκρατία και έτσι να δοθεί η δυνατότητα να ακουστούν και φωνές αμφισβήτησης, προερχόμενες κυρίως από την πολιτική πλευρά που για δεκαετίες στέναζε κάτω από τη φοβέρα του εθνικού διχασμού. Στην πρώην Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία κάτι τέτοιο, παρόλο που έχει ξεκινήσει εδώ και εικοσιπέντε έτη, δε φαίνεται για αντικειμενικούς λόγους να εισέρχεται στον πυρήνα της διεθνούς επιστημονικής αναζήτησης πολύ σύντομα.

Η ποικιλία των ιστορικών ερμηνειών μπορεί να ιδωθεί με μεγαλύτερη κατανόηση σήμερα, που έχουν αναδυθεί στην επιφάνεια και έχουν τύχει κριτικής σε μεγαλύτερο βαθμό από το παρελθόν πηγές προερχόμενες από οθωμανικά ή άλλα αρχεία. Ακόμη, έχουν πλέον ξεκαθαρίσει σε γενικές γραμμές, μετά από πολλές συγκρούσεις, καταστροφές και εθνοκαθάρσεις, τα εθνικά σύνορα των κρατών και, εκτός της περίπτωσης των Αλβανών του Κοσσυφοπεδίου και των Σλαβομακεδόνων των Σκοπίων, οι αλυτρωτισμοί και οι εθνικισμοί των βαλκανικών λαών κινούνται στο περιθώριο της κοινωνίας. Έτσι, μπορούν να ερμηνευθούν με περισσότερη νηφαλιότητα και να απαντηθούν με μεγαλύτερη ευκολία οι εθνικιστικές οπτικές του παρελθόντος, προερχόμενες από κάθε πλευρά. Ίσως η εποχή μας ευνοεί την πορεία προς την αυτογνωσία, μέσω της ανακάλυψης της Ιστορίας και της εξαγωγής κρίσης πάνω στα γεγονότα, τα οποία καθόρισαν ανθρώπους και κοινωνίες.

Ευτυχώς, υπάρχουν και οι πιο νηφάλιοι σε όλες τις ιστορικές σχολές. Αυτοί αρνούνται την απολυτοποίηση της γνώμης τους και προσπαθούν να περιορίσουν την εμβέλεια της έρευνας στα γεγονότα και την ερμηνεία της εποχής, ώστε να αποφύγουν την αναχρονιστική εμπλοκή σύγχρονων ιδεολογιών και ερμηνευτικών σχημάτων. Με την ιστορική τους ματιά, μας βοηθούν να διεισδύσουμε περισσότερο στην αλήθεια και μας παρέχουν μια πιο ορθή ερμηνεία, ώστε να ξεφύγουμε από τη στενή αντίληψη του «άσπρο-μαύρο».

---

⁵¹ Αναφέρω χαρακτηριστικά τα έργα του R. Daskalov, *The Making of the Nation in the Balkans* (Budapest: 2004) και του V. Perica, *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States* (Oxford-New York: 2002).

Μανόλης Γ. Σέργης

ΟΤΑΝ ΤΑ ΣΟΔΟΜΑ ΚΑΙ ΤΑ ΓΟΜΟΡΑ «ΜΕΤΑΚΟΜΙΖΟΥΝ»
ΣΤΑ ΛΟΥΤΡΑ ΑΙΔΗΨΟΥ ΕΥΒΟΙΑΣ:
ΤΑ ΘΕΡΜΑ ΙΑΜΑΤΙΚΑ ΛΟΥΤΡΑ ΩΣ ΤΟΠΟΙ ΜΙΑΡΟΤΗΤΑΣ.
Η «ΜΑΡΤΥΡΙΑ» ΔΥΟ ΛΑΪΚΩΝ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΝ
(ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΑΡΑΛΛΑΓΩΝ ΤΟΥΣ)

Εισαγωγικά

Στην εργασία αυτή αναλύεται από λαογραφική έποψη το περιεχόμενο δύο λαϊκών παραδόσεων και των παραλλαγών τους, σύμφωνα με τις οποίες η (γνωστή σήμερα πανελληνίως και στο εξωτερικό) λουτρόπολη των Λουτρών Αιδηψού συνταυτίστηκε στην τοπική λαϊκή μνήμη με το (συνεκφερόμενο συνήθως) χώρο των Σοδόμων και των Γομόρων, αλλά και της Βαβέλ της Παλαιάς Διαθήκης. Αναπαραστάθηκε, δηλαδή, ως χώρος της μιαρότητας, της ακολασίας, της ανηθικότητας, γι' αυτό και δέχθηκε τις επιπτώσεις της θεοδικίας, την καταστροφή της

«διά τας αμαρτίας των ενοικούντων αυτήν».

Από τους κατοίκους της διεσώθη προσωρινά, κατά το μυθικό αρχέτυπο, μόνο μία γυναίκα, ως άλλη του Λωτ, αλλά είχε και αυτή το οικτρό τέλος εκείνης.

Αναλύονται επίσης ή επανεπισημαίνονται (και εντάσσονται οργανικά στην προηγούμενη θεώρηση ως γενικά ζητήματα θεωρίας) η έννοια του ανθρωπίνου σώματος ως πηγής ρυπαρότητας και εστίας μόλυνσεως (θεωρία της M. Douglas), η αμφισημία του ύδατος (κανονικού και θερμού, από τα έγκατα της γης πηγάζοντος) και ο ηγεμονικός λόγος κορυφαίων πνευματικών ηγετών της εκκλησίας και επιγόνων τους «εκκλησιαστικών κύκλων» περί λουτρών και ιαματικών υδάτων. Επίσης, παρατίθεται συντομότατη ιστορία της κωμοπόλεως των Λουτρών Αιδηψού, στην οποία επισημαίνονται οι μαρτυρίες περί αποδεδειγμένων καταστροφών ή ερημώσεών της, γεγονός που παρέχει αφορμή για κάποιες σκέψεις περί των ιστορικών λαϊκών παραδόσεων, αλλά και περί της υπάρξεως ή όχι *ιστορικού πυρήνα* στις (κατά πάσαν πιθανότητα) από εκκλησιαστικούς κύκλους εκπορευόμενες (και αναλυόμενες εδώ) παραδόσεις.

Παράδοση 1

«Εδώ παιδί μου (...), όπως λεν τα καταθέσια, στα πολύ παλιακά χρόνια, έγινε μεγάλος χαλασμός. Πριν το χαλασμό ήταν εδώ έν άλλο χωριό, το λέγαν Αιληψό. Οι άνθρωποι όμως του χωριού αυτού ήταν όλοι τους αμαρτωλοί και κακοί. Γι' αυτό κι ο μεγαλόδυναμος φαίνεται βάλθηκε να το καταστρέψει. Μια γυναίκα μόνον που τη λέγαν Αγαθοσύνη θέλησε να σώση απ' τον χαλασμό

ο μεγαλοδύναμος και της έστειλε στον ύπνο της έναν άγγελο και της είπε να σηκωθεί το πρωί-πρωί να πάρει ό,τι έχει δικό της και να φύγει μακριά απ' το χωριό κι ό,τι ακούσει να μη γυρίσει πίσω της να δει. Κείνη σηκώθηκε το χάραμα, κατά πως της είπε ο άγγελος, πήρε μια γουρούνα με τα γουρουνόπουλα που είχε μοναδική της περιουσία, βγήκε απ' το χωριό και πήρε το απέναντι βουναλάκι. Σαν έφτασε σχεδόν στην κορφή, άκουσε πίσω της το μεγάλο χαλασμό! Δεν κρατήθηκε όμως να μην κοιτάξει, τράβηξε τα φουστάνια της ψηλά κι έσκυψε να δει μέσ' από τα πόδια της! Άραγε πρόλαβε να δει το χωριό που γύρισε ανάποδα; Πρόλαβε να δει πως στο μέρος εκείνο αμέσως ξεπήδησε άφθονο ζεματιστό νερό; Δεν ξέρουμε, γιατί η γυναίκα μαρμάρωσε, κατά πως λένε, μαζί με τα γουρουνόπουλα στη σειρά. Νάτη, εκεί βρίσκεται μαρμαρωμένη αιώνια, και μούδειζε στο απέναντι βουνό κάτι μαύρους βράχους στη σειρά».¹

Της παραπάνω λαϊκής παραδόσεως γνωρίζουμε τέσσερις παραλλαγές:

Στην πρώτη διαφέρει η ονομασία του χωριού (η *Αιληψός* γίνεται *Ληψώ*). Παραθέτω όμως κάποια επιπλέον ενδιαφέροντα δεδομένα που μας παρέχει στο τέλος της αφηγήσεως:

«(...) Το Ληψό λοιπόν γύρισε ανάποδα και στον τόπο του ξεπήδησαν σε πολλές μεριές τα ζεματιστά νερά της Αιδηψού. Αργότερα, κάτι ξένοι με μεγάλα καράβια του καιρού εκείνου, ξεμπάρκαραν εκεί καταπατώντας κείνον τον τόπο και τυχαίως ανακάλυψαν την αξίαν των καυτών εκείνων νερών. Είχαν τον βασιλιά τους μαζί άρρωστο, με κάτι αγιάτρευτες πληγές στο κορμί του (Σύλλα τον έλεγαν τον βασιλιά) και σαν πλύθηκε σε κείνα τα νερά γιατρεύτηκε. Έτσι οι κατακτητές εκείνοι ξανάχτισαν το Ληψό που έγινε με τον καιρό η σημερινή Αιδηψός».

Τονίζω το μοτίβο της *ανατροπής* της πόλης, το οποίο εντοπίζω στη δεύτερη και την τρίτη παραλλαγή, ενώ στην τελευταία, στην τέταρτη, η πόλη βουλιάζει. Επισημαίνω επίσης τον υφιστάμενο σε αυτήν ιστορικό πυρήνα, με την αναφορά στο Σύλλα, το Ρωμαίο στρατηγό, ασχέτως αν αυτός αναφέρεται με λανθασμένη ιδιότητα («Σύλλα τον έλεγαν

¹ Χαράλαμπος Δ. Φαράντος, «Η Αιδηψός και οι περί αυτήν λαϊκοί παραδόσεις», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 18 (1972): 132.

τον “βασιλιά”»). Το λαϊκό δημιουργό-αφηγητή ελάχιστα τον ενδιαφέρουν τέτοια ζητήματα (ιστορικής ακρίβειας και αντικειμενικότητας).

Από τη δεύτερη παραλλαγή παραθέτω την πολύ σημαντική για την εργασία μου εναρκτήρια πρότασή της:

«Στ’ν Ιδηψό ήτανι τα Σόδομα κι τα Γόμορα».

(τα περιώνυμα Σόδομα και Γόμορα² δηλαδή τοποθετούνται στην Αιδηψό) και την αντικατάσταση του ονόματος της γραίας («Αγαθοσύνη») με τα «Ζαχάρω» και «Ζαχαρίνα». Ο ίδιος ο Χριστός μεταφέρει το μήνυμα να εγκαταλείψει την πόλη προς τη γερόντισσα.

Στην τρίτη της παραλλαγή η γραία ονομάζεται «Ζαχαρούλα» και κατάγεται από το γειτονικό προς την Αιδηψό χωριό «Γουργουβίτσα», νυν Πολύλοφο.

Στην τέταρτη *persona dramatis* είναι η «Ζαχάραϊνα», δηλαδή η Ζαχαρούλα/Ζαχάρω/Ζαχαρίνα των δύο προηγουμένων. Ας σημειωθεί ότι σε όλες τις παραδόσεις, πλην της δεύτερης παραλλαγής, αγγελιοφόρος της θεϊκής βουλήσεως προς τη γραία γυναίκα είναι ένας άγγελος.

Ανάλυση της παραδόσεως 1

Υπενθυμίζω εν τάχει ελάχιστα θεωρητικά ζητήματα και τα συνδέω με τις εδώ παραδόσεις: Η *λαϊκή παράδοση* (γενικότερα) δεν είναι παραμύθι, είναι ιστορικότερη εν σχέσει προς αυτό, διεκδικεί το «δικαίωμά» της να γίνει πιστευτή.³ Στις ιστορικές/ιστορικοπολιτισμικές κυρίως παραδόσεις ενυπάρχει ο ιστορικός πυρήνας, προέρχονται δηλαδή από τις ιστορικές αναμνήσεις του λαού, αντικατοπτρίζουν σε κάποιο βαθμό την ιστορική πραγματικότητα,

«όσο βέβαια έχει την δυνατότητα να την συγκρατήσει και να την προσφέρει η λαϊκή μνήμη».⁴

² «Καὶ Κύριος ἔβρεξεν ἐπὶ Σόδομα καὶ Γόμορρα θεῖον, καὶ πῦρ παρὰ Κυρίου ἐξ οὐρανοῦ καὶ κατέστρεψε τὰς πόλεις ταύτας καὶ πᾶσαν τὴν περίχωρον καὶ πάντας τοὺς κατοικοῦντας ἐν ταῖς πόλεσι καὶ τὰ ἀνατέλλοντα ἐκ τῆς γῆς καὶ ἐπέβλεψεν ἡ γυνὴ αὐτοῦ εἰς τὰ ὀπίσω καὶ ἐγένετο στήλη ἄλας», Γένεσις 19: 24-26.

³ Μιχάλης Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση, ήθη και έθιμα, λαϊκή τέχνη* (Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2011), 326.

⁴ Στέφανος Δ. Ήμελλος, *Λαογραφικά. Δημώδεις παραδόσεις*, τόμ. 1 (Αθήνα: χ.ε., 1988), 45-46.

Οι ιστορικές έχουν χρονική εμβέλεια μεγαλύτερη, αφού ενίοτε αναφέρονται σε ιστορικά πρόσωπα ή γεγονότα αρχαιοτάτων χρόνων (π.χ., για τους Περσικούς Πολέμους,⁵ τον Πλάτωνα,⁶ το Μ. Αλέξανδρο⁷).

Το λαϊκό άνθρωπο ενδιαφέρουν κυρίως όσες ιστορικές παραδόσεις αναφέρονται σε δυσμενείς επιπτώσεις στην ίδια τη ζωή του και των προγόνων του· επιπτώσεις από πολέμους, επιδρομές, λιμούς, θεομηνίες, ασθένειες, που άφησαν ανεξίτηλη την επίδρασή τους στην καθημερινότητα όσων επέζησαν. Είναι συναισθηματικά φορτισμένες και αφ' ετέρου κατάφορτες από επείσακτα στοιχεία, τα οποία επιχειρούν να αποδώσουν παραστατικότερα το μέγεθος των αφάνταστων δεινών ή ταλαιπωριών που υπέστη.⁸ Μια ιστορική παράδοση έχει συνήθως ως ισχυροποιητικό της στοιχείο την αναφορά της σε συγκεκριμένο γεωγραφικό σημείο.⁹ Ο «μικροϊστορικός» χαρακτήρας τους αποτελεί, ως εκ τούτου, βασικό τους χαρακτηριστικό.¹⁰ Οι *χρονολογικές ενδείξεις*, τέλος, μιας ιστορικής παράδοσης είναι συνήθως γενικές, όχι όμως ασαφείς, όπως συμβαίνει στο παραμύθι: Άλλο το «μια φορά κι έναν καιρό» και άλλο «στην εποχή της Τουρκοκρατίας», «στης Τουρκίας τον

⁵ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού. Παραδόσεις*, τόμ. 1 (Αθήναι: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1904), τις υπ' αριθμ. 5, 6, 7.

⁶ Νικόλαος Γ. Πολίτης, «Παραδόσεις περί Πλάτωνος, Κωνσταντινάτα», στο: *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τόμ. 2 (Εν Αθήναις: Ακαδημία Αθηνών, 1975), 78-83.

⁷ Βλ. ενδεικτικά Richard Stoneman, *Alexander the Great: A life in legend* (Connecticut and London: Yale University Press, 2008)· Δημήτριος Οικονομίδης, «Ρουμανικά παραδόσεις περί του Μεγάλου Αλεξάνδρου», στο: *Εθνολογικά-Λαογραφικά*, τόμ. 1 (Αθήναι: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1997), 136-49· Νικόλαος Γ. Πολίτης, «Μύθοι περί Αλεξάνδρου» και «Αλέξανδρος ο Μέγας κατά τας δημόδεις παραδόσεις», στο: *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τόμ. 4 (Εν Αθήναις: Ακαδημία Αθηνών, 1980-1985), 367-70.

⁸ Ημελλος, *Δημώδεις παραδόσεις*, 47.

⁹ Κάτι ανάλογο συμβαίνει στη λογοτεχνία: Ο συγγραφέας δημιουργεί διάφορα «τεχνάσματα αληθοφάνειας», «ρεαλιστικές ψευδαισθήσεις», με απώτερο σκοπό να κάνει πιο αυθεντική τη λογοτεχνική αναπαράσταση του υπαρκτού. Π.χ. ένας τρόπος είναι το «ονομαστικό τέχνασμα» [Λίζυ Τσιριμώκου, *Γραμματολογία της πόλης. Λογοτεχνία της πόλης. Πόλεις της Λογοτεχνίας* (Αθήνα: Λωτός, 1988, 102 κ.ε.), το οποίο είτε αναφέρεται σ' ένα πραγματικό τοπωνύμιο, είτε σ' ένα παραπλήσιο του πραγματικού, επιμελώς παραποιημένο, παραπέμπει στο πραγματικό. «Το ονομαστικό πλαίσιο αναφοράς ενδυναμώνει την αξιοπιστία της αφήγησης». Κάτι ανάλογο κρίνω πως συμβαίνει και με το δημιουργό μιας παράδοσης.

¹⁰ Dennis M. Warren, «The use and misuses of ethnohistorical data in the reconstruction of Techiman Bono (Ghana) history», *Ethnohistory* 23 (1976): 370· Ελευθέριος Αλεξάκης, «Σχέση Λαογραφίας και Ιστορίας» στο: *Ανακοινώσεις Επιστημονικού Προσωπικού Ακαδημίας Αθηνών (22-23 Νοεμβρίου 1979)* (Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1984), 87.

καιρό», «επί Τουρκίας» ή «επί πειρατών»,¹¹ σε ιστορικές δηλαδή περιόδους μακράς διάρκειας, ή ακόμη και «στα πολύ παλιακά χρόνια», όπως αναφέρεται στην εδώ παράδοση.¹²

Θυμίζω εν τάχει, ότι η πίστη περί καταποντισμένων πόλεων διά τα ανομήματα των πολιτών τους είναι παγκόσμια, στην Ελλάδα την ανιχνεύουμε ήδη από τα αρχαία χρόνια, αλλά τη συναντούμε και στα μετέπειτα «βυζαντινά». Ας προσθέσουμε σ' αυτήν τους πάμπολλους χρησμούς που εφέροντο κατά τα μεσαιωνικά ιδίως έτη περί καταποντισμού ονομαστών πόλεων (Κωνσταντινούπολης, Ιερουσαλήμ, Σμύρνης, κ.ά.).¹³ Οι κάτοικοι της Αιδηψού φέρονται ως αμαρτωλοί χριστιανοί, κατοικούσαν τα Σόδομα και τα Γόμορα της Γραφής, λέει ο αφηγητής («Στ'ν Ιδηψό ήτανι τα Σόδομα κι τα Γόμορα»), μεταθέτει το μυθικό χώρο της χαναανικής πόλης στην εν λόγω κωμόπολη, δε μιλά μεταφορικά («γίνονταν τα Σόδομα κι τα Γόμορα»). Ο αρχετυπικός τόπος, ο συνταυτισμένος με την ηθική διαφθορά, την πλήρη κατάπτωση, τη γενικευμένη ακολασία και την εξ αυτής τιμωρία, έχει μεταφερθεί στην ευβοϊκή κωμόπολη.

Το Λωτ και τη γυναίκα του αντικαθιστά εδώ η ευσεβής «Αγαθοσύνη» ή «Ζαχαρούλα» με τις τοπικές παραλλαγές του ονόματός της. Ουδέν όνομα είναι ουδέτερο, μας λέει η λαογραφία. Ο λαϊκός άνθρωπος εκφράζει με την επιλογή των συγκεκριμένων βαπτιστικών τη βαθιά πίστη του στη μαγική δύναμη του ονόματος, το οποίο θεωρεί αναπόσπαστα συνδεδεμένο με το ονομαζόμενο από τον ίδιο πρόσωπο, και ότι αποτελεί οιονεί μέρος ουσιάδες της υπάρξεώς του.¹⁴ Το άτομο φέρει ή οφείλει να φέρει τα χαρακτηριστικά του ιερού προσώπου ή τις ιδιότητες, τις σωματικές και πνευματικές αρετές που υποβάλλονται με την επιλογή ενός ονόματος, εδώ με την επιλογή μιας ευχάριστης στη γεύση ουσίας, της ζάχαρης. Η λευκότητα της ζάχαρης επιπλέον παραπέμπει στο

¹¹ Βλ. τις υπ' αριθμ. 500 και 624 παραδόσεις στον Πολίτη, *Παραδόσεις*.

¹² Μερικές φορές «ο χρόνος και τα ιστορικά συγκείμενα συγχέονται», επειδή ίσως ο λαϊκός δημιουργός της παράδοσης δεν ενδιαφέρεται τόσο να αποδώσει επακριβώς και αντικειμενικά ένα ιστορικό γεγονός, όσο ενδιαφέρεται να συνθέσει το μήνυμά του. Η ιστορική παράδοση για τη μάχη του Μαραθώνα, στην οποία η παρουσία των Περσών αντικαθίσταται από την τουρκική, αποτελεί ένα ενδεικτικό παράδειγμα. Πρβλ. στην υπ' αριθμ. 5 παράδοση του Πολίτη, *ό.π.*, 4.

¹³ Πρβλ. Πολίτης, *ό.π.*, 702-703· Μανόλης Γ. Σέργης, *Εκκλησιαστικός λόγος και λαϊκός πολιτισμός τον 16^ο αιώνα: Η περίπτωση του Παχωμίου Ρουσάνου* (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2008), 54, όπου η σχετική προηγούμενη πλήθουσα βιβλιογραφία.

¹⁴ Στίλπων Κυριακίδης, *Ελληνική Λαογραφία, μέρος Α'. Μνημεία του λόγου* (Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1965), 353.

«άμωμο και αμόλυντο της ψυχής της αγαθής γραιίας, της Αγαθοσύνης, η οποία φέρει τα χαρακτηριστικά που δηλώνονται»

διά του συγκεκριμένου ονόματος.

Αξιοσημείωτη κρίνω επίσης την παρουσία του *χοίρου* στην αναλυόμενη παράδοση. Ο αρχαϊκός αυτός δαίμων κρίνω πως δεν έχει εδώ σχέση με την ιδιότητά του ως ενσαρκωτή του βλαστικού και γονιμικού δαίμονα, ως θεοποιημένου όντος προστάτη της βλάστησης και της γονιμότητας. Αντιθέτως, σχετίζεται με την οικονομική του διάσταση, με τη σημασία του ως πολύτιμου, ζωτικής σημασίας για την οικιακή και την κοινοτική ευρύτερα οικονομία οικονομικού πόρου, ως ο *economicus χοίρος*.¹⁵ Δεν είναι τυχαίο ότι ο λαός «θέλει» την ευσεβή γερόντισσα να κατέχει ως μοναδικό περιουσιακό της στοιχείο μια γουρούνα με τα (πολλά συνήθως τον αριθμό) παιδιά της. Το τελευταίο αυτό σύνολο, στη λαογραφία έχει συνδυασθεί:

α) με θησαυρούς. Όποιος ανακάλυπτε το κειμήλιο με τη γουρούνα και τα 12 γουρουνάκια θα μπορούσε να ανακαλύπτει εύκολα τους θαμμένους θησαυρούς,¹⁶

β) με στοιχειά, όπως φαίνεται από σχετικές λαϊκές παραδόσεις¹⁷

γ) με τη ρωμαϊκή παράδοση. Στην αρχή του 8^{ου} βιβλίου της *Αινειάδος* (στ. 36 κ.ε.), ο καταπονημένος, λόγω συνεχών περιπλανήσεων, Αινείας βλέπει σε όραμα τον ποτάμιο θεό Τιβερίνο, ο οποίος του υποδεικνύει τον τόπο της οριστικής του εγκατάστασης, μέσω της αδιάψευστης ένδειξης του οιωνού της γουρούνας με τα 30 νεογέννητα μικρά της.¹⁸

Παράδοση 2 και ανάλυσή της

«Κοντά 'ς την Αιδηψό είναι μία λίμνη. Εκεί τον παλαιό καιρό ήταν μία πολιτεία, που την έλεγαν Βαβέλ, και για τοις αμαρτίαις και τοις αισχραίς πράξαις των ανθρώπων που βρισκόνταν εις

¹⁵ Πρβλ. Μιχάλης Γ. Μερακλής, «Δαιμονοποιήσεις του χοίρου», στο: *Λαογραφικά ζητήματα* (Αθήνα: Μπούρας, 1989), 267-71.

¹⁶ Πολίτης, *Παραδόσεις*, τόμ. 2, 1013-1018. Πρβλ. Μανόλης Γ. Σέργης, *Αστική Λαογραφία. Αναπαραστάσεις της Αθήνας (1880-1896) στο συγγραφικό έργο του Μιχαήλ Μητσάκη: Χώρος, κοινωνία, πολιτισμοί, ταυτότητες* (Αθήνα: Ηρόδοτος, 2016), 1014.

¹⁷ Πολίτης, *Παραδόσεις*, τόμ. 1, 298.

¹⁸ Βλ. ενδεικτικά Μιχαήλ Γ. Μερακλής, *Βιργιλίου Αινειάς. Μια ανάγνωση* (Αθήνα: Γαβριηλίδης, 2005).

αυτή, τους ωργίστη ο θεός και την εβούλιαξε την πολιτεία και την έκαμε λίμνη».¹⁹

Ο Γερμανός περιηγητής Bartholdy (1779-1825) που τη διέσωσε αναφέρει ότι την άκουσε από κάποιους ναύτες, όταν παρέπλεε την Αιδηψό, τη θεωρεί δε δημιούργημα των καλογήρων. Γίνεται λόγος για μια παλαιά, κοντά στην Αιδηψό κείμενη, βουλιαγμένη πολιτεία, εξ αιτίας των ανομιών και των αμαρτιών των κατοίκων της.

Φρονώ πως η παράδοση 2 είναι μια ακόμη παραλλαγή της πρώτης, συντομευμένης όμως κατά πολύ και παραφθαρμένης. Ο πληροφορητής του ξένου περιηγητή είχε ακούσει (εικάζω) και αυτός περί Αιδηψού και Σοδόμων και Γομόρων, απλώς τη συνέδεσε εκ παραδρομής με μια άλλη, και αυτή βεβαίως οδυνηρή για τους ανόμους, κατάσταση που περιγράφεται στην Παλαιά Διαθήκη, εννοώ την υπόθεση της Βαβέλ.

Εκτός αν όντως τα Σόδομα και τα Γόμορα αντικαθίστανται με τη Βαβέλ, όρο που σημαίνει στα εβραϊκά τη *σύγχυση* που επήλθε στον κόσμο εξαιτίας της ανθρώπινης ματαιοδοξίας και αλαζονείας, εξαιτίας της προς το Θεό «ύβρεως».²⁰ Ο Ν. Γ. Πολίτης επισημαίνει πάντως ότι ουδείς Ευβοιώτης από όσους ερώτησε

«εγίνωσκε την παράδοσιν».²¹

Οι λαϊκές παραδόσεις και η Ιστορία. Σύντομα θεωρητικά

Σαφώς οι ιστορικές/πολιτιστικές παραδόσεις δε διεκδικούν να αντικαταστήσουν την Ιστορία. Όμως κάποιες από αυτές ενδέχεται να χρησιμοποιηθούν για τη συναγωγή ιστορικών πληροφοριών και συμπερασμάτων για ένα λαό ή για τα συμβάντα μιας τοπικής «μικροϊστορίας», αν υπάρχουν έστω και ελάχιστες γραπτές πληροφορίες οι οποίες θα διασταυρωθούν και θα ελεγχθούν. Η λαογραφία

«διαφέρει από την κλασική Ιστορία ως προς το ότι καθορίζει τον πρωταγωνιστή, την κοινωνική ομάδα ή το λαό από τον οποίο δίνεται η ιστορική αλήθεια όχι όπως η επιστήμη της Ιστορίας την

¹⁹ Jakob Ludwig Salomon Bartholdy, *Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804* (Paris: Dentou, 1807), τόμ. 2, 163· Πολίτης, *Παραδόσεις*, τόμ. 1, 39, παράδοση αριθμ. 63. Πρβλ. Φαράντος, «Η Αιδηψός», 131-132.

²⁰ Γένεσις, 11, 1-9.

²¹ Πολίτης, *Παραδόσεις*, τόμ. 2, 707. Ούτε κάποιος σύγχρονος πληροφορητής/-τρια μου.

αντιλαμβάνεται, αλλά την κοινωνιολογική αλήθεια, όπως ο ίδιος ο λαός πιστεύει ότι είναι».²²

την ενδιαφέρει τι λέει ο λαός για τα (ιστορικά) πράγματα. Πάμπολλες είναι τα τελευταία έτη οι εργασίες των Ελλήνων λαογράφων με θέματα *προφορικής ιστορίας* ή *μικροϊστορίας*.

Οι λαϊκές παραδόσεις συνιστούν μια ιδιαίτερη αντίληψη για την Ιστορία, ένα πρόσθετο υλικό για ιστορική έρευνα. Πρόκληση για τον ερευνητή είναι να ανακαλύψει τα διάφορα επίπεδα των γεγονότων που υποκρύπτονται στο μύθο. Έτσι κι αλλιώς η Ιστορία θεωρείται ένα αφήγημα, το οποίο μάλιστα αμφισβητήθηκε έντονα από το 1990 κ.ε. Νεότεροι ιστορικοί καινοτομούντες εγκατέλειψαν την κοινωνική θεωρία και στράφηκαν προς τη γλωσσολογική, τα ιστορικά κείμενα γι' αυτούς ήταν «αυθαίρετες συναρμολογήσεις λέξεων», δημιουργημένες μέσω μιας αυθαίρετης ανθρώπινης επινόησης. Διακήρυξαν, με άλλα λόγια, το αδύνατον της ιστορικής γνώσης, τον ίδιο το θάνατο της Ιστορίας. Επομένως, κατά τη θεωρία τους, το νόημα στο εκάστοτε μελετώμενο το εισάγουμε εμείς, ό,τι είχε γραφεί από τους ιστορικούς δεν αποτελεί αντικειμενική αναπαράσταση της πραγματικότητας του παρελθόντος.²³ Η Ιστορία, δηλαδή, αποδομείται, αντιμετωπίζεται ως *λογοτεχνικό τεχνούργημα*, αφού στη θετικιστική αντίληψη του ιστορικού γεγονότος η σύγχρονη επιστημολογία (αντιπαρα)θέτει τη «φανταστική ανακατασκευή» του έργου του ιστορικού.²⁴ το όριο ανάμεσα στη μυθοπλασία και στο γεγονός έχει διαβρωθεί στη μεταμοντέρνα εποχή μας. Ο Hayden White μίλησε προδρομικά για *μεταϊστορία*, όταν ασχολήθηκε με τους μεγάλους ιστορικούς του 19^{ου} αι., οι οποίοι υπήρξαν ταυτοχρόνως και μεγάλοι συγγραφείς ή με τους σύγχρονους επιφανείς μυθιστοριογράφους του ίδιου αιώνα.²⁵

Επί του προκειμένου, η Ιστορία και οι λαϊκές μας παραδόσεις ταυτίζονται στα εξής σημεία: Ο Πλούταρχος γράφει τα εξής αποκαλυπτικά: Ο Αιδηψός,

²² Γρηγόρης Γκιζέλης, «Οι παραδόσεις ως πηγή Εθνοϊστορίας των Θρακών», στο: *Πρακτικά Β' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου* (Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1976), 47.

²³ Richard Evans, «Πρόλογος: Τι είναι Ιστορία; - Σήμερα», στο: *Τι είναι Ιστορία σήμερα;*, David Cannadine (επιμ.) (Αθήνα: Νήσος, 2007), 32-33.

²⁴ Paul Ricoeur, *Η αφηγηματική λειτουργία* (Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2000), 59.

²⁵ Hayden White, «The historical text as literary artifact», *Clio* 3 (1974): 277-303.

«ου τα Θερμά χωρίον εστίν αυτοφυή πολλά προς ηδονάς έχον ελευθερίους και κατασκευασμένον οικήσεσι και διαίταις, κοινόν οικητήριον αποδέδεκται της Ελλάδος».²⁶

Και

«...ώσπερ Ελλήνων οι καθ' ημάς δυνατώτατοι περί σπουδάς ορχηστών είτα κιθαρωδών διαναστάντες, εκ τούτου τας εν Αιδηψώ κολυμβήθρας και παστάδας και ανδρώνας αντιπαραβάλλοντες αεί και τοπομαχούντες και αποκόπτοντες οχετούς και αποστρέφοντες, ούτως εξηγηρώθησαν και διεφθάρησαν, ώστε πάντων αφαιρεθέντες υπό του τυράννου, και φυγάδες και πένητες και (ολίγου δέω λέγειν) έτεροι των πρότερον γενόμενοι, μόνω διέμειναν οι αυτοί τω μισείν αλλήλους».²⁷

Κατά τον Gustav Hertzberg, μεταξύ

«...των επί τρυφή και πολυτελεία διακρινομένων Θερμών η Αιδηψός μέχρι των υστάτων χρόνων ετύγχανε της επισκέψεως των Ρωμαίων».²⁸

Παραβάλλει μάλιστα την εκεί «κοσμίαν» διαβίωση και διασκέδαση με την «ακοσμίαν» των Βαϊών στην Ιταλία:

«...το κοινωνικό ήθος εν Αιδηψώ δεν έφερεν ουδαμώς τον χαρακτήρα της εξεζητημένης εκείνης ακολάστου τρυφηλότητας και της κουφόνου ακοσμίας εν ταις σχέσεσι των δύο φύλων...»,

τον οποίο παρατηρούσε στην ιταλική κοσμόπολη. Αντιθέτως,

«...ο ευ ηγμένος Έλλην προετίμα εν τη Αιδηψώ τας κοσμίας διασκεδάσεις...».²⁹

Παραπάνω επεσήμανα τον υφιστάμενο στην Παράδοση 1 ιστορικό πυρήνα, με την αναφορά της στο Ρωμαίο στρατηγό Σύλλα.

²⁶ Πλουτάρχου, *Συμποσιακά*, βιβλίον 4, Πρόβλημα 4, κεφ. 1.

²⁷ Πλουτάρχου, *Περί φιλαδελφείας* (έκδοση Λειψίας), κεφ. 17, 265.

²⁸ Gustav-Friedrich Hertzberg, *Ιστορία της Ελλάδος επί της ρωμαϊκής κυριαρχίας εκτιθέμενη κατά τας πηγάς*, τόμ. 3 (Αθήναι: 1902), 80.

²⁹ Hertzberg, *Ιστορία της Ελλάδος*, 265.

Λουτρά και «επίσημος» εκκλησιαστικός λόγος. Η δαιμονοποίησή τους

Οι πατέρες της εκκλησίας όταν ομιλούσαν περί παρθενίας ή περί πολυτελείας, χλιδής και ακολασίας, συνέδεαν (πολλάκις) τις έννοιες αυτές με τα λουτρά και τα εντός αυτών διαδραματιζόμενα.³⁰ Η ανάγκη της καθαριότητας του σώματος γνωρίζουμε ότι αυτονοήτως συναρτάται με τις επικρατούσες θρησκευτικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και άλλες αντιλήψεις μιας εποχής για την καθαριότητα και τη σωματική υγιεινή. Το σώμα, κατά τη γνωστή θεώρηση της Mary Douglas, νοείται ως ένα «κείμενο», στο οποίο εγγράφεται με συγκεκριμένους τρόπους ένας ορισμένος πολιτισμός (εδώ, στα επόμενα, αυτός του ορθοδόξου μοναχισμού): γίνεται, τελικά, το σώμα «τόπος», επί του οποίου οι πρακτικές της κοινωνίας αποκτούν σημασία. Στην ιστορία της ανθρωπότητας οι αξιολογήσεις των σωμάτων γίνονται με βάση τα εκάστοτε ισχύοντα κοινωνικά κριτήρια ως προς το θεωρούμενο *αποδεκτόν/φυσιολογικόν* σώμα: αυτό προσδίδει υλική υπόσταση στα ήθη και στις αξίες ενός πολιτισμού. Κάθε κοινωνία απαντά στην «αταξία» με συγκεκριμένα συστήματα ταξινόμησης, τα οποία χαρακτηρίζουν κάποια φαινόμενα «εκτός τόπου», εξοβελιστέα. Η βρωμιά (του σώματος, εδώ), συνιστά (για μεγάλο μέρος της κοσμικής κοινωνίας) παράβαση της τάξης, αποτελεί ύλη «εκτός τόπου»³¹ για τη μοναχική πολιτεία και το ορθόδοξο εκκλησιαστικό σύστημα συνιστά «επιβαλλόμενη, αναγκαία τάξη». Ιδού μερικά παραδείγματα:

- Τα τυπικά κάποιων μονών, αν δεν επιβάλλουν «αλουσίαν» στους μοναχούς, τουλάχιστον προτείνουν την «άπαξ του μηνός λούσιν» ή και

³⁰ Θυμίζω ότι ο «δυτικός» κόσμος άργησε να περιλάβει στην καθημερινή του καθαριότητα τις πλύσεις του σώματος εν συνόλω. Επικεντρωνόταν αποκλειστικά στα ορατά σημεία του. Η μεταβολή συντελέστηκε κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αι., ως αποτέλεσμα της πίεσης της επιστήμης, η οποία την επέβαλε ως μέσον άμυνας του οργανισμού κατά των μικροβίων. Την ιστορία της σωματικής καθαριότητας στο δυτικό κόσμο βλ. ενδεικτικά στο G. Vigarello, *Το καθαρό και το βρώμικο. Η σωματική υγιεινή από τον Μεσαίωνα ως σήμερα* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2000). Εξ άλλου, οι θέρμες και τα λουτρά κατά το Μεσαίωνα στη συνείδηση του «δυτικού» λαϊκού ανθρώπου ταυτίζονταν με τις ταβέρνες, τα καπηλειά, τα πορνεία, και άλλες ετεροτοπίες. Οι λοιμοί που ενέσκηψαν κατέστησαν αιτία να παύσει η λειτουργία των λουτρών, το δε νερό κατέστη επίφοβο και επικίνδυνο στοιχείο για το σώμα. Βλ. *ό.π.*, 57-117. Άρα, η ιστορία της καθαριότητας είναι συνάμα ιστορία του εξορθολογισμού, κατά το Vigarello, *ό.π.*, 275. Η θεσμοθέτηση της δημόσιας υγιεινής συνδέεται με το Διαφωτισμό, τη γένεση του σύγχρονου κράτους, την αστικοποίηση, το τραγικό βίωμα των μεγάλων ασθενειών, την εξέλιξη της επιστήμης.

³¹ Βλ. Mary Douglas, *Καθαρότητα και κίνδυνος. Μια ανάλυση των εννοιών της μιαιρότητας και των ταμπού* (Αθήνα: Πολύτροπον, 2006), 75-94· Mary Douglas, *Φυσικά σύμβολα. Εξερευνήσεις στην κοσμολογία* (Αθήνα: Πολύτροπον, 2007).

δής.³² Ο φόβος του νερού που εισχωρεί στο σώμα και το διαβρώνει είναι έντονος. Ο ιερός Χρυσόστομος φρονούσε πως

«τα βαλανεία μαλακωτέρους εποίουν τους γεωργούς»,

η δε λουομένη γυναίκα πως

«πολεμεί την άσπilon και καθαράν εκκλησίαν».

Κατά τις διαταγές των αγίων Αποστόλων η σεμνή

«βυζαντινή γυναίκα έπρεπε να λούεται περί την 10^η ώρα»

(3^η μ.μ.), ώστε,

«εκ παντός και πάντοτε την πολυόφθαλμον περιεργείαν φεύγειν»,

η αντίστοιχη νεαρά κατά την «εωθινήν ώραν», για να αποφύγουν έτσι τα βλέμματα των ενοχλητικών νεαρών.³³ Η συχνή, δηλαδή, γυναικεία καθαριότητα, όταν υπερβαίνει τη νενομισμένη συχνότητα, κατακρίνεται, διότι παραπέμπει στην ηθική και σεξουαλική μιαιρότητα. «Παστρικιές» χαρακτηρίζονταν στην ελλαδική κοινωνία οι πρόσφυγες γυναίκες από τη Μικρά Ασία και δη από την «ευρωπαϊά καθ' όλα» Σμύρνη.

- Ο Θ. Στουδίτης πρότεινε στους πιστούς ως εργαλεία εύκολης εισόδου στον παράδεισο την εγκράτεια και την αποχή από κρεοφαγία, οινοποσία και λουτρίσματα.

- Η πολυτέλεια των ρωμαϊκών λουτρών και των περισσότερων αντιστοιχών «βυζαντινών» ήταν γνωστή.³⁴ Με ενδιαφέρον εδώ ως κατ' εξοχήν χώροι κοινωνικοί και ως χώροι επίδειξης, των γυναικών κυρίως.³⁵ Οι τελευταίες, ιδίως οι ανήκουσες στην ανώτερη οικονομική

³² Φ. Κουκουλές, «Τα λουτρά», στο: *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. 4 (Αθήναι: Institut Français d' Athènes και Παπαζήσης, 1951), 424· Φ. Κουκουλές, «Τα λουτρά κατά τους βυζαντινούς χρόνους», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 11 (1935): 197.

³³ Κουκουλές, «Τα λουτρά», 442-43.

³⁴ Ό.π., 436. Η βιβλιογραφία είναι τεράστια. Βλ. εντελώς ενδεικτικά Michal Zytka, «Bath and bathing in late antiquity,» (PhD diss., Cardiff University).

³⁵ Οι χώροι και οι τρόποι καθαριότητας σε μια συγκεκριμένη κοινωνία (η λαογραφία μελετά τα φαινόμενα ιστορικά, εν τόπω και χρόνω συγκεκριμένω) αναπαριστούν πρωτίστως τις εκεί υφιστάμενες κοινωνική δομή και κοινωνικές σχέσεις, διαμορφωμένες φυσικά στη «μακρά διάρκεια» της ιστορικής τους πορείας. Τα «βυζαντινά» λουτρά περιορίζουν σε μεγάλο βαθμό τις λειτουργίες τους κατά τον Cyril Mango,

τάξη, επιδεικνυαν τα κοσμήματά τους, τα λουτρικά σκεύη τους, άλλες δε, κατωτέρου κοινωνικού επιπέδου, μετέφεραν εκεί

«τας εσχαρίδας των ανθράκων»

για να μαγειρέψουν, συνέτρωγαν αργότερα, χόρευαν, συνηθίζοταν μάλιστα

«ένια των επί σκηνης άδεσθαι»,³⁶

να τραγουδούν δηλαδή άσματα που τραγουδούσαν στις θεατρικές σκηνές και ήταν δημοφιλή. Πρόκειται για την «πάνδημον» νέα ποίηση που προήλθε από τον παντόμιμο (της ελληνοιστικής περιόδου) και η οποία ενθουσίαζε τα πλήθη.³⁷

Ενδιαφέρον προξενεί στο λαογράφο η παρατήρηση του Φ. Κουκουλέ ότι

«εις διάφορα σημεία των Βυζαντινών λουτρών ηδύνατο να ίδη τις εγγεγραμμένους σταυρούς ή και εξωγραφημένας αγίας εικόννας».³⁸

Κρίνω πως με την παρουσία τους «αγιοποιούσαν» και εκχριστιάνιζαν έναν «ελληνικό»/παγανιστικό/ειδωλολατρικό χώρο.³⁹ Η έννοια της καθαριότητας σχετίζεται με τη θρησκεία, με το κοινωνικό σύστημα, την ηθική και την κοσμική τάξη. Προφανώς, οι έννοιες καθαριότητα και ακαθαρσία είναι σχετικές, προσαρμόζονται στα διαφορετικά γεωγραφικά, πολιτισμικά και ιστορικά περιβάλλοντα.

“Daily life in Byzantium,” στο: *Akten XVI Internationaler Byzantinistenkongress*, τόμ. 2 (Wien: 1981), 338-341.

³⁶ Κουκουλές, ό.π., 456.

³⁷ Για περισσότερα βλ. Στίλπον Π. Κυριακίδης, *Το δημοτικό τραγούδι. Συναγωγή μελετών* (Αθήνα: Ερμής, 1978), 186.

³⁸ Κουκουλές, ό.π., 436.

³⁹ Για την αρχαιοελληνική παράδοση των λουτρών βλ. ενδεικτικά την πολύ ενδιαφέρουσα διδακτορική διατριβή της Ιωάννας Κατσαργύρη-Μαρκεζίνη, «Λουτρά και χαμάμ στη Μυτιλήνη: Κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές (τέλη 19^{ου} αιώνα-τέλη 20^{ου} αιώνα). Συμβολή στη μελέτη της χρήσης του νερού και της σωματικής καθαριότητας» (διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2014), 143. Στο ίδιο ο ενδιαφερόμενος θα βρει εκτενή άλλη βιβλιογραφία για τη ρωμαϊκή και τη «βυζαντινή» περίοδο, για τα οθωμανικά χαμάμ, κ.λπ.

• Γνωρίζουμε ότι στο «μονό» ρωμαϊκό/«βυζαντινό» λουτρό λούζονταν άνδρες και γυναίκες, γι' αυτό, για να αποφεύγονται τα αναπόφευκτα σκάνδαλα, έπρεπε να είναι ορισμένες και γνωστές οι ημέρες και οι ώρες κατά τις οποίες θα λούζονταν χωριστά οι εκπρόσωποι των δύο φύλων. Γνωρίζουμε επίσης ότι από το τέλος της δημοκρατίας στη Ρώμη –και στις ρωμαϊκές επαρχίες– τα διαμερίσματα των λουτρών ήταν διπλά (mixta, communia), χωρισμένα, γυναικεία και ανδρικά, και ότι την επαναστατική αυτήν αλλαγή οικειοποιήθηκαν και οι «Βυζαντινοί», με το να οικοδομούν τα λεγόμενα «δίδυμα» λουτρά, οριοθετούμενα μεταξύ τους με ένα διάμεσο κάθετο τοίχο.⁴⁰

Ο Φ. Κουκουλές παραθέτει πλείστες μαρτυρίες περί χρήσεως ανδρογύνων λουτρών. Ο 30^{ος} κανών της Συνόδου της Λαοδικείας (4^{ος} αι.) όριζε ότι

«ου δει ιερατικούς ή κληρικούς ή ασκητάς εν βαλανείω μετά γυναικών απολούεσθαι...»,

ο Ιουστινιανός στις Νεαρές του επέτρεπε να λάβει ο άνδρας διαζύγιο από τη συλλουόμενη με άνδρες γυναίκα του. Ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς ψέγει τα κοινά βαλανεία, αφού εξ αιτίας τους τα δύο φύλα

«εντεύθεν επί την ακρασίαν αποδύονται»,

ο Παλλάδιος αναφέρεται στους

«απρεπή ανδρογύνων λουτρά εν αποκρύφοις καταναλίσκοντας».

Ο άγιος Νείλος (†430) υπενθυμίζει ότι οι μαθητές του Χριστού

«...απέτρεψαν και εβδελύξαντο και απηγορεύκασιν ως ανάρμοστον και ασύμφορον υπάρχον Χριστιανοίς [το λούεσθαι άνδρας μετά γυναικών] και αποβεβλήκασιν κι απέπτυσαν».

Όμως το έθος αυτό φαίνεται ότι επιβιώνει κατά τον 7^ο αιώνα, αφού η εν Τρούλλω αντίστοιχη, με τον 77^ο κανόνα της, επαναλαμβάνει ρητώς όσα αποφασίστηκαν στην προαναφερθείσα. Μετά τον παραπάνω αιώνα φαίνεται πως δεν ήταν σε χρήση πλέον.⁴¹

⁴⁰ Κουκουλές, «Τα λουτρά», 437, 443.

⁴¹ Κουκουλές, «Τα λουτρά κατά τους βυζαντινούς χρόνους», 233.

Το όλο θέμα συμπεριέλαβε και κοινωνικού χαρακτήρα διακρίσεις και αποκλεισμούς. Θυμίζω πως εκτός από τους αλλοθρήσκους που αποκλείονταν από το «συλλούεσθαι» μετά των χριστιανών (ο αποκλειόμενος θρησκευτικός «Άλλος»), αποκλείονταν (φυσικά) και οι δούλοι, ενώπιον των οποίων όμως κάποιες «τολμηρές» κυρίες γυμνούμενες δέχονταν τα ευεργετικά τους θωπεύματα.⁴² Ας σημειωθεί επίσης ότι δίπλα στα αξιοπρεπή ιδιωτικά και δημόσια λουτρά λειτουργούσαν και άλλες λουτρικές εγκαταστάσεις, ιδιωτικές, αποκλειστικά για άτομα του περιθωρίου.⁴³

Τέλος, δεν είναι τυχαίος ο συσχετισμός των λουτρών με τον κόσμο των φαντασμάτων και των πονηρών πνευμάτων, ήδη από τα μεσαιωνικά χρόνια. Είναι θαρρώ ξεκάθαρη η λειτουργία αυτών των σκόπιμων αποτροπαϊκών αφηγήσεων: Ο δημιουργούμενος ισχυρός φόβος θα απέτρεπε τη φοίτηση σε αυτά χριστιανών κάθε ηλικίας, θα μετέπειθε κάποιους θαμώνες τους. Ο Γρηγόριος Νύσσης ομιλεί για λουτρό στο οποίο εμφανίζονταν φαντάσματα «εν καιρώ νυκτός»· στο συναξάριο του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου αναφέρεται ότι στο δημόσιο λουτρό της Εφέσου κατοικούσε άγριος δαίμων, ο οποίος τρεις φορές καθ' όλο έτος έπνιγε εκεί νέον ή νεάνιδα, διότι, ως άλλο Γεφύρι της Άρτας, στοιχειώθηκε με τον ενταφιασμό στα θεμέλιά του δύο νέων παιδιών.⁴⁴ στην επιτίμηση που αποδίδεται στον Ιωάννη το Χρυσόστομο επιτιμάται κάθε ένυδρο ή χερσαίο

«...εν αυλαίς και βαλανείοις περιτρέχον και βλάπτον».⁴⁵

Ανάλογοι, εννοείται, ήταν οι εξορκισμοί αυτών των πονηρών πνευμάτων,⁴⁶ πολύ δε ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες για την παρουσία στον «ονειροκριτικό λόγο» των λουτρών, με αρνητικές κατά το πλείστον συνδηλώσεις, του τύπου

«το λουτρόν εις θλίψιν και αγανάκτησιν κρίνεται»,⁴⁷

⁴² Κουκουλές, «Τα λουτρά», 461, 462.

⁴³ Αναστάσιος Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική* (Αθήναι: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 1999), 97.

⁴⁴ Κουκουλές, «Τα λουτρά», 461, 465.

⁴⁵ Κουκουλές, «Τα λουτρά κατά τους βυζαντινούς χρόνους», 236.

⁴⁶ Κουκουλές, «Τα λουτρά», 461, 465· Κουκουλές, «Τα λουτρά κατά τους βυζαντινούς χρόνους», 236· Περισσότερα παραδείγματα στο Zytka, "Bath and bathing," 114 κ.ε.

⁴⁷ Κουκουλές, «Τα λουτρά», 467.

δηλαδή αν ονειρευθείς λουτρό, σε αναμένει στεναχώρια και αγανάκτηση.

Σε πολλά πάντως μεσαιωνικά κείμενα γίνεται λόγος,⁴⁸ αντιθέτως, για υπερβολική χρήση των λουτρών, για μια λουτροφιλία δηλαδή, ακόμη και από κληρικούς, και δη των ανωτέρων βαθμίδων της ιεραρχίας. Ο επίσκοπος Λέων, π.χ., περί το 1143, προτρέπει τους μοναχούς να λούζονται «κατά Σάββατον» πλην αυτών της Μ. Τεσσαρακοστής, ειδικά μάλιστα κατ' αυτό του Λαζάρου, ως προετοιμασία για την επερχόμενη Μ. Εβδομάδα.⁴⁹ Ο Χριστόφορος Μυτιληναίος, ένας από τους σημαντικότερους ποιητές του «Βυζαντίου», υψηλής μορφώσεως, εκφραστής ενός άλλου (από τον παραπάνω) κόσμου, τα εξυμνεί τον 11^ο αι. ως ευεργέτες του σώματος και του πνεύματος:

*Πόσο ευχάριστο πράγμα είναι το λουτρό.
Δίνει παρηγοριά στο σώμα, καθαρίζει τους ρύπους,
ελαφρύνει όλα τα μέρη του σώματος
και είναι σαν να κάνει καινούργιο το κάθε μέλος του.
5 Επίσης, δίνει φτερά στον νου διώχνοντας κάθε βάρος μακριά του
και διαλύει κάθε ομίχλη από την σκέψη μας.
Αν το προσέξεις, θα διαπιστώσεις ότι και την χαρά προσφέρει,
διότι πραγματικά η φύση η ίδια χαίρεται με τους ανθρώπους
που έχουν λουστεί.⁵⁰*

Η ευμενής αντιμετώπιση της χρήσης των λουτρών από το Χριστόφορο με αναγκάζει να αναφερθώ δι' ολίγων σε κάτι που πιθανώς αγνοείται: Κάθε μετάβαση στο λουτρό είναι μια διαβατήρια τελετουργία, μια μετάβαση από ένα χώρο σε κάποιον άλλον, από μια κατάσταση (μιαρότητα) σε μια άλλη (καθαρότητα), όπως προ πολλού προσδιορίστηκε η έννοια από τον Arnorld van Genneper και συμπληρώθηκε από το Victor Turner.⁵¹ Η κατάδυση στα ύδατα ερμηνεύεται ως επιστροφή στην αρχική κατάσταση, ως μια δεύτερη γέννηση, ό,τι συμβαίνει δηλαδή διά του μυστηρίου του Βαπτίσματος. Σε όλα αυτά, σε κάθε τελετουργική νύξη, ενυπάρχει η έννοια του καθαρτήριου νερού.

⁴⁸ Κουκουλές, «Τα λουτρά κατά τους βυζαντινούς χρόνους», 194.

⁴⁹ Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, 97, υποσ. 5 και 6.

⁵⁰ Δήμητρα Μονιού (εισαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις), *Χριστοφόρου Μυτιληναίου, Στίχοι διάφοροι* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2017), 153.

⁵¹ Μανόλης Γ. Σέργης, *Διαβατήριες τελετουργίες από τον μικρασιατικό Πόντο (μέσα 19^{ου} αιώνα-1922): Γέννηση, γάμος, θάνατος* (Αθήνα: Ηρόδοτος, 2007), ο ενδιαφερόμενος θα βρει όλη τη σχετική βιβλιογραφία.

Παρέθεσα εν συντομία τα παραπάνω για να καταδείξω το σύστημα των ιδεολογημάτων περί τα λουτρά που έχει οικοδομήσει ο χριστιανισμός ήδη από τα μεσαιωνικά χρόνια, και το οποίο, λόγω της ισχυρής επίδρασης επί του λαού του φορέα που το επινόησε, «κατέπεσεν» στα λαϊκά στρώματα και επέδρασε με καταλυτικό τρόπο την ιδεολογία του («καταπεπτωκός» στοιχείο από τη Μεγάλη Παράδοση/Εκκλησία στη Μικρή/λαό). Θεωρώ πλέον βέβαιο (από την προσωπική μου μελέτη) ότι

α) οι θρησκευτικές και οι ιστορικοπολιτισμικές παραδόσεις ειδικότερα (στην πλειονότητά τους) είναι λόγια δημιουργήματα και
 β) ότι έχουν διδακτικό χαρακτήρα, με την έννοια ότι ο δημιουργός τους εξέφρασε ενσυνειδήτως τέτοια πρόθεση. Εξέφρασε το χριστιανικό και ιδεολογικό εαυτόν του, ενίσχυσε ενδεχομένως τους ομονοούντες ακροατές του, έδωσε ένα αφηγηματικό σχήμα στις πίστεις τους. Με την πάροδο του χρόνου *ιδεολογικοποιήθηκαν*, αφού προσελήφθησαν από την κοινότητα, έγιναν εργαλεία κοινωνικοποίησης, ενίσχυαν το αίσθημα της κοινής θρησκευτικής χριστιανικής ομάδας, καθιέρωσαν (επιπλέον κατά μία έννοια) το υπερφυσικό-παγανιστικό, εντάσσοντάς το μέσα στο χριστιανικό σύστημα: Χριστός, καλοποιές δυνάμεις, το καλό γενικώς, φαίνεται πως υπερνικούν πάντα το κακό, αποκαθιστούν το δίκαιο και την προαιώνια ηθική· υπέβαλλαν, τελικά, συμπεριφορές, στάσεις και δράσεις στο χριστεπώνυμο πλήθος.

Το νερό, και ειδικότερα, αυτό των θερμών πηγών

Το προαναφερθέν «χριστιανικό σύστημα» δεν είναι φυσικά πρωτότυπο, βασίζεται σε προαιώνιες κοινές πίστεις της ανθρωπότητας. Το νερό⁵² είναι η αιτία της ύπαρξης του κόσμου, ζείδωρο, πηγή της ζωής.

⁵² Martin Ninck, *Die Bedeutung des Wassers im Kult und Leben der Alten. Eine symbolgeschichtliche Untersuchung* (Leipzig: 1921)· Βασίλης Νιτσιάκος, «Το νερό στην ελληνική λαϊκή παράδοση», στο: *Λαογραφικά ετερόκλητα* (Αθήνα: Οδυσσεάς, 1997), 53 κ.ε.· Μιχαήλ Γ. Μερακλής, «“Νερό φρέσκο που ξεπήδαγε από τους αιώνες”· Η χθόνια φύση του νερού», στο: *Θέματα Λαογραφίας* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1999), 183-89· Πόπη Ζώρα, «Συμβολική και σημειωτική προσέγγιση της ελληνικής λαϊκής τέχνης», *Λαογραφία* 36 (1993): 4 κ.ε.· Υπουργείο Πολιτισμού και Μουσείο Ελλ. Λαϊκής Τέχνης (εκδ.), *Το νερό πηγή ζωής, κίνησης, καθαρισμού*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης 12-14 Δεκεμβρίου 1997 (Αθήνα: 1999)· Μεταξούλα Μανικάρου, «Το ζείδωρο υγρό στοιχείο: Γλωσσολογική περιήγηση και λεκτικές σημάνσεις», *Τα Αιτωλικά* 15 (Ιούλ-Δεκ. 2010): 185-198· Βάλτερ Πούχγερ, *Θέματα Συγκριτικής Λαογραφίας. Ελλάδα, Βαλκάνια, Ανατολική Μεσόγειος και Εύξεινος Πόντος* (Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Κ. & Μ. Αντώνη Σταμούλη, 2018), 87-101· Marianna Apresyan και

Όμως η ιερότητά του το καθιστά «αμφίσημο»,⁵³ έχουμε κι εδώ άλλη μια παρουσία της «αμφισημίας του ιερού»: Είναι η πηγή και ο τάφος ταυτοχρόνως όλων των όντων του σύμπαντος, η δύναμη της ζωής και του θανάτου· χωρίζει ταυτοχρόνως και ενώνει, μετέχει και των δύο κόσμων καθώς εισέρχεται στα έγκατα της γης και αναδύεται από εκεί, στον αιώνιο αυτό δρόμο του. Σύμβολα της ιδιότητάς του είναι κυρίως τα σύνθετα πλάσματα, τα τέρατα, οι δράκοντες, τα φίδια, κ.ά.⁵⁴ «Μαζί με τον πηλό» συμβολίζει τη δημιουργία, αντιπροσωπεύει τον αγγειοπλάστη, ως δημιουργό του σύμπαντος.⁵⁵ Η παρακάτω μαρτυρία μπορεί να εκληφθεί ως ένα ενδεικτικό παράδειγμα «αμφισημίας» των ιαματικών λουτρών, αλλά ταυτοχρόνως και ως μια περίπτωση σύγχρονης πηλοθεραπείας:

«... αι τροφοί (...) και [αι] θεραπαινίδες, ίνα προστατεύσωσι τα παιδάρια από της επηρείας του πονηρού οφθαλμού, ελάμβανον διά του δακτύλου βόρβορον εκ του λουτρού και δι' αυτού έχριον τα μέτωπα αυτών».⁵⁶

Η θεραπεία με ζεστές πηγές συμπεριλαμβάνει την εφαρμογή ζέστης και υγρασίας (heat and wetness). Ο Γαληνός (εκφραστής πιθανώς ενός

Rafik Nahapetyan, «Στοιχεία της λατρείας του νερού στα γαμήλια έθιμα των Ελλήνων της Αρμενίας», στο: *Θέματα ρωσικής και αρμενικής λαογραφίας από τη Ρωσία, την Αρμενία, την Ελλάδα και τον ευρύτερο Παρευξείνιο Χώρο (19^{ος}-21^{ος} αιώνες)*, L. Abrahamian, Y. Anchabazde κ.ά (επιμ.) (Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Κ. & Μ. Αντώνη Σταμούλη, 2018), 375-80.

⁵³ Για τον όρο βλ. ενδεικτικά Mircea Eliade, *Το ιερό και το βέβηλο* (Αθήνα: Αρσενίδης, 2002). Πρβλ. Mircea Eliade, *Πραγματεία πάνω στην ιστορία των θρησκειών* (Αθήνα: Χατζηνικολής, 1981), 33-34· Roger Caillois, *L'home et le sacré* (Paris: 1950). Βέβαια η αρχή βρίσκεται στο R. Otto, *Das Heilige* (München: 1917), όταν δηλ. «είδε» τη θρησκεία ως mysterium tremendum και mysterium fascinans, και στον Émile Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie* (Paris: Presses Universitaires de France, coll. Quadrige Grands textes, 2008).

⁵⁴ Τζέιν Κούπερ, *Λεξικό συμβόλων* (Αθήνα: Πύρινος Κόσμος, 1992), 344 κ.ε.

⁵⁵ Οι αρχαίες ιουδαϊκές π.χ. πηγές παρέχουν ποικίλες εξηγήσεις για την ύπαρξη των ιαματικών θερμών πηγών ή αποδίδουν τη δημιουργία τους στο σοφό Σολομώντα. Αναλυτικά βλ. Andrey C. Shalinsky, "Thermal springs as folk curing mechanisms," *Folklore Forum* 18 (1985): 38 κ.ε.

⁵⁶ Κουκουλές, «Τα λουτρά», 461, 465-66· Zytka, "Bath and bathing," 119 κ.ε.

κοινού ινδοευρωπαϊκού συστήματος ιδεών περί ζωής και υγείας) μίλησε για τέτοιου είδους αντιθέσεις: Υγρό/ξηρό, ζεστό/κρύο.⁵⁷ Η θερμότητα εξ άλλου των υδάτων τους (απόρροια του γεγονότος ότι πήγαν από την «καρδιά του σύμπαντος», το εσώτατο κέντρο της γης), συνδυάστηκε με το αίμα των ζώντων οργανισμών, δηλαδή με τη ζωή τους, άρα η θερμότητα των υδάτων τους μεταφέρει ζωή,⁵⁸ είναι μια προσφορά, ένα θαυμαστό δώρο του υπερφυσικού προς την ανθρωπότητα. Οι πηγές με την αέναη (και μυστηριώδη) κίνησή τους απέκτησαν αυτήν την υπερφυσική δύναμη, ειδικότερα επειδή τα ύδατά τους είχαν κάποια (μη συναντώμενα στα επίγεια) ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: Ήταν πολύχρωμα, είχαν ειδική οσμή και γεύση, και φυσικά διαφορετική θερμοκρασία.⁵⁹ Γι' αυτό συνδυάστηκαν με τη γονιμότητα. Μέχρι και σήμερα ακούω επισκέπτες των θερμών πηγών της Αιδηψού να αφηγούνται ότι κάποιες γνωστές τους γυναίκες (που αδυνατούσαν να «συλλάβουν») τις επισκέφθηκαν (κατά προτροπή γραιών γυναικών). Η *στεριρότητα* είναι ένα είδος ξηρασίας, άρα το ιερό νερό μπορεί να βελτιώσει τη γονιμότητα· αλλά αν αυτή ταξινομηθεί και ως μια «κρύα» ασθένεια, τα θερμά ύδατα είναι κατάλληλα προς θεραπεία της.⁶⁰ Τα ταξίδια, εξ άλλου, προς τις «ιερές» πηγές θεωρούνταν και προσκυνήματα.⁶¹ Η ιαματική υδροθεραπεία και ο ιαματικός τουρισμός σήμερα αποφέρουν τεράστια κέρδη στις τοπικές οικονομίες των πόλεων που διαθέτουν ιαματικά λουτρά.

⁵⁷ Σύμφωνα με την ερμηνεία του Γαληνού, η ποικιλία που παρουσιάζεται στη σύγκραση των χυμών εντός του ανθρωπίνου σώματος συντελεί στη δημιουργία ποικίλων χαρακτήρων και διαφορετικών ποιοτήτων στα όντα («θερμόν, ψυχρόν, ξηρόν, υγρόν»), οι οποίες καθορίζονται αναλόγως προς το χυμό του οποίου η ποσότητα πλεονεκτεί. Οι ποιότητες που εμφανίζονται από την κράση των χυμών αποτελούν αντιθετικά ζεύγη (θερμό-ψυχρό, ξηρό-υγρό), γεγονός που καθιστά το ανθρώπινο σώμα αποτέλεσμα της αρμονικής συνυπόστασης εναντιοτήτων. Η καλή υγεία ήταν λοιπόν αποτέλεσμα της ισορροπίας των τεσσάρων χυμών του σώματος: Του αίματος, της χολής, της μαύρης χολής και του φλέγματος. Κάθε διαταραχή τους ή η λανθασμένη ανάμειξη των χυμών οδηγεί στη νόσο. Πρβλ. Γαληνός, *Περί κράσεων, βιβλίον πρότον* (Leipzig: Teubner, 1904), 510, 8-12.

⁵⁸ Shalinsky, "Thermal springs," 42. Περισσότερα βλ. Zytka, "Bath and bathing," 124 κ.ε.

⁵⁹ Shalinsky, *ό.π.*, 37.

⁶⁰ Danuta Penkala, "Hot and cold in the traditional medicine of Afghanistan," *Ethno-medizin* 6 (1980): 218.

⁶¹ Victor Turner, *Dramas, fields and metaphors* (Ithaca: Cornell University Press, 1974), 203.

Η Ιστορία και οι υπό μελέτη παραδόσεις

Άραγε, απηχείται κάποιο ιστορικό γεγονός στις αναλυόμενες εδώ παραδόσεις; Απηχείται, δηλαδή, κάποια ιστορική μαρτυρία περί καταστροφής της Αιδηψού ή πρόκειται για μια (εκ του μηδενός) κατασκευή, από τους λόγιους εκκλησιαστικούς κύκλους επινοημένη; Το ερώτημα βεβαίως είναι δύσκολο να απαντηθεί. Αξίζει, επιπλέον, να αναφερθεί η τρομακτική αναπαράσταση (η πρόσληψη γενικά) των ιαματικών πηγών της συγκεκριμένης πόλης, με τα καίοντα (ωσάν τη λάβα) και αναβλύζοντα από τα έγκατα της γης ύδατα, με τους αναδυόμενους καπνούς και τις αναθυμιάσεις που παρέπεμπαν σε κόλαση, σε συνδυασμό με τα «θαυμάσια» που συνέβαιναν εκεί και τα άλλα «διαβολικά». Ο λογοτέχνης Αλέξανδρος Μωραϊτίδης θυμάται το 1910 τα «σημεία και τα τέρατα» που του εδιηγείτο η «μαννού» του, η γρια-Παπαλεξανδρίνα,

«... για τα νερά οπού βράζουν εκεί, για τα ποτάμια οπού καίουν και καπνίζουν και για τα καλαθάκια τα βουρλέινα οπού μαμαρόνουν μέσα 'ς τα νερά εκεί τα βραστά» και την εικόνα που του είχαν δημιουργήσει αυτές οι περιγραφές για τα “φοβερά Θέρμα”». ⁶²

Αν όμως αποδεχθούμε την πρώτη υπόθεση, είμαστε υποχρεωμένοι να εικάσουμε, βασισμένοι στην ιστορία της πόλης, ποια ήταν αυτή η συγκυρία. Γι' αυτό και όσα εν συντομία έπονται:

Άγνωστο παραμένει πότε επακριβώς ιδρύθηκε η Αιδηψός. Μαρτυρία για την ύπαρξη συνοικισμού της Νεολιθικής Περιόδου αποτελούν αρχαιολογικά ευρήματα που ανακαλύφθηκαν στη θέση Κουμπί, ανάμεσα στη σημερινή πόλη των Λουτρών Αιδηψού και του ομώνυμου μικρού χωριού. ⁶³

Πρώτη ιστορική μαρτυρία του τοπωνυμίου μάς παραδίδει ο Αριστοτέλης, το 350 π.Χ., με τον τύπο ο «Αίδηψος». ⁶⁴ Κατά το πρώτο ήμισυ του 3^{ου} προχριστιανικού αιώνα η πόλη έχει περιέλθει υπό την κατοχή των Μακεδόνων. Έκτοτε φαίνεται πως απέκτησε τη φήμη που κορυ-

⁶² Αλέξανδρος Μωραϊτίδης, «Εις την Αιδηψόν», στο: *Με του βορηά τα κόματα (ταξείδια, περιγραφαί, εντυπώσεις)* (Αθήνα: Ιωάννης Σιδέρης, 1922), 141.

⁶³ Φαράντος, «Η Αιδηψός», 135.

⁶⁴ «...Δοκεί γαρ διαυλωνίζειν υπό την γην η θάλασσα, διό και τα θερμά τα περί Αίδηψον υπό τοιαύτης αιτίας γέγονεν», στον Αριστοτέλη, *Μετεωρολογικά*, βιβλίο 2, κεφ. 8, §9.

φώθηκε κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, ο Στράβων μνημονεύει τα εκεί υφιστάμενα «θερμά Ηρακλέους». Είναι η φήμη που κατέστησε το εν λόγω θέρετρο

«κοινόν οικητήριον (...) της Ελλάδος»

(βλ. παραπάνω) και που οδήγησε εκεί, μεταξύ άλλων «επωνύμων» τότε κατακτητών, τον προαναφερθέντα Σύλλα (εξ αιτίας κάποιου αλγήματος, μάλλον ποδάγρας), όπου

«εχρήτο τοις θερμοίς ύδασι, ραθυμών άμα και συνδιημερεύων τοις περί τον Διόνυσον τεχνίταις»,

όπως μαρτυρεί ο Πλούταρχος.⁶⁵ Κατά τον Ιω. Λιανίδη, η ακμή της πόλης πρέπει να τοποθετηθεί στην περίοδο από 100 π.Χ. μέχρι 100 μ.Χ.⁶⁶

Οι πληροφορίες για την Αιδηψό των μεσαιωνικών («βυζαντινών») χρόνων είναι ελάχιστες. Γνωρίζουμε πάντως ότι κατά τον 8^ο αιώνα ήταν έδρα επισκόπου.⁶⁷ Οι μετέπειτα αιώνες είναι περισσότερο «σκοτεινοί», ουδεμία πληροφορία παρέχουν γι' αυτήν. Ίσως εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους της, οι οποίοι το 10^ο αιώνα φέρονται να κατοικούν τις Θέρμες, τοποθεσία που έκειτο πλησίον της πόλης. Για το εν λόγω τοπωνύμιο έχουμε μαρτυρίες που μας διασώζουν ο αρχιμ. Χρυσόστομος Θέμελης (του 10^{ου} αι.),⁶⁸ ένα σιγίλιο του πάπα Ιννοκεντίου Γ' του 13^{ου} αι., και ο Μωραϊτίδης ότι το σημερινό μικρό χωριό Ληψός/Αιδηψός απείχε «από τας Θέρμας», αυτόν τον οικισμό (;) εντός ή πλησίον της Αιδηψού, διαδρομή τριών τετάρτων της ώρας.⁶⁹

(Στο σημείο αυτό ας σημειωθεί παρενθετικά ότι κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους οι θερμές ιαματικές πηγές καλούνταν «θερμά, θερμα» και «θερμία»,⁷⁰ και ότι πολλά νεοελληνικά τοπωνύμια διασώζουν την παλαιά αυτήν ιδιότητά τους μέχρι σήμερα, π.χ. Θέρμες στη Θεσσαλονίκη, την Ξάνθη, τη Σάμο, τα Θερμιά = η Κύθνος, κ.ά.).

Κατά τη Λατινοκρατία (1205-1470, όσον αφορά στην Εύβοια) το νησί (και η πόλη) περιήλθαν υπό την εξουσία των «Δυτικών». Στα τέλη

⁶⁵ Σύλλας, *Βίοι Παράλληλοι*, κεφ. 26, στ. 18 κ.ε.

⁶⁶ Ιωάννης Λιανίδης, «Τα λουτρά της Αιδηψού», στο: *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* (1928), 169.

⁶⁷ Φαράντος, ό.π., 139-140.

⁶⁸ «Αι επισκοπαί Πορθμού, Αυλώνας, Αιδηψού, Ζάρκων και Καναλιών», *Θεολογία* 25, no. 1 (1954): 92.

⁶⁹ Μωραϊτίδης, «Αιδηψόν», 155.

⁷⁰ Κουκουλές, «Τα λουτρά», 429.

του 14^{ου} και στις αρχές του 15^{ου} αιώνων αναφέρεται ως κυρίαρχος/ «Κυρά της Αιδηψού» («και των Λιχάδων») η Πετρονέλλα Τόκκο.⁷¹

Έκτοτε, εξ αιτίας των ληστρικών επιδρομών των Οθωμανών και των άλλων πειρατών, η Αιδηψός ερημώνεται. Παρά την υπόσχεση του σουλτάνου να μην ενοχλεί τις βενετικές κτήσεις, οι Οθωμανοί επέδραμαν διαρκώς κατά της Ευβοίας

«και κατά τινά τούτων των επιδρομών περί τους χιλίους πεντακοσίους των νησιωτών απήχθησαν αιχμάλωτοι», η δε «πόλις Λεψώ, η αρχαία και η νέα Αιδηψός, κατεστράφη».

Η καταστροφή συνετελέσθη πιθανότατα το 1414/1415,⁷² στις αρχές δηλαδή του 15^{ου} αι.

Πιθανόν να υπήγετο στο ναχιγιέ των Ωρεών (ο οποίος αναφέρεται σε κατάστιχο του 1506) και αργότερα (πρώτο ήμισυ του 16^{ου} αι.) στον καζά των Ωρεών.⁷³ Από το 1745 κ.ε. αποτελούσε (με τα χωριά Γιάλτρα και Λιχάδα) «ζευγολατειό»,⁷⁴ το οποίο παραχώρησε ο Αχμέτ μπέης στη θυγατέρα του Χαμπιμπέ Χανούμ.⁷⁵ Καταστράφηκε εκ νέου το 1814, απελευθερώθηκε, όπως και η υπόλοιπη Εύβοια, το 1830. Επισημαίνω τη δημιουργία νέων πηγών στην κωμόπολη μετά το σεισμό της 15^{ης} Απριλίου 1894,⁷⁶ και την πληροφορία ότι το 1852 είχε πληθυσμό 454 κατοίκους, οι οποίοι το 1920 φθάνουν τους 1.209.⁷⁷

⁷¹ Φαράντος, ό.π., 141.

⁷² Ουίλλιαμ Μίλλερ, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι (1204-1566)* (Αθήνα: Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, 1909-1910), 62.

⁷³ Ιωάννης Γιαννόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821)* (Εν Αθήναις: Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον, 1971), 115-16.

⁷⁴ Το ζευγολατειό, κατά τον Άγγελο Στέφο, *Ιστιαία: Ιστορικογραφική μελέτη από το 1821 και εντεύθεν των υφισταμένων συνοικισμών εν τη επαρχία*, τόμ. 1 (Αθήναι: 1967), 110, περιελάμβανε 20 ζεύγη καλλιεργητών.

⁷⁵ Περισσότερα για το περίπλοκο αυτό θέμα βλ. Φαράντος, ό.π., 142 κ.ε.: Στέφος, *Ιστιαία*, 110 κ.ε.

⁷⁶ Α. Κ. Δαμβέργης, *Τα ιαματικά ύδατα της Αιδηψού και αι «Θέρμαι Σύλλα»* (Εν Αθήναις: 1899), 33.

⁷⁷ Στέφος, ό.π., 109, 110. Η εικόνα της κωμόπολης κατά το 19^ο αιώνα ήταν οικτρή, όσον κυρίως αφορά στα ενυπάρχοντα εκεί καταλύματα και στις παρεχόμενες προς τους λουόμενους ανέσεις. Οι τελευταίες περιορίζονται σε άθλιες καλύβες, «από ροδοδάφνες και καλαμιές, από μαστιχόδενδρα και μικρές βαλανιδιές», που τους προσέφεραν κάποια μορφή προστασίας από το λιοπύρι, όπως γράφει ο Anton von Lindermayer το 1855. Την ίδια εικόνα αναπαρέστησε και ο Ευθύμιος Καστόργης, το 1870, όταν επισκέφθηκε τα λουτρά, Φαράντος, ό.π., 145. Εντελώς διαφορετική είναι η εικόνα της στις αρχές του 20^{ου} αι. Ο Αλέξανδρος Μωραϊτίδης, επισκέπτης της ο ίδιος,

Προαναφέρθηκαν οι καταστροφές και οι ερημώσεις της κατά τα έτη 1414/15 και 1814. Ίσως αυτές να αποτέλεσαν το ιστορικό υπόβαθρο για τη δημιουργία των παραδόσεων που εξετάζονται εδώ.

Να σημειωθεί, τέλος, ότι κατά την επιτόπια έρευνα που διενεργώ την τελευταία διετία στα Λουτρά Αιδηψού επί 15ήμερο κατά το Πάσχα και μερικές ημέρες του θέρους, κατέγραψα όλες της παραλλαγές της Παράδοσης 1 που ανέλυσα. Τις γνώριζαν όλοι οι ενήλικες της πόλης (δέκα ερωτηθέντες, 50 ετών και άνω) στην πλήρη τους μορφή ή κάποια συστατικά τους στοιχεία, όπως, π.χ., αυτά για τη γερόντισσα Ζαχαρούλα. Κάποιοι μάλιστα μου έδειξαν και το «συγκεκριμένο τόπο» του θανάτου της, σε κάποιο σημείο του περιφερειακού δρόμου της πόλης που κατασκευάζεται (και έχει καταστήσει «Γεφύρι της Άρτας»). Από τους νεωτέρους που συμμετείχαν στην έρευνα, πέντε τον αριθμό, ουδείς εγνώριζε κάτι.

κάνει λόγο για «μίαν δροσερωτάτην και εύμορφον κωμόπολιν», με λαμπρά ήδη οικοδομήματα, τα οποία αντικατέστησαν τα πέτρινα και πλατανοσκεπή εκείνα πενιχρά καλύβια. Πρωτεργάτης όλου αυτού του ανακαινισμού, κατά τον ίδιο λογοτέχνη, ήταν ο ιατρός Ευστάθιος Παπανικολάου, ο οποίος εχρημάτισε δήμαρχος Αιδηψίων δύο φορές. Πρβλ. Μωραϊτίδης, *ό.π.*, 146.

Παναγιώτης Γιαννόπουλος

Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΤΥΠΟ
ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΙΔΕΑΣ (1856-1876)*

* Το άρθρο αποτελεί κεφάλαιο της μεταπτυχιακής του διατριβής με τίτλο «Προσλήψεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον ελληνικό Τύπο 1856-1876».

Από την έναρξη της περιόδου των μεταρρυθμιστικών διατάξεων του Χάτι Χουμαγιούν το 1856 έως και την ψήφιση του πρώτου οθωμανικού Συντάγματος το 1876, σε μια περίοδο κατά την οποία η Μεγάλη Ιδέα είχε ενηλικιωθεί και περνούσε πλέον από διάφορα στάδια, αντικείμενο άξιο προσοχής αλλά και έρευνας αποτελεί η εικόνα των Οθωμανών μέσα από το πρίσμα της Μεγάλης Ιδέας, όπως αυτή αποτυπωνόταν στον ελλαδικό Τύπο της εποχής.

Πριν μεταβούμε στα στάδια του βίου της Μεγάλης Ιδέας, φρόνιμο είναι να αναφερθούμε στην –από πολιτική άποψη– εναρκτήρια ημερομηνία της, η οποία τοποθετείται στον Ιανουάριο του 1844 με την ομιλία του Ιωάννη Κωλέττη στο πλαίσιο της Εθνοσυνέλευσης και κατά τη συζήτηση για το ζήτημα των ετεροχθόνων.¹ Η Μεγάλη Ιδέα τότε δεν τέθηκε ως ορισμός, αλλά η ομιλία του περιείχε στοιχεία που επέτρεπαν την περαιτέρω επεξεργασία της έννοιάς της στο πέρασμα του χρόνου.² Το βέβαιο είναι πως από το περιεχόμενο του λόγου του Κωλέττη διακρίνονται αυτά τα βασικά στοιχεία, τα οποία ήταν ο πόθος για την πολιτική πραγματοποίηση του ενιαίου της ελληνικής φυλής, η ιστορική απόδειξη του ενιαίου της ελληνικής φυλής και η πνευματική μεταλαμπαδέυση.³

Πάντως, το εύρος της έννοιας της Μεγάλης Ιδέας άλλωστε είναι εμφανές και από τις ποικίλες ερμηνείες των σύγχρονων ιστορικών και ερευνητών, ο καθένας από τους οποίους εστιάζει σε διαφορετικές πτυχές της, τις οποίες υπογραμμίζει.⁴

---

¹ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα 1830-1880* (Αθήνα: Πολύτυπο, 1988), 257· Θάνος Βερέμης, «Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος. Το πείραμα της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως» στο: *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Θ. Βερέμης (επιμ.) (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1997), 29.

² Ουμούτ Οζκιριμιλί και Σπύρος Α. Σοφός, *Το βάσανο της Ιστορίας: Ο εθνικισμός στην Ελλάδα και στην Τουρκία* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2008), 167· Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 258.

³ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός* (Αθήνα: Ερμής, 2009), 361.

⁴ Για παράδειγμα, ο Βερέμης τονίζει το μεγαλοϊδεατικό ρομαντισμό της Μεγάλης Ιδέας που εμπεριέχει εθνική πληρότητα και παράλληλο εκπολιτιστικό σκοπό στην Ανατολή, ενώ ο Κρεμμυδάς θεωρεί πως ο Κωλέττης χρησιμοποίησε τον όρο πρωτίστως για τη διάδοση του ελληνικού πολιτισμού στην Ανατολή. Βερέμης, «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως», 29-30· Βασίλης Κρεμμυδάς, *Η Μεγάλη Ιδέα: Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος* (Αθήνα: Τυπωθήτω, 2010), 25. Επίσης, ο Κιτρομηλίδης αναφέρει πως η Μεγάλη Ιδέα προέτασε την αντικατάσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από ένα ελληνικό κράτος μέσα από έναν εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα και την ανάκτηση των ιστορικών εδαφών του ελληνισμού. Αντιθέ-

Είναι σαφές ωστόσο πως οι γεωγραφικές προεκτάσεις της προσέγγιζαν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, μιας και δεν αναφέρονταν μόνο σε εδάφη όπου ο ελληνισμός ήταν το επικρατέστερο στοιχείο αλλά και σε εδάφη στα οποία υπήρχαν πλέον και άλλες εθνικές ομάδες, αν και τα προτιμώμενα γεωγραφικά όρια της «Μεγάλης Ελλάδας» ποίκιλλαν κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.⁵

Ωστόσο, αν ο Κωλέττης ήταν αυτός που χειρίστηκε δεξιοτεχνικά τη Μεγάλη Ιδέα, ο βασιλιάς Όθωνας ήταν αυτός που την εγκολπώθηκε. Πλησιάζοντας στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, το ελληνικό βασίλειο ήταν ένα πολύ μικρό κράτος και χωρίς αξιόλογους πόρους. Συνεπώς, η πραγματοποίηση των στόχων της Μεγάλης Ιδέας με την απελευθέρωση των αλύτρωτων ελληνικών πληθυσμών ήταν το όραμα που νοηματοδοτούσε τις επιδιώξεις του Όθωνα αλλά και αυτές του ελλαδικού Τύπου.⁶ Άλλωστε ο πληθυσμός του ελληνικού βασιλείου ήταν περίπου το ένα τέταρτο του ελληνισμού και τα υπόλοιπα τρία τέταρτα εξακολουθούσαν να βρίσκονται σε οθωμανικό έδαφος.⁷ Ως εκ τούτου, η υιοθέτηση της Μεγάλης Ιδέας από τον πρώτο μονάρχη της χώρας συνέβη κυρίως, για να μπορέσει να πετύχει την εδαφική επέκταση του ελληνικού βασιλείου αλλά και για να ελέγχει την εξέλιξη της πολιτικής ζωής της χώρας. Συνεπώς, κατά τα πρώτα χρόνια εμπέδωσης της Μεγάλης Ιδέας υπήρχαν δύο τάσεις σχετικά με αυτήν. Η πρώτη θεωρούσε πως η εδαφική επέκταση σε περιοχές όπου ήταν ακμαίος ο ελληνισμός και θεωρούνταν ιστορική κληρονομιά, θα αποτελούσε λύση για το πλουτοπαραγωγικό και δημογραφικό πρόβλημα του ελληνικού βασιλείου. Η δεύτερη τάση πίστευε πως εκείνη τη στιγμή, οποιαδήποτε

τως, ο π. Γεώργιος Μεταλληνός έκανε λόγο για δύο εκδοχές της Μεγάλης Ιδέας, μία ελληνοκεντρική και μία οικουμενική ρωμαϊκή, οι οποίες θεωρεί πως είναι ασύμβατες μεταξύ τους· Θεόδωρος Α. Μειμάρης, *Εθνικός προσδιορισμός και τα αιτούμενα στο Ελλαδικό κράτος: Τα καθ' εαυτόν Νικάνδρου Ζαννουβίου και η εποχή του (1828-1888)* (Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, 2012), 258, υποσημείωση. Αξίζει να αναφερθεί και η άποψη του Κωνσταντίνου Βαβούσκου, ο οποίος ανέφερε πως η Μεγάλη Ιδέα είχε ευγενές περιεχόμενο, μιας και δε στόχευε στην υποδούλωση άλλων λαών αλλά στην απελευθέρωση και στην παροχή ελευθερίας και ισότητας, ακόμη και στους πρώην κατακτητές. Κωνσταντίνου Α. Βαβούσκου, *Η Μεγάλη Ιδέα ως ιδέα και πραγματικότητας* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1970), 40.

⁵ Dimitris Livianos, "The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism and Collective Identities in Greece (1453-1913)," *The Historical Review/La Revue Historique* 3 (2006): 58-59· Ivan Ilchev, *Έχει δίκιο η πατρίδα μου: Η προπαγάνδα των Βαλκανικών Κρατών (1821-1923)* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2011), 50.

⁶ Κατερίνα Μυστακίδου, *Η Μεγάλη Ιδέα στον Τύπο του Γένους. Ο Τύπος στην Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία 1800-1923* (Αθήνα: Πατάκης, 2004), 73-74.

⁷ Βύρων Θεοδωρόπουλος, *Οι Τούρκοι και εμείς* (Αθήνα: Φυτράκης, 1988), 70.

τε επεκτατική ενέργεια θα μπορούσε να θέσει τη χώρα σε οπισθοδρόμηση, ενώ εστίαζε στην ισχυροποίηση της εσωτερικής εθνικής συνοχής.⁸ Τη δεδομένη στιγμή ως εθνικό κέντρο νοούνταν η Κωνσταντινούπολη με την ελπίδα σύστασης της Ανατολικής ή Ελληνικής Αυτοκρατορίας. Η αποτυχία όμως των στρατιωτικών επιχειρήσεων του 1854 στη Θεσσαλία και στην Ήπειρο, κατά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, δυστυχώς επιβεβαίωσε τους φόβους των υποστηρικτών της μετριοπαθούς τάσης της Μεγάλης Ιδέας και ταυτόχρονα, αποτέλεσε γεγονός που σήμανε το τέλος των αλυτρωτικών βλέψεων για τα επόμενα χρόνια. Πλέον ο ελληνικός αλυτρωτισμός θα καλούνταν να προσαρμοστεί στις επιταγές των διεθνών εξελίξεων της εποχής.⁹

Η παραπάνω αποτυχία κατά τον Κριμαϊκό Πόλεμο είχε ως επιπρόσθετη συνέπεια την κατάληψη του Πειραιά από αγγλογαλλικές δυνάμεις, την αποδοχή πολιτικής ουδετερότητας και την επιβολή νέας κυβέρνησης, μιας και ο Όθων δεν μπορούσε να αντιληφθεί το δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που προέτασαν οι Μεγάλες Δυνάμεις.¹⁰ Ο συνδυασμός των παραπάνω γεγονότων, μαζί με την αδυναμία του βασιλιά να ανταποκριθεί στην αύξηση του ελληνικού εθνικού εδάφους αλλά και στη φανερά θετική άποψη που είχε για τη Μεγάλη Ιδέα, συνέτειναν στην αποπομπή από το αξίωμά του το 1862.¹¹

Ωστόσο, δεν ήταν ο κύριος λόγος της έξωσης του Όθωνα η αποτυχία πραγματοποίησης ενός σκέλους της Μεγάλης Ιδέας κατά τον Κριμαϊκό Πόλεμο. Αιτία της εκθρόνισης του ήταν η δημιουργία χάσματος ανάμεσα στην παρωχημένη κοινωνική πολιτική του και στις απαιτήσεις της νέας γενιάς του τόπου.¹²

Όπως αναφέρθηκε, η Μεγάλη Ιδέα πλέον θα περάσει σε νέο στάδιο πολιτικής προσαρμογής. Στον ελληνικό θρόνο ανήλθε το Μάρτιο του 1864 ο Γεώργιος ο Α΄, φέρνοντας μαζί του ως βρετανικό «δώρο» την

⁸ Édouard Driault, *Το Ανατολικό Ζήτημα: Από τις αρχές του έως τη συνθήκη των Σεβρών*, τόμ. 1 (Αθήνα: Ιστορήτης, 1997), 33-34· Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «“Νοερές κοινότητες” και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο: *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, 74· Richard Clogg, *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας* (Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1999), 117.

⁹ Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 269-270· Βερέμης, «Οργάνωση Κωνσταντινούπολεως», 30-31· Κρεμμυδάς, *Μεγάλη Ιδέα*, 60.

¹⁰ Χαράλαμπος Ι. Ψωμιάδης, *Η τελευταία φάση του Ανατολικού Ζητήματος: Συμβολή στη μελέτη των ελληνοτουρκικών διπλωματικών σχέσεων* (Αθήνα: Έφεσος, 2004), 28. Κρεμμυδάς, *ό.π.*, 39· Driault, *Ανατολικό Ζήτημα*, 36.

¹¹ Édouard Driault, *Η Μεγάλη Ιδέα: Η αναγέννηση του Ελληνισμού* (Αθήνα: Ιστορήτης, 1998), 156· Driault, *Ανατολικό Ζήτημα*, 37.

¹² Κρεμμυδάς, *Μεγάλη Ιδέα*, 63.

Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα. Το γεγονός της Ένωσης ήταν για την Ελλάδα μια ευκαιρία πνευματικής προσέγγισης με τη Δυτική Ευρώπη και για την Αγγλία μια πράξη απομάκρυνσης της Ελλάδας από τη ρωσική επιρροή. Παράλληλα, ο Γεώργιος Α΄ είχε εγγυηθεί προσωπικά για την τήρηση μετριοπαθούς στάσης απέναντι σε τυχόν ελληνικά αλυτρωτικά σχέδια.¹³ Έτσι, η νέα φάση της Μεγάλης Ιδέας περιλάμβανε επέκταση των ελληνικών συνόρων χωρίς αυτό να επιδιωχθεί με πολεμικές συγκρούσεις, ενώ ιδεολογικό κέντρο πλέον είναι η Αθήνα. Η Μεγάλη Ιδέα εκείνη την περίοδο θα στηριζόταν σε ένα οικονομικά αναπτυξιακό μοντέλο και θα μπορούσε να εκπληρώσει τους σκοπούς της μόνο με την παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων στις εσωτερικές υποθέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ως εκ τούτου, είναι εμφανές πως στη δεκαετία του 1860 υπήρξε ουσιαστική διαφοροποίηση σε σχέση με τον αλυτρωτισμό της προηγούμενης δεκαετίας.¹⁴

Στις αρχές της δεκαετίας του 1870 η Μεγάλη Ιδέα θα περάσει ξανά σε νέα φάση. Έχει προηγηθεί η λήξη της Κρητικής Επανάστασης το 1869 με αρνητικό πρόσημο ως προς τους εθνικοαπελευθερωτικούς σκοπούς της, ενώ συνέβη και η επικύρωση της βουλγαρικής εξαρχίας με σουλτανικό φερμάνι το Φεβρουάριο του 1870.¹⁵ Η βουλγαρική εκκλησιαστική αυτονόμηση δημιούργησε στην Ελλάδα την πεποίθηση πως τα εθνικά συμφέροντα θα έπρεπε να εκτραπούν από τη ρωσική πολιτική γραμμή, η οποία εκμεταλλευόταν τις ελληνικές προσδοκίες για να προωθήσει το δόγμα του πανσλαβισμού στα Βαλκάνια.¹⁶ Επιπλέον, η εκκλησιαστική χειραφέτηση των Βουλγάρων κλόνιζε το μεγαλοϊδεατικό σχέδιο της μελλοντικής αυτοκρατορίας, αφού με αυτόν τον τρόπο θα διακοπτόταν ο δρόμος της Ελλάδας για την Κωνσταντι-

¹³ Μυστακίδου, *Ο Τύπος στην Ελλάδα*, 74· Driault, *Ανατολικό Ζήτημα*, 38.

¹⁴ Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 270· Κρεμμυδάς, *ό.π.*, 68-69, 71.

¹⁵ Ουίλλιαμ Μίλλερ, *Η Τουρκία Καταρρέουσα: Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τον έτος 1801 μέχρι του 1913* (Αθήνα: Εστία, 1914), 399· Δημήτριος Σταματόπουλος, «Οθωμανικές Μεταρρυθμίσεις και Οικουμενικό Πατριαρχείο: Ο πολιτικός ανταγωνισμός για την εφαρμογή των Γενικών Κανονισμών 1858-1878» (διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, 1998), 272· Γεώργιος Γκοβέσης, «Πολιτική μεταρρύθμιση και Τύπος στα Βαλκάνια: Η περίπτωση της “Σαββατιαίας Επιθεωρήσεως” στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την πρώτη συνταγματική μεταρρύθμιση το 1878» (διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2002), 113.

¹⁶ Driault, *Ανατολικό Ζήτημα*, 45. Για το δόγμα του πανσλαβισμού βλ. Joseph Frederick Zacek, “Pan-Slavism,” στο: *Encyclopedia of Eastern Europe: From the Congress of Vienna to the Fall of Communism*, ed. Richard Frucht (Νέα Υόρκη – Λονδίνο: Garland Publishing, 2000), 483-484.

νούπολη και θα κλώνιζε τη βεβαιότητα πως όλοι οι χριστιανοί της Μακεδονίας και της Θράκης ήταν Έλληνες.¹⁷

Τα γεγονότα αυτά αποτέλεσαν αρνητική εξέλιξη για τις ελληνικές εθνικές υποθέσεις και αφορμή για αυτή τη νέα αλλαγή της Μεγάλης Ιδέας στάθηκε το 1871 η συμπλήρωση πενήντα ετών από την έναρξη της Επανάστασης του 1821. Κατά συνέπεια, οι αντίστοιχοι εορτασμοί αποτέλεσαν εφιαλτήριο για την επανεμφάνιση μιας νέας αλυτρωτικής τάσης του εθνικού οράματος. Συνεπώς, η προηγούμενη αναπτυξιακή και ηπιότερων τόνων μορφή της εθνικής ιδεολογίας της δεκαετίας του 1860 αποτελούσε παρελθόν.¹⁸ Τέλος, την ίδια περίοδο φαίνεται άξιο αναφοράς το γεγονός πως συνέβησαν ιδεολογικές ζυμώσεις μεταξύ των ομογενών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ορισμένων Ελλαδιτών με σκοπό την πνευματική σύζευξη των δύο κέντρων, Αθήνας και Κωνσταντινούπολης, υπό το σχήμα του ελληνοοθωμανισμού, το οποίο και θα παρουσιαστεί στη συνέχεια του άρθρου.¹⁹

Η Μεγάλη Ιδέα δοκιμάζεται ξανά όμως κατά την Ανατολική Κρίση του 1875-1878, που είναι και το τελευταίο μεγάλο γεωπολιτικό γεγονός της περιόδου που εξετάζεται. Την εποχή εκείνη, παρά τα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα σε Ελλάδα και Οθωμανική Αυτοκρατορία, τα εθνικά θέματα αλλά και οι εξελίξεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εξακολουθούσαν να έχουν περίοπτη θέση στον ελληνικό Τύπο. Η πολυετής προσπάθεια μιας μικρής χώρας να καρπωθεί εθνικά κέρδη είτε με επιθετικό είτε με διπλωματικό τρόπο δημιούργησε στον ελλαδικό Τύπο έναν εμφανή εκνευρισμό για τα θέματα αυτού του είδους.²⁰ Ωστόσο υπήρχε και μία μερίδα προσώπων τόσο της πολιτικής όσο και του Τύπου που αντιμετώπιζε τον αλυτρωτικό πυρετό με μεγαλύτερη νηφαλιότητα. Στην πολιτική, ένας από τους μετριοπαθέστερους εκφραστές της Μεγάλης Ιδέας εκείνη την περίοδο ο οποίος στόχευε στην ουσία και όχι στις εξωτερικές εκδηλώσεις της, ήταν ο Χαρίλαος Τρικούπης, ο οποίος τη δεδομένη στιγμή έβλεπε τη Μεγάλη Ιδέα ως έναν επικίνδυνο στόχο που η χώρα δεν μπορούσε να εκπληρώσει.²¹

Έπειτα και από την παραπάνω εισαγωγική αναφορά στη Μεγάλη Ιδέα και στις διάφορες τάσεις της, είναι σκόπιμο πλέον να εξεταστεί η

¹⁷ Βασίλης Κ. Γούναρης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων. Από τον Διαφωτισμό έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2007), 149.

¹⁸ Κρεμμυδάς, *Μεγάλη Ιδέα*, 79.

¹⁹ Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 270.

²⁰ Μυστακίδου, *Ο Τύπος στην Ελλάδα*, 109-110.

²¹ Σκοπετέα, *ό.π.*, 270· Μυστακίδου, *ό.π.*, 114-115· Κρεμμυδάς, *ό.π.*, 95.

εικόνα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέσα από το μεγαλοϊδεατισμό του ελληνικού Τύπου.

Μια από τις εφημερίδες που πρωτοστατούσαν κατά την οθωνική περίοδο υπέρ του αλυτρωτικού ενθουσιασμού ήταν η εφημερίδα *Αιών*.²² Σε απόσπασμα της εφημερίδας το 1858 επιβεβαιώνεται η παραπάνω προσπάθεια του Τύπου να επωφεληθεί εθνικά η χώρα, με την εξής «συμβουλή» προς τους Οθωμανούς για αυθόρμητη και ειρηνική παραχώρηση των αναγκαίων ελληνικών τόπων προς την Ελλάδα βάσει φιλανθρωπίας και δικαιοσύνης αλλά και προς όφελος της σωτηρίας του οθωμανικού κράτους, σημειώνοντας παράλληλα πως η οθωμανική επικράτεια δε χρειαζόταν και άλλη έκταση αλλά φίλους, υπόληψη, ευνομία και ειρήνη.²³

Συνεπώς, προκύπτει πως ο *Αιών* υιοθετούσε ως ιδανική λύση για το πολιτικό όφελος της αυτοκρατορίας την οικειοθελή παραχώρηση εδαφών, των

«αναγκαίων ελληνικών εδαφών»,

όπως επεσήμανε, κάτι το οποίο –βάσει των όσων καταγράφει ο συντάκτης του άρθρου της εφημερίδας– θα την ευνοούσε σε επίπεδο συμμαχιών και διατήρησης της ειρήνης στην περιοχή.

Σχετικό με την προαναφερόμενη επιθετική προσπάθεια ενός μέρους του Τύπου για εθνικό κέρδος είναι το παρακάτω απόσπασμα της οθωνικής *Αυγής*, η οποία πρότεινε σε δημοσίευσμά της την –ιδανική για αυτήν– λύση του Ανατολικού Ζητήματος. Η «θεραπεία» αυτή θα ήταν ο εκχριστιανισμός ή ο διαμελισμός περιοχών της χώρας που ονομαζόταν «Τουρκία», όπως η Μακεδονία, η Θράκη, η Θεσσαλία και η Ίλλυρία, σε ηγεμονίες με ομοσπονδιακή κυβέρνηση και γηγενείς διοικητές με απώτερο σκοπό το σχηματισμό βασιλείου.²⁴

Ωστόσο, λίγο αργότερα άρχισε να αποτυπώνεται στον Τύπο και η άποψη της μετριοπαθούς πτέρυγας της Μεγάλης Ιδέας, που εμφανώς είχε επηρεαστεί από τις ανεπιτυχείς στρατιωτικές επεμβάσεις κατά τον Κριμαϊκό Πόλεμο. Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται σε απόσπασμα του *Αγγελιαφόρου*, στο οποίο αρχικά γινόταν λόγος για την εμπέδωση της διατήρησης της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έναντι της ανόρθωσης μίας ελληνικής δυναστείας από μία

²² Κρεμμυδάς, *ό.π.*, 39.

²³ *Αιών*, 13 Φεβρουαρίου 1858.

²⁴ *Αυγή*, 13 Οκτωβρίου 1858.

ενδεχόμενη γαλλορωσική συμμαχία. Ωστόσο, η εφημερίδα τόνιζε πως χάρη στην

«καθοδηγούμενη από τη Θεία Πρόνοια διπλωματία»

τα σχέδια της Ρωσίας θα ναυαγούσαν, αποτυπώνοντας την άποψη πως η λύση του Ανατολικού Ζητήματος θα δινόταν με φυσικό τρόπο, με την Ελλάδα να ήταν σε τέτοια περίπτωση η πρώτη χώρα που θα επωφελούνταν από την κατάσταση.²⁵

Επίσης, αρκετά συνοπτικό αλλά ουσιώδες σχετικά με την άποψη της για το μεγαλοϊδεατισμό και για την αδυναμία πολυεπίπεδης αντιμετώπισης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι απόσπασμα της εφημερίδας *Η Πελοπόννησος*, στο οποίο η Ελλάδα παρουσιαζόταν ως ανέτοιμη χώρα, «ανήλικη χωρίς πολεμοφόδια» και υπό την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων.²⁶

Πράγματι, τη δεδομένη στιγμή η Αγγλία και η Γαλλία δεν ευνοούσαν, ως γνωστόν, το διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επιπλέον, αν και η Ρωσία επιθυμούσε έναν τέτοιο διαμελισμό των οθωμανικών εδαφών, παρόλα αυτά δεν υπολόγιζε την Ελλάδα ως συμμετόχο σε έναν ενδεχόμενο διαμοιρασμό οθωμανικών εδαφών. Επιπλέον, η Οθωμανική Αυτοκρατορία στρατιωτικά βρισκόταν ακόμη σε θέση με τις δυνάμεις που διέθετε σε Θεσσαλία, Ήπειρο και Μακεδονία να καταφέρει καίριο χτύπημα σε ενδεχόμενη ελληνική επεκτατική ενέργεια, ιδίως από τη στιγμή που το ελληνικό βασίλειο δε βρισκόταν σε τέτοια στρατιωτική ετοιμότητα ούτως ώστε να αντιπαρατεθεί με τακτικά στρατεύματα.²⁷ Άλλωστε θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να πραγματοποιηθεί οποιοσδήποτε μεγαλοϊδεατικός στόχος της Ελλάδας κατά την περίοδο βασιλείας του Όθωνα, καθώς το στρατιωτικό δυναμικό της χώρας δεν ξεπερνούσε τις δέκα χιλιάδες.²⁸

Από την άλλη πλευρά, σταθερά αλυτρωτική εξακολουθεί να παραμένει η άποψη της εφημερίδας *Αυγή*, η οποία θεωρούσε πως η ετοιμότητα της Ελλάδας θα έπρεπε να αποτελεί ευκαιρία λόγω της κακής πολιτικής κατάστασης της Υψηλής Πύλης. Για την ακρίβεια, επέρριπτε ευθύνες στους αρμόδιους για τη νωθρή στάση τους απέναντι σε ενδεχόμενη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς θα ήταν ιστορική αποτυχία η απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης από αλ-

²⁵ *Αγγελιαφόρος*, 28 Ιουνίου 1860.

²⁶ *Η Πελοπόννησος*, 5 Νοεμβρίου 1860.

²⁷ Θάνος Βερέμης και Γιάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια – Από το 1821 μέχρι σήμερα* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2006), 235.

²⁸ Θεοδωρόπουλος, *Τούρκοι*, 70.

λοεθνείς, τονίζοντας παράλληλα την ανάγκη ποικιλόμορφης ενίσχυσης της κυβέρνησης

«υπέρ του μεγαλείου της πατρίδας».²⁹

Το 1862, χρονιά έξωσης του Όθωνα, βρισκόταν σε εξέλιξη πολεμική σύρραξη στο Μαυροβούνιο, ενώ συνέβη και ο βομβαρδισμός του Βελιγραδίου από τους Οθωμανούς.³⁰ Με αυτόν τον επαναστατικό αναβρασμό ήταν σύμφωνη η *Αυγή*, η οποία έκανε επίκληση στο όνομα του Κυρίου για ενδεχόμενη νίκη των Ερζεγοβίνιων, Μαυροβούνιων και Σέρβων, γεγονός που θεωρούσε πως θα εξυπηρετούσε τα αλυτρωτικά σχέδια των θιασωτών της Μεγάλης Ιδέας.³¹

Ωστόσο, λόγω της δυναστικής αλλαγής στην Ελλάδα και της συνακόλουθης αλλαγής οπτικής της Μεγάλης Ιδέας, η μετριοπαθής εφημερίδα Παλιγγενεσία συνιστούσε να υπάρχουν ομαλές σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία μέσω της διατήρησης της ειρήνης μεταξύ των δύο χωρών, της διατήρησης της σταθερότητας της ελληνικής κυβέρνησης αλλά κυρίως της συμφιλίωσης των κομμάτων που εκφάυλιζε η τριακονταετής βασιλεία. Ωστόσο, δήλωνε πως, αν συνέβαιναν τα παραπάνω, οι Έλληνες θα μπορούσαν εντός 24 ωρών να φτάσουν στην Κωνσταντινούπολη.³²

Η νέα αναπτυξιακή τάση της Μεγάλης Ιδέας είναι επίσης εμφανής σε απόσπασμα της *Αθηνάς*, στο οποίο ως εθνικός και οικονομικός στόχος εμφανίζονταν οι αλύτρωτες και πλουτοπαραγωγικές περιοχές της οθωμανικής επαρχίας, όπως η ελαιοφόρος Κρήτη, η σιτοφόρος Θεσσαλία και η κτηνοτροφική Ήπειρος, στις οποίες υπερετερούσε το ελληνικό στοιχείο και επειδή αποτελούσαν προσοδοφόρες επαρχίες, απαραίτητες για την οικονομικό πρόοδο του μικρού έως τότε νεοελληνικού κράτους.³³

Προς την κατεύθυνση αυτή, η ενσωμάτωση των Επτανήσων στην Ελλάδα το 1864 αποτέλεσε το πρώτο βήμα για την εκπλήρωση των εθνικών στόχων και μάλιστα με ανώδυνο τρόπο. Το γεγονός αυτό, όπως αναφέρθηκε, ώθησε την εθνική ιδέα να λειτουργήσει με περισσότερη διπλωματία, κάτι που αποτελούσε και επιδίωξη του νέου βασιλιά. Ωστόσο, η προσάρτηση των Επτανήσων και η έναρξη της Κρη-

²⁹ *Αυγή*, 3 Μαΐου 1861.

³⁰ Μίλλερ, *Τουρκία Καταρρέουσα*, 329.

³¹ *Αυγή*, 9 Ιουνίου 1862.

³² *Παλιγγενεσία*, 19 Νοεμβρίου 1862.

³³ *Αθηνά*, 7 Μαρτίου 1863.

τικής Επανάστασης υπενθύμιζε ξανά στο ελληνικό βασίλειο την εθνικοαπελευθερωτική πλευρά του. Για αυτόν το λόγο ο αλυτρωτικός αναβρασμός αναζωπυρώθηκε από την ορμή της Επανάστασης, γεγονός που απασχόλησε την ελληνική πολιτική και κοινή γνώμη για μια τριετία, αν και ο Γεώργιος Α΄ προσπαθούσε να μείνει απαθής.³⁴

Ο ελληνικός Τύπος ήταν ήδη ενήμερος για τη στρατιωτική προετοιμασία των Οθωμανών απέναντι στον επαναστατικό αναβρασμό που είχε αρχίσει να ελλοχεύει στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η *Αυγή*, η οποία αντιπολιτευόταν το Γεώργιο Α΄, συγκρίνοντας τη στρατιωτική προετοιμασία των δύο χωρών, ανέφερε πως η ελληνική κυβέρνηση ήταν ατάραχη,

«διώχνοντας τα ποντίκια για να μην ταραξεί τον γλυκό μας ύπνο ή μας ξυπνήσει».³⁵

Σχετικά με την επικείμενη Κρητική Επανάσταση, το *Έθνος* της Ερμούπολης τόνιζε τη φιλειρηνική άποψή του, εκφράζοντας ωστόσο ανησυχία σχετικά με τη στρατιωτική ετοιμότητα της χώρας. Λαμβάνοντας υπόψη την οικονομική κατάσταση της χώρας, την πρόπουσα διαγωγή απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και σημειώνοντας την απουσία αξιώσεων πολεμικής προετοιμασίας, αυτό δεν εμπόδιζε ωστόσο την εφημερίδα να ζητήσει τη διοργάνωση και τη βελτίωση του

«σχεδόν ανύπαρκτου στρατού μας»

και του σχηματισμού Εθνοφυλακής.³⁶

Στο ίδιο πλαίσιο, υπέρ των διπλωματικών ενεργειών ως προς την εξωτερική πολιτική της χώρας τασσόταν και η επαρχιακή εφημερίδα *Εύριπος*, η οποία ανέφερε πως έπρεπε να απουσιάζει το πνεύμα επιδειξιομανίας από την προετοιμασία του κράτους, η οποία θα έπρεπε να εστιάσει περισσότερο στην εξωτερική πολιτική.³⁷

Λίγο πριν την έναρξη της Κρητικής Επανάστασης η *Παλιγγενεσία* εξακολουθούσε να τονίζει τη σημασία της διπλωματίας και της στρατιωτικής ετοιμότητας για την επίτευξη των στόχων της Μεγάλης Ιδέας. Σε απόσπασμά της αναφερόταν πως δεν εθελουφλούσε απέναντι στην ανυπαρξία των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων, ούτε προω-

³⁴ Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 295-297· Driault, *Ανατολικό Ζήτημα*, 40, 431.

³⁵ *Αυγή*, 13 Μαΐου 1866.

³⁶ *Το Έθνος*, 21 Μαΐου 1866.

³⁷ *Εύριπος*, 28 Μαΐου 1866.

θούσε την άποψη εξόδου σε επεκτατικούς πολέμους. Η *Παλιγγενεσία* ζητούσε απλώς τον εξοπλισμό της Εθνοφυλακής μέσω της

«εγκύμνασής της με γνώση»

αλλά και της σύναψης συμμαχιών με ισχυρές ευρωπαϊκές χώρες με τις οποίες θα υπήρχε ταύτιση συμφερόντων.³⁸

Την ίδια άποψη με την *Παλιγγενεσία* είχε και ο *Εύριπος* σχετικά με τη στρατιωτική προπαρασκευή, κατανοώντας πως ένας πιθανός πόλεμος με την Οθωμανική Αυτοκρατορία θα μπορούσε να διακυβεύσει την ανεξαρτησία της ίδιας της χώρας, εκφράζοντας όμως παράλληλα την ανάγκη για υλική και ηθική προετοιμασία ως χρέος απέναντι στον υπόδουλο ελληνισμό.³⁹

Συν τοις άλλοις, αυτή η θεματολογία σχετικά με τη στρατιωτική προετοιμασία της χώρας σε σύγκριση με αυτή της Υψηλής Πύλης έγινε περισσότερο επίκαιρη έπειτα από τις περικοπές στα υπουργεία Στρατιωτικών και Ναυτικών από την κυβέρνηση Βούλγαρη-Δελιγεώργη.⁴⁰ Από την άλλη πλευρά όμως, ήταν γενικό χαρακτηριστικό των ελληνικών κομμάτων από το 1864 και εξής η πολιτική των υψηλών στρατιωτικών δαπανών, ιδίως των κυβερνήσεων Κουμουνδούρου και λιγότερο του Χαρίλαου Τρικούπη.⁴¹

Ωστόσο παρατηρείται πως ο μεγαλοϊδεατισμός ορισμένες φορές επηρέαζε την αρχική άποψη που είχαν ορισμένα έντυπα. Ένα τέτοιο παράδειγμα προκύπτει από τον *Εύριπο*, ο οποίος έως και τη στιγμή της επίσημης έναρξης της Κρητικής Επανάστασης, όπως φαίνεται παραπάνω, τηρούσε μετριοπαθή στάση, όντας ο ίδιος υπέρ των διπλωματικών χειρισμών. Παρόλα αυτά, με την έναρξη των γενικευμένων πολεμικών συγκρούσεων στην Κρήτη παρακινεί τους Έλληνες των οθωμανικών περιοχών να εξεγερθούν, προειδοποιώντας πως σε περίπτωση επιτυχίας του «τουρκικού κανονιού», το αλυτρωτικό όνειρο θα λήξει άδοξα, κατηγορώντας μάλιστα τους υπόδουλους Έλληνες της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, καθώς σύμφωνα με την εφημερίδα θα έπρεπε ήδη να έχουν εξεγερθεί εκμεταλλευόμενοι τη συγκυρία της Κρητικής Επανάστασης.⁴²

³⁸ *Παλιγγενεσία*, 1 Ιουλίου 1866.

³⁹ *Εύριπος*, 5 Αυγούστου 1866.

⁴⁰ Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 296-297.

⁴¹ Γεώργιος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, τόμ. 2 (Αθήνα: Εστία, 2009), 360.

⁴² *Εύριπος*, 17 Σεπτεμβρίου 1866.

Το ίδιο διάστημα *Το Μέλλον*, ως εφημερίδα που προωθούσε τη στήριξη της Κρητικής Επανάστασης για την πραγματοποίηση των εθνικών στόχων, επισημαίνει πως η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα δεν είναι μέρος του οθωμανικού προβλήματος, ούτε του Ανατολικού Ζητήματος, αλλά ελληνικό ζήτημα που αποζητά τη φυσική του λύση βάσει των αρχών της ανθρωπότητας, καθώς από τη μία πλευρά η Κρήτη ζητούσε την Ένωσή της με την Ελλάδα και παράλληλα η Ελλάδα επιθυμούσε την εθνική της αποκατάσταση.⁴³

Κάτι αντίστοιχο υποστήριζε και η εφημερίδα *Αρκαδία*, η οποία ανέφερε πως μια πιθανή Ένωση της Κρήτης με το ελληνικό βασίλειο βάσει της αρχής των εθνοτήτων θα ευνοούσε και το οθωμανικό συμφέρον, καθώς θα απαλλασσόταν από μεγάλους περισπασμούς τη δεδομένη στιγμή.⁴⁴

Αντιθέτως, άξιο αναφοράς είναι πως η φιλοκουμουνδουρική *Αργολίς* δεν αναφερόταν στους Οθωμανούς για την κατάσταση στην Κρήτη, αλλά επέρριπτε ευθύνες στην κυβέρνηση Βούλγαρη για την ασυνέπεια απέναντι στον Κρητικό Αγώνα και κατ' επέκταση στη Μεγάλη Ιδέα.⁴⁵

Στη συνέχεια, και για την ακρίβεια το 1867, σε άρθρο της πρώτης σελίδας της *Αυγής* απεικονιζόταν στην ουσία η άποψη που είχε για την Οθωμανική Αυτοκρατορία του 19^{ου} αιώνα, μία άποψη που είναι φανερό πως βρίσκεται υπό την επήρεια του μεγαλοϊδεατισμού, καθώς ανέφερε πως αποστολή της Ελλάδας δεν ήταν η εσωτερική της ευημερία αλλά η προστασία και η απελευθέρωση των υπόδουλων χριστιανών με τα επιτρεπόμενα από το διεθνές δίκαιο μέσα. Χαρακτηριστική επίσης είναι μία αναφορά στην ιστορική αναδρομή στις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών, όπου η Ελλάδα παρουσιαζόταν ως η πρώτη χώρα που έδωσε μάχη απέναντι στην ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με αποτέλεσμα τη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, τονίζοντας παράλληλα το συνεχή και μοναχικό αγώνα του παρά τα προβλήματά του. Η παραπάνω αναφορά της *Αυγής* ολοκληρώνεται χαρακτηρίζοντας την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως αμείλικτη προς την Ελλάδα εξαιτίας του φόβου εκπλήρωσης από ελληνικής πλευράς του έργου του 1821.⁴⁶

⁴³ *Το Μέλλον*, 4 Οκτωβρίου 1866.

⁴⁴ *Αρκαδία*, 5 Νοεμβρίου 1866.

⁴⁵ *Αργολίς*, 11 Ιουλίου 1868· Τρύφωνος Ε. Ευαγγελίδου, *Τα μετά τον Όθωνα: ήτοι ιστορία της μεσοβασιλείας και της βασιλείας Γεωργίου του Α' (1862-1898)* (Αθήνα: Γ. Δ. Φέξης, 1898), 216.

⁴⁶ *Αυγή*, 13 Μαρτίου 1867.

Έπειτα, κατά τη διάρκεια της Κρητικής Επανάστασης και συγκεκριμένα το 1868, γεννήθηκε ο διάδοχος του ελληνικού θρόνου, Κωνσταντίνος. Ο *Αγγελιαφόρος* της Ερμούπολης καλωσορίζει το γεγονός με ένα θερμό και παράλληλα έντονα μεγαλοϊδεατικό μήνυμα, καθώς χάρη στην επικείμενη διαδοχή του στο θρόνο η εφημερίδα προέβλεπε

«την πραγματοποίηση των πόθων τόσων αιώνων».⁴⁷

Στο ίδιο σημείο γίνεται λόγος και για τη

«θερμή ατμόσφαιρα της Ανατολής»,

γεγονός που επισημαίνει την κατάσταση του Ανατολικού Ζητήματος, λόγω και της Επανάστασης στην Κρήτη που βρισκόταν σε εξέλιξη. Επιπλέον, ως προς το χαρακτήρα της Μεγάλης Ιδέας εκείνης της περιόδου, αξίζει να σημειωθεί πως, παρόλο που ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ πρέσβευε μια περισσότερο διαλλακτική και διπλωματική έκφραση της Μεγάλης Ιδέας, δεν είναι τυχαίο ότι έδωσε στο διάδοχό του το όνομα Κωνσταντίνος, κάτι που συνδέεται συνειρμικά με τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, υποδηλώνοντας πως το όραμα της Μεγάλης Ιδέας αποτελούσε το συνδυαστικό κρίκο με τη βυζαντινή κληρονομιά.⁴⁸

Εν τω μεταξύ, παράλληλα με την Επανάσταση στην Κρήτη είχαν εκκολαφθεί στα Βαλκάνια και άλλες εστίες απελευθερωτικών κινήσεων. Μία τέτοια ήταν η υποβολή από το Βουλγαρικό Μυστικό Επαναστατικό Κομιτάτο ενός υπομνήματος για τη δημιουργία ενός ημιαυτόνομου κράτους, με την Οθωμανική Αυτοκρατορία να μη λαμβάνει σοβαρά τις βουλγαρικές προτάσεις, διαλύοντας επιπλέον και τις όποιες ένοπλες βουλγαρικές ομάδες δρούσαν στην περιοχή.⁴⁹ Στο γεγονός αυτό αναφέρθηκε και ο *Αιών*, προτείνοντας παράλληλα τη δική του λύση στο οθωμανικό πρόβλημα με μια σαφή εθνικοαπελευθερωτική οπτική, καθώς ανέφερε πως η βιωσιμότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα επιτυγχανόταν με τη χειραφέτηση περιοχών όπως η Βουλγαρία και η Κρήτη.⁵⁰

⁴⁷ *Αγγελιαφόρος*, 26 Ιουλίου 1868.

⁴⁸ Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 286.

⁴⁹ Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία: Από την οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1354-1918)*, τόμ. 1 (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2009), 256-257.

⁵⁰ *Αιών*, 16 Σεπτεμβρίου 1868.

Την ίδια περίοδο, η *Παλιγγενεσία* τόνιζε ξανά τη σημασία της διπλωματίας για την πραγμάτωση των εθνικών στόχων και το πώς πρέπει να αντιμετωπίζεται η γειτονική αυτοκρατορία:

«Το ζήτημα δεν είναι λοιπόν πώς να εξαπατήσωμεν σήμερον την Τουρκίαν και την Ευρώπην όπως αρπάσωμεν μικρόν τεμάχιον χώρας, το οποίον δεν θα κατορθώσωμεν ποτέ. Το ζήτημα έγκειται εις το ν' αποδείξωμεν ότι συμφέρει τη Ευρώπη να εύρη από τούδε τον διάδοχο της καταρρεούσης Τουρκίας, και ο φυσικός διάδοχος είναι βεβαίως οι εις τον νεώτερον πολιτισμόν οργώντες ελληνικοί λαοί».⁵¹

Ενδιαφέρουσα επίσης είναι η άποψη της επαρχιακής εφημερίδας *Φιλόδημος* από το Αίγιο που ασκούσε κριτική στις οθωμανικές πολιτικές κινήσεις σχετικά με το Κρητικό Ζήτημα, αντιπαραβάλλοντας το πολιτισμικό αλλά και το ελληνικό εθνικό δίκαιο. Για την ακρίβεια άσκησε κριτική στο διάβημα στο οποίο προέβη η οθωμανική κυβέρνηση, ενώ παράλληλα αναρωτιόταν εάν η πλευρά των Οθωμανών αντιλαμβάνεται πως βρισκόταν ως κατακτητής σε χριστιανικά μέρη και επίσης εάν συμβουλευτήκε τις Μεγάλες Δυνάμεις για τις κινήσεις της. Συμπερασματικά, ο *Φιλόδημος* ανέφερε πως αν η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε αντιληφθεί τα παραπάνω, κάθε μεσολάβηση των Μεγάλων Δυνάμεων θα ήταν περιττή. Εάν, ωστόσο, προέβη μόνη της στο διάβημα, τότε η εφημερίδα θεωρούσε πως η ένταση μεταξύ των δύο χωρών θα συνεχιζόταν με πιθανότητες οριστικής επίλυσης του Κρητικού Ζητήματος.⁵²

Επίσης, ενδεικτική για το πώς αντιλαμβάνονταν η εφημερίδα *Αιών* την κατάσταση εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι η απάντηση σε συνδρομητή της εφημερίδας, ο οποίος θεωρούσε πως η Ελλάδα ήταν το ασθενέστερο στοιχείο στην Ανατολή, με την εφημερίδα να τονίζει πως ισχύει το αντίθετο χάρη στις ατομικές και εθνικές πνευματικές αξίες και στην ανάγκη περαιτέρω καλλιέργειάς τους, η οποία θα ευνοούσε τη διαπλάτυνση της εθνικής κυριαρχίας.⁵³

Στη συνέχεια και συγκεκριμένα στις αρχές της δεκαετίας του 1870 είχε λήξει πλέον ανεπιτυχώς η Κρητική Επανάσταση με αποτέλεσμα τη μείωση των υποστηρικτών της Μεγάλης Ιδέας, ενώ αναδύθηκε και ο προβληματισμός για την έλλειψη της υλικής προόδου του βασιλείου

⁵¹ *Παλιγγενεσία*, 21 Οκτωβρίου 1868.

⁵² *Φιλόδημος*, 4 Δεκεμβρίου 1868.

⁵³ *Αιών*, 15 Σεπτεμβρίου 1869.

μέσω μιας νέας γενιάς πολιτικών. Επίσης, χαρακτηριστικό των συνεπειών της αποτυχίας στην Κρήτη ήταν πως δεν μπορούσε να βρεθεί εύκολα «αποδιοπομπαίος τράγος» για την εκτόνωση της απογοήτευσης.⁵⁴ Γενικά, το ηθικό των Ελλήνων του βασιλείου στις αρχές της δεκαετίας βρισκόταν σε άσχημη κατάσταση λόγω της αποτυχίας στην Κρήτη αλλά και της διεθνούς κατακραυγής για τα γεγονότα στο Δήλεσι. Παράλληλα, η έντονη δραστηριότητα των εκτός Ελλάδος Ελλήνων ήταν γεγονός που δεν περνούσε απαρατήρητο στην Αθήνα, ενώ η σύγκριση της ανάπτυξης των δύο σημαντικότερων κέντρων του ελληνισμού, της Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης, έβγαζε νικήτρια τη δεύτερη, η οποία ακόμη σήμαινε πολλά για τον ελληνικό μεγαλοϊδεατισμό. Αυτό που ζητούσε η ελληνική ομογένεια τη δεδομένη στιγμή σε πολιτικό επίπεδο από το βασίλειο ήταν σταθερότητα, πολιτική μετριοπάθεια και παραίτηση από κάθε επεκτατικό σχέδιο, ό,τι δηλαδή επιθυμούσαν και οι Μεγάλες Δυνάμεις από την Ελλάδα.⁵⁵ Συνεπώς, το νέο πολιτικό μήνυμα που προέκυπτε με την έναρξη της δεκαετίας του 1870 από τους ομογενείς της Κωνσταντινούπολης ήταν το δόγμα του ελληνοοθωμανισμού. Το δόγμα αυτό πρέσβευε στην ουσία την προσθήκη στην ελληνική εθνική ιδέα της διατήρησης της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από τη στιγμή που ο ελληνοοθωμανισμός ήταν μια πολιτική έννοια που υποστήριζε τις μεταρρυθμίσεις, αυτομάτως αποδεχόταν και το δόγμα της ακεραιότητας.⁵⁶ Ορισμένοι θεώρησαν πως η δημιουργία του νέου όρου σήμαινε και απομάκρυνση από τα ιδανικά της Μεγάλης Ιδέας. Επιπλέον, στον Τύπο εμφανίστηκε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, μια μερίδα υποστηρικτών του ελληνοοθωμανισμού αλλά και μία μερίδα που αντιμαχόταν τη νέα

⁵⁴ Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 309· Κρεμμυδάς, *Μεγάλη Ιδέα*, 103.

⁵⁵ Λένα Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947)* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2000), 197-198· Σκοπετέα, *ό.π.*, 310, 316· Κρεμμυδάς, *ό.π.*, 103-104· Βερέμης και Κολιόπουλος, *Ελλάς*, 267.

⁵⁶ Σκοπετέα, *ό.π.*, 311. Ο Κιτρομηλίδης αναφέρει για τον ελληνοοθωμανισμό πως ήταν μια «νέο-φαναριωτική» ιδεολογία που εμφανίστηκε ετεροχρονισμένα, καθώς η επικείμενη εμφάνιση του τουρκικού εθνικισμού ήταν αντίθετη απέναντι στην πολυεθνική συνύπαρξη. Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1999), 493· Από την άλλη πλευρά, ο Αντωνόπουλος θεωρεί πως ο ελληνοοθωμανισμός αποτελούσε εναλλακτικό μέσο εκπλήρωσης του ελληνικού εθνικού προγράμματος παρά έναν παράγοντα απομάκρυνσης από υπερεθνικές αντιλήψεις, σε μία περίοδο στην οποία η παγίωση του έθνους-κράτους αποτελούσε το κύριο εργαλείο πολιτικοκοινωνικού εκσυγχρονισμού. Βλ. Ανδρέας Αθ. Αντωνόπουλος, «Το ζήτημα της ελληνοοθωμανικής συμμαχίας (1870) μέσα από τη σχετική αρθρογραφία της εφημερίδας *Μέλλον*», *Κλειώ* 6 (2012): 63-64.

έννοια του «γραιοτουρκισμού» και της «τουρκοελληνικής συμμαχίας», όπως ανέφεραν υποτιμητικά την ελληνοοθωμανική προοπτική.⁵⁷

Μία από τις εφημερίδες που ήταν αντίθετη σε αυτήν την προοπτική ήταν ο *Αιών*. Το 1870, για το θέμα αυτό, αναρωτιόταν πώς τη στιγμή που η Ιταλία και η Γερμανία ζητούσαν τη συνένωση των εθνικών τους στοιχείων, η Ελλάδα να εξάλειφε κάθε εθνική ιδέα και να συγχωνευόταν

«σε ένα ανώνυμο και απροσδιόριστο σύμπλεγμα».⁵⁸

Την ίδια περίοδο, πέρα από τις αναφορές του Τύπου για τον ελληνοοθωμανισμό, υπήρχαν και αντισλαβικές αναφορές, που απέρρεαν από τη ρωσική επιρροή στα Βαλκάνια εξαιτίας του πανσλαβιστικού δόγματος. Άλλωστε, η δυσαρέσκεια αυτή απέναντι στον πανσλαβισμό ήταν που οδήγησε προς την κατεύθυνση στενότερης συνεργασίας των Ελλήνων με την οθωμανική εξουσία.⁵⁹

Τέτοιου είδους, για παράδειγμα, ήταν η παρακάτω αναφορά της *Παλιγγενεσίας*, η οποία συνέδεε τον αντισλαβισμό μιας μερίδας του ελληνικού Τύπου με τις πολιτικές εξελίξεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, θεωρώντας πως η πολιτική της Ρωσίας ήταν κοινός κίνδυνος για τις δύο χώρες. Συγκεκριμένα εξέφραζε τις απορίες της για τις παραχωρήσεις της οθωμανικής κυβέρνησης προς το Ρώσο πρέσβη και για την έλλειψη της οθωμανικής πολιτικής διορατικότητας απέναντι στα ρωσικά σχέδια στην Ανατολή μέσω του πανσλαβισμού, ευελπιστώντας η οθωμανική πλευρά να συνειδητοποιήσει γρήγορα το πραγματικό νόημα των ρωσικών ενεργειών.⁶⁰

Πράγματι, από τη στιγμή που η Μεγάλη Ιδέα σήμαινε και επικράτηση του ελληνισμού στην Ανατολή με οποιονδήποτε τρόπο, ερχόταν σε αντίθεση με τα συμφέροντα των άλλων βαλκανικών λαών. Απέναντι στους λαούς αυτούς υπήρχε από ελληνικής πλευράς είτε άγνοια είτε υπεροψία που απέρρεε από την άποψη περί ελληνικής ανωτερότητας. Σημείο αναφοράς ως προς την αλλαγή στάσης του ελληνικού έθνους, ωστόσο, αποτέλεσε ο Κριμαϊκός Πόλεμος, καθώς τότε έγινε ξεκάθαρο πως το συμφέρον του συνόλου των υποδούλων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν ταυτιζόταν με το συμφέρον του ελληνικού

⁵⁷ Κρεμμυδάς, *ό.π.*, 105.

⁵⁸ *Αιών*, 28 Σεπτεμβρίου 1870.

⁵⁹ Χάρης Εξερτζόγλου, *Εκ Δυσμών το Φως; Εξελληνισμός και Οριενταλισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (μέσα 19^{ου}-αρχές 20^{ου} αιώνα)* (Αθήνα: Εκδ. Εικοστού Πρώτου, 2015), 186.

⁶⁰ *Παλιγγενεσία*, 3 Φεβρουαρίου 1872.

έθνους. Τον αντιρωσισμό που εκκολάφθηκε στο ελληνικό βασίλειο με την παγίωση της αγγλικής πολιτικής, ήρθε και συμπλήρωσε ο αντισλαβισμός εξαιτίας της εμφάνισης του βουλγαρικού εθνικισμού με την ταυτόχρονη αύξηση κρουσμάτων εθνοτικής βίας στη Μακεδονία και τη βουλγαρική εκκλησιαστική αυτονομία το 1870.⁶¹

Επιστρέφοντας στις απόψεις του Τύπου για το ελληνοοθωμανικό δόγμα, το 1872, ο *Αιών* εξέφραζε ξανά την αντίθεση και την απορία του απέναντι σε αυτούς που προωθούσαν το δόγμα αυτό:

«Αλλά πως κατωρθώσατε να συμβιβάσετε, εν τη διανοία υμών, το Ευαγγέλιο μετά του Κορανίου, τον Ιερέα μετά του Ιμάμη, την τουρκικήν μετά της ελληνικής οικογενείας, όπως κατασκευάσατε τον νέο αυτόν τραγέλαφον της ανατολικής εθνότητος, είναι αληθώς ζήτημα ψυχολογικώς σπουδαίων. Επιστεύσατε λοιπόν, ότι επί τοσούτον ημβλήθη ο νους των ανθρώπων, όπως παραδέχητε, ότι σπουδαίως τοιαύτας γράφετε φαντασιοπληξίας; Και πως, γενναίοι μαχηταί των νέων ιδεών, είναι δυνατή η πραγματική, η ειλικρινής, η τελεία συμμαχία και ένωσις δύο εθνικών στοιχείων, των αι συνειδήσεις εκ διαμέτρου αντίκειται προς αλλήλας, των η ιστορία, επί μακρούς αιώνας, υπήρξεν ιστορία ανταγωνισμού;»⁶²

Την επόμενη χρονιά η εφημερίδα εξωτερίκευσε την άποψή της για τις πιθανότητες επιτυχίας του ελληνοοθωμανισμού, αναφέροντας χαρακτηριστικά πως

«μόνο όταν πεισθεί ο Τούρκος ότι δεν υπήρξε ο κατακτητής του Βυζαντίου και ο Έλληνας το τέκνο των Θερμοπυλών και της Λαύρας»,

θα μπορούσε να ευδοκιμήσει το σχεδιαζόμενο ελληνοοθωμανικό δόγμα.⁶³

Σε επόμενο απόσπασμα της ίδιας εφημερίδας ωστόσο, ήταν ολοφάνερη η προσήλωσή της στις αρχές της Μεγάλης Ιδέας, καταδικάζοντας ξανά την προώθηση του ελληνοοθωμανισμού:

⁶¹ Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 325, 331· Livianos, “Quest for Hellenism,” 59.

⁶² *Αιών*, 11 Σεπτεμβρίου 1872.

⁶³ *Ο.π.*, 19 Ιουλίου 1873.

«Το εφ' ημίν, έχομεν την συνείδησιν αναπεπαυμένην, ότι επράξαμεν ό,τι δύναμεις, όπως διασκεδάσωμεν την τοιαύτην κατά της Ελλάδος συκοφαντίαν, υποστηρίζοντες, ότι αδιάσπαστος από της συνειδήσεως και του εγώ του Έλληνος υπάρχει “η μεγάλη ελληνική ιδέα”, και ότι η Ελλάς ούτε λόγον υπάρξεως έχει, ούτε μέλλον, εκτός της πανελληνίου ιδέας. Ευελπιστούμεν δε, ότι ήδη η εθνική συνείδησις κατεδίκασε και αφώρισεν ανεπιστρεπτεί τας παρορμήσεις και τας ιδέας των συλλαβόντων το βέβηλον και ανθελληνικόν επινόημα της μετά των Τούρκων συμμαχίας· διότι αδύνατον ην να μη μετεφραστή, ήτοι ως η παντελής εγκατάλειψις της “μεγάλης ελληνικής ιδέας”, εν άλλοις, η αυτοχειρία του ελληνικού Έθνους».⁶⁴

Παρόμοια άποψη για την έννοια του ελληνοοθωμανισμού είχε και ο *Αγών* της Ζακύνθου.⁶⁵ Τέλος, σε άλλο φύλλο του *Αιώνα*, στο οποίο συμφωνούσε με την αρνητική άποψη της εφημερίδας *Αρκαδία* για τον ελληνοοθωμανισμό, γινόταν φανερή και η εναντίωση της εφημερίδας στην κυβέρνηση Δεληγεώργη, αφού θεωρούσε πως ήταν ο κύριος υποστηρικτής αυτής της τάσης:

«Η ευτελής και ταπεινή ιδέα της μετά των Τούρκων συμμαχίας, επινόημα του από της 8 Ιουλίου 1872 συστήματος, δεν ήτο δυνατόν να μη προκαλέση την έντονον έκφρασιν της εθνικής αγανακτήσεως. Το εν τη *Αρκαδία* διατυπούμενον φρόνημα, είναι το επικρατούν καθ' άπασαν την Ελλάδα».⁶⁶

Ωστόσο, όπως αναφέρει και η Σκοπετέα, ο Δεληγεώργης, ο οποίος ανήκε στη γενιά των πολιτικών που σταδιοδρόμησαν μετά την έξωση του Όθωνα, δεν άλλαζε την πολιτική του άποψη κατά περίσταση. Το ελλαδικό πολιτικό κλίμα παρείχε μια συνοχή στην αντιοθωνική στάση του Δεληγεώργη, στον αντισλαβισμό του, στη διακήρυξη της ελληνοοθωμανικής προσέγγισης της πρωθυπουργίας του το 1873 και στη γενικότερη εθνική του στάση απέναντι στο Λαυρεωτικό Ζήτημα.⁶⁷

Υπέρ της ελληνοοθωμανικής θεώρησης της Μεγάλης Ιδέας όμως τασσόταν *Το Μέλλον*, το οποίο ανέφερε πως η πραγματοποίηση αυτού του σχεδίου θα αποτελούσε την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας και όχι την εγκατάλειψή της. Η αναίμακτη πραγματοποίησή της, ω-

⁶⁴ *Ο.π.*, 25 Οκτωβρίου 1873.

⁶⁵ *Αγών*, 29 Ιανουαρίου 1874.

⁶⁶ *Ο.π.*, 20 Δεκεμβρίου 1873.

⁶⁷ Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 318-319.

στόσο, θα γινόταν έπειτα από τη συνεννόηση των δύο όμορων λαών, η οποία θα αποκαθιστούσε τις δύο εθνότητες, την ελληνική και την οθωμανική.⁶⁸

Σε επόμενο φύλλο του *Μέλλοντος* διακρίνεται ξανά η στήριξη του ελληνοοθωμανικού δόγματος, καθώς το μέλλον του χριστιανικού και του οθωμανικού στοιχείου της Ανατολής ήταν κοινό και προορισμένο και το συγκεκριμένο δόγμα αποτελούσε τη μόνη λύση απέναντι στον πανσλαβισμό, καθώς και στις δύο πλευρές υπήρχε η συναίσθηση του κοινού κινδύνου.⁶⁹

Η έννοια του ελληνοοθωμανισμού στην Ελλάδα σταμάτησε να στηρίζεται στον ενθουσιασμό που παρείχε η παρουσία ομογενών στην Αθήνα και ατόνησε από το 1873 και εξής. Από εκεί και πέρα πλέον η χώρα, ούσα καταβεβλημένη πολιτικά, καλείται να αντιμετωπίσει τις συνέπειες της επικείμενης Ανατολικής Κρίσης του 1875-1878, μιας εξέγερσης που αρχικά θεωρήθηκε από την ελληνική πολιτική σκηνή αδιάφορη εσωτερική υπόθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κατά την έναρξη της παραπάνω κρίσης η κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη διαβεβαίωνε τις Μεγάλες Δυνάμεις για τις ειρηνικές προθέσεις της χώρας. Την ίδια εποχή η έννοια του ελληνοοθωμανισμού μπορεί να είχε χάσει τη σημασία της, αλλά ακόμη δεν είχε εξαλειφθεί εντελώς, ενώ επίσης το βουλγαρικό εκκλησιαστικό σχίσμα καθιστούσε επιφυλακτικούς τους Έλληνες απέναντι σε ενδεχόμενη συνεργασία με τους Σλάβους.⁷⁰

Κατά το διάστημα της Ανατολικής Κρίσης και ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, από τη θέση του πρωθυπουργικού αξιώματος, τηρούσε συντηρητική πολιτική με την ελπίδα πως η πολιτική αυτοσυγκράτησης θα ήταν γεγονός άξιο εκτίμησης από πλευράς των Μεγάλων Δυνάμεων. Από την άλλη πλευρά, η στάση αυτή ήταν μια προσωρινή υποχώρηση της ελληνικής αλυτρωτικής πολιτικής εξαιτίας και της αναποτελεσματικότητας της πιθανής συνεργασίας Ελλάδας-Σερβίας, η οποία Σερβία ετοιμαζόταν για στρατιωτική σύγκρουση με την Υψηλή Πύλη.⁷¹

Λίγους μήνες πριν την έναρξη της εξέγερσης στην Ερζεγοβίνη, ο Ασμοδαίος δημοσίευε τις απόψεις του για την πολιτική επικαιρότητα

---

⁶⁸ *Το Μέλλον*, 4 Ιουνίου 1874.

⁶⁹ *Ο.π.*, 25 Ιουνίου 1874.

⁷⁰ Λίνα Λούβη, *Περιγέλωτος Βασιλείων. Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα 1875-1886* (Αθήνα: Εστία, 2002), 99· Σκοπετέα, *ό.π.*, 320.

⁷¹ Βερέμης και Κολιόπουλος, *Ελλάς*, 268.

της εποχής αλλά και για την τροπή που είχε πάρει ως εκείνη τη στιγμή η Μεγάλη Ιδέα:

«Την παρελθούσαν δευτέραν ο κρότος του εν τω πολυγώνω δοκιμασθένος αμερικανικού πυροβόλου εξύπνησε την προ εικοσαετίας κοιμώμενην Μεγάλη Ιδέαν ήτις ανοίξασα τας πτέρυγας της άπεπτη κατ' ευθείαν εις το βουλευτήριον. Ουδένα ευρούσα εκεί, μετέβη να επιθεωρήση τους στρατώνας, τα οπλοστάσια, τα θωρακωτά και τον Κανάρην, ον εύρε μεταμορφωθέντα εις άγιον λείψανον. Το εσπέρας ανέπαυσε την πτήσιν της εις τα ανάκτορα, ησπάσθη μετά δακρύων το μέτωπον του κοιμώμενου Κωνσταντίνου, και τέλος εισήλθεν εις την αίθουσαν της υποδοχής, αλλ' ιδούσα εκεί τους κοσμούοντας τα στήθη των υπουργών μας τουρκικούς μεγαλοσταύρους, υπήγε páλιν να κοιμηθή».⁷²

Από το παραπάνω απόσπασμα διαπιστώνεται πως ο Εμμανουήλ Ροΐδης, ο εκδότης του Ασμοδαίου, ήταν ένθερμος οπαδός της Μεγάλης Ιδέας, η οποία στις αρχές του 1875 κατά την άποψή του φαινόταν εκφυλισμένη, λόγω της πολιτικής του ελληνοοθωμανισμού αλλά και της στρατιωτικής ανεπάρκειας της χώρας. Επιπλέον, η αναφορά στον «κοιμώμενο Κωνσταντίνο» απηχεί και τη μεγαλοϊδεατική συμπάθειά του απέναντι στην ανασύσταση μιας οικουμενικής Ελληνικής Αυτοκρατορίας που θα είχε ως κέντρο ξανά την Κωνσταντινούπολη.

Με την έναρξη της εξέγερσης στην Ερζεγοβίνη, οι πολιτικές εξελίξεις στο ελληνικό βασίλειο ήταν παρόμοιες με αυτές της περιόδου της Κρητικής Επανάστασης. Συνέβησαν συχνές αλλαγές κυβερνήσεων, η πολιτική σκηνή και ο Τύπος χωρίστηκαν σε υποστηρικτές της ουδετερότητας και σε υπέρμαχους στρατιωτικής επέμβασης, ενώ εμφανίστηκαν ιδιωτικά κινήματα που προωθούσαν την εξέγερση σε αλύτρωτες επαρχίες. Την ίδια στιγμή η κυβέρνηση τηρούσε στάση ουδετερότητας, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση της κοινής γνώμης, η οποία θα έκανε τα πάντα για την εξυπηρέτηση του ύψιστου στόχου, της απελευθέρωσης των αλύτρωτων, ενώ στο επίκεντρο της κριτικής θα βρισκόταν η στρατιωτική ετοιμότητα της χώρας.⁷³

Η παραπάνω διάσταση επαληθεύεται από τις παρακάτω αναφορές του ελλαδικού Τύπου, ξεκινώντας από τη μεγαλοϊδεατική μεν, αλλά φιλειρηνική άποψη των *Καιρών*: Η εφημερίδα αυτή προέτρεπε την

⁷² *Ασμοδαίος*, 9 Φεβρουαρίου 1875.

⁷³ Διβάνη, *Εδαφική ολοκλήρωση*, 213-214· Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»*, 320· Λούβη, *Περιγέλωτος Βασίλειον*, 100.

ανάγκη ομόνοιας μεταξύ των δύο γειτονικών επικρατειών και γεγονότα όπως η καταπολέμηση της ληστείας και το βουλγαρικό ζήτημα θα έπρεπε να συντελέσουν στη σύμπραξη των δύο κυβερνήσεων για την αποσόβηση του κοινού κινδύνου. Κατά την άποψη των *Καιρών* αυτό δε συνέβη εξαιτίας της Κρητικής Επανάστασης, η οποία έκανε τους κυβερνώντες στην Ελλάδα να δώσουν βάση στην παρόρμηση που απέρρεε από το εθνικό αίσθημα, το οποίο επιζητούσε την Ένωση με την Κρήτη, παρά στο εκλογικευμένο εθνικό συμφέρον που θα έπρεπε να υπερισχύει έναντι κάθε άλλης σκέψης και ενέργειας.⁷⁴

Στην ουσία οι *Καιροί* συντάσσονταν με την έννοια της Μεγάλης Ιδέας, όπως την υιοθέτησε και ο Γεώργιος Α΄, που επιδίωκε ειρηνικές σχέσεις με τη γειτονική αυτοκρατορία, ενώ γίνεται αναφορά και στην ατυχή εξέλιξη της Κρητικής Επανάστασης, όταν ο ενθουσιασμός του λαού έστρεψε τη χώρα σε εθνικοαπελευθερωτικό αναβρασμό, τη στιγμή που το επίσημο κράτος δεν μπορούσε να βοηθήσει με οικονομικό και στρατιωτικό τρόπο την Επανάσταση στην Κρήτη.⁷⁵

Σαφές σκεπτικό και παρόμοιο με τους *Καιρούς* απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την Ανατολική Κρίση του 1875-1878 είχε και Το Μέλλον, το οποίο ανέφερε πως σε περίπτωση που ο αγώνας των χριστιανών της Ερζεγοβίνης θα λάμβανε μεγάλες διαστάσεις και σοβαρότητα, η Ελλάδα θα έπρεπε να συνεχίσει να διατηρεί την ήδη διατυπωμένη στάση φιλίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, κίνηση η οποία θα της επέτρεπε να συνεχίσει να ελέγχει την ενδεχόμενη τύχη της Ανατολής.⁷⁶

Το δίπολο της ελληνικής πολιτικής σκηνής αλλά και του Τύπου, έρχεται να επαληθεύσει ο Αιών, ο οποίος τη δεδομένη στιγμή αντιστρατευόταν την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όχι όμως με πολεμικό τρόπο. Η ευμένεια που παρουσίαζαν οι Άγγλοι προς του Σλάβους, κατά την εφημερίδα, αποτελούσε αλλαγή πλευσης υπέρ της αρχής των εθνοτήτων και παραίτησή τους από το δόγμα ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το γεγονός αυτό μπορεί να ωφελούσε στην παρούσα φάση του Σλάβους, ωστόσο ο *Αιών* θεωρούσε πως με τις σωστές πολιτικές ενέργειες αυτό θα ωφε-

---

⁷⁴ *Καιροί*, 16 Μαΐου 1875.

⁷⁵ Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης* (Αθήνα: χ.ε., 1986), 362. Για την κατάσταση στην Κρήτη κατά το τρίτο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα επίσης βλ. Κάλλια Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *Ελληνικός αλυτρωτισμός και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις: Η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877* (Αθήνα: Εστία, 1988).

⁷⁶ *Το Μέλλον*, 3 Αυγούστου 1875.

λούσε σε σύντομο χρονικό διάστημα και την Ελλάδα, η οποία είχε εθνικά δικαιώματα στην Ανατολή.⁷⁷

Συνεπώς, παρά τη θετική συγκατάβασή του για την αναίρεση του δόγματος ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο σλαβόφιλος *Αιών*, δίσταζε τη δεδομένη στιγμή να ωθήσει τους Έλληνες σε στρατιωτική συμμετοχή στην εξέγερση, παρά το γεγονός ότι το μέλλον του ελληνισμού ήταν στενά συνδεδεμένο με την επικράτηση της αρχής των εθνοτήτων.⁷⁸ Μία εφημερίδα που εξέφραζε πιο έντονα την αλυτρωτική της άποψη κατά την περίοδο της Ανατολικής Κρίσης ήταν ο *Αγών* της Ζακύνθου, όπως μαρτυρά το παρακάτω απόσπασμα:

«Ας σκεφθώμεν συνάμα ότι η ώρα είναι κρίσιμος και ότι ο ακουόμενος υποχθόνιος εκείνος κρότος των αλύσεων των υπό τον ζυγόν στεναζόντων αδελφών, μας επιβάλλει την υποχρέωσιν να παύσωμεν ερίζοντες περί του τις εξ ημών να ανέλθη εις την εξουσίαν, και ας μελετήσωμεν επισταμένως την σημερινήν εποχήν και τα πέριξ ημών συμβαίνοντα, ενούντες άπαντες τας ημετέρας δυνάμεις, όπως μη ευρεθώμεν άνέτοιμοι ως αι μωραί εκείναι παρθένου».⁷⁹

Επιπλέον, η ίδια εφημερίδα ανέφερε το παράδειγμα της Ιταλίας ως προς την ικανοποίηση των ελληνικών εθνικών αιτημάτων, προτάσσοντας το εθνικό δίκαιο, ενώ παρά την παραδοχή της εφημερίδας για το χαμηλό επίπεδο στρατιωτικής ετοιμότητας της Ελλάδας, τόνιζε την ανάγκη γενικότερης προετοιμασίας, χρησιμοποιώντας μάλιστα σε αυτό το θέμα την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως παράδειγμα προς αποφυγή.⁸⁰

Στη συνέχεια, την ελληνικότητα του οθωμανικού χώρου προέβαλλε ως επιχείρημα ο *Άγγελος*, για να απαντήσει στην εφημερίδα *Άρκτος των Βρυξελλών* ως προς το κατά πόσο το Ανατολικό Ζήτημα είναι και ζήτημα της Ελλάδας, προτάσσοντας ως επιχείρημα το ότι κάποτε η Ελλάδα είχε στήσει το θρόνο της στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στηλιτεύοντας παράλληλα το γεγονός πως η εφημερίδα από τις Βρυξέλλες είχε αποσυνδέσει την Ανατολή από ζητήματα που αφορούσαν τον ελληνισμό.⁸¹

---

⁷⁷ *Αιών*, 28 Αυγούστου 1875.

⁷⁸ Γούναρης, *Βαλκάνια*, 159.

⁷⁹ *Αγών*, 27 Σεπτεμβρίου 1875.

⁸⁰ *Ο.π.*, 1 Ιανουαρίου 1876.

⁸¹ *Άγγελος*, 17 Ιανουαρίου 1876.

Από την άλλη πλευρά, την ανάγκη για ειρήνη με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη σύνεση σχετικά με τις εξοπλιστικές ανάγκες της χώρας, τόνιζε η Παλιγγενεσία, η οποία επιπροσθέτως έδινε έμφαση στην ανάγκη αποπληρωμής των παλαιότερων δανείων για την πραγματική οικονομική αναγέννηση της χώρας.⁸²

Πράγματι, κατά την κρίσιμη αυτή περίοδο, η Παλιγγενεσία θεωρούσε πως η ουδετερότητα ήταν η καλύτερη λύση για τη χώρα.⁸³ Στο ίδιο μήκος κύματος συντασσόταν και η τρικουπική Ώρα, η οποία ανέφερε πως οι κυβερνητικές ενέργειες για τη διατήρηση της ειρήνης, τις οποίες υποστήριζε η εφημερίδα, προϋπέθεταν πλήρη μέριμνα απέναντι στις εθνικές υποχρεώσεις.⁸⁴

Πράγματι, ο Χαρίλαος Τρικούπης θεωρούσε τη βελτίωση των δομών της χώρας ως προαπαιτούμενο για την εκπλήρωση των εθνικών στόχων, ενώ παράλληλα ήταν αρνητικός με κάθε πιθανή επεκτατική και στρατιωτική ενέργεια σε αντίθεση με τους πολιτικούς του αντιπάλους.⁸⁵

Αντίθετη άποψη με την Ώρα ως προς την ανάγκη στρατιωτικής ενίσχυσης της Ελλάδας κατά την περίοδο της βαλκανικής κρίσης είχε η Αυγή,⁸⁶ ενώ και ο Άγγελος θεωρούσε πως η χώρα ήταν έτοιμη να αναλάβει εθνικοαπελευθερωτικό ρόλο, κάνοντας παραλληλισμό του μεγαλείου της σύγχρονης γενιάς με αυτό της γενιάς του 1821, φέρνοντας ως παράδειγμα το θάρρος των Κρητικών στην πρόσφατη Επανάσταση. Παράλληλα, όμως, ο Άγγελος ανέφερε πως θα έπρεπε πλέον να υπάρχει καλύτερη στρατηγική και μεγαλύτερη σύνεση πριν από αντίστοιχες κινήσεις για να μην υπάρξουν εκ νέου αρνητικά αποτελέσματα, όπως συνέβη με την εξέλιξη της Κρητικής Επανάστασης.⁸⁷

Την ίδια περίοδο, ο *Ασμοδαίος* δημοσίευσε το παρακάτω σκίτσο το οποίο εμφάνιζε την Ελλάδα με ύφος ικέτη μπροστά στο σουλτάνο και δίπλα από τις σπλισμένες μορφές της Σερβίας, του Μαυροβουνίου και της Ερζεγοβίνης:

⁸² *Παλιγγενεσία*, 6 Φεβρουαρίου 1876.

⁸³ Γούναρης, *ό.π.*, 158.

⁸⁴ *Ώρα*, 17 Απριλίου 1876.

⁸⁵ Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875 - 1881: Από τις επαναστάσεις Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στην ενσωμάτωση της Θεσσαλίας* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2001), 43· Βερέμης, «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως», 31.

⁸⁶ *Αυγή*, 29 Απριλίου 1876.

⁸⁷ *Άγγελος*, 24 Απριλίου 1876.

Ασμοδαίος, 6 Μαΐου 1876

Στην παραπάνω γελοιογραφία φαίνεται πως η Ελλάδα ζητούσε από το σουλτάνο να της παραχωρήσει ορισμένα εδάφη χάρη στην ουδέτερη στάση που κρατούσε στην παρούσα κρίση του Ανατολικού Ζητήματος, κάτι που απορρέει από τη φράση της εικόνας:

«Αφού χορτάσουν αυτοί οι αρματωμένοι εφιάλτες, δόσε μου ένα βαζίσι κ' εμένα που έχω τόσα χρόνια να ταραξω το γλυκό σου όνειρο».⁸⁸

Η αντίθεση του ελλαδικού Τύπου σχετικά με τη στρατιωτική προετοιμασία της χώρας συνεχιζόταν, όπως προκύπτει και από την *Αργολί-*

⁸⁸ Λούβη, *Περιγέλωτος Βασίλειον*, 101-102.

δα, η οποία εξακολουθούσε να πιστεύει στις αρχές της Μεγάλης Ιδέας, αλλά τασσόταν ενάντια σε κάθε πρόχειρη στρατιωτική προετοιμασία του βασιλείου. Συμφωνούσε με τις κινήσεις της ελληνικής κυβέρνησης, οι οποίες συντελούσαν στη διατήρηση της ειρήνης, παραδεχόμενη πως ένας πόλεμος με την Οθωμανική Αυτοκρατορία θα ήταν ζημιογόνος για τη χώρα. Ωστόσο, η εφημερίδα δε λησμονούσε την έννοια της Μεγάλης Ιδέας, κατανοώντας όμως πως η πραγμάτωσή της δεν ήταν υπόθεση μονάχα συναισθήματος αλλά υπόθεση που χρειαζόταν μακροχρόνια διεργασία και τις απαραίτητες υλικές δυνάμεις, τα οποία η Ελλάδα δεν διέθετε εκείνη τη στιγμή.⁸⁹

Ένθερμα υπέρ, όχι μόνο της στρατιωτικής προετοιμασίας, αλλά και της στρατιωτικής επέμβασης στην Ανατολή ήταν η επαρχιακή εφημερίδα *Μεσολόγγιον*, η οποία επιτιθόταν σε όσους τηρούσαν στάση αναμονής σχετικά με τις εξελίξεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, χαρακτηρίζοντας μάλιστα ως ανόητους όσους τηρούσαν στάση αναμονής, καθώς η Ελλάδα θα έπρεπε πρώτη να διεκδικήσει τα δικαιώματά της στην Ανατολή, τα οποία διαρπάχθηκαν και καταπατήθηκαν επί σειρά αιώνων.⁹⁰

Στα μέσα του 1876, η εφημερίδα *Άγγελος*, παραμένοντας πιστή στο δόγμα της στρατιωτικής προετοιμασίας της χώρας, έκανε μια συνοπτική αναφορά στην κατάσταση που επικρατούσε τη δεδομένη στιγμή εντός του οθωμανικού κράτους και στις πιθανές γεωπολιτικές εξελίξεις. Γεγονότα όπως η σφαγή των προξένων το 1876 στη Θεσσαλονίκη, η πτώση του μεγάλου βεζίρη και η οικονομική κατάσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αναθεώρησαν τη στάση των Ευρωπαίων σχετικά με τη διατήρηση της ακεραιότητάς της και επέβαλλαν, κατά την εφημερίδα, τον επιτακτικό εξοπλισμό της Ελλάδας, η οποία θα καλούταν να συνεχίσει σε σύντομο διάστημα τον αγώνα που κάποτε διακόπηκε.⁹¹

Στη συνέχεια, μια ιδιαίτερη άποψη παρουσιάζει η *Αυγή*, η οποία ευχόταν ευημερία στους ελληνικούς πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς όπως ανέφερε ήταν υπερδιπλάσιοι από αυτούς του ελληνικού βασιλείου. Έπειτα, το επόμενο βήμα που θα έπρεπε να κάνει η ελληνική κυβέρνηση ήταν η ρύθμιση των οικονομικών, η αύξηση των μέτρων συγκοινωνίας για την ευημερία των κατοίκων και η

⁸⁹ *Αργολίς*, 6 Μαΐου 1876.

⁹⁰ *Μεσολόγγιον*, 9 Μαΐου 1876.

⁹¹ *Άγγελος*, 15 Μαΐου 1876. Για το γεγονός της σφαγής των προξένων της Γαλλίας και της Γερμανίας το Μάιο του 1876 βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, «Τα δραματικά γεγονότα της Θεσσαλονίκης κατά το Μάιο 1876 και οι επιδράσεις τους στο Ανατολικό ζήτημα», *Μακεδονικά* 2 (1953): 193-262.

βελτίωση των οικονομικών. Αφού συμβούν αυτά, η *Αυγή* ανέφερε πως θα έπρεπε να στραφεί η προσοχή στο στρατιωτικό εξοπλισμό του έθνους και ιδίως του Ναυτικού, τονίζοντας πάντα τη σύνεση που θα έπρεπε να επικρατεί στις παραπάνω κινήσεις για να αποφευχθεί το παράδειγμα της κακής οικονομικής κατάστασης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας λόγω των δανείων που λάμβανε για στρατιωτικούς σκοπούς.⁹²

Πράγματι, η ελληνική κοινωνία όταν σκεφτόταν συνειδητά κατανοούσε πως ο κατακερματισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν μια μεταβαλλόμενη εξελικτική διαδικασία και πάνω από όλα, αβέβαιη. Η διαμόρφωση αυτής της διαδικασίας οφειλόταν εν πολλοίς στην εκάστοτε επιρροή κάποιας Μεγάλης Δύναμης.⁹³

Εντωμεταξύ, καθώς ο επαναστατικός αναβρασμός είχε επεκταθεί στα Βαλκάνια, οι οθωμανικές αρχές στην προσπάθειά τους να τον εξουδετερώσουν, πολλές φορές υπέπιπταν και σε αγριότητες, όπως η σφαγή του Μπατάκ στη Βουλγαρία το Μάιο του 1876, που προκάλεσε την έντονη κατακραυγή της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης.⁹⁴ Το *Μέλλον*, ορμώμενο από το γεγονός αυτό αλλά και από τη σφαγή των Ευρωπαίων προξένων στη Θεσσαλονίκη την ίδια περίοδο, παρατηρούμε πως ανακάλεσε την άποψη που είχε για τον ελληνοοθωμανισμό, ένα σχήμα που κατά την εφημερίδα θα ήταν σωτήριο για την επιβίωση της Υψηλής Πύλης, εξαιτίας της αδυναμίας των Οθωμανών να κατανοήσουν τη σημασία του. Για την ακρίβεια, η εφημερίδα ανέφερε πως ντρέπεται που κάποτε διανοήθηκε τη συμμαχία και τη φιλία με τον οθωμανισμό, καθώς θεώρησε πως μπορούσε να δεχθεί τη σύμπραξη με το χριστιανισμό και τον πολιτισμό, βάσει πάντοτε αμοιβαίων παραχωρήσεων και από τις δύο πλευρές. Ωστόσο, *Το Μέλλον* αποκήρυξε τις παλαιότερες του ιδέες, υιοθετώντας ακριβώς τις αντίθετες απόψεις, οι οποίες πρότασσαν την ένωση της χριστιανοσύνης απέναντι στο ισλάμ για τον εκπολιτισμό του –και όχι την εξόντωσή του– ή ακόμα και για την επιστροφή του στην αρχαία του κοιτίδα.⁹⁵

Κλείνοντας την ενότητα για το πώς ερμήνευαν οι ελλαδικές εφημερίδες τα τεκταινόμενα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και γενικότερα στο Ανατολικό Ζήτημα μέσα από την εθνική ιδέα, επισημαίνεται και η άποψη της *Παλιγγενεσίας* το φθινόπωρο του 1876, η οποία ευθυγραμμιζόταν με την πολιτική της κυβέρνησης, δηλαδή με την πολιτι-

⁹² *Αυγή*, 27 Μαΐου 1876.

⁹³ Γούναρης, *Βαλκάνια*, 504.

⁹⁴ Μ. Θ. Λάσκαρις, *Το Ανατολικόν Ζήτημα 1800-1923*, τόμ. 1 (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2006), 456.

⁹⁵ *Το Μέλλον*, 2 Οκτωβρίου 1876.

κή της ουδετερότητας, επισημαίνοντας παράλληλα την ανάγκη πολιτικής διαφοροποίησης σε περίπτωση που το συμφέρον του ελληνισμού δεν προωθούνταν.⁹⁶ Πράγματι, τη χρονιά εκείνη η κυβέρνηση Κουμουνδούρου προσπαθούσε να αποσοβήσει μια πιθανή εθνικοαπελευθερωτική εξέγερση των αλύτρωτων Ελλήνων, για να μη χάσει τη στήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων και για να μην κινδυνεύσει η χώρα από μία πιθανή οθωμανική επίθεση. Από την άλλη πλευρά όμως η ελληνική κυβέρνηση κατανοούσε πως, αν η Ρωσία επενέβαινε στρατιωτικά κατά της Υψηλής Πύλης, η ελληνική ουδετερότητα θα απέβαινε μοιραία για τα ελληνικά συμφέροντα.⁹⁷

Ωστόσο, στο πλαίσιο των εξελίξεων του Ανατολικού Ζητήματος και με αφορμή τη Διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης το Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς, η οποία αποσκοπούσε στην ειρήνευση της περιοχής και στην επιβολή μεταρρυθμίσεων υπέρ των χριστιανών,⁹⁸ η ίδια εφημερίδα έγραφε πως για χάρη της τήρησης της ειρήνης και της εξασφάλισης της ελληνικής φιλίας θα ήταν αναγκαία η παραχώρηση εδαφών προς την Ελλάδα από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Χαρακτηριστικά, ανέφερε πως η Ελλάδα δε θα μπορούσε να αποδέχεται το γεγονός πως πλήθος ελληνικών επαρχιών εξακολουθούσαν να είναι υπό την κατοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, διερωτώμενη ρητορικά πώς θα ήταν δυνατόν η Ελλάδα να ξεχάσει αυτές τις ηπειρωτικές και νησιωτικές επαρχίες για τις οποίες αγωνίστηκε από την Επανάσταση του 1821 έως και πρόσφατα. Ως εκ τούτου, για την αμοιβαία ειρήνη μεταξύ των δύο χωρών, η Παλιγγενεσία τόνιζε πως θα ήταν έργο πολιτικής και εθνικής σύνεσης από πλευράς των Οθωμανών να προβούν στη θυσία να παραχωρήσουν στην Ελλάδα αυτές τις περιοχές. Το γεγονός αυτό, ανέφερε, πως θα ωφελούσε την Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς θα εξασφάλιζε την ηρεμία στην περιοχή και θα κέρδιζε την ειλικρινή και πολύτιμη φιλία της Ελλάδας, ολοκληρώνοντας τα γραφόμενά της με την ελπίδα της υιοθέτησης των παραπάνω προτάσεων από το Μιντχάτ πασά.⁹⁹

Το συμπέρασμα το οποίο εξάγεται από την παραπάνω ανάλυση είναι πως ο Τύπος του ελληνικού βασιλείου στο σύνολό του ήταν σαφώς επηρεασμένος από τις προσταγές της Μεγάλης Ιδέας. Κύριο στοιχείο του Τύπου στις αναφορές του για το Ανατολικό Ζήτημα και συγκεκριμένα για την Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν ο αλυτρωτι-

⁹⁶ Παλιγγενεσία, 6 Οκτωβρίου 1876.

⁹⁷ Λάσκαρις, *Ανατολικόν Ζήτημα*, 461.

⁹⁸ Διβάνη, *Εδαφική ολοκλήρωση*, 216· Λάσκαρις, *ό.π.*, 464.

⁹⁹ Παλιγγενεσία, 31 Δεκεμβρίου 1876.

σμός, ο οποίος με βάση τις διάφορες τάσεις του τρόπου έκφρασης της Μεγάλης Ιδέας ανά περίοδο είτε εμφανιζόταν πιο διαλλακτικός, όπως για παράδειγμα μέσα από αναφορές για εδαφικές παραχωρήσεις προς την Ελλάδα για το συμφέρον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και για τη διατήρηση της ειρήνης, είτε πιο επιθετικός επισημαίνοντας ότι η παραχώρηση εδαφών παρουσιαζόταν ως επιτακτική ανάγκη και αναφαίρετο δικαίωμα της ελληνικής ιστορικής κληρονομιάς. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε πως η πρώτη και η τελευταία αναφορά από τον Τύπο που παρουσιάστηκαν στο παρόν άρθρο, με ένα χρονικό εύρος δεκαετώς ετών να τα χωρίζει, αναφέρονται σε εδαφικές παραχωρήσεις από πλευράς Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προς το ελληνικό βασίλειο. Έτσι, η απώτερη επιθυμία του Τύπου παρέμενε ίδια, παρά τις διάφορες φάσεις που πέρασε η Μεγάλη Ιδέα.

Είναι πασιφανές ωστόσο, πως και στη μετριοπαθή και περισσότερο διπλωματική έκφραση της Μεγάλης Ιδέας αλλά και στην πιο επεκτατική της μορφή, ο Τύπος επιδείκνυε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εξαιτίας των ελληνικών πληθυσμών της αλλά και εξαιτίας της πιθανότητας αποδόμησής της. Η τελευταία προέκυπτε ως ενδεχόμενο από τη διαφαινόμενη αναθεώρηση του δόγματος της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τις Μεγάλες Δυνάμεις, που άρχισε να γεννάται μετά το τρίτο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα.

Επίσης, ένα σημαντικό χαρακτηριστικό ορισμένων αναφορών για την Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν η ρωσική εξωτερική πολιτική, που ήταν αντίθετη προς τον ελληνικό μεγαλοϊδεατισμό και χρησιμοποιούνταν από τον ελλαδικό Τύπο ως κοινός παρονομαστής κινδύνου τόσο για την Ελλάδα όσο και για την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Από την άλλη πλευρά, εντύπωση προκαλεί πως στο διαπνεόμενο από μεγαλοϊδεατισμό ελλαδικό Τύπο, υπήρχαν πολλές αναφορές για τη στρατιωτική ανωτερότητα των Οθωμανών, μια ανωτερότητα η οποία θα έπρεπε να υπερκεραστεί από ελληνικής πλευράς με διπλωματικά μέσα, όπως ανέφεραν οι περισσότερες εφημερίδες, χωρίς να λείπουν ωστόσο τα περί αντισταθμίσιματος της οθωμανικής στρατιωτικής υπεροχής από την ελληνική γενναιότητα και το εθνικό δίκαιο.

Ολοκληρώνοντας, είναι καλό να σταθούμε στη μεγάλη σύμπνοια μεταξύ των ελλαδικών εφημερίδων, η οποία παρατηρήθηκε κατά την περίοδο της Ανατολικής Κρίσης του 1875, όταν οι περισσότερες τηρούσαν στάση υπέρ της ουδετερότητας και της διατήρησης των ειρηνικών σχέσεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως ορθά είχε παρατηρήσει ο *Αιών* εκείνο το διάστημα, χωρίς ωστόσο να απεκδύονται τον απώτερο μεγαλοϊδεατικό στόχο του έθνους:

«Λίαν εκφραστική είναι η σύμπνοια του ελληνικού Τύπου, επί των κατά την Ανατολήν συμβαινόντων. Οι πάντες, εκτός ασημάτων εξαιρέσεων, αποδέχονται την περίσκεψιν και το επέχειν, προπάντων δε καταδικάζουσι την τακτικήν του παρελθόντος αλλά συγχρόνως συμβουλεύουσι και την εκ των εχόντων την αμυντικήν παρασκευήν».¹⁰⁰

---

¹⁰⁰ *Αιών*, 6 Μαΐου 1876.

Σπάρτακος Τανασίδης

Ο ΕΛΛΗΝΟΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟΣ ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΟΣ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟ *ΑΠΟ ΤΗΝ ΡΟΥΜΕΛΗ*
ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΝ ΚΑΠΟΥΣΤΙΝ (Β' ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙ.)

Εισαγωγή

Το άρθρο αυτό έχει σκοπό να συνεισφέρει στη μελέτη των συνθηκών του ελληνοβουλγαρικού εθνικιστικού ανταγωνισμού στη Μακεδονία κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Αυτό επιδιώκεται μέσω της παρουσίασης και ανάλυσης των σχετικών με το θέμα αποσπασμάτων από το βιβλίο του Ρώσου αρχιμανδρίτη και περιηγητή Αντωνίν Καπούστιν (ΑΝΤΟΝΙΗ ΚΑΠΟΥΣΤΙΗ), *Από την Ρούμελη* (Изъ Румелии), μεταφρασμένων από τη ρωσική στην ελληνική γλώσσα.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν γίνεται αναφορά στην προσωπικότητα του Αντωνίν Καπούστιν, στο βιβλίο του και στο ιστορικό πλαίσιο των γεγονότων στα οποία αυτό αναφέρεται. Κατόπιν ακολουθεί κριτική παράθεση των αποσπασμάτων και στο τέλος τα συμπεράσματα.

Ο Αντωνίν Καπούστιν περιγράφει το ταξίδι που πραγματοποίησε ανά τη Ρούμελη το έτος 1865. Ανάμεσα στις περιγραφές που μας δίνει για τα μέρη που επισκέφθηκε και τους ανθρώπους που συνάντησε εκεί, αναφέρεται σε περιστατικά και προσωπικές του σκέψεις πάνω στο θέμα του ελληνοβουλγαρικού εθνικιστικού ανταγωνισμού, ο οποίος ήταν σε έξαρση την περίοδο εκείνη.

Στο βιβλίο εντοπίζονται αναφορές σε διακρίσεις εις βάρος των βουλγαρόφωνων, στους ελληνομαθείς Βούλγαρους και την κρίση της συνείδησής τους, στους εξελληνισμένους Βούλγαρους, στην εμπλοκή του ρωσικού παράγοντα και στη στάση του πατριαρχικού κλήρου. Επίσης, γίνεται αναφορά στη δράση των Βούλγαρων δασκάλων, όπως στο Γρηγόριο Σταυρίδη Παρλίτσεβ και στον Αντρέι Νίκηνοβ.

Ο Αρχιμανδρίτης Αντωνίν Καπούστιν και το έργο του

Ο Αρχιμανδρίτης Αντωνίν Καπούστιν (12/08/1817-5/04/1894), απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής της Ακαδημίας του Κιέβου,¹ υπήρξε πολυγραφότατος επιστήμονας βυζαντινολόγος και σημαντικός εκκλησιαστικός παράγοντας της τσαρικής αυτοκρατορίας. Με το όνομά του συνδέεται η περίοδος έξαρσης της πνευματικής δραστηριότητας της Ρωσίας στους Αγίους Τόπους, καθώς και σε άλλες περιοχές της Οθωμανι-

---

¹ Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, *Ο Ελληνικός Κόσμος του Αντωνίνου Καπούστιν (1817-1894). Συμβολή στην πολιτική της Ρωσίας στη Χριστιανική Ανατολή το 19^ο αιώνα* (Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 1993), 31.

κής Αυτοκρατορίας.² Μιλούσε πολλές γλώσσες, μεταξύ των οποίων και την ελληνική σε άριστο επίπεδο. Κατά καιρούς διετέλεσε καθηγητής θεολογικών σπουδών σε διάφορες έδρες της Ρωσίας. Επίσης δραστηριοποιήθηκε ως συγγραφέας και αρθρογράφος.³ Ο Αντωνίν Καπούστιν πραγματοποίησε πολλά ταξίδια με πλούσια δράση ως αρχηγός των ρωσικών ιεραποστολών, καθώς επίσης διπλωματικών και αρχαιολογικών αποστολών, τόσο στους Αγίους Τόπους, όσο και σε άλλα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁴

Κατά την τελευταία περιοδεία του στο βαλκανικό χώρο, η οποία διήρκησε από το Μάιο έως τον Ιούλιο του έτους 1865, ο Αντωνίν Καπούστιν είχε την ευκαιρία να συγκεντρώσει, να μελετήσει και κατόπιν να εκδώσει εκατοντάδες χριστιανικές επιγραφές των 6^{ου}-12^{ου} αιώνων. Στα ταξίδια του κατέγραφε όσα αρχαία χειρόγραφα έβρισκε σε διάφορες συλλογές. Οι περιγραφές του περιελάμβαναν πλούσιες αρχιτεκτονικές, αρχαιολογικές, εθνογραφικές και άλλες πληροφορίες για τους τόπους που επισκεπτόταν. Από τις ταξιδιωτικές του σημειώσεις συγκέντρωσε και εξέδωσε ένα πλούσιο αρχαιολογικό υλικό, κυρίως εκκλησιαστικής ιστορίας.⁵

Το σύγγραμμα Από την Ρούμελη

Το βιβλίο *Από την Ρούμελη* του Αντωνίν Καπούστιν, εκδόθηκε το έτος 1886 από τη Ρωσική Αυτοκρατορική Αρχαιολογική Εταιρεία και αποτελεί, όπως προλογίζει ο εκδότης του:

² Рита Бутова и Николай Лисовой, “Архимандрит Антонин (Капустин). Наследство и наследие. 200 лет создателю Русской Палестины” [Ο Αρχιμανδρίτης Αντωνίν (Καπούστιν). Κληρονομιά και παρακαταθήκη. 200 χρόνια δημιουργού της Ρωσικής Παλαιστίνης], *Журнал Московской Патриархии* 8 (2017): 26-33· Lora Gerd, “Russian Imperial Policy in the Orthodox East and its Relation to Byzantine Studies,” στο: *Imagining Byzantium: Perceptions, Patterns*, ed. Alena Alshanskaya et al. (Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2018), 93-95.

³ Τίτλοι μερικών εκ των άνω των 100 έργων του είναι οι: *Σημειώσεις προσκνητού του Αγίου Όρους, Από τη [Χριστιανική] Ανατολή: Σχετικά με τη Θεολογική Σχολή της Χάλκης· Ταξίδι στη Βιθυνία: Πέντε ημέρες στην Αγία Γή και στην Ιερουσαλήμ· Από το Βόσπορο στην Ιόπη· Από την Ιερουσαλήμ κ.ά.* Βλ. σχετικά Παπουλίδη, *Ο Ελληνικός Κόσμος*, 27-120.

⁴ Lucien J. Frary, “Russian Missions to the Orthodox East: Antonin Kapustin (1817–1894) and his World,” *Russian History* 40 (2013): 133-151.

⁵ Борис Л. Фонкич, “Антонин Капустин как собиратель греческих рукописей. Древнерусское искусство,” (Ο Αντωνίν Καπούστιν ως συλλέκτης των ελληνικών χειρογράφων. Αρχαιορωσική τέχνη) *Рукописная книга* 3 (1983): 368-379.

«...συνέχεια του εκδοθέντος το έτος 1879, συγγράμματος του Αρχιμανδρίτη Αντωνίν “Ταξίδι στην Ρούμελη”».⁶

Και πιο κάτω γράφει:

«...βγάζοντάς το στο φώς, η Εταιρεία ελπίζει, ότι θα τύχει ευμενούς υποδοχής, καθώς παρουσιάζει πολλές πληροφορίες για ιστορικές και αρχαιολογικές γωνίτσες της Ευρώπης, περί των οποίων γενικά έχουν γραφεί και τυπωθεί πολύ λίγα πράγματα».⁷

Γραμμένο κατά βάση σε λόγια γλώσσα και με γλαφυρό ύφος, δίνει ζωνχές περιγραφές μέσα σε 673 σελίδες, εν είδει ταξιδιωτικού ημερολογίου, την περιήγηση του συγγραφέα ανά τη Ρούμελη, δηλαδή κατά σειρά επίσκεψης, σε Μακεδονία (Αχρίδα, Πρέσπες, Καστοριά), Ήπειρο (Ιωάννινα, Άρτα), Νησιά Ιονίου (Λευκάδα, Κέρκυρα), Κόρινθο, Αθήνα και Κωνσταντινούπολη, παρεμβάλλοντας ιστορικές πληροφορίες αλλά και προσωπικές του σκέψεις.

Το βιβλίο βρίθει πληροφοριών αρχαιολογικού και παλαιογραφικού ενδιαφέροντος, καθώς ο συγγραφέας δεν παρέλειψε να δώσει αρχιτεκτονικές περιγραφές των διαφόρων ναών και μονών, λειτουργούντων και ερειπωμένων, μαζί με κτητορικές και άλλες περιγραφές, λίστες με φυλασσόμενους κώδικες και κειμήλια κ.ά. Επιπλέον, στο τέλος του βιβλίου υπάρχει παράρτημα εικόνων, το οποίο καταλαμβάνει 20 σελίδες και στο οποίο εκτίθενται όψεις και κατόψεις διαφόρων χριστιανικών μνημείων, καθώς επίσης και μεσαιωνικών ελληνικών και σλαβικών επιγραφών, εν είδει λιθογραφιών και σκαριφημάτων.

Το ιστορικό πλαίσιο της ελληνοβουλγαρικής αντιπαράθεσης το 19^ο αιώνα

Πριν το 19^ο αιώνα, οι ορθόδοξοι χριστιανοί υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ανήκαν σε μια κοινή φαντασιακή κοινότητα, αυτή του ορθόδοξου γένους των Ρωμαίων ή Ρουμ Μιλλιέτ. Εντός της κοινότητας αυτής, οι γλωσσικές διαφοροποιήσεις καθόριζαν τις επιμέρους εθνοτικές ομάδες, όπως Αλβανοί, Βούλγαροι, Γραικοί κ.ά. Η καλλιέργεια και διαμόρφωση της βουλγαρικής εθνικής ταυτότητας, κίνημα γνωστό ως Βουλγαρική Αναγέννηση, ξεκίνησε να εμφανίζεται σταδιακά τη δεκα-

⁶ Антонин Капустин, *Изъ Румелии* (Από την Ρούμελη) (Санкт-Петербургъ: Императорская Академия Наукъ, 1886), εισαγωγική σελίδα δίχως αριθμηση.

⁷ Капустин, *Изъ Румелии*, εισαγωγική σελίδα δίχως αριθμηση.

ετία του 1830, δηλαδή μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους και μετά τη σύντομη κατοχή των βουλγαρικών περιοχών από τους Ρώσους κατά το ρωσοτουρκικό πόλεμο των ετών 1828-1829.⁸ Τη δεκαετία αυτή, στη Μόσχα είχε αναφανεί το ιδεολογικό κίνημα της σλαβοφιλίας,⁹ η οποία ήταν πρόδρομος του πανσλαβισμού.¹⁰ ¹¹ Η Βουλγαρική Αναγέννηση ξεκίνησε από λόγιους των αστικών κέντρων, πολλοί εκ των οποίων είχαν σπουδάσει στη Ρωσία. Από το 1835 είχε ξεκινήσει και η ίδρυση των βουλγαρικών σχολείων.¹² Μέσω της ίδρυσης των σχολείων αυτών και της διάδοσης των βουλγαρόγλωσσων εντύπων βιβλίων, τα οποία τυπώνονταν στη Ρωσία, γινόταν η προσπάθεια καλλιέργειας της βουλγαρικής γραφής στους βουλγαρόφωνους πληθυσμούς. Πολέμιος αυτής της προσπάθειας στην Αχρίδα, στο Μοναστήρι και αλλού, ήταν ο πατριαρχικός κλήρος, ο οποίος στη ρητορική του μιλούσε για μεθοδευμένο εκσλαβισμό των Γραικών.¹³ Η ελληνική διάνοηση ήταν επίσης αντίθετη και πολέμησε ποικιλοτρόπως τη βουλγα-

⁸ Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία: Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003), 26-27, 37.

⁹ Ως *σλαβοφιλία* χαρακτηρίζεται η αποτυπωθείσα στη ρωσική λογοτεχνία πολιτική και θρησκευτική ιδεολογική σκέψη, σύμφωνα με την οποία η Ρωσία είχε το δικό της εκλεκτό πολιτισμό, ξένο προς τις δυτικοευρωπαϊκές καταβολές και έχοντας ως εφελτήριο τον πολιτισμό αυτό, η Ρωσία ήταν ικανή να διαδώσει την ορθόδοξη αλήθεια στους περιπεσόντες στην αίρεση και στην αθεΐα ευρωπαϊκούς λαούς. Βλ. σχετικά Андрей Д. Сухов, *Столетняя дискуссия: западничество и самодытность в русской философии* (Εκατόχρονη αντιπαράθεση: δυτικισμός και αυθυπαρξία στη ρωσική φιλοσοφία) (Москва: ИФ РАН, 1998)· Susanna Rabow-Edling, *Slavophile Thought and the Politics of Cultural Nationalism* (Albany: SUNY Press, 2007).

¹⁰ Ο *πανσλαβισμός* είναι ιδεολογία της πολιτικής συνένωσης των σλαβικών λαών υπό την ηγεμονία της Ρωσίας. Σχετικά με τον πανσλαβισμό βλ. Jelena Milojković-Djurić, *Panslavism and national identity in Russia and in the Balkans 1830-1880: images of self and others* (New York: Columbia University Press, 1994)· Анна А. Григорьева, *Панславизм: идеология и политика: 40-е годы XIX – начало XX века* (Πανσλαβισμός: ιδεολογία και πολιτική: χρόνια του 40' XIX – αρχή XX αιώνα) (Иркутск: Аспринт, 2013)· Борис А. Прокудин, *Панславизм в истории политики и мысли России XIX века* (Ο Πανσλαβισμός στην ιστορία και στην πολιτική σκέψη της Ρωσίας του XIX αιώνα) (Москва: Издательство Московского университета, 2018).

¹¹ Anthony Tachiaos, *The Bulgarian national awakening and its spread into Macedonia* (Thessaloniki: Society for Macedonian Studies, 1990), 28.

¹² Μαριλένα Κόππα, *Η συγκρότηση των κρατών στα Βαλκάνια (19ος αιώνας): Τρεις και μία περιπέτειες* (Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, 2002), 74-75· Tachiaos, *National awakening*, 27-35.

¹³ Tachiaos, *ό.π.*, 29-33.

ρική εθνική ιδέα, καθώς το ελληνικό μεγαλοϊδεατικό αφήγημα δεν επέτρεπε την αποδοχή της.¹⁴

Την περίοδο του Τανζιμάτ (1839-1876) και με την έκδοση του διατάγματος Χάτι Χουμαγιούν το 1856 από το σουλτάνο Αβδούλ Μετζίτ, οι Βούλγαροι αρχίζουν να δηλώνουν επίσημα ότι αποτελούν μία ξεχωριστή πολιτισμική οντότητα μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.¹⁵ Η βουλγαρική θρησκευτική κοινότητα, η οποία μέχρι τότε εκπροσωπούνταν επίσημα από το οικογενειακό πατριαρχείο, προσπαθεί να ανεξαρτητοποιηθεί από το Ρουμ Μιλλιέτ και να οργανωθεί θεσμικά στα πλαίσια μιας ξεχωριστής εθνικής ταυτότητας, απαιτώντας δικές της εκκλησίες και βουλγαρικά σχολεία.¹⁶ Η βουλγαρική κοινότητα προσπαθούσε να αποσχιστεί από το οικογενειακό πατριαρχείο, επιδιώκοντας την αυτοκεφαλία των θρόνων της Αχρίδας και του Τυρνόβου.¹⁷

Την εποχή εκείνη, λόγω της έκβασης του Κριμαϊκού Πολέμου, η Ρωσία αλλάζει την τακτική της επιρροής ως ορθόδοξης δύναμης στα Βαλκάνια και προωθεί πλέον τον πανσλαβισμό,¹⁸ έχοντας ως στρατηγικό στόχο την έξοδό της στο Αιγαίο και στη Μεσόγειο μέσω των

---

¹⁴ Αλέξης Πολίτης, «Οι Βούλγαροι με τα μάτια των Ελλήνων. Αλλαγές της οπτικής από τα μέσα του 19^{ου} αι.», στο: *Τα Βαλκάνια - Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Ανδρέας Λυμπεράτος (επιμ.) (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών-ΙΤΕ, 2014), 355-369.

¹⁵ Κόππα, *Η συγκρότηση*, 41· Αντώνιος Ταχιάος, *Ιστορία των Σλαβικών Ορθόδοξων Εκκλησιών* (Θεσσαλονίκη: Πουρνάρας, 2009), 110· Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*, 163-171.

¹⁶ Ognjana Maždrakova-Čavdarova, “The political struggle of the Bulgarian people for legitimate national representation, 1840s-1860s,” *Études Balkaniques* 32, no. 1 (1996): 65-66· Ελεονώρα Ναξίδου, «Ο από Τραπεζοῦντος Αρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρῦσανθος καὶ τὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα», στο: *Ὁ Αρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρῦσανθος Φιλιππίδης ὁ ἀπὸ Τραπεζοῦντος. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῆς Διημερίδας (27-28 Μαΐου 2016)*, Γεώργιος Χ. Τσιγάρας (επιμ.) (Κομοτηνή: Ἱερὰ Μητρόπολις Μαρωνείας καὶ Κομοτηνῆς, 2018), 351-353· Süleyman Demirci, “Rise of nationalism in the Ottoman Empire: how did ottoman government respond to the bulgarian national movement 1839-1870,” *Journal of Institute of Social Sciences/Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı 1* (2007): 424.

¹⁷ Ματάλας, *ὁ.π.*, 172-27.

¹⁸ Άντα Διάλλα, *Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια. Ιδεολογία και πολιτική στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009), 43-49, 112· Milojković-Djurić, *Panslavism*, 54-95· Alexander Maxwell, “Effacing Panslavism: linguistic classification and historiographic misrepresentation,” *Nationalities Papers* 46, no. 4 (2018): 633-653.

Στενών των Δαρδανελίων και της Μακεδονίας.¹⁹ Από το 1856 στην Αγία Πετρούπολη είχε συσταθεί ειδική επιτροπή για τη βουλγαρική «αφύπνιση», η οποία προωθούνταν μέσω της ίδρυσης σχολείων όπου διδασκόταν η βουλγαρική γλώσσα, της σύστασης βουλγαρόγλωσσων θρησκευτικών κέντρων, της διανομής συγγραμμάτων γραμμένων στη βουλγαρική και γενικότερα μέσω της διάδοσης της ιδέας του βουλγαρικού εθνικού αφηγήματος.²⁰

Τη δεκαετία του 1860, κατά την οποία γράφτηκε από τον Καπούστιν το κείμενο που παρουσιάζεται, ξεκινούν οι πρώτες οργανωμένες επαναστατικού χαρακτήρα κινήσεις για την πολιτική ανεξαρτητοποίηση των Βουλγάρων.²¹ Ο «εκκλησιαστικός εθνικισμός» των Βουλγάρων και η καλλιέργεια της βουλγαρικής εθνικής συνείδησης κορυφώνονται.²² Ως ιστορικό επιχείρημα για το δικαίωμα της εκκλησιαστικής απόσχισής τους, οι Βούλγαροι τόνιζαν το γεγονός της ίδρυσης της αυτοκέφαλης εκκλησίας Αχρίδας από τον Ιουστινιανό, δηλαδή την ύπαρξη της βουλγαρικής εκκλησίας από τα μεσαιωνικά χρόνια.²³ Την εποχή αυτή η Ρωσία συνεχίζει να προσπαθεί να αποκτήσει ερείσματα σε όλους τους λαούς των Βαλκανίων, συμπεριλαμβανομένων και των αντιμαχόμενων προς τους Βούλγαρους Ελλήνων, ενώ ευνοεί την εκκλησια-

¹⁹ Μιχαήλ Θ. Λάσκαρις, *Τό Ανατολικόν Ζήτημα 1800-1923*, τόμ. 1 (Θεσσαλονίκη: Πουρνάρας, 1978), 237.

²⁰ Μαρία Τοδογona, *Βαλκάνια, η Δυτική Φαντασίωση* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2005), 192.

²¹ Ελεονώρα Ναξίδου, «Η Ιδέα της Συνέχειας του Ελληνικού Έθνους στην Ιστοριογραφική Αφήγηση των Διανοούμενων της Βουλγαρικής Αναγέννησης», στο: *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία. Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, τόμ. 1, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.) (Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, 2015), 506, υποσ. 2, 511.

²² Σχετικά με το βουλγαρικό εκκλησιαστικό κίνημα, βλ. Vera Boneva, *Българското църковнонационално движение 1856-1870* (Το βουλγαρικό εκκλησιαστικο-εθνικό κίνημα 1856-1870) (София: За буквите – О писменехъ, 2010)· Rumén Daskalov, *The Making of a Nation in the Balkans. Historiography of the Bulgarian Revival* (Budapest-New York: Central European University Press, 2004)· Eleonora Naxidou, “Traditional Aspects of Modernity in the Nineteenth-Century Balkans: The Ecclesiastical Dimensions of the Bulgarian National Movement,” στο: *Power and Influence in South-Eastern Europe 16th-19th century*, ed. Maria Baramova et al. (Zürich–Berlin: LIT, 2013), 425-439· Eleonora Naxidou, “The Routes to the Bulgarian National Movement: Simultaneously Homogenous and Polymorphous,” *Adam Akademi* 1 (2012): 31-36.

²³ Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*, 175-178.

στική ανεξαρτητοποίηση των Βουλγάρων από το οικουμενικό πατριαρχείο.²⁴

Η τελική επιτυχία της βουλγαρικής απόσχισης και η ίδρυση της εξαρχίας το 1870 συνδέεται με τη ρωσική φιλοβουλγαρική πολιτική, μέσω της δράσης του Ρώσου πρεσβευτή και στρατηγού Ιγκνάτιεφ, ο οποίος εγκαταστάθηκε από το 1865 στην Κωνσταντινούπολη και με τις παρεμβάσεις του στα πράγματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στη δημιουργία της εξαρχίας.²⁵ Την περίοδο εκείνη, οι περιοχές της Μακεδονίας απετέλεσαν φυτώρια του βουλγαρικού κινήματος για ανεξαρτησία, με συνέπεια το λεγόμενο «Βουλγαρικό Ζήτημα» να καθίσταται «Μακεδονικό».²⁶

Αναφορές του Αντωνίν Καπούστιν στην ελληνοβουλγαρική αντιπαράθεση μέσα στο βιβλίο Από την Ρούμελη

Α) Αντιμετώπιση των Βουλγάρων ως κατώτερων από τους Έλληνες

Ο συγγραφέας, ταξιδεύοντας την 1^η Ιουνίου του 1865 στην περιοχή του Μοναστηρίου ενθυμείται έναν *Γραικό*, ο οποίος προ δεκαπενταετίας του είχε πει για την Αχρίδα τα εξής:

«“Η λίμνη της Οχρίδος, έλεγε αυτός, είναι μια ολόκληρη θάλασσα γλυκού νερού, περιβαλλόμενη από όρη. Η πόλη βασιλεύει επ’ αυτής, βυθιζόμενη σε πράσινο κήπο. Τι πλούσια γη! Τι φθηνά σε όλα! Τι καλοί άνθρωποι!”. Αυτά τα είχε πει ένας ‘παλαιός γραικός’, των καιρών του πολέμου της ανεξαρτησίας,²⁷ ο οποίος ακόμα δεν ήταν χρισμένος με τον νέο, αντισλαβικό πατριωτισμό. Ένας σύγχρονος ζηλωτής αντί για: ‘καλοί’, θα

²⁴ Ελεονώρα Ναξίδου, «Η Βουλγαρική Εξαρχία και η Εκκλησία της Ρωσίας (1868-1872)», στο: *Πρακτικά ΚΘ’ Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου & ΚΗ’ Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου (Μέρος Β’)*, Φωτεινή Ι. Τολούδη (επιμ.) (Θεσσαλονίκη: Ελληνική Ιστορική Εταιρεία και Εκδόσεις Γιαχούδη, 2009), 160.

²⁵ Ματάλας, *ό.π.*, 228 κ.ε.

²⁶ Βλ. σχετικά: Tachiaos, *National awakening*: Весела Трайкова-Йоанина, *Българо-гръцкият национален сблъсък в Македония и неговите корени (опит за преосмисляне)* [Η βουλγαρο-ελληνική εθνικιστική σύγκρουση στη Μακεδονία και οι ρίζες της (προσπάθεια επανεξέτασης)] (София: Булга медиа, 2018)· Ματάλας, *ό.π.*, 38, 176-178.

²⁷ Εδώ ο Καπούστιν εννοεί την Ελληνική Επανάσταση του 1821.

έλεγε σίγουρα: ‘απλοϊκοί’, σκεπτόμενος ταυτοχρόνως ‘κουτοί’ ή ακόμα εκφραστικότερα: ‘χοντροκέφαλοι’».²⁸

Έτσι ο συγγραφέας παραθέτει την άποψη που έχουν οι Γραικοί για τους Σλάβους. Πράγματι, το στερεότυπο των «βαρβάρων», «απολίτιστων» και «κατωτέρων» Βουλγάρων υπήρχε και μάλιστα καλλιεργούνταν από την ελληνική διανοήση την εποχή εκείνη. Η βουλγαρική ταυτότητα απαξιωνόταν ως στοιχείο κατωτέρας τάξεως εντός του Ρούμ Μιλλιέτ.²⁹

Β) Η περίπτωση ενός Βούλγαρου δάσκαλου και η ρωσική παρέμβαση στη Βουλγαρική Αναγέννηση

Στις 2 Ιουνίου του 1865, ο συγγραφέας βρισκόμενος στη Ρέσνα ενθυμείται έναν παλιό γνώριμό του, τον ντόπιο Βούλγαρο λόγιο Αντρέι Νίκηνοβ. Ο Νίκηνοβ γνωρίζει καλά τουρκικά, ελληνικά και ρωσικά. Έχει επισκεφθεί αρκετές φορές τη Ρωσία και συνεργάζεται με τα εκεί τυπογραφεία. Αθορύβως ταξιδεύει ανά τη *Ρούμελη* διδάσκοντας σε βουλγαρικά σχολεία, προμηθεύει την περιοχή σλαβόγλωσσα βιβλία τυπωμένα στη Ρωσία και είναι πολέμιος της «προτεσταντικής προπαγάνδας» στη Βουλγαρία. Ιδού σχετικό απόσπασμα του κειμένου:

«Με την Ρέσνα είχα ήδη ένα είδος πνευματικής γνωριμίας. Μεταξύ των όχι ολίγων (θα ’ναι κοντά στους 50.000!) Βουλγάρων, κατοικούντων στην Κωνσταντινούπολη, υπάρχει ένας γόνος της Ρέσνας, ο οποίος απέκτησε στον κύκλο των ομοφύλων του όχι λίγη διασημότητα, με τις προσπάθειές του να βοηθήσει το έργο της λαϊκής μόρφωσης, σε ένα πνεύμα που κατά την άποψή του, είναι προς το παρόν το μόνο ωφέλιμο και ακίνδυνο για το λαό. Ο εντυπωσιακός αυτός άνθρωπος δεν είναι κάτι περισσότερο από βιβλιοπώλης, και εδώ βγαίνει ακριβώς αυτό που εκφράζεται σε μας ως παροιμία: δεν ωραΐζει ο τόπος τον άνθρωπο αλλά ο άνθρωπος τον τόπο. Ο έξοχος φιλογενής ήλθε σε επαφή με τα τυπογραφεία μας, το συνοδικό και το κιεβοπέτερσκογιε, κέρδισε την εμπιστοσύνη τους, ο ίδιος αρκετές φορές ταξίδεψε στη Ρωσία, έμαθε στην εντέλεια να μιλά

²⁸ Капустин, *Изъ Румелии*, 2-3.

²⁹ Adamantios T. Skordos, “From ‘Russian Pan-Slavism’ to ‘Soviet Slavo-Communism.’ Slavicness as an Enemy Concept in Nineteenth and Twentieth-Century Greece,” *Memoria e Ricerca. Rivista di storia contemporanea* 59 (2018): 432, 437· Ματάλας, *ό.π.*, 36-39.

τη γλώσσα μας, –τα ελληνικά και τα τουρκικά τα ομιλεί όπως τη μητρική του, ενδεχομένως να ξέρει και σέρβικα και αλβανικά. Μπορεί να πει κάποιος ότι δεν κάθεται ποτέ στην ίδια θέση, περνώντας και περιοδεύοντας από περιοχή σε περιοχή ανά την Ρούμελη, ανά τα χωριά, τα μοναστήρια και ιδιαίτερα σε αγορές έχοντας απόθεμα εξαιρετικά χρήσιμων λειτουργικών και άλλων πνευματικών βιβλίων, συντελούντων στην εξέλιξη του λαού σε θρησκευτικό και αυστηρά ορθόδοξο πνεύμα. Έχοντας εκ φύσεως ήρεμο χαρακτήρα και καλή καρδιά και εξαιρετική επιδεξιότητα στις επαφές του με τα φανατικά τουρκικά και γραικικά στοιχεία, κατά τη γνώμη μου, επιτυγχάνει με το έργο του περισσότερο από ό, τι επιτυγχάνουν δεκάδες σχολεία με τη μεθοδική διδασκαλία. Το όνομά του δεν είναι διάσημο (Αντρέι Νίκηνοβ), η μορφή του δεν είναι διακριτή- δεν έχει κάτι το αξιοπρόσεκτο πάνω του, και παρ' όλα αυτά η ενεργητικότητά του είναι υποδειγματική! Οι απόγονοι πρέπει να θέσουν το τίμιο όνομά του μεταξύ των ευεργετών του λαού. Μόνο να δώσει ο Θεός, κατά την δραστηριοποίησή του, να μην παρασυρθεί από τα επιχειρηματικά οφέλη και να μην γίνει θύμα κάποιας κερδοσκοπίας, μη έχοντας καμμία σχέση με την “φιλογένεια”». ³⁰

Η προμήθεια των εκ Ρωσίας βιβλίων και η δράση του Νίκηνοβ κατά της «προτεσταντικής προπαγάνδας» είναι ένα δείγμα των γενικότερων προσπαθειών της Ρωσίας να παρεμποδίσει το κήρυγμα του καθολικισμού και του προτεσταντισμού στους βουλγαρόφωνους πληθυσμούς. Τα κηρύγματα αυτά προωθούνταν τότε μέσω ιεραποστόλων από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, οι οποίες εκμεταλλευόμενες την κρίση την οποία περνούσε η ορθοδοξία, προσπαθούσαν τοιουτοτρόπως να επεκτείνουν την επιρροή τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αποσπώντας τους βουλγαρόφωνους από την ορθοδοξία και από τη σφαίρα επιρροής της Ρωσίας. ³¹

³⁰ Капустин, *Изъ Румелии*, 12-13.

³¹ Erik J. Zürcher, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2004), 105· Константин Косев, *Кратка история на Българското възраждане* (Σύντομη ιστορία της Βουλγαρικής Αναγέννησης) (София: Академично Издателство “Проф. Марин-Дринов,” 2001), 94· Δημήτριος Γόνης, *Ιστορία των Ορθόδοξων Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας* (Αθήνα: Αρμός, 2001), 127· Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Έγγραφα πατριαρχικά και συνοδικά περι τοῦ βουλγαρικοῦ ζητήματος (1852-1873)* (Κωνσταντινούπολις: Πατριαρχικὸν Τυπογραφεῖον, 1908), 72· Λάσκαρις, *Τὸ Ἀνατολικὸν Ζήτημα*, 260-261· Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*, 181-189.

Γ) Το ζήτημα της ιστορικής παρουσίας της βουλγαρικής εκκλησίας στην Αχρίδα

Σε άλλο σημείο του βιβλίου του, βρισκόμενος στη Λυχνίδα (3 Ιουνίου 1865) και αναφερόμενος στην ιστορία του Σαμουήλ και στις ιστορικές βάσεις της «Βουλγαρικής Εκκλησίας», ο Καπούστιν παρά τη φιλοβουλγαρική του στάση, εκφράζει την άποψη ότι

«Έχοντας συνηθίσει να μην ικανοποιούμαι από τίποτα το σκοτεινό και παραπλανητικό στην ιστορία, όπως είναι φυσικό, δεν έμεινα ικανοποιημένος από αυτά που ήξερα περί της Πρώτης Ιουστινιανής, αλλά στις έρευνές μου, όπως βλέπει ο αναγνώστης, κατέληξα στο ότι όχι μόνο η Ιουστινιανή αλλά και η παρουσία της ίδιας της Βουλγαρίας στα μέρη αυτά είναι κάτι το πλασματικό».³²

Εδώ ο συγγραφέας αμφισβητεί τη βουλγαρική επιχειρηματολογία της ιστορικότητας της βουλγαρικής εκκλησίας της Αχρίδος από την Πρώτη Ιουστινιανή, την οποία ίδρυσε τον 6^ο αιώνα ο αυτοκράτωρ Ιουστινιανός.³³ Δε συμφωνεί με το αφήγημα της βουλγαρικότητας της Πρώτης Ιουστινιανής.

Δ) Αναφορά στους ελληνίζοντες βούλγαρους διδασκάλους. Η περίπτωση του Γεώργιου Παρλίτσεβ (Σταυρίδη)

Στο ίδιο μέρος πάλι, ο Καπούστιν συναντά έναν παλιό γνωστό του δάσκαλο, για τον οποίο ενθουμείται τα εξής:

«Στην πρωτεύουσα της Ελλάδος έχουμε μια δική μας Ρωσική προξενική εκκλησία, την οποία τίποτα δεν εμποδίζει να ονομάζεται τσαρική, αυλική και όπως αλλιώς θέλετε, και να κρατά κανόνες ρωσικούς και ταυτοχρόνως να έχει την αποδοχή της υψηλής κοινωνίας. Δεν υπάρχει τίποτα το παράξενο στο ότι την ώρα της λειτουργίας, κατά το σύνηθες ήταν ορατή στην πόρτα της εκκλησίας η ψηλή μορφή του αποκαλούμενου

³² Капустин, *Изъ Румелии*, 34.

³³ Περισσότερα περί της ιδεολογίας της βουλγαρικής εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας, βλ. Ελεονώρα Ναξίδου, «Η Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας ως ιδεολογικό υπόβαθρο της εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας των Βουλγάρων (1850-1870)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 14-15 (2003-2004): 21-46.

“πορτιέρη” της πρεσβείας, ο οποίος παρατηρούσε τους εισερχόμενους και εξερχόμενους, και τους επέβλεπε ειδικώς, ώστε οι ντόπιοι επισκέπτες του οίκου του Θεού, να μην εισέρχονται φορώντας οποιοδήποτε είδους κάλυμμα κεφαλής, φέσι, πηλίκιο, καπέλο, τα οποία δεν ήταν σπάνιο να βλέπει κανείς στις υπόλοιπες αθηναϊκές εκκλησίες. Έτυχε μια φορά, να μπει στην εκκλησία ένας νεαρός, περιβεβλημένος ευρωπαϊκά και με φέσι στο κεφάλι. Ο οξυδερκής πορτιέρης, μην προφέροντας λέξη, άρπαξε το φέσι από το κεφάλι του δανδή και το παρέδωσε στα χέρια του ιδιοκτήτη, με την παρατήρηση ότι είθισται να στέκεσαι ασκεπής εντός της εκκλησίας. Ο νεαρός προσβλήθηκε και κατόπιν θορύβου βγήκε από την εκκλησία. Όπως φαίνεται, όχι τόσο η προσβολή του καπέλου, όσο η παρατήρηση ήταν αυτή που ενόχλησε τον απόγονο του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Πέρασαν λίγες ημέρες κατόπιν του απαρατήρητου για τους πάντες περιστατικού, και σε μια των αθηναϊκών εφημερίδων εμφανίστηκαν αρκετά καλής πλοκής στίχοι, ελαχίστως αγγίζοντες το περιστατικό και απηνώς επιτιθέμενοι κατά των ρωσικών κανόνων. Στη σκηνή προβλήθηκε η βαρβαρότητά μας και ο φαρισαϊσμός μας και ακόμα δε η ικανότητά μας να ομιλούμε καλά ελληνικά. Τόσες κατηγορίες μαζί! Οι ενδιαφερόμενοι άνθρωποι δεν άφησαν το συμβάν ανεξερευνητο και μάθανε για τον συγγραφέα ότι είναι φοιτητής από την Μακεδονία και Βούλγαρος το γένος! Αυτό εξάλλου δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση. Στην περίπτωση ενός σλάβου, που έπεσε στη δίνη των ιδεών του πανελληνισμού, είναι πολύ φυσικό να περάσει σε ακρότητες. Ο νεαρός ποιητής, φυσικά, καταχειροκροτήθηκε από τους φίλους πατριώτες. Ήταν ένα πλήρες σκάνδαλο με περίσσεια αττικού άλατος. Αλλά δεν πέρασε εβδομάδα και σε μια άλλη αθηναϊκή εφημερίδα εμφανίστηκε απάντηση προς τον στιχοπλόκο, πάλι σε στίχους με πλήρη υπογραφή ενός διδάκτορος πανεπιστημίου, διάσημου για τις ποιητικές του δημιουργίες. Ο καημένος Μακεδόνας, με όλο το γένος του και με την ιστορία του και με το φέσι του, το οποίο το φορούσε χάρις στο έλεος της Ρωσίας, αντί να προστατευτεί πατρικώς, εξετέθη τόσο που δεν ήξερε μετά που να κρυφτεί...».³⁴

Και λίγο πιο κάτω ο Καπούστιν σχολιάζει το συμβάν:

---

³⁴ Капустин, *ό.π.*, 51-53.

«Στην Αθήνα ο σλάβος αρθρογράφοντας επετέθη κατά της Ρωσίας, ενώ ο γραϊκός υπερασπίστηκε την Ρωσία! Με την επιστροφή του φοιτητή ως διπλωματούχου στην ζοφερή του πατρίδα, προφανώς το πνεύμα του φυλετισμού τον απένδυσε από τον ελληνικό ουλτραμοντανισμό. Ο άνθρωπος αυτός ευχαρίστως θα έπραττε τώρα κάτι για τους όμαιμούς του, αλλά δεν θα καταφέρει τίποτα, επειδή όλη του η ακαδημαϊκή προπαρασκευή ήταν ελληνική. Νομίζω ότι δεν ξέρει καν να διαβάξει σλαβικά».³⁵

Στην υποσημείωση ο Καπούστιν παραθέτει την αρχή και το τέλος του προαναφερθέντος ποιήματος, όπου φαίνεται και το όνομα του στιχοπλόκου:

Αρχή. Ποτέ δὲν τὸ ἐπίστευα, οἱ τόσον θρησκοὶ Ῥῶσοι
 Τόσον πιστοὶ ἔκ ὑποκλινεῖς εἰς θείας παραδόσεις,
 Τοὺς ὄρους ὑπερβάλλοντες τῆς ἀληθοῦς λατρείας
 Εἰς ἄκρατον φανατισμοῦ νὰ καταντῶσι ζῆλον,
 Καὶ διὰ ψύλλου πῆδημα Ἑλληνας νὰ προσβάλλουν
 Ἐντὸς ναοῦ Ἑλληνικοῦ (?) πολλῶν περιεστώτων
 Ἐπὶ τῆς θείας ταύτης γῆς ἦτις καρπὸν δὲν φέρει
 Διότι μ' αἵματα πολλὰ καὶ δάκρυα ἐβράχη.

Ἦτον ἡμέρα ἑορτῆς, πρὶν ἥλιος ἐκλάμψη...

Τέλος. Ἀχ! μορφασταὶ τοιοῦτοι δὰ εἶν αἰσχὸς τῆς θρησκείας
 Καὶ ὡς νεφέλαι σκοτειναὶ τὴν λάμπην τῆς σκιάζει
 Τὴν ἄωμον εὐσέβειαν ἀκήρατον παρθένον
 Ὡς πόρνην περιβάλλουσι ποικίλματα παντοῖα
 Καὶ ἐπαλείφουσιν αὐτὴν ψιμμύθιον καὶ μῦρον.
 Μὲ ἀνιέρους στεναγμοὺς καὶ σχῆμα Φαρισαίων
 Χλευάζουσι τὸν Ὑψιστον, τὸν ὄχλον ἀπατῶσι
 Καὶ ὑπὸ μάλης φέρουσι πᾶσαν κακίας φάσιν.

29 Νοεμβρίου 1858. Γ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ, Μακεδών.³⁶

Το παραπάνω περιστατικό είναι ενδεικτικό του φαινομένου της ύπαρξης Βουλγάρων οι οποίοι είχαν λάβει ελληνική μόρφωση. Διαδραματίστηκε το 1858, δηλαδή την περίοδο την οποία η εν λόγω ρωσική εκκλησία των Αθηνών ήταν υπό τη διοίκηση του ιδίου του Καπούστιν (1850-1860).³⁷ Φαίνεται πως οι άνθρωποι αυτοί βίωναν σο-

³⁵ Ο.π., 51-53.

³⁶ Ο.π., 52, υποσ. 1.

³⁷ Gerd, "Russian Imperial Policy," 94.

βαρή κρίση συνείδησης, καθώς ήταν αναγκασμένοι να συμβιβάσουν τη βουλγαρική τους καταγωγή με την ελληνική κουλτούρα την οποία ενστερνίζονταν. Οι μετέχοντες της ελληνικής παιδείας Βούλγαροι βρίσκονταν σε δίλημμα επιλογής μιας εθνικής ταυτότητας.³⁸

Ο δε δάσκαλος στον οποίο αναφέρεται είναι ο γνωστός Γρηγόριος Σταυρίδης Παρλίτσεβ, ο οποίος από «γραικομανής» μεταστράφηκε και έγινε φανατικός βουλγαριστής.³⁹ Ο Γρηγόριος Σταυρίδης Παρλίτσεβ ήταν ένας σημαντικός Βούλγαρος λόγιος, ο οποίος συνέβαλε στη βουλγαρική αφύπνιση. Καταγόταν από την Αχρίδα και πληροφορίες για τη ζωή του υπάρχουν στην *Αυτοβιογραφία* του.⁴⁰ Ο Σταυρίδης Παρλίτσεβ μετά τη μεταστροφή του παραδεχόταν για τον εαυτό του ότι κατείχε την ελληνική καλύτερα από τη βουλγαρική, αν και η πρώτη δεν ήταν η μητρική του γλώσσα και την έμαθε από μικρός διά του καταναγκασμού από το οικογενειακό του περιβάλλον.⁴¹

³⁸ Ναξίδου, «Η Ιδέα της Συνέχειας του Ελληνικού Έθνους», 511.

³⁹ Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*, 193-194.

⁴⁰ Ο Σταυρίδης Παρλίτσεβ (γενν. 1830) είχε λάβει ελληνική παιδεία στο σχολείο της Αχρίδας. Το 1850-1851 γράφτηκε στην Ιατρική σχολή των Αθηνών αλλά την παράτησε για να επιδοθεί στην ποίηση. Η έλλειψη χρημάτων τον ανάγκασε μετά από δυο χρόνια να επιστρέψει στα μέρη του, προκειμένου να εργαστεί ως δάσκαλος στην Μπέλιστα και το 1856 στην Αχρίδα. Το 1858 πήγε εκ νέου στην Αθήνα για να ξαναγραφτεί στην Ιατρική. Εκεί ξαναπροσπάθησε να δοκιμάσει την πένα του και διακρίθηκε σε ποιητικούς διαγωνισμούς, έχοντας συνθέσει ποιήματα στην ελληνική. Από το 1860 και με την εμφάνιση του «Βουλγαρικού Ζητήματος» και την έξαρση του βουλγαρικού εθνικισμού, ο Σταυρίδης Παρλίτσεβ αυτοπροσδιορίζεται πλέον ανοικτά ως Βούλγαρος, έχοντας περάσει όμως αρχικά και αυτός από μια κρίση ταυτότητας. Έκτοτε στρέφεται ιδεολογικά κατά του ελληνισμού και υπέρ του βουλγαρισμού. Το έτος 1861 ο Σταυρίδης Παρλίτσεβ επέστρεψε στην Αχρίδα οριστικά και προσπάθησε να εισάγει τη βουλγαρική γλώσσα στα σχολεία και στην εκκλησία. Εκεί απογοητεύτηκε από την κατάσταση της βουλγαρικής εκπαίδευσης. Το 1868 και μετά από τεράστιες προσπάθειες του επιτρέπεται να διδάξει βουλγαρικά στα σχολεία. Για να το επιτύχει, προηγήθηκε ταξίδι του στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να μάθει ο ίδιος σλαβικά, τα οποία δεν κατάφερε να τελειοποιήσει ποτέ όπως τα ελληνικά. Ο βίος που ακολούθησε αγωνιζόμενος για τις ιδέες του βουλγαρισμού ήταν ταραχώδης, με διαμάχες, φυλακίσεις, απογοητεύσεις, και τερματίστηκε με το θάνατό του στην Αχρίδα το έτος 1893. Βλ. σχετικά Βαΐτσα Χάνη-Μωϋσίδου, *Οι ελληνομαθείς λόγιοι Βούλγαροι του 19^{ου} αιώνα. Η συμβολή τους στην πνευματική αφύπνιση της Βουλγαρίας* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2010), 97-106· Γριγορ Πърличев, *Αυτοβιογραφία на Григоръ С. Пърличевъ* (Αυτοβιογραφία του Γριγκόρ Σ. Παρλίτσεβ) (София: Държавна печатница, 1928).

⁴¹ Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*, 193· Χάνη-Μωϋσίδου, *Οι ελληνομαθείς λόγιοι Βούλγαροι*, 102-103.

Το ποίημα του Σταυρίδη Παρλίτσεβ στο οποίο αναφέρεται και το οποίο παραθέτει αποσπασματικώς ο Καπούστιν πράγματι δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Αυγή* της 29^{ης} Νοεμβρίου 1858. Το περιστατικό στη ρωσική εκκλησία έγινε στα χρόνια της εφηβείας του Σταυρίδη Παρλίτσεβ, κατά τα οποία η συγγραφική του δράση ακόμα διακατεχόταν από έντονο ελληνικό εθνικισμό και ταυτοχρόνως από αντιρωσισμό. Μετά τη δημοσίευση του εν λόγω ποιήματος του Σταυρίδη Παρλίτσεβ, στα επόμενα τεύχη της *Αυγής* ακολούθησε ένας ποιητικός διαπληκτισμός με ανώνυμο ποιητή, ο οποίος υπεραμύνεται των Ρώσων, αμφισβητεί την ελληνικότητα του Σταυρίδη και τον αποκαλεί «βάρβαρο», αλβανικής καταγωγής και «αγνώστου θρησκευματος».⁴² Άδηλο το σε ποια «άλλη γνωστή εφημερίδα» αναφέρεται ο Καπούστιν, η οποία δημοσίευσε κατ' αυτόν επώνυμη απάντηση στο Σταυρίδη Παρλίτσεβ.

Το ότι στο ποίημα ο Σταυρίδης Παρλίτσεβ υπέγραψε ως «Μακεδών» δεν είναι τυχαίο. Την εποχή εκείνη οι ελληνομαθείς βουλγαρόφωνοι μεταχειρίζονταν τη λέξη αυτή ως δηλωτικό ταυτότητας, καθώς αντιμετώπιζονταν από τους Έλληνες ως κοινωνικά και πολιτιστικά υποδεέστεροι και ξένοι, αν και φαντασιακώς ανήκαν στο ελληνικό στοιχείο.⁴³

Ε) Λειτουργία βουλγαρικού σχολείου υπό τη σκέπη του ρωσικού παράγοντα και με την ανοχή του ελληνικού ιερατείου

«Οχρίδαι. 3 Ιουνίου 1865».

Ο συγγραφέας αναφέρει ότι στο εκεί σχολείο η διδασκαλία γίνεται στην ελληνική. Ωστόσο:

«Με την προσπάθεια λίγων φιλογενών, το προσφάτως ανοιχθέν “σχολείο Κυρίλλου και Μεθοδίου” (ειρωνικώς αποκαλούμενο Ρωσικό), προς το παρόν αποτελεί τη μοναδική και αρκετά ανίσχυρη κοινωνική παρουσία του σλαβισμού στην Οχρίδα. Η τοπική αρχή (ο μητροπολίτης) το περιφρονεί και νομίζω ότι δεν το διώκει ανοικτά αποκλειστικά από ευγένεια προς το δικό μας εν Μπιτωλίους προξενείο, το οποίο βοήθησε να δημιουργηθεί αυτό το φυτώριο αίρεσης στα όρια της δικαιοδοσίας του».⁴⁴

⁴² Ματάλας, *ό.π.*, 194-195· Χάνη-Μωϋσίδου, *ό.π.*, 103-104.

⁴³ *Ο.π.*, 198-200· *Ο.π.*, 109-111.

⁴⁴ Капустин, *ό.π.*, 55.

Παρακάτω συλλογίζεται και ακούει την εσωτερική του φωνή:

«Κακώς δεν πήγαμε στο σχολείο των Κυρίλλου και Μεθοδίου. – Καθόλου κακώς, διακόπτει η ίδια φωνή. Πηγαίνοντας εκεί με όλο το συμβούλιο, θα είχε ειπωθεί ένας Θεός ξέρει τι, και έτσι θα κάναμε το σχολείο να κλείσει...».⁴⁵

ΣΤ) Ελληνίζοντες Βούλγαροι και Βούλγαροι υποκρινόμενοι τους φιλέλληνες

Φιλοξενούμενος στη νησίδα του Αγίου Αχιλλείου των Πρεσπών, στις 5 Ιουνίου 1865, στην οικία ενός ευκατάστατου Βούλγαρου τον οποίο δεν κατονομάζει, ο ταξιδιώτης βρέθηκε μπροστά στη θέα 5-6 αγοριών καθήμενων στο πάτωμα να αναγιγνώσκουν στα ελληνικά μηναία και οκτώηχους. Οι κάτοικοι της νησίδας νόμιζαν ότι με τη συνοδεία του Καπούστιν θα έφθανε και ο δεσπότης Αχρίδος και γι' αυτό προετοίμασαν αυτού του είδους την υποδοχή. Σε ερώτηση του Καπούστιν αν τα παιδιά ξέρουν να διαβάζουν βουλγαρικά, ο οικοδεσπότης απάντησε ανειλικρινώς:

«Είθε ο Θεός να δώσει, ακόμα, απαντούσε ο οικοδεσπότης, δηλαδή όχι. Και έτσι παντού το ίδιο φαινόμενο... Ο τιμημένος οικοδεσπότης ήταν τόσο συγκρατημένος, που ούτε με μια λέξη δεν πρόδωσε την παραμικρή δυσφορία έναντι οποιονδήποτε αρχών, με την αγαπημένη του (και στο πρώτο άκουσμα αρκετά παράξενη) φράση: Είθε ο Θεός να δώσει, κλείνοντας και καταπιέζοντας όλα όσα φώλιαζαν στην καρδιά του. Ταυτόχρονα, βλέποντας ότι μιλάμε καλύτερα ελληνικά παρά βουλγαρικά, μπορεί ίσως να υπέθεσε ότι είμαστε απεσταλμένοι κατάσκοποι της Μεγάλης Εκκλησίας».⁴⁶

Σε άλλο σημείο, γράφοντας στην Καστοριά στις 7 Ιουνίου 1865 ο Καπούστιν σημειώνει άλλη σκέψη του:

«Για τον φοβισμένο Βούλγαρο, το να αυτοπαρουσιάζεται ως γραικός είναι συχνάκις ο μοναδικός τρόπος για να θεωρηθεί

⁴⁵ Ο.π., 82.

⁴⁶ Ο.π., 112-113. Με τον όρο «Μεγάλη Εκκλησία» εννοεί το οικουμενικό πατριαρχείο.

άνθρωπος, ο δε γραϊκόφωνος σλάβος είναι το πιο σύνηθες φαινόμενο στην Τουρκία. Και στην ίδια παράγραφο σημειώνει: «Όμως γραϊκό, που να είναι φανατισμένος με σλαβισμό, στ' αλήθεια ακόμα δεν μου έχει τύχει να δω στην Ανατολή».⁴⁷

Υπήρχαν πράγματι ελληνόφωνοι Βούλγαροι οι οποίοι ζούσαν σε αστικά κέντρα και, κατά τα φαινόμενα τουλάχιστον, είχαν ελληνική συνείδηση.⁴⁸ Καθαρά αστικό φαινόμενο της εποχής ήταν η ύπαρξη ιδίως ευκατάστατων Βουλγάρων, οι οποίοι διακατέχονταν από ελληνολατρεία και περιφρόνηση προς κάθε τι βουλγαρικό.⁴⁹ Στην ίδια περιοχή, στη συνοδεία του Καπούστιν προστέθηκε ένας ντόπιος «ελληνόφωνος», ο οποίος μιλώντας για την πληθυσμιακή αναλογία Γραικών και Βουλγάρων της Καστοριάς:

«...υποστήριζε ότι όχι το 1/4, όπως υπέθετα, αλλά τα 2/3 όλου του πληθυσμού της περιφέρειας της Καστοριάς είναι καθαροί Βούλγαροι, και ότι μέσα στην ίδια την Καστοριά βρίσκονται εκατόν πενήντα οικογένειες της αυτής εθνικότητας. Αλλά κατά πως φαίνεται ήταν “προδότης,” ο οποίος προσποιούνταν με την ελληνοφωνία του και ο οποίος απέρριπτε κάθε ιδέα βουλγαροφωνίας και τα λόγια του μπορούσαν να εξηγηθούν ως “φιλογένεια”».⁵⁰

Λέγοντας «προδότης», ο συγγραφέας εννοεί ότι πρόκειται περί ελληνοφανούς Βούλγαρου, ο οποίος εκείνη τη στιγμή «προδίδει» την πλαστή ελληνικότητά του, μιλώντας ως «φιλογενής», δηλαδή ως ανήκων στο βουλγαρικό γένος.

Τα παραπάνω συμφωνούν με την πραγματικότητα της εποχής εκείνης, διότι όντως πολλοί Βούλγαροι μετείχαν της ελληνικής παιδείας και αγνοούσαν τη σλαβική γραφή. Αίτιο ήταν οι συνθήκες που επικρατούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για τους ορθόδοξους μη ελληνόφωνους χριστιανούς, για τους οποίους απαιτούμενο εφελτήριο της κοινωνικής προόδου και ανέλιξης ήταν η γνώση της ελληνικής γλώσσας και γραφής. Ειδικά στα Βαλκάνια, η ελληνική πολιτιστική κυριαρχία είχε αρχίσει να αναφαίνεται από το 16^ο αιώνα, με τη διάδοση τυπωμένων ελληνόγλωσσων βιβλίων. Οι μη ελληνόφωνοι ορθόδοξοι νέοι έ-

⁴⁷ *Ο.π.*, 143.

⁴⁸ Skordos, “From ‘Russian Pan-Slavism’,” 433.

⁴⁹ Κόππα, *Η συγκρότηση*, 70.

⁵⁰ Καπούστιν, *ό.π.*, 144.

πρεπε να αποκολληθούν από τη μητρική τους γλώσσα και να κάνουν κτήμα τους την ελληνική, προκειμένου να έχουν πρόσβαση στα εκκλησιαστικά αξιώματα, στην οθωμανική διοικητική μηχανή ή στο εμπόριο.⁵¹

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, οι αναφορές που κάνει ο Αντωνίν Καπούστιν στον ελληνοβουλγαρικό ανταγωνισμό μέσα από το βιβλίο *Από την Ρούμελη* έχουν διπλή αξία. Πρώτον, πρόκειται περί ενός συγχρόνου των γεγονότων συγγραφέα και αξιωματούχου, ο οποίος περιγράφει προσωπικές διαπιστώσεις κατόπιν επιτόπιας εξέτασης. Δεύτερον, ασχέτως της φανεράς ιδεολογικής και συναισθηματικής τοποθέτησης ως Ρώσου και οπαδού του πανσλαβισμού, ο οποίος τάσσεται υπέρ της βουλγαρικής ανεξαρτητοποίησης, η εγκυρότητα αρκετών διαπιστώσεών του επιβεβαιώνεται από τη σύγχρονη ιστορική έρευνα.

Όλες οι σχετικές αναφορές του Καπούστιν έγιναν όταν κατέγραφε τις εντυπώσεις του από τη Βορειοδυτική Μακεδονία. Οι Έλληνες της μετεπαναστατικής περιόδου παρουσιάζονται ως ζηλωτές του πανελληνισμού και περιφρονούντες τους Σλάβους, θεωρούντες τους ως κατώτερους. Οι Βούλγαροι παρουσιάζονται ως φοβισμένοι και καταπιεσμένοι απέναντι στο υπερέχον ελληνικό στοιχείο. Προσπαθούν να κατασκευάσουν την ιστορικότητα της παρουσίας τους στη Μακεδονία. Αναφέρεται το φαινόμενο των ελληνομαθών Βουλγάρων (περίπτωση Σταυρίδη Παρλίτσεβ), οι οποίοι λόγω της ελληνικής τους παιδείας γίνονται θιασώτες του πανελληνισμού απέναντι στον πανσλαβισμό, χωρίς όμως να γίνονται αποδεκτοί ως ισάξιοι από τους Έλληνες. Οι ελληνομαθείς αυτοί, επιστρέφοντας στις πατρίδες τους, δεν είναι ικανοί να συμβάλλουν αποτελεσματικά στην πνευματική άνοδο των Βουλγάρων, λόγω της ελληνικής τους παιδείας.

Επίσης, γίνεται αναφορά στην έλλειψη βουλγαρικών σχολείων κατά τόπους, στην ηγεμονική παρουσία των ελληνικών σχολείων και στην αρνητική στάση του κυρίαρχου πατριαρχικού κλήρου απέναντι στη βουλγαρική εκπαίδευση. Η Ρωσία προωθεί την ίδρυση βουλγαρικών σχολείων και τη διάδοση της σλαβικής γραφής.

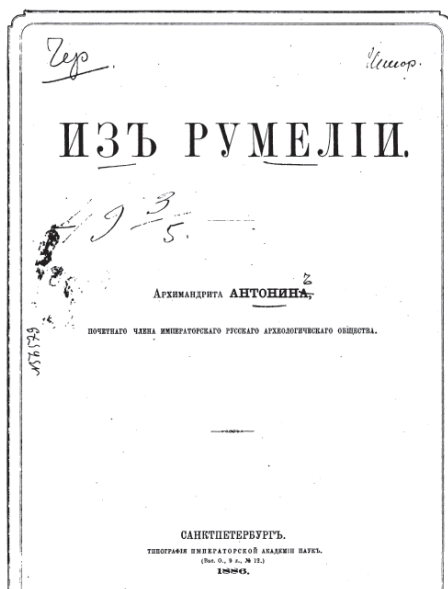
⁵¹ Βασίλειος Μαραγκός, *Παΐσιος Χιλανδαρινός και Σωφρόνιος Βρατς. Από την Ορθόδοξη ιδεολογία στη διάπλαση της βουλγαρικής ταυτότητας* (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2009), 116-127· Κόππα, *ό.π.*, 40-42, 69-70· Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*, 27, 35, 39.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά στο δάσκαλο Αντρέι Νίκηνοβ και στη δραστηριότητά του, από την οποία φαίνεται ότι η διάδοση των σλαβικών γραμμάτων στη Μακεδονία υποστηριζόταν και προωθούσαν από το ρωσικό παράγοντα. Ενώ ο Καπούστιν τον έκρινε άξιο αναφοράς και του αφιέρωσε πάνω από μια σελίδα στο βιβλίο, το όνομά του λείπει από τη σχετική παλιότερη και σύγχρονη βιβλιογραφία. Ίσως πληροφορίες περί του Αντρέι Νίκηνοβ να υπάρχουν σε ρωσικά ή ουκρανικά αρχεία. Ο Καπούστιν αναφέρει ότι ο Νίκηνοβ συνεργάστηκε με τα τυπογραφεία της Κίεβο-Πέτσερσκαΐα λαύρας (Друкарня Києво-Печерської лаври) και του Συνοδικού (Синодальна типографія). Τα ιστορικά, για τα σλαβικά γράμματα, τυπογραφεία αυτά υπάρχουν και σήμερα. Το πρώτο λειτουργεί ως Μουσείο Εκκλησιαστικής Τυπογραφίας στο Κίεβο. Το δεύτερο βρίσκεται στη Μόσχα και από το 2018 λειτουργεί ως ιστορικό-αρχαιολογικό ινστιτούτο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1. Ο Αντωνίν Καπούστιν διά χειρός Koselev, 1890.
(Πηγή: Παπουλίδης, *Ο Ελληνικός Κόσμος*, 11.)

Εικ. 2. Το εσώφυλλο του βιβλίου του Αντωνίν Καπούστιν, *Изъ Румелии*.

Настоящее издание составляет продолжение появивша-
гося въ 1879 году сочиненія о. Архимандрита Антонина:
„Поѣздка въ Румелию“. Независѣвшія отъ Им. Р. Археологи-
ческаго Общества причины нѣсколько замедлили появленіе
предлагаемаго вниманію читателей труда; тѣмъ не менѣе,
выпуская его въ свѣтъ, Общество надѣется, что онъ будетъ
встрѣченъ благосклонно, какъ представляющій много дан-
ныхъ историческихъ и археологическихъ о такихъ угол-
кахъ Европы, о которыхъ вообще писано и печатано весьма
мало.

Εικ. 3. Εισαγωγική δίχως αριθμηση σελίδα του βιβλίου *Изъ Румелии*

Αρετή Τούντα-Φεργάδη

Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΣΤΟ ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ
ΤΩΝ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΩΝ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΩΝ
ΗΓΕΜΟΝΙΚΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ (1916-1918)

Το Σεπτέμβριο του 1915, ο Ελευθέριος Βενιζέλος δήλωνε στον Πασάροφ, τον πρέσβη της Βουλγαρίας στην Αθήνα, πως οποιαδήποτε προσπάθεια της χώρας του, για εδαφική «μεγέθυνση», θα κατέστρεφε «την Βαλκανικήν ισορροπία» και θα προξενούσε «μέγαν κίνδυνον» στην Ελλάδα.¹ Ο κίνδυνος θα αφορούσε, κυρίως, την περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας, όπου περιλαμβάνονταν οι πόλεις της Δράμας, της Καβάλας και των Σερρών αλλά και οι περίξ αυτών περιοχές. Η βουλγαρική βουλμία, παρά τη συντριπτική ήττα που υπέστη η χώρα κατά τη διάρκεια του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου, είχε ενταθεί την αμέσως, σχεδόν, μετά τη Συνθήκη Ειρήνης του Βουκουρεστίου χρονική περίοδο, και αφορούσε στην αμφισβήτηση της απόδοσης ορισμένων εδαφών στους νικητές του πολέμου. Σ' αυτά τα εδάφη περιλαμβάνονταν και η Ανατολική Μακεδονία. Είναι γνωστή η διπλωματική μάχη, που δόθηκε στη ρουμανική πρωτεύουσα για την Καβάλα παρά τις ρωσικές και αυстроουγγρικές, αντίθετες, αιτιάσεις.

Είναι γεγονός πως η Ανατολική Μακεδονία, από τη γεωγραφική της θέση και μόνο, κινδύνευε να καταστεί βορά των ιμπεριαλιστικών βλέψεων όχι μόνο των γειτνιαζόντων με αυτή κρατών αλλά και των σχεδιασμών των ανταγωνιστικών συμφερόντων των δύο αντίπαλων συνασπισμών ισχύος, που αντιπαρατέθηκαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, της Τριπλής Συνεννοήσεως και των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, των Δυνάμεων, οι οποίες προσπαθούσαν να κυριαρχήσουν στο παγκόσμιο στερέωμα. Επομένως, η γεωγραφική της θέση ήταν εκείνη, που προσδιόρισε την τύχη της στα τραγικά χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ιδιαίτερα στη χρονική περίοδο 1916-1918. Οι Driault και Lhéritier, στο κλασικό έργο τους, *Histoire Diplomatique de la Grèce de 1821 jusqu'à nos Jours*, που εκδόθηκε στο Παρίσι, το 1926, έχουν υποστηρίξει πως «οι περιστάσεις, εδώ και τρία χρόνια έχουν καταστήσει την Καβάλα το σύμβολο της ακεραιότητας του εθνικού εδάφους».² Ασπάζομενοι τη συγκεκριμένη θέση και διευρύνοντάς τη, θα λέγαμε πως όχι μόνο η Καβάλα αλλά και οι πόλεις της Δράμας και των Σερρών, όπως και ολόκληρη η περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας, στάθηκαν «το σύμβολο της ακεραιότητας του εθνικού εδάφους» και προσέλκυσαν το

---

¹ Υπουργείον Εξωτερικών, *Διπλωματικά Έγγραφα 1913-1917, Ελληνοσερβική Συνθήκη Συμμαχίας Εισβολή Γερμανοβουλγάρων εις Μακεδονίαν* (Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1917, 1920), έγγραφο αριθ. 42, 92-93.

² Édouard Driault και Michel Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, τόμ. 5 (Paris: Les presses Universitaires de France, 1926), 258.

ενδιαφέρον της Βουλγαρίας και των Δυνάμεων που συναπάρτιζαν τις δυο αντιμαχόμενες στον πόλεμο παρατάξεις, σε μια από τις οποίες εντάχθηκαν και οι ΗΠΑ, από τον Απρίλιο του 1917 και ύστερα.

Η διασκόπηση όλου του πλέγματος των διμερών ή πολυμερών διακρατικών σχέσεων σε όλες τις φάσεις του πολέμου, είναι αδύνατη λόγω της περιορισμένης έκτασης της αναφοράς μας. Για το λόγο αυτό, θα σταθούμε σε ορισμένα γεγονότα και, ιδίως, στο κεντρικό, στο ουσιώδες συμπέρασμα αυτών.

Πράγματι, στις διαβουλεύσεις, που λάμβαναν χώρα διαρκούντος του πολέμου, στα παρασκήνια της διεθνούς διπλωματίας η Ανατολική Μακεδονία κατείχε ιδιαίτερη θέση, μια και εξυπηρετούσε τις επεκτατικές προθέσεις και τους ανάλογους, ιμπεριαλιστικούς προγραμματισμούς των Δυνάμεων και των δυο συνασπισμών, που σχετίζονταν, όχι μόνο με τη Χερσόνησο του Αίμου, αλλά και με τη Μεσόγειο, την Εγγύς και τη Μέση Ανατολή. Αποτέλεσμα αυτού του ενδιαφέροντος υπήρξε και η εισβολή των γερμανοβουλγαρικών στρατευμάτων στο μακεδονικό έδαφος, η πτώση του οχυρού Ρούπελ³ την άνοιξη του 1916 και η κατοχή της Καβάλας, όπως και των άλλων πόλεων από τα ίδια στρατεύματα, τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς,⁴ κατοχή de facto, η οποία διήρκεσε ως το 1918.

Για τη βουλγαρική προέλαση εντός του ελληνικού εδάφους, εκείνες τις τραγικές μέρες του Αυγούστου, ο Γεώργιος Βεντήρης έχει σημειώσει τα εξής αξιομνημόνευτα:

³ Οι Δυνάμεις της Συνεννόησης αδυνατούσαν να πιστέψουν πως η ενέργεια αυτή δεν ήταν προϊόν «μυστικής συμφωνίας ανάμεσα στην Αθήνα και τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες». Georges Leon, *Greece and the Great Powers, 1914-1917* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1974), 361· Driault και Lhéritier, *Histoire*, 242. Επίσης, συνομιλία του Έλληνα αντιπροσώπου στο Παρίσι με το διευθυντή των πολιτικών υποθέσεων του Quai d'Orsay, ο οποίος δήλωνε πως η κοινή γνώμη θεωρούσε πως τα τελευταία γεγονότα ήταν «το αποτέλεσμα μιας συμφωνίας μεταξύ Ελλάδας και Κεντρικών Δυνάμεων», στο A. Frangulis, *La Grèce et la crise mondiale*, τόμ. 1 (Paris: Librairie Felix Alcan, 1926), 374-375.

⁴ Για την άλωση του Ρούπελ και την είσοδο των γερμανοβουλγαρικών στρατευμάτων στο μακεδονικό χώρο βλ. Υπουργείον Εξωτερικών, *Διπλωματικά Έγγραφα 1913-1917*, έγγραφο αρ. 155-174. Για την περίοδο από την άνοιξη του 1916 έως την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο βλ. Ιωάννης Παπαφλωράτος, *Η Ιστορία του Ελληνικού Στρατού (1833-1949)*, τόμ. 1 (Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2014), 423-483. Για μια συνοπτική και μεστή αναφορά στην Ελλάδα και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο βλ. Αντώνης Κλάνης, «Στο κλουβί της Ελλάδος της στενής μας κλεισμένοι». *Πολιτική και Διπλωματία της ελληνικής και εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923* (Αθήνα: Πεδίο, 2019), 269-294.

«Εις την Ανατολικήν Μακεδονίαν η βουλγαρική προέλασις είχε τον χαρακτήρα επιδρομής αγρίων στιφών. [...] Δηιυθύνοντο προς την Δράμαν διά να αποκλείσουν εντός αυτής τα ελληνικά στρατεύματα της 5^{ης} μεραρχίας. Θα κατήρχοντο έπειτα εις Καβάλαν».

Και όπως διαβεβαίωνε ο Χατζόπουλος, διοικητής του Δ' Σώματος Στρατού, σε επίσημη έκθεσή του, «ευθύς εξ αρχής» διαφάνηκε πως «επρόκειτο μάλλον περί καταλήψεως της Ανατολικής Μακεδονίας».⁵

Η επίσημη διαμαρτυρία του πρωθυπουργού Αλέξανδρου Ζαΐμη, στις 21 Αυγούστου, για τη βουλγαρική εισβολή, όπως και το ταυτόχρονο αίτημα διαμαρτυρίας προς τη Γερμανία για τα τεκταινόμενα, ώστε να του παράσχει διαβεβαιώσεις ότι ούτε τα δικά της στρατεύματα, ούτε τα βουλγαρικά θα καταλάμβαναν τις πόλεις των Σερρών, της Δράμας και της Καβάλας, δεν συνάντησαν παρά μόνο ανεκπλήρωτες διαβεβαιώσεις:

«[...] ούτε τα γερμανικά, ούτε τα βουλγαρικά στρατεύματα θα εισέλθουν εις τας πόλεις των Σερρών, της Δράμας και της Καβάλλας»,

ειδοποιούσε ο Μίρμπαχ το Ζαΐμη. Την προηγούμενη μέρα, ο Δούσμανης πληροφορούσε το Χατζόπουλο ότι οι πρέσβεις της Γερμανίας και

⁵ Για πληρέστερη θεωρητική θεμελίωση των όσων αφορούν στην κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας από τα γερμανοβουλγαρικά στρατεύματα, τον Αύγουστο του 1916 βλ. Αρετή Τούντα-Φεργάδη, «Η Καβάλα στα κρίσιμα χρόνια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 4 (1992): 221-234· Νικόλαος Ρουδομέτωφ, «Τα θλιβερά γεγονότα της παράδοσης της Καβάλας στους Γερμανο-Βουλγάρους τον Αύγουστο του 1916 και το ημερολόγιο του Καβαλιώτη υποδεκανέα Δημ. Τσανάκα», στο: *Η Καβάλα και τα Βαλκάνια, η Καβάλα και το Αιγαίο από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Νικόλαος Ρουδομέτωφ (επιμ.), Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανικών Ιστορικών Σπουδών, 15-18 Σεπτεμβρίου 2005, τόμ. 2 (Καβάλα: Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας, 2007), 283-334. Τις συνέπειες, που η γερμανοβουλγαρική εισβολή στο ελληνικό έδαφος είχε για τους πληθυσμούς των συγκεκριμένων περιοχών, όχι μόνο εκείνη την περίοδο αλλά και σ' όλη τη διάρκεια της κατοχής, ως την ήττα της Βουλγαρίας, τις περιγράφουν με δραματική ευκρίνεια σύγχρονοι των γεγονότων εκείνων αλλά και σημαντικοί ιστορικοί, με ένα από τα τελευταία πονήματα, του Ευάνθη Χατζηβασιλείου, να συνιστά μια αδιάσειστη μαρτυρία, στηριζόμενη σε πλήθος πηγών, πρωτογενών κυρίως, αλλά και δευτερογενών. Η πείνα, οι διωγμοί και οι εκτοπίσεις, η κάθε είδους παράβαση και η παραβίαση στοιχειωδών, ανθρωπίνων δικαιωμάτων, από την πλευρά των εισβολέων ήταν μια τραγική κατάσταση, η οποία διήρκεσε επί δύο χρόνια. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Βιώματα του Μακεδονικού ζητήματος. Δοξάτο Δράμας, 1912-1946* (Αθήνα: Πατάκης, 2014).

της Βουλγαρίας είχαν διαβεβαιώσει την ελληνική κυβέρνηση πως η «εδαφική ακεραιότητα του Βασιλείου και η Ελληνική κυριαρχία θα παραμείνουν απολύτως σεβασταί».

Οι ίδιες διαβεβαιώσεις έφταναν και από το Βερολίνο, απ' όπου ο πρεσβευτής, Νικόλαος Θεοτόκης, παρείχε στο ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών πρόσθετες, καθησυχαστικές πληροφορίες, από τις οποίες, ωστόσο, δεν έλειπαν και υπαινιγμοί, περί του αντιθέτου: ούτε τα βουλγαρικά, ούτε τα γερμανικά στρατεύματα θα εισέρχονταν στη Δράμα, στις Σέρρες ή στην Καβάλα. Συμπλήρωνε, όμως,

«Εάν η Αντάντ εγκατασταθεί εις τας πόλεις ταύτας, οι Σύμμαχοι (Γερμανοβούλγαροι) θα αναγκασθούν να τους εκδιώξουν και τότε θα εισέλθουν. Εκτός όμως του ενδεχομένου τούτου η ανωτάτη στρατιωτική διοίκησης δεν προτίθεται να τας καταλάβει (τας τρεις πόλεις)».

«Η εδαφική ακεραιότητα του Βασιλείου και η Ελληνική κυριαρχία», όμως, δεν έγιναν σεβαστές. Στις 29 Αυγούστου, το Δ' Σώμα Στρατού, εκδιωκόταν από την Ανατολική Μακεδονία και μεταφερόταν στο Γκέρλιτς, της Γερμανίας.⁶ Οι απεγνωσμένες εκκλήσεις του Χατζόπουλου προς την Αθήνα δεν είχαν εισακουστεί. Η απάντηση ήταν κατηγορηματική: «καθησυχάστε τον κόσμο, ο στόλος δεν πρόκειται να σταλεί».⁷

Η κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας από τα γερμανοβουλγαρικά στρατεύματα συνιστούσε μια εχθρική ενέργεια, με τραγικές διαστάσεις. Όπως ήταν επόμενο, επέσπευσε το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και οδήγησε στην εγκαθίδρυση της προσωρινής κυβέρνησης, στη Θεσσαλονίκη, υπό τον Ελευθέριο Βενιζέλο, την οποία παρουσίασε σε λόγο του στη Βουλή, το Νοέμβριο του 1917, ως «ηθικήν αντίστασιν του λαού» στην πολιτική του Κωνσταντίνου,⁸ ο οποίος είχε ταχθεί, από την αρχή του πολέμου, υπέρ της πολιτικής της ευμενούς ουδετερότητας της χώρας απέναντι στον πόλεμο, υιοθετώντας ακραιφνώς φιλογερμανική πολιτική. Οι δυο άνδρες εκπροσωπούσαν «δυο ηθικούς κόσμους αδιαλλάκτους», όπως υπογράμμιζε, ο Βενιζέλος σε επιστολή του προς το φίλο του και ιδιοκτήτη της εφημερίδας *Εμπρός*, Καλαποθάκη, στις

⁶ Γεράσιμος Αλεξάτος, *Οι Έλληνες του Γκαίρλιτς, 1916-1919* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδης, 2010).

⁷ Βεντήρης, *Η Ελλάδα*, 178.

⁸ Στέφανος Στεφάνου (επιμ), *Ελευθερίου Βενιζέλου, Τα Κείμενα, 1915-1920*, τόμ. 2 (Αθήνα: Λέσχη Φιλελευθέρων, 1982), 405-410, 408.

1/14 Φεβρουαρίου 1922, μετά την εκλογική ήττα, που υπέστη την 1^η Νοεμβρίου 1920.⁹

Η διαίρεση της χώρας, που σημειώθηκε με την προσωρινή κυβέρνηση, την οποία σχημάτισε ο Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη, με τη σύμπραξη του Παναγιώτη Δαγκλή και του Παύλου Κουντουριώτη, είχε ως αποτέλεσμα την περαιτέρω άμεση ανάμιξη των Δυνάμεων της Αντάντ στα εσωτερικά της πράγματα, επί τω τέλει της ενεργού συμμετοχής της στον Πόλεμο. Αν και πιεσμένες από την αδήριτη αναγκαιότητα για ενίσχυση των συμμαχικών στρατευμάτων, που δρούσαν στη Μακεδονία από το φθινόπωρο του 1915, υπό τις διαταγές του Μορίς Σαράγ, τον είχαν παρωθήσει στη δυναμική του ενέργεια, δεν αναγνώρισαν, επισήμως, το καθεστώς του σε στιγμή που στο ελληνικό πολιτικό τοπίο αλλά και στο πάτριο έδαφος παίζονταν άθλια παιγνίδια προπαγάνδας, κατασκοπείας, υψηλής διπλωματίας και υψηλής στρατηγικής. Έτσι, για την επίτευξη του στόχου τους, οι συγκεκριμένες Δυνάμεις μετέβησαν πλείστα όσα μέσα, στρατιωτικά, διπλωματικά, προπαγάνδας, κατασκοπείας, παραβίασης της εθνικής κυριαρχίας, παραβίασης του καθεστώτος της ευμενούς ουδετερότητας,¹⁰ υπό το οποίο τελούσε η χώρα, με αποκορύφωμα την εκδίωξη του Κωνσταντίνου από τον ελληνικό θρόνο, την παράτυπη και αντισυνταγματική ενθρόνιση του δευτερότου γιου του, Αλέξανδρου, την ανάληψη της εξουσίας από το Βενιζέλο και την επίσημη, πια, συμπαράταξη της χώρας στο στρατόπεδο της Αντάντ, που σήμανε και την επίσημη συμμετοχή της στο διεξαγόμενο

⁹ Δημήτρης Πόρτολος, «Γράμματα από την εξορία: Σκέψεις και ενέργειες του Βενιζέλου και των συνεργατών του μετά την εκλογική ήττα», στο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Θάνου Βερέμη και Οδυσσέα Δημητρακόπουλου (επιμ.) (Αθήνα: εκδόσεις Φιλιππότη, 1980), 653-700, 675, το παράθεμα.

¹⁰ Υπουργείον Εξωτερικών, *Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο* (=ΙΔΑΕΥΕ), Α/4/ΧΙ. Παπαβασιλείου προς Υπουργείον Ναυτικών, Έκθεσις πλου ημών από Πειραιώς εις Καστελλόριζον εις εκτέλεσιν της διαταγής του Υπουργείου, Αριθμός Εμπιστευτικού Πρωτοκόλλου 13, Ναύσταθμος, 19 Δεκεμβρίου 1915. Στις αρχές Δεκεμβρίου του 1915, ο αντιναύαρχος Moreau δήλωνε στον κυβερνήτη του Β. καταδρομικού Έλλη, Παπαβασιλείου, ο οποίος είχε μεταβεί στο γαλλικό καταδρομικό, Jeanne d'Arc, με σκοπό να διαμαρτυρηθεί για τη στρατιωτική κατάληψη του Καστελλόριζου, τα εξής, άκρως σημαντικά: «Θα σας ομιλήσω με πάσαν ειλικρίνειαν. Η απόκτησις του Καστελλόριζου και η εγκατάστασις γαλλικών αρχών μας ήτο αναγκαία διά πολεμικούς λόγους, διά την τελεσφόρον καταδίωξιν των υποβρυχίων, άτινα ευρίσκουσι καταφύγιον εις τας πλησίον ακτάς, πρέπει δε να είσθε βέβαιος ότι, η Γαλλία, ήτις μάχεται υπέρ του πολιτισμού και του δικαίου των εθνοτήτων, ότι θα συμπεριφερθή μετά δικαιοσύνης προς υμάς».

πόλεμο, μια και από το Νοέμβριο του 1916 η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης είχε κηρύξει τον πόλεμο στη Γερμανία και τη Βουλγαρία.¹¹

Την κατάσταση, που είχε οδηγήσει την Ελλάδα στο «χείλος της αβύσσου» και την ευθύνη, την οποία είχε γι' αυτή την «τραγική» κατάσταση ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, την περιέγραφε ο Ελευθέριος Βενιζέλος σε λόγο του, που εκφώνησε το Νοέμβριο του 1917, στο Δημαρχείο του Λονδίνου, παρουσία του Μπάλφουρ, του Τσώρτσιλ, του Κόρζον κ.ά., όπου ανέφερε, μεταξύ πολλών άλλων σημαντικών, και τα ακόλουθα:

«Η αλήθεια είναι ότι ο πρώην Βασιλεύς, καθώς απεδείχθη εκ των υστέρων, ήτο πράγματι ο εν Ελλάδι αντιπρόσωπος του Κάιζερ, θεωρών τον Συνταγματικόν Χάρτην του Βασιλείου του, όπως ο Κάιζερ εθεώρει τας συνθήκας, παληόχαρτα. Ηκολούθει πολιτικήν όχι απλώς φιλογερμανικήν, αλλά καθαρώς γερμανικήν, θυσιάζων όχι μόνον την Ελλάδα, αλλά και τα πολυτιμότερα και ζωτικότερα αυτής συμφέροντα. Τοιουτοτρόπως η θέσις της Ελλάδος κατέστη τραγική. [...] Πάσα αντίστασις [του λαού] θα κατέληγεν εις εμφύλιον πόλεμον και θα έδιδεν εις τον ήδη κινητοποιημένον βουλγαρικόν στρατόν την ευκαιρίαν να εισβάλη εις τε την Ανατολικήν και Δυτικήν Μακεδονίαν».¹²

Ο Κωνσταντίνος εγκατέλειπε την Ελλάδα και εγκαθίστατο στην Ελβετία,¹³ απ' όπου προσπάθησε να αναθερμάνει τις σχέσεις του με το

¹¹ Για την περίοδο από τον Αύγουστο του 1916 έως τον Ιούλιο του 1917 βλ. Areti Tounta-Fergadi, "Le point de vue de la presse grecque au sujet de l'établissement du gouvernement provisoire de Thessaloniki," *Balkan Studies* 51 (2016): 105-133, www.imxa.gr/publish/balkanstudies_en_index.htm. Γιάννης Μουρέλος, «Η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους Συμμάχους (Σεπτέμβριος 1916-Ιούνιος 1917)», *Μνήμων* 8 (1980-1982): 150-188.

¹² Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, *Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο*, Φάκ. 13-15, 1917, [Ομιλία Ελευθερίου Βενιζέλου, δίχως ημερομηνία]. Η τραγική αυτή κατάσταση είχε τις ρίζες της και στη διαφωνία του Βενιζέλου με τον Κωνσταντίνο, η οποία χρονολογείτο, κυρίως, από το Φεβρουάριο του 1915. Την αντίθεση των απόψεών του με τον άνακτα, ο Βενιζέλος τη χαρακτήριζε «απέραντον χάσμα» και θεωρούσε πως εκείνος και οι υποστηρικτές του αποδέχονταν «την ανατροπήν των αποτελεσμάτων, όσα ησφάλισαν εις ημάς οι δύο νικηφόροι βαλκανικοί μας πόλεμοι, ημείς δε [που υποστηρίζουμε] την εθνικήν και δημοκρατικήν [πολιτική], αρνούμεθα επιμόνως να υποταχθώμεν εις τοιαύτην καταστροφήν και να ανεχθώμεν την Βουλγαρικήν επικράτησιν». Επίσης βλ. Στεφάνου, *Τα Κείμενα*, 408.

¹³ Στην Ελβετία, χώρα ουδέτερη, πολλοί εξόριστοι είχαν βρει καταφύγιο στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, είχε δε καταστεί πεδίο κατασκοπείας και προπαγάνδας.

γυναικάδελφό του, Γουλιέλμο Β΄, στοχεύοντας στην επανάκτηση του θρόνου του, και όχι μόνο. Και αυτά συνέβαιναν στο εσωτερικό πολιτικό πεδίο, τα οποία, ωστόσο, είχαν σοβαρότατους αντικτύπους σ' εκείνο της εξωτερικής πολιτικής. Οι δύο συνασπισμοί Δυνάμεων συζητούσαν, ή καλύτερα «παζάρευαν», με τη Βουλγαρία για την κατακύρωση των εδαφών της Ανατολικής Μακεδονίας στην επικράτεια της. Δεν δίσταζαν, δηλαδή, να αφήνουν ανοιχτό το ενδεχόμενο ή και να δεσμεύονται για τη νομιμοποίηση της παράνομης κατοχής των εν λόγω περιοχών, η οποία υφίστατο από το καλοκαίρι του 1916.

Παρόλα αυτά, οι διαβουλεύσεις δεν ήταν εύκολες. Η εμπλοκή της Ελλάδας στον Πόλεμο, στο πλευρό της Αντάντ, επόμενο ήταν να δυσμενήσει τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες, οι οποίες έχαναν τον κύριο υποστηρικτή των θέσεών τους στη Βαλκανική Χερσόνησο, το βασιλιά Κωνσταντίνο. Την ίδια στιγμή, όταν ο Βενιζέλος προχώρησε στη διακοπή των διπλωματικών σχέσεων με τους αντίπαλους της Αντάντ, η Βουλγαρία, ανήσυχη κι εκείνη, απευθύνθηκε στο Βερολίνο, για να διακριβώσει το κατά πόσο ίσχυαν οι δεσμεύσεις του προς τον Κωνσταντίνο, ενώ, ταυτοχρόνως, πρότεινε γερμανοβουλγαρικά στρατεύματα να επιτεθούν και πάλι στη Μακεδονία, όπως είχαν πράξει και ένα χρόνο νωρίτερα. Ο Βούλγαρος πρωθυπουργός, Βασίλ Ραντοσλάβοφ, έχοντας διασφαλίσει, όπως πίστευε, τις περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας, έθετε θέμα Θεσσαλονίκης, το τοπωνύμιο της οποίας και μόνο, κατά τα λεγόμενά του, έβρισκε θετική απήχηση στη βουλγαρική κοινή γνώμη. Το Βερολίνο δεν απάντησε άμεσα: προσπάθησε να κερδίσει χρόνο, για να συνεννοηθεί με τη Βιέννη,¹⁴ ξεκαθάρισε, ωστόσο, πως δεν θα συμμετείχε σε άλλη, πιθανή στρατιωτική, επιθετική ενέργεια εναντίον της Μακεδονίας. Αυτό θα ήταν έργο του βουλγαρικού Επιτελείου.¹⁵

Η παραμονή του Κωνσταντίνου στην Ελβετία δε φαίνεται να ήταν απρόσκοπη. Μάλιστα, στο Λουγκάνο, ξέσπασαν και ταραχές με αποδέκτη τον ίδιο. Olivier Lahaie, *La guerre secrète en Suisse (1914-1918)*, τόμ. 2 (Saint-Denis: Connaissances et savoirs, 2017), 200.

¹⁴ Για τις σχέσεις των δύο Δυνάμεων, Γερμανίας–Αυστροουγγαρίας βλ. Gerard E. Silberstein, *The Trouble Alliance: German–Austrian Relations, 1914-1917* (Lexington: University Press of Kentucky, 1970). Επίσης, την εισήγηση του Στράτου Δορδανά, «Μεταξύ γερμανικής σφύρας και βουλγαρικού άκμονος: η Ανατολική Μακεδονία στους στρατηγικούς σχεδιασμούς των Κεντρικών Αυτοκρατοριών (1914-1918)», στο Συνέδριο της ΔΕΚΠΟΤΑ, 16-18 Νοεμβρίου 2018, Δράμα.

¹⁵ Για τις διπλωματικές διεργασίες της περιόδου 1916-1918 βλ. Leon, *Greece: Γεώργιος Λεονταρίτης, Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, 1917-1918* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2000), απ' όπου και κάποια παραθέματα Yannis Mourellos, *L'intervention de la Grèce dans la Grande Guerre, 1916-1917*

Την ίδια αμφίρροπη πολιτική, έναντι των βουλγαρικών αιτιάσεων, υιοθέτησε και η Βιέννη, ο υπουργός Εξωτερικών της οποίας, Ότοκαρ φον Τσέρνιν, πίστευε πως η δυναμική των γεγονότων της Αθήνας, του Ιουνίου 1917, δε συνιστούσε ικανή συνθήκη, που να τους επέτρεπε να άρουν τη στήριξή τους στον Κωνσταντίνο, ο οποίος είχε ήδη μεταβεί στην Ελβετία. Εξίσου ισχυρό ήταν και το επιχειρήμα του, πως ήταν καλύτερα να κηρύξει πρώτη η Αθήνα τον πόλεμο εναντίον των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, δεδομένου ότι τόσο η Αυστρία όσο και η Γερμανία, μην έχοντας αναγνωρίσει την προσωρινή κυβέρνηση του Βενιζέλου, θεωρούσαν πως δεν υφίστατο το καθεστώς του εμπολέμου ανάμεσα σ' αυτές και στην Ελλάδα. Η Βιέννη, όμως, είχε και έναν άλλο λόγο να τηρεί μια παρόμοια στάση, δοθέντος ότι η Θεσσαλονίκη αλλά και οι περιοχές που διεκδικούσε η Βουλγαρία, εντάσσονταν στη σφαίρα των άμεσων ενδιαφερόντων της.

Πάντως, οι στρατιωτικοί ηγέτες και των δύο Δυνάμεων της Τριπλής Συμμαχίας δεν υιοθέτησαν την πρόταση της Βουλγαρίας για επίθεση στη Μακεδονία, εφόσον ο Λούντεντορφ, θιασώτης της ιδέας της Μεγάλης Βουλγαρίας, εξαρτούσε πιθανή επίθεση στη Μακεδονία από τις γενικότερες εξελίξεις στα πεδία των μαχών. Το αίτημα των Βουλγάρων για επέκταση στη Θεσσαλονίκη δεν το απέρριπτε, όμως, δεν έπρεπε να υποκύψουν στις βουλγαρικές, επεκτατικές ροπές, παρά μόνο αν το επέτασσαν πολιτικοί λόγοι. Δεν ήταν αντίθετος στο να επιτραπεί στη Βουλγαρία η ελευθερία κινήσεων στην Ανατολική Μακεδονία, αλλά αυτή η ενέργεια να είναι σύμφυτη προς τα συμφέροντα της Γερμανίας στην περιοχή, όπως διευκρίνισε ο Γουλιέλμος ο Β΄, στον κόμη Φον Λέρσενερ, που εκπροσωπούσε το υπουργείο Στρατιωτικών στην Ανωτάτη Στρατιωτική Διοίκηση.

(Athènes: Institut Français d'Athènes, 1983)· Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Βασιλική ανταρσία. Έργα και ημέρες του βασιλέως Κωνσταντίνου κατά την εξορίαν του εις Ελβετίαν, 1916-1918* (Αθήναι: Καρδαμίτσας, 1975)· S. Cosmin, *Dossiers secrets de la Triple Entente: Grèce, 1914-1922* (Paris: Nouvelles Editions Latines, 1970)· Παύλος Πετρίδης, *Ξενική εξάρτηση και εθνική πολιτική, 1910-1918. Δίκαιο και πολιτική* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1981)· Dimitris Portolos, *Greek Foreign Policy from September 1916 to October 1918* (PhD diss., University of London, 1974)· Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τόμ. 2 (Αθήναι: Ίκαρος, 1970)· Διονύσης Χουρχούλης, «Το Μακεδονικό Μέτωπο στη στρατιωτική στρατηγική του Βερολίνου και της Βιέννης (1915-1918)» στο: *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων. Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά*. Πρακτικά Συμποσίου, 3-4 Οκτωβρίου 2016 (Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, ΙΜΧΑ και Ίδρυμα Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, 2017), 65-82, πρόσβαση 5 Απριλίου 2019, www.academia.edu/34674001/.

Στις συνεχιζόμενες πιέσεις της Σόφιας, το γερμανικό υπουργείο Εξωτερικών, όπου κυριαρχούσε ο υπουργός Εξωτερικών, Αρτούρ Τσίμερμαν, βρήκε ευκαιρία να αντιτάξει τις δικές του προτάσεις: αποδοχή του βουλγαρικού αιτήματος για επέκταση στην Ανατολική Μακεδονία, αλλά υποχώρηση της Βουλγαρίας στο ζήτημα της Θράκης, που σημαίνει επιστροφή της Δυτικής Θράκης στην Τουρκία και, συνάμα, απομάκρυνση της Βουλγαρίας από το θέμα της Βόρειας Δοβρουτσάς. Οι προτάσεις αυτές βρήκαν σύμφωνη και την Αυστρία, η οποία έθεσε και άλλον έναν όρο: να διακόψει η Σόφια τις διπλωματικές της σχέσεις με τις ΗΠΑ.

Διάφορα γεγονότα, ωστόσο, όπως η πρόταση του ειδικού στα ζητήματα της Βαλκανικής, Χέρμαν Βέντελ, διατυπωμένη σε άρθρο γερμανικής εφημερίδας για επίλυση του Μακεδονικού, με βάση τις διατάξεις της σερβοβουλγαρικής Συνθήκης Συμμαχίας του 1912, εξόργισαν τη Σόφια και ανέστειλαν τις σχετικές συζητήσεις. Τις μέρες εκείνες, του Ιουλίου 1917, η γερμανική Βουλή προχώρησε στην έγκριση ενός ψηφίσματος, που αφορούσε την ειρήνη και ανάμεσα σε άλλα ανέφερε πως:

«προσαρτήσεις εδαφών επιβεβλημένες με τη χρήση στρατιωτικής, πολιτικής, δημοσιονομικής ή οικονομικής βίας δεν συμβιβάζονται με την ειρήνη»,

κίνηση, όμως, η οποία δεν αντικατόπτριζε τις απόψεις της γερμανικής πολιτικής ηγεσίας. Ο Όμπερντορφ, ο οποίος είχε λάβει ενεργό μέρος στις διαβουλεύσεις, πρότεινε να μην τεθεί άμεσα θέμα Δοβρουτσάς, ούτε θέμα Θράκης, δεδομένου ότι και τα δύο αυτά ζητήματα δυναμίτιζαν τις ρουμανοβουλγαρικές και βουλγαροτουρκικές σχέσεις. Θα μπορούσαν να δώσουν νεφελώδεις υποσχέσεις για επαναχάραξη των συνόρων Τουρκίας–Βουλγαρίας, στην περιοχή της Θράκης, μια και η προοπτική απόδοσης στη Βουλγαρία της Ανατολικής Μακεδονίας δημιουργούσε ευνοϊκές προϋποθέσεις υλοποίησης αυτού του σχεδίου.¹⁶

Και ναι μεν η Γερμανία φαινόταν αποφασισμένη να ενδώσει στις βουλγαρικές απαιτήσεις για προσάρτηση της Ανατολικής Μακεδονίας στη Βουλγαρία, πλην όμως, η πολιτική και η στρατιωτική ηγεσία αλλά και η Βιέννη συνέκλιναν στο ότι δεν έπρεπε να καταστήσουν γνωστές τις προθέσεις τους στη Σόφια. Γι' αυτό, και ο Γερμανός πρεσβευτής στη βουλγαρική πρωτεύουσα, Όμπερντορφ, ενετάλη να ενημερώσει

¹⁶ Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα*, 118-123.

τον Ραντοσλάβοφ, επάνω σε κρίσιμα ζητήματα: οι σύμμαχοι της Βουλγαρίας δε βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση με την Ελλάδα, η Βουλγαρία δεν είχε ξεκαθαρίσει τη θέση της απέναντι στις ΗΠΑ και οι υποσχέσεις, που οι συνοδοιπόροι της στον πόλεμο είχαν δώσει στον Κωνσταντίνο είχαν «παραγραφεί», από τη στιγμή που η Ελλάδα είχε συμμετάσχει στον Πόλεμο, στο πλευρό της Αντάντ. Θα έπρεπε, δε, να παρουσιάσει σαν δική του τη θέση πως η χώρα του «δεν θα είχε αντίρρηση» στο να προχωρήσει η Βουλγαρία στην προσάρτηση των πόλεων της Καβάλας, της Δράμας και των Σερρών και γενικότερα της Ανατολικής Μακεδονίας, αλλά θα ήταν ευκαταίοι οι Βούλγαροι να συζητήσουν με τους Τούρκους αναφορικά με τη Θράκη.

Ο Ραντοσλάβοφ, ωστόσο, επέμενε στην ανάληψη περισσότερο σαφών εγγυήσεων, εκ μέρους των συμμάχων του, οι οποίοι αποφάσισαν να τις δώσουν, όταν διαφάνηκε η πιθανότητα συνεννόησης της Βουλγαρίας με τη Μεγάλη Βρετανία. Έτσι, στις 31 Ιουλίου, οι εντεταλμένοι πρεσβευτές των δύο συμμάχων στη βουλγαρική πρωτεύουσα, ενημέρωσαν το Βούλγαρο πρωθυπουργό πως οι χώρες τους δε θα έφερναν προσκόμματα στην προσάρτηση των περιοχών, που ήδη κατείχε *de facto* η χώρα του, στις οποίες συμπεριλαμβάνονταν και οι πόλεις της Δράμας, των Σερρών και της Καβάλας, αναγνώριζαν το καθεστώς του εμπολέμου Ελλάδας–Βουλγαρίας, μια και οι στρατοί τους πολεμούσαν, αλλά οι ίδιες δεν βρίσκονταν στην ίδια κατάσταση· δεν έθιζαν καν θέμα Θράκης και Δοβρουτσάς, ενώ το ζήτημα των σχέσεων ΗΠΑ–Βουλγαρίας, εξετάστηκε ακροθιγώς.

Κάποιες συζητήσεις, που διαμείφθηκαν το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα, ως προς τη μελλοντική τύχη της Θεσσαλονίκης, δεν κατέληξαν σ' ένα απτό αποτέλεσμα, δεδομένου ότι η συγκεκριμένη πόλη δεν περιλαμβανόταν στο άρθρο 3 της συνθήκης συμμαχίας, βάσει της οποίας η Βουλγαρία προσχώρησε στο στρατόπεδο των Κεντρικών Δυνάμεων, άρθρο, το οποίο διαλάμβανε τον όρο πως οι απαιτήσεις της Σόφιας θα ικανοποιούνταν μόνο ως προς τις περιοχές που ήδη κατείχε. Η μυστική συνθήκη συμμαχίας, ανάμεσα στη Βουλγαρία και τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες, είχε υπογραφεί στις 6 Σεπτεμβρίου 1915.

Από την ως άνω ανασκόπηση των συνομιλιών που διαμείβονταν, ανάμεσα στο Ραντοσλάβοφ και αξιωματούχους των δύο κύριων Δυνάμεων των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, καθίσταται προφανές πως, κυρίως, η Γερμανία δε φαινόταν να διστάζει στην αναγνώριση της *de jure* κυριαρχίας της Βουλγαρίας στις συγκεκριμένες περιοχές της Ανατολι-

κής Μακεδονίας. Μάλιστα, όπως μας διαβεβαιώνει ο Γεώργιος Λεονταρίτης, ο Ρίχαρντ φον Κίλμαν, που διαδέχθηκε τον Τσίμερμαν στο γερμανικό υπουργείο Εξωτερικών,

«θεωρούσε τη Βουλγαρία προπύργιο απαραίτητο για τη μελλοντική θέση της Γερμανίας στα Βαλκάνια και την Ανατολή και παρέμεινε αταλάντευτος στη φιλοβουλγαρική πολιτική του καθ' όλη τη θητεία του»,¹⁷

ως τον Ιούλιο του 1918.

Την ίδια περίοδο, που εξελίσσονταν οι περιγραφόμενες διαπραγματεύσεις, στα παρασκήνια της ευρωπαϊκής διπλωματίας, ο Κωνσταντίνος προσπαθούσε να επανασυσφίξει τις σχέσεις του με το Γουλιέλμο. Οι απόψεις και θέσεις του έκπτωτου βασιλιά, σχετικά με την ουδετερότητα της Ελλάδας απέναντι στον Πόλεμο, παρέμεναν αμετακίνητα ίδιες, όπως και στην αρχή του Πολέμου. Στην εξορία, ο Κωνσταντίνος είχε συμπαραστάτες και συνοδοιπόρους το Νικόλαο Θεοτόκη, το Γεώργιο Στρέιτ, αλλά και τον Εμμανουήλ Υψηλάντη. Ας υπενθυμισθεί πως ο Νικόλαος Θεοτόκης, υπουργός Στρατιωτικών στις κυβερνήσεις Δημητρίου Γούναρη και Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη, ήταν ένας από τους έξι θεωρηθέντες ως υπεύθυνους της μικρασιατικής τραγωδίας, οι οποίοι εκτελέστηκαν, ύστερα από συνοπτικές διαδικασίες, αμέσως μετά την έκδοση της απόφασης του εκτάκτου στρατοδικείου, στις 15/28 Νοεμβρίου του 1922. Αν, ωστόσο, λάβουμε υπ' όψιν το γεγονός πως τα προβλήματα υγείας, που ο βασιλιάς αντιμετώπιζε από το 1915, είχαν ενταθεί εκείνη την περίοδο, τότε θα πρέπει να αναφερόμαστε στο περιβάλλον του Κωνσταντίνου, που φαίνεται να είχε αναλάβει τις συζητήσεις με Γερμανούς και Αυστριακούς αξιωματούχους.¹⁸

Επομένως, δεν πρέπει να ξενίζει το γεγονός πως ο Στρέιτ, σε υπόμνημά του, προς το Μιχαέλς, εξέθετε τα γεγονότα που είχαν εξελιχθεί στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια και τα παρουσίαζε με τέτοιο τρόπο, ώστε να καταδείξει την υποστηρικτική στάση του Κωνσταντίνου απέναντι στη Γερμανία. Ακόμα και τη φυγή του από την Ελλάδα, την αποπομπή από το θρόνο του, την εμφάνιζε ως «επιθυμία του να παρατείνει

¹⁷ Λεονταρίτης, *ό.π.*, 122-127· Wolfgang-Uwe Fridrish, “Bulgarian–Turkish relations in summer of 1915,” ojs.lib.uom.gr/index.php/BalkanStudies/article/view/1419/1441, 374.

¹⁸ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *Τα γράμματα στην Πάολα. Τι μας λένε για τον Κωνσταντίνο Α΄* (Αθήνα: Πατάκης, 2018), 117-131.

την ουδετερότητα» της χώρας του απέναντι στον Πόλεμο. Το Βερολίνο, έχοντας δεσμευτεί απέναντι στη Βουλγαρία για την αναγνώριση της κυριαρχίας της στις περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας, αδυνατούσε να δώσει οποιαδήποτε υπόσχεση στον έκπτωτο βασιλιά για την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας, που θα του εξασφάλιζε την ανάκτηση του θρόνου του. Δυναστικοί δε λόγοι, αφορώντες το βασιλικό οίκο της Βουλγαρίας, συνιστούσαν για τη γερμανική κυβέρνηση τροχοπέδη, η οποία την οδηγούσε στην υιοθέτηση μιας δυσδιάκριτης πολιτικής, που ισορροπούσε ανάμεσα στις «υπεκφυγές», τις «επιφυλάξεις» και τις «αναβολές».

Στο ίδιο επίπεδο κινείται και το μνημόνιο, το οποίο συνέταξε ο έμπιστος του Κωνσταντίνου, Εμμανουήλ Υψηλάντης, και απέβλεπε στο να εκθέσει στις Κεντρικές Δυνάμεις την κατάσταση στην Ελλάδα, όπως είχε διαμορφωθεί και να προσδιορίσει το μέλλον του βασιλιά. Ανάμεσα στα πολύ σημαντικά, που ανέφερε ο Υψηλάντης στην έκθεσή του, υποστήριζε πως η εκδίωξη του Κωνσταντίνου από τον ελληνικό θρόνο και η έλευση του Βενιζέλου στην Αθήνα από τη Θεσσαλονίκη, συνιστούσαν πολιτικές κινήσεις υψίστης σπουδαιότητας. Απέβλεπαν στην ενεργό συμμετοχή της Ελλάδας στον Πόλεμο, συνεργαζόμενης με την Αντάντ, γεγονός που αντέβαινε στις επιθυμίες της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού. Επομένως, έπρεπε να παρεμποδιστεί η έξοδος της Ελλάδας στον Πόλεμο. Προς τούτο, είχε δοθεί οδηγία στον Αλέξανδρο να δημιουργήσει προσκόμματα τέτοια, ικανά να αποτρέψουν την κήρυξη πολέμου και να αρνηθεί να προχωρήσει σε έγκριση της επιστράτευσης. Γενικότερα, περιγραφόταν ένα σχέδιο, η εφαρμογή του οποίου θα είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την «πτώση της βενιζελικής κυριαρχίας και [την] ανάκληση του βασιλιά».¹⁹

Παράλληλα, ο Κωνσταντίνος κατέστρωνε τα σχέδιά του. Ο συνοδοιπόρος του, ο Νικόλαος Θεοτόκης, με την ευκαιρία ενός αιτήματος, που διατύπωναν οι αυστροουγγρικές στρατιωτικές αρχές και αφορούσε στην παροχή πληροφοριών για την κατάσταση, στην οποία βρισκόταν ο ελληνικός στρατός, απευθύνθηκε στην Βιλχελμστράσε, υποβάλλοντας έγγραφο, όπου εξέθετε την πολιτική που σκόπευε να εφαρμόσει ο άνακτας, καθώς και το σχέδιο δράσης, στο οποίο περιγράφονταν οι στόχοι του: επίθεση γερμανοβουλγαρικών στρατευμάτων κατά της Ελλάδας, ώστε να εξαναγκασθούν οι Σύμμαχοι να την εγκαταλείψουν, αποπομπή του Βενιζέλου και επαναφορά της πρότερης, «νόμιμης», πολιτικής κατάστασης. Στην εφαρμογή του σχεδίου, στο εσωτερικό πολιτικό τοπίο της Ελλάδας, θα συνεργάζονταν με το βασιλιά, Αλέξανδρο,

¹⁹ Πετρίδης, *Ξενική Εξάρτηση*, 406-408.

ο οποίος θα έπρεπε να ωθήσει τα πράγματα σε τέτοιο σημείο τριβής, ώστε Βενιζέλος και Σύμμαχοι, να εξαναγκαστούν να τον οδηγήσουν στην παραίτηση, με αποτέλεσμα να ξεσπάσει λαϊκή εξέγερση. Μια παρόμοια λαϊκή εξέγερση στην Παλαιά Ελλάδα θα έφερνε τον Σαράιγ στη δύσκολη θέση να αποσπάσει δυνάμεις από τη Μακεδονία και τότε οι Κεντρικές Αυτοκρατορίες θα οργάνωναν επίθεση κατά της βενιζελικής Ελλάδας, διακηρύττοντας πως προσέρχονταν ως «απελευθερωτές», ώστε να επαναφέρουν τη «νόμιμη τάξη», να συνεχίσει η χώρα να τελεί υπό το καθεστώς της ευμενούς ουδετερότητας και να διαφυλάττεται η εδαφική της ακεραιότητα.²⁰

Στους σχεδιασμούς του έκπτωτου Κωνσταντίνου και των υποστηρικτών του περιλαμβανόταν και η επιθυμία επανάκτησης της επικοινωνίας με στελέχη της στρατιωτικής ηγεσίας της Ελλάδας, συγκεκριμένα με το στρατηγό Αναστάσιο Παπούλα, αλλά και με άτομα, που συνέχιζαν να πρόσκεινται στο βασιλιά. Για την πραγμάτωση αυτού του σχεδίου, ο Κωνσταντίνος ζήτησε να μεταβεί στο Σεν Μορίτζ, ώστε να έρθει σε επαφή με το συνταγματάρχη Χατζόπουλο, που ήταν διοικητής του Δ' Σώματος Στρατού, το οποίο, ως γνωστόν, είχε μεταφερθεί στο Γκέρλιτς από τα τέλη Αυγούστου του 1916. Ορισμένοι αξιωματικοί του εν λόγω Σώματος, οι οποίοι ήταν εγνωσμένων φρονημάτων, θα μετέβαιναν στην Ελλάδα, ούτως ώστε να επηρεάσουν τον Αλέξανδρο, να ασκήσουν προπαγάνδα στο στρατό εναντίον του Βενιζέλου και να προσκομίσουν, επιστρέφοντας, πληροφορίες αναφορικά με την κατάσταση, που επικρατούσε στη χώρα.

Ιδιαίτερης προσοχής χρήζει το γεγονός πως ο Κωνσταντίνος, σύμφωνα με ασφαλείς πληροφορίες, συνομίλησε με τον Ερνστ Γεκ, γνωστό δημοσιογράφο της Γερμανίας, θιασώτη της σύμπλευσης της χώρας

---

²⁰ Ας διευκρινισθεί, πως τη χρονική περίοδο Δεκεμβρίου 1916-Ιανουαρίου 1917, την εποχή δηλ. που ο Βενιζέλος ήταν στη Θεσσαλονίκη, οι άνθρωποι του Κωνσταντίνου απηύθυναν εκκλήσεις προς το Γερμανό αυτοκράτορα, με σκοπό να τον πείσουν για μια γερμανοβουλγαρική και ελληνική επίθεση, στρεφόμενη κατά των Δυνάμεων της Αντάντ, που βρίσκονταν στη Βόρεια Ελλάδα, από το φθινόπωρο του 1915. Τούτο, αποδεικνύεται από έγγραφα, δημοσιευμένα στην έκδοση του υπουργείου Εξωτερικών, του 1917, 1920, των οποίων η αυθεντικότητα είναι αδιαμφισβήτητη. Για τη σχετική συζήτηση, Γιάννης Γιανουλόπουλος, *“Η ευγενής μας τύφλωσις...”*. *Εξωτερική Πολιτική και «Εθνικά Θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 1999), 227-229, υποσ. 3. Πολλά, ωστόσο, έγγραφα, τα οποία αποδείκνυαν τις μυστικές συνομιλίες του Κωνσταντίνου με Γερμανούς επιτελείς, ο αριθμός των οποίων είναι «απροσδιόριστος», είχαν καταστραφεί από τον Ιωάννη Μεταξά και το Βίκτωρα Δούσημανη, τον Αύγουστο του 1916, λίγο πριν την αποπομπή τους από το Γενικό Επιτελείο. Leon, *Greece*, 383, υποσ. 65· Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915: Ο Εθνικός Διχασμός* (Αθήνα: Πατάκης, 2016), 90-91.

του με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και, γενικότερα, της αύξησης της επιρροής της στην Ανατολή, στον οποίο εμπιστεύτηκε πως, μετά τον πόλεμο, είχε πρόθεση να επιστρέψει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τα νησιά εκείνα του Αιγαίου Πελάγους, που βρίσκονταν πλησίον των Στενών του Βοσπόρου και των Δαρδανελίων. Όμως, η Γερμανία, από τον Αύγουστο του 1914, εποχή που προσπαθούσε να προσελκύσει την Τουρκία στο πλευρό της, της είχε υποσχεθεί πως θα έβλεπε ευμενώς την πιθανότητα να της «εκχωρήσει» ορισμένα νησιά του Αιγαίου.²¹

Όλα αυτά τα σχέδια του Κωνσταντίνου δεν έγιναν δεκτά από το γερμανικό υπουργείο Εξωτερικών, ο δε Κίλμαν, ενστερνιζόμενος τις πολιτικές παραμέτρους του θέματος, ήταν αντίθετος στην πρόταση για επιθετική ενέργεια εναντίον της Ελλάδας, δεδομένου ότι η χώρα του είχε ήδη δεσμευτεί απέναντι στη Βουλγαρία, αναγνωρίζοντας την προσάρτηση της Ανατολικής Μακεδονίας, η δε επαναφορά του τέως βασιλιά, στο θρόνο του, θα αντέβαινε προς τη δέσμευση αυτή, μια και εκ των πραγμάτων θα ακύρωνε τον εδαφικό ακρωτηριασμό της Ελλάδας. Ωστόσο, αυτή, η πολιτική πλευρά του ζητήματος δεν έπρεπε να αποκαλυφθεί, παρά μόνο να γίνει επίκληση στρατιωτικών λόγων. Την ίδια γνώμη είχε και ο Λούντεντορφ, ο οποίος πίστευε πως επίθεση κατά της Ελλάδας θα αντιστρατευόταν τους γερμανικούς στρατιωτικούς και γεωπολιτικούς σχεδιασμούς.

Είναι προφανές πως η γερμανική ηγεσία, πολιτική και στρατιωτική, αντέκρουσε τις προτάσεις του βασιλιά και των περί αυτόν και προωθούσε δυσδιάκριτη και αμφίθυμη πολιτική. Ο Κωνσταντίνος, όμως, συνέχιζε να πιέζει το Γουλιέλμο, διευκρινίζοντάς του, μάλιστα, πως «μόνο με τρομοκρατία θα κατόρθωνε αυτό το γουρουνί [ο Βενιζέλος] να διατηρήσει τη θέση του». Το θέμα της επίθεσης κατά της βενιζελικής Ελλάδας δεν έκλεινε και το ζήτημα της αποκατάστασης της επικοινωνίας του Κωνσταντίνου με τους εν Ελλάδι φιλοβασιλικούς άρχισε να υλοποιείται, εν μέρει. Ωστόσο, οι εξελίξεις στην επαναστατημένη Ρωσία, από τα τέλη του 1917, όταν οι εκπρόσωποι του μπολσεβικικού καθεστώτος υπέγραψαν ανακωχή με τη Γερμανία και ορισμένοι πίστευαν σε επερχόμενη κατάρρευση του δυτικού μετώπου, ο Κάιζερ άρχισε να βλέπει με ευνοϊκή διάθεση την επίθεση κατά της βενιζελικής Ελλάδας, στην οποία ο Κίλμαν συνέχιζε να αντιτίθεται, όπως άλλωστε και ο Λούντεντορφ, στους λόγους άρνησης των οποίων εντασσόταν, εκτός των

---

²¹ Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα*, 127-131· Χουρχούλης, «Το Μακεδονικό Μέτωπο», 73, υποσ. 37.

πολλών άλλων, και η αδυναμία της Γερμανίας να αναλάβει τον επισιτισμό του ελληνικού λαού, ο οποίος λιμοκτονούσε.²²

Δεν είχαν άδικο οι Γερμανοί να φοβούνται το επισιτιστικό πρόβλημα της Ελλάδας. Μια αναδρομή σε προηγούμενους χρόνους θα καταδείξει την τραγική αλήθεια αυτού του γεγονότος. Ας σημειωθεί, παρεκκλίνοντας από την ιστορική συνέχεια, πως από το Μάρτιο του 1917, ο πρέσβης της Ελλάδας στη Σόφια, Ναούμ, απευθυνόμενος στον υπουργό Εξωτερικών, Ζαλοκώστα, επισήμαινε πως η κατάσταση στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας είχε εκτραχυνθεί στο έπακρο.

«Τελευταίως όμως, και δη από ενός μηνός και εντεύθεν», σημείωνε, «η κρίσις επεξετάθη καθ' άπασαν την Ανατολικήν Μακεδονίαν, αθρόοι δε θάνατοι εξ ασιτίας εσημειώθησαν ου μόνον εις την Καβάλλαν, αλλά και εν Δράμα και Σέρραις, αναμφισβητήτως δε η ίδια κατάσταση θα επικρατή και εν τοις διαφόροις χωρίοις, εν οίς η κατάσταση παραμένη άγνωστος [...]».²³

Νεότερες έρευνες, όπως προείπαμε, έχουν καταδείξει και επιβεβαιώσει πως η κακομεταχείριση των κατοίκων της Ανατολικής Μακεδονίας από το στρατό κατοχής, κακομεταχείριση, που μεταφραζόταν σε βασανισμούς, βιασμούς, βίαιες μετακινήσεις στη Βουλγαρία, ώστε να διαθέτει η οικονομία της φθηνό, εργατικό δυναμικό, η στέρηση τροφής και η στέρηση στοιχειωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων ήταν ένα φαινόμενο, που διήρκεσε καθ' όλη την ταραγμένη περίοδο του 1916-1918.

Εξάλλου, είναι χαρακτηριστικό πως σε συνέντευξη Τύπου, που έδωσε σε δημοσιογράφους και σε εκπροσώπους του υπουργείου Πολέμου, ο Γάλλος πρωθυπουργός, Ζορζ Κλεμανσό, αμέσως μετά την υπογραφή της Ανακωχής της Rethondes (11 Νοεμβρίου 1918), εξήγησε πως οι Γερμανοί επέμεναν, κυρίως, στο πρόβλημα του επισιτισμού, δεδομένου ότι τόσο ο γερμανικός όσο και ο αυστριακός λαός, αντιμετώπιζαν το φάσμα της πείνας.²⁴

²² Λεονταρίτης, *ό.π.*, 131-133, 136-137.

²³ Υπουργείον Εξωτερικών, *Διπλωματικά έγγραφα, 1913-1917*, έγγραφο αρ. 211, 248-249.

²⁴ *L'Humanité*, 12 novembre 1918. Για λεπτομέρειες βλ. Αρετή Τούντα-Φεργάδη, «Η Ανακωχή της Γερμανίας (11 Νοεμβρίου 1918): η αρχή του τέλους ή το τέλος μιας αρχής;», clioturbata.com/82/german_armistice_1918/. Για μια συνοπτική αναφορά στις τραγικές συνθήκες, υπό τις οποίες βίωσε ο γερμανικός λαός, βλ. Ian Kershaw, *Χίτλερ 1889-1936. Υβρις*, τόμ. 1 (Αθήνα: Scripta), 121-123.

Οι ανθρώπινες, όμως, τραγωδίες δεν άγγιζαν και δεν αγγίζουν την πολιτική. Γι' αυτό και ο Κάιζερ δεν εγκατέλειπε τα οράματά του, τα συναφή με την επέκταση της γερμανικής επιρροής στην Εγγύς Ανατολή, τη δε Ελλάδα την ενέτασσε σ' αυτούς τους σχεδιασμούς. Για την ώρα, όμως, οι συζητήσεις, που διεξάγονταν στο Μπρεστ-Λιτόφσκ και στο Βουκουρέστι, με τη Σοβιετική Ρωσία και τη Ρουμανία, δεν επέτρεπαν περαιτέρω διαπραγματεύσεις, πολύ περισσότερο, αποφάσεις αναφορικά με το ζήτημα της Ελλάδας. Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός πως ο Κάιζερ σκεφτόταν να ενισχύσει την Ελλάδα τόσο στο στρατιωτικό όσο και στον οικονομικό τομέα, παίρνοντας ως αντάλλαγμα γι' αυτή την εκδούλευση την εκμίσθωση του λιμανιού της Σούδας, στην Κρήτη, ούτως ώστε να το χρησιμοποιήσει ως ναυτική βάση. Δηλαδή, κάτι ανάλογο με εκείνο που υλοποίησε η Αμερική την ψυχροπολεμική περίοδο, εγκαθιστώντας στη Σούδα ναυτική βάση.

Το ίδιο αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός πως οι απόψεις του Γουλιέλμου, του Κωνσταντίνου και του Στρέιτ, συνέκλιναν, από ένα σημείο και μετά και ατένιζαν, και οι τρεις, από την ίδια οπτική γωνία τις ελληνογερμανικές σχέσεις. Συγκεκριμένα, ο Στρέιτ, τον Ιανουάριο του 1918, είχε συνομιλήσει με το Ρέσλερ, ο οποίος εκπροσωπούσε την Εθνική Τράπεζα της Γερμανίας, στην Ελβετία, τονίζοντας τη φιλογερμανική πολιτική της Ελλάδας και υπογραμμίζοντας πως η Γερμανία θα επωφελείτο, αν τη συνέδραμε στην οικονομική της ανάταξη και θα ήταν διπλά ωφελημένη από το γεγονός πως και ολόκληρος ο ελληνισμός της Μεσογείου θα συνεργαζόταν γι' αυτή την οικονομική εξυγίανση. Οι τομείς, στους οποίους μπορούσε να επενδύσει η Γερμανία, ήταν η κατασκευή σιδηροδρόμων, η εμπορική ναυτιλία, η γεωργία, η παραγωγή υδροηλεκτρικής ενέργειας, η βιομηχανία, η οποία θα έβρισκε πρόσφορο έδαφος λόγω του φθηνού εργατικού δυναμικού. Επιπλέον, τα κεφάλαιά της δε θα κινδύνευαν, διότι θα υπάγονταν υπό το Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο και θα ήταν ασφαλή, μια και θα εφαρμοζόταν η «παραδοσιακή ελληνική μέθοδος της επιβολής νέων φόρων και δασμών», όπως επισημαίνει ο Γεώργιος Λεονταρίτης, ο οποίος καταλήγει:

«Με λίγα λόγια, ο Στρέιτ και ο Κωνσταντίνος προσέφεραν την οικονομική ενσωμάτωση της Ελλάδας στο πρόγραμμα της Γερμανίας προκειμένου για την κεντρική Ευρώπη, στο πλαίσιο του οποίου η χώρα θα χρησίμευε και ως ενδιάμεσος κρίκος για τον έλεγχο της Εγγύς Ανατολής».²⁵

²⁵ Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα*, 139-141.

Ωστόσο, τα οράματα του Στρέιτ και του Κωνσταντίνου έρχονταν σε ευθεία αναντιστοιχία με το δόγμα και τους σχεδιασμούς του Κίλμαν, ο οποίος ασχολείτο, εκείνη την περίοδο με το ζήτημα της Ρουμανίας και θεωρούσε πως τόσο η συγκεκριμένη χώρα όσο και η Βουλγαρία και Τουρκία έπρεπε να βρίσκονται υπό τη γερμανική μπότα, ώστε, αν χρειαζόταν, η Γερμανία να μπορεί να τις χρησιμοποιεί για την υλοποίηση των εκάστοτε συμφερόντων της. Η Ελλάδα, κατά τον Κίλμαν, ήταν ένας δύσκολος εταίρος, λόγω των οικονομικών της σχέσεων με τη Μεγάλη Βρετανία, καθώς και της τρωτής, γεωγραφικής της θέσης.

Οι σχεδιασμοί, όμως, του Κωνσταντίνου και του Στρέιτ, έβρισκαν πρόθυμο υποστηρικτή το Γερμανό αυτοκράτορα, ο οποίος δε δίσταζε να τους γνωστοποιήσει τις προθέσεις του. Οι απαιτήσεις, ωστόσο, του βασιλιά ήταν υπερβολικές, δεδομένου ότι ζητούσε η Γερμανία να εντάξει στους πολεμικούς της στόχους «την αποκατάστασή του στον θρόνο».²⁶ Η άποψη αυτή ενισχύεται και από μαρτυρία, σύμφωνα με την οποία το

«σπουδαιότερον [...] πάντων είναι, ότι ο Κωνσταντίνος, εκ της εξορίας του, απέστειλεν εις Ελλάδα πρόσωπα εμπιστοσύνης του δια να υπονομεύσουν τον πολεμικόν αγώνα αυτής εις το Μακεδονικόν μέτωπον προς απελευθέρωσιν της Μακεδονίας από τους Βουλγάρους».²⁷

Οι πιέσεις του Κωνσταντίνου και του περιβάλλοντός του προς το Βερολίνο, κυρίως, για αποδοχή των σχεδίων του, συνεχίστηκαν παρά την αντίθετη θέση του γερμανικού υπουργείου Εξωτερικών και της Ανωτάτης Στρατιωτικής Διοίκησης, με μόνη την υποστήριξη του Γουλιέλμου από ένα σημείο και μετά, του οποίου η στήριξη προς τον Έλληνα άνακτα μεταφράστηκε, τελικώς, στην παροχή οικονομικής βοήθειας, ύψους δύο εκατομμυρίων μάρκων, με σκοπό να συνδράμει τη βασιλική προπαγάνδα στο εσωτερικό πολιτικό και στρατιωτικό πεδίο της Ελλάδας, αλλά και στο εξωτερικό.²⁸ Την ίδια περίοδο, όμως, η ήττα

---

²⁶ Ο.π., 142, 144, 147-149.

²⁷ Σαράντος Καργάκος, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία (1919-1922). Από το έπος στην τραγωδία, Μέρος Α'* (Αθήνα: Real Media, 2013), 99. Το απόσπασμα από την εφημερίδα *Εστία*, όπου δημοσιεύεται επιστολή του Α. Ζολώτα, «Ο ιστορικός διχασμός», 5/10/2005.

²⁸ Την παροχή δανείου στον άνακτα δημοσίευε και η *Journal de Genève*, πληροφορία που αναδημοσιεύταν από την εφημερίδα *La Presse*, του Παρισιού, όπου αναγραφό-

των γερμανοβουλγαρικών στρατευμάτων στο Μακεδονικό Μέτωπο από τα συμμαχικά στρατεύματα, γεγονός υψίστης στρατιωτικής και πολιτικής σημασίας, που άνοιξε το δρόμο για ορισμένες από τις ανακωχές, οι οποίες ακολούθησαν και σηματοδότησαν τη λήξη του πολέμου στα πεδία των μαχών, σήμανε και το τέλος των όποιων ψευδαισθήσεων του έκπτωτου Κωνσταντίνου.

Αξίζει να σημειώσουμε πως η στάση του Κωνσταντίνου, την περίοδο του Εθνικού Διχασμού, έγινε αντικείμενο σοβαρών καταγγελιών και στη διάρκεια της Δίκης των Έξι, η οποία «είχε εξαρχής και τον χαρακτήρα μίας εξόφλησης λογαριασμών για προγενέστερες φάσεις του εμφυλίου πολέμου».²⁹ Επομένως, είναι προφανές πως στο πρόβλημα που ανέκυψε τότε, το Νοέμβριο του 1922, βάρυνε πολύ και η πολιτική, που προσπάθησε να ασκήσει από την εξορία της Ελβετίας, αποβλέποντας, πρωτίστως, στην επανάκτηση του χαμένου θρόνου του και του βασιλικού του γοήτρου, αλλά, κατ' επέκταση, και στην υστεροφημία του, γιατί περί αυτού επρόκειτο, συνεργαζόμενος με τις Δυνάμεις των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, με εκπροσώπους των οποίων και, ιδίως, με το Γερμανό αυτοκράτορα, συζητούσε ακόμα και την εισβολή στην Ελλάδα, στη Μακεδονία, για να ανατρέψει το Βενιζέλο. Η ήττα του κόμματος των Φιλελευθέρων, στις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920, οδήγησε στο δημοψήφισμα, της 22^{ας} Νοεμβρίου, και είχε ως συνέπεια την εσπευσμένη πρόσκληση του Κωνσταντίνου για την παλινόρθωσή του στο θρόνο, γεγονός το οποίο εξόργισε τη Γαλλία και τη Βρετανία, που τον είχαν αποπέμψει το 1917. Η αντίθεση των Δυνάμεων, συμπεριλαμβανομένης και της Ιταλίας, εκφράστηκε με τις δύο διακοινώσεις, που απηύθυναν προς την ελληνική κυβέρνηση, στις 20 και στις 25 Νοεμβρίου, με τις οποίες δήλωναν την καθολική αντίθεσή τους στην επιστροφή του Κωνσταντίνου στην Ελλάδα, επειδή είχε επιδοθεί σε εχθρικές πράξεις και ενημέρωναν πως η σχεδιαζόμενη επιστροφή του θα είχε ως επακόλουθο το τέλος οιασδήποτε οικονομικής ενίσχυσης της Ελλάδας. Δύο χρόνια αργότερα, ο Κωνσταντίνος Ρέντης, που παρίστατο στην πολύκροτη Δίκη των Έξι, ως μάρτυς κατηγορίας, απαντώντας σε ερώτηση του προέδρου αν γνώριζε εχθρικές πράξεις του βασιλιά, οι οποίες δικαιολογούσαν την επίδοση της διακοίνωσης των Δυνάμεων, αναφέρθηκε στα γεγονότα του 1916-1917, υπογραμμίζοντας:

ταν ότι ο Κάιζερ άνοιξε σε μια τράπεζα της Ζυρίχης ένα λογαριασμό, ύψους δύο εκατομμυρίων φράγκων, τα οποία ήταν «στη διάθεση του εξόριστου Κωνσταντίνου». *La Presse*, 3 Φεβρουαρίου 1918.

²⁹ Μαυρογορδάτος, 1915, 314.

«Το ότι καθ' ην στιγμήν κοινοβουλευτική κυβέρνησις έχουσα την αναμφισβήτητον εμπιστοσύνην του Ελληνικού Λαού εξήτει να εξέλθη η Ελλάς της ουδετερότητος προς το μέρος των Συμμάχων και εναντίον των εχθρών της, ο Βασιλεύς ανέτρεψεν την Κυβέρνησιν εκείνην και παρημπόδισεν την Ελλάδα να εξέλθη εις τον πόλεμον».³⁰

Τη στάση του άνακτα κατά την περίοδο του Διχασμού είχε ψέξει και ο Λόιντ Τζορτζ, φίλος του Βενιζέλου, ο οποίος είχε υποστηρίξει πως

«οι ενέργειες του Έλληνα Βασιλιά ήταν σχεδόν ανοιχτά εχθρικές προς τους Συμμάχους και φιλικές προς τις Κεντρικές Δυνάμεις».³¹

Ας επανέλθουμε, όμως, στο 1917. Την ίδια στιγμή, που ο Κωνσταντίνος έπαιρνε το δρόμο της εξορίας και από την Ελβετία, κυρίως, προσπαθούσε να εκμαιεύσει υποσχέσεις των Κεντρικών Δυνάμεων για την επιστροφή στο θρόνο της Ελλάδας, με κόστος ακόμα και αυτή την εδαφική συρρίκνωση της χώρας, ο Βενιζέλος, που ανέλαβε τη διακυβέρνησή της στα τέλη Ιουνίου 1917, είχε ένα δύσκολο και πολυσύνθετο έργο να φέρει εις πέρας. Είναι προφανές πως η πορεία του Βενιζέλου στα νέα του καθήκοντα δε διαγραφόταν ρόδινη. Είχε να αντιπαλέψει με αντίξοες και δύσκολα διαχειρίσιμες περιστάσεις. Στην εσωτερική πολιτική σκηνή είχε να αντιμετωπίσει και τον κόσμο του Κωνσταντίνου, των φιλοβασιλικών, που ήταν στρατευμένοι στο βασιλιά και αντιπολιτεύονταν το νέο πρωθυπουργό. Ωστόσο, όταν έφτασε η ώρα, μετά την Ανακωχή της Γερμανίας, να μεταβεί ο Βενιζέλος στο Παρίσι για να συμμετάσχει στους διαλόγους της ειρήνης, είχε την ομόθυμη εντολή της εθνικής αντιπροσωπείας να διαπραγματευθεί για τη θετική ευόδωση των εθνικών διεκδικήσεων, αν και υπήρχε μια γενική δυσανεξία «όχι μόνο ανάμεσα στους αντιπάλους του αλλά μάλιστα ανάμεσα στους πιο αφοσιωμένους» οπαδούς του.³²

Την εποχή, όμως, που αναλάμβανε την εξουσία στην Ελλάδα, οι δυσχέρειες στον τομέα των εξωτερικών σχέσεων της χώρας ήταν σοβαρές

³⁰ Για τις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 και την παρέμβαση των Δυνάμεων στην ελληνική εσωτερική πολιτική βλ. Κλάνης, *Στο κλουβί της Ελλάδος*, 336-339· *Εμπρός*, 19-28 Νοεμβρίου 1920· *Η Δίκη των Εξ*, *Εστενογραφημένα Πρακτικά*, 31/10-15/11/1922 (Αθήνα: Εκδ. Οίκος Δημιουργία, 1996), 270.

³¹ Andre Gerolymatos, "Lloyd George and Eleftherios Venizelos, 1912-1917," *Journal of the Hellenique Diaspora* 15, no. 3&4 (Fall-Winter 1988), 37-49, ειδ. 46.

³² Βεντήρης, *Η Ελλάς*, 389· Frangulis, *La Grèce*, 588.

και περίπλοκες.³³ Οι Σύμμαχοι της Αντάντ μπορεί να είχαν αναμιχθεί αποφασιστικά, άμεσα, πειστικά και βίαια στην αποπομπή του Έλληνα μονάρχη από το θρόνο, για να επιτύχουν το στόχο τους, που δεν ήταν άλλος από τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο, στο πλευρό τους, αλλά δε φείνονταν το ίδιο αποφασισμένοι να δεσμευτούν απέναντι σ' αυτήν ως προς τις απολαβές, που θα αποκόμιζε μετά το τέλος του, σε περίπτωση που θα εξέρχονταν οι ίδιοι νικητές. Οι ηγέτες της, από τα τέλη του 1917 και στις αρχές του 1918, άρχισαν να συζητούν για μια διασυμμαχική διάσκεψη, που θα συνερχόταν στο Παρίσι και σκοπό θα είχε, μετά τις συνομιλίες, να καταλήξουν σε μια κοινή διακήρυξη, όπου θα καταγράφονταν οι όροι της ειρήνης. Εκείνη την περίοδο, ο Βενιζέλος σκεπτόταν πως θα ήταν επωφελές για την Ελλάδα αλλά και για την πολιτική κατεύθυνση, που ο ίδιος είχε προσδώσει στους στρατηγικούς, εξωτερικούς της προσανατολισμούς, οι Σύμμαχοι να δεσμευτούν ρητώς και απεριφράστως ότι, αν απελευθερώνοταν η Ανατολική Μακεδονία από τη βουλγαρική κατοχή, να επιδικαζόταν στην Ελλάδα. Μια ανάλογη δήλωση θα λειτουργούσε καθησυχαστικά στην ελληνική κοινή γνώμη,³⁴ η οποία διακατεχόταν από το φόβο πως η Βρετανία, πιθανόν να «παζάρευε» την Ανατολική Μακεδονία, ως διαπραγματευ-

³³ Ας μην ξεχνάμε πως «η ομαλότητα των σχέσεών του με τις Δυνάμεις της Αντάντ υπήρξε ο κύριος στόχος της πολιτικής του», Μουρέλος, «Η Προσωρινή», 187.

³⁴ Η σημασία την οποία έδινε ο Βενιζέλος στην κοινή γνώμη διαφαίνεται και από ένα ιδίωμα έγγραφο, στο οποίο σημειώνε τα ακόλουθα: «Τα γραφέντα χθες κ' σήμερα εις όργανά τινα του Αθηναϊκού Τύπου, δι' ων ζητείται να διαφωτιστεί η κοινή γνώμη κατά των Δυνάμεων της τριπλής συνεννοήσεως, ως επιδιώκουσαι να μας επιβάλλουν κ' την Καβάλλαν να παραχωρήσωμεν εις την Βουλγαρίαν, κ' τας νήσους εις την Τουρκίαν με αναγκάζουν να δημοσιεύσω το έγκλειστον ανακοινωθέν εις τας μεταμεσημβρινάς εφημερίδας.

Μετά την απάντησιν του Σερ Εδ. Γκρέυ εις τον προς εν Αθήναις Άγγλον πρεσβευτήν διάβημά μου, γνωρίζετε ότι ουδείς δύναται να γίνεται μέχρι σήμερα λόγος περί διαβήματος της Τριπλής Συνεννοήσεως διά την παραχώρησιν της Καβάλλας, ως επίσης ουδεμία ποτέ πίεσις, ούτε καν σύστασις εγένετο διά περαιτέρω παραχωρήσεις προς την Τουρκίαν εν τω ζητήματι των νήσων. Δεν είναι δε μόνον άγνωστον αλλά κ' αντιπολιτικόν να συκοφαντούνται αι Δυνάμεις ακριβώς εκείναι, αίτινες κ' πάλιν θα μας συνδράμουν, εν η περιπτώσει το υπό της Γερμανίας αυξανόμενον μίσος της Τουρκίας στραφή καθ' ημάς». Το έγγραφο αναγράφει «αντίγραφον», φέρει ημερομηνία 25 Αυγούστου, δίχως χρονολογία και ο Βενιζέλος, ο οποίος το υπογράφει, αποκαλεί τον αποδέκτη «Φίλε κ. Συνάδελφε», προέρχεται δε από το Υπουργείο Εξωτερικών, *ΙΔΑΕΥΕ*. Ας σημειωθεί ότι το συγκεκριμένο έγγραφο είναι ιδιόχειρο του Βενιζέλου.

τικό όπλο με τη Βουλγαρία, ούτως ώστε να τη δελεάσει και να υπογράψει ξεχωριστή συνθήκη ειρήνης.³⁵ Για την Τουρκία, ο Έλληνας πρωθυπουργός πίστευε και ζητούσε οι Σύμμαχοι να διασφαλίσουν στους ελληνικούς πληθυσμούς της Μικράς Ασίας, ότι δε θα απομακρύνονταν από τα πατρογονικά τους εδάφη. Σε διακοίνωση, που επέδωσαν οι πρέσβεις της Σερβίας, της Ελλάδας και της Ρουμανίας, προς τα τέλη Ιανουαρίου, στο Λονδίνο, μιλούσαν για τη, μετά τον πόλεμο, χάραξη των συνόρων, βάσει της αρχής των εθνοτήτων, αρχή την οποία είχε ενσωματώσει η γαλλική εξωτερική πολιτική στους κύριους στόχους της.³⁶ Ωστόσο, η απάντηση του Λονδίνου ήταν αόριστη, το δε Παρίσι φάνηκε διατεθειμένο να αναγνωρίσει στην Ελλάδα τα προπολεμικά της σύνορα και να εγγυηθεί για τους ελληνικούς πληθυσμούς της Μικράς Ασίας.

Αργότερα, το Παρίσι έδειχνε να συναινεί και στην πρόταση, που είχε διατυπώσει ο στρατηγός Μπορντό, ο οποίος ηγείτο της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής, προς τις κυβερνήσεις της Γαλλίας και της Μεγάλης Βρετανίας, σύμφωνα με την οποία θα μπορούσαν οι ίδιες να δηλώσουν δημοσίως και σε όλους τους τόνους, ότι ο Κωνσταντίνος δεν επρόκειτο να επιστρέψει στο θρόνο του. Μετριοπαθής ήταν και η στάση των ΗΠΑ απέναντι σε οποιαδήποτε δέσμευση, ως προς τους πολεμικούς στόχους της ελληνικής κυβέρνησης. Και οι τρεις Δυνάμεις, ΗΠΑ, Βρετανία και Γαλλία, έστειλαν ευχετήριο μήνυμα στην Αθήνα για την επέτειο της ανεξαρτησίας της. Το πνεύμα των ευχών τους αντικατόπτριζε τις περιορισμένες δεσμεύσεις τους. Δε φανέρωναν καμία διάθεση να εγγυηθούν τις ελληνικές διεκδικήσεις, επί συγκεκριμένων εδαφών. Μάλιστα, υπήρχαν κύκλοι, που υποστήριζαν πως το ζήτημα της μετατροπής της *de facto* κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας σε *de jure* κυριαρχία ήταν διαπραγματεύσιμο.

Επομένως, η Ανατολική Μακεδονία περιλαμβανόταν στις ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις και απασχολούσε σοβαρά τις όποιες συζητήσεις. Έντασσόταν στο γενικότερο Βαλκανικό Ζήτημα, το οποίο, εκτός από

---

³⁵ Η αντίθεση των Συμμάχων να δεσμευθούν απέναντι στην Ελλάδα, ακόμα και μετά τη στρατιωτική εμπλοκή της στον πόλεμο, από τον Ιανουάριο του 1918 και ύστερα, όχι μόνο επέδρασε στην επιδείνωση της ανησυχίας στην εξωτερική πολιτική σκηνή, αλλά «ανέκυπτε το ερώτημα αν οι επιφυλάξεις των Συμμάχων δεν ήταν απότοκες της οπισθόβουλης προθέσεώς τους να εκμιαεύσουν νέες παραχωρήσεις για να αποσπάσουν τη Βουλγαρία από το αντίπαλο στρατόπεδο». Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900-1945* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1992), 135.

³⁶ Vojislav G. Pavlović, “Les buts de guerre alliés et leur soutien aux nationalités opprimées novembre 1917-mai 1918,” *Balkanica* 42 (2011): 49-75, DOI: 10.2298/BALC1142049P.

το Foreign Office, προσήλκυε το ενδιαφέρον και της δημόσιας σφαίρας. Αξιωματημένοτο είναι άρθρο, υπό τον τίτλο «Ο τελικός διακανονισμός στα Βαλκάνια», το οποίο δημοσιευόταν στο περιοδικό *Quarterly Review*, τον Οκτώβριο του 1917, ανυπόγραφο, που, ωστόσο, σύμφωνα με ακριβείς πληροφορίες το είχε συντάξει ο Τζέιμς Μπάουτσερ, φανατικός φιλοβούλγαρος, ο οποίος ανήκε στην ομάδα εκείνη των Βρετανών, που υποστήριζαν τη Βουλγαρία και ονειρεύονταν την αναθέωση της Συνθήκης Ειρήνης του Βουκουρεστίου, του 1913, κίνηση την οποία προωθούσαν. Στο συγκεκριμένο άρθρο, ο Μπάουτσερ, εξέθετε τις απόψεις του σχετικά με την εν λόγω Συνθήκη, η οποία συνιστούσε ουσιώδη παραβίαση της αρχής των εθνοτήτων, γεγονός που δε θα δημιουργούσε προϋποθέσεις ευνοϊκές για μετάβαση σε μια διαρκή, ειρηνική περίοδο. Η προτεινόμενη, από τον Μπάουτσερ, λύση ήταν να συμπεριληφθεί στη βουλγαρική επικράτεια ένα μεγάλο τμήμα της Μακεδονίας, το μεγαλύτερο, το οποίο θα περιλάμβανε και τη Δράμα, την Έδεσσα, τη Ζαγορίτσανη, τα Γιαννιτσά, τη Φλώρινα και την Καβάλα. Η Θεσσαλονίκη θα ανακηρυσσόταν σε εβραϊκή δημοκρατία, με ελεύθερο λιμάνι, «υπό την προστασία των Δυνάμεων». Ο ανώνυμος αρθρογράφος μιλούσε και για τα σύνορα Ελλάδας–Αλβανίας, όπου εκεί δεν πρότεινε κάτι διαφορετικό απ’ ό,τι προέβλεπαν οι προπολεμικές ρυθμίσεις του Λονδίνου, του Ιουλίου 1913 και της Φλωρεντίας, του Δεκεμβρίου 1913. Όμως, δεν αδικούσε την Ελλάδα: θα ικανοποιείτο με τα νησιά της Ανατολικής Μεσογείου και τις παράλιες περιοχές της Μικράς Ασίας. Τα όσα υποστήριζε ο ανώνυμος αρθρογράφος προσπάθησε να αντικρούσει ο Ρόναλντ Μπάρροους, ο οποίος υπεραμυνόταν της ειρήνευσης της Βαλκανικής, μέσω μιας βαλκανικής συνομοσπονδίας, η οποία θα στηριζόταν στην ελληνοσερβική συμμαχία του Ιουνίου 1913 και τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου. Δεν πρέπει να ξενίζουν τα όσα υποστήριζε ο Μπάουτσερ, δοθέντος ότι στη Βρετανία υπήρχε μια ισχυρή ομάδα, απαρτιζόμενη από άτομα φιλικώς διακείμενα προς τη Βουλγαρία, που αντιστρατευόταν τις ελληνικές, εδαφικές διεκδικήσεις και υποστήριζαν τις βουλγαρικές βλέψεις επί της Ανατολικής Μακεδονίας και όχι μόνο.³⁷

Ωστόσο, περί τον Ιανουάριο του 1918, την περίοδο κατά την οποία ο Γούντροου Ουίλσον προχωρούσε στην εξαγγελία των 14 Σημείων του, που στάθηκαν και το θεωρητικό πλαίσιο, οι βασικές κατευθυντήριες γραμμές για την αποκατάσταση της ειρήνης, διασπώντας το μέτωπο των Κεντρικών Αυτοκρατοριών και συμβάλλοντας στη νίκη της

³⁷ Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα*, 337-348, 609, υποσ. 23, 24· Βεντήρης, *Η Ελλάς*, 388.

Αντάντ, είχαν ξεκινήσει ήδη επαφές αρμοδίων παραγόντων, στους οποίους περιλαμβάνονταν και εκπρόσωποι των ΗΠΑ. Οι συζητήσεις αφορούσαν την πιθανότητα να παρασπονδήσει η Βουλγαρία από τον όμιλο των Κεντρικών και να υπογράψει ξεχωριστή συνθήκη ειρήνης. Επιπλέον, φιλοβούλγαροι Βρετανοί εργάζονταν προς την κατεύθυνση της εξασφάλισης εδαφικών ανταλλαγμάτων στη φίλη Βουλγαρία, ζητώντας την αναβίωση της νεκρής και, επομένως, ανίσχυρης Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, του Μαρτίου 1878. Μολοντούτο, το υπουργείο Εξωτερικών φαινόταν αρνητικό στις υπερφίαλες βουλγαρικές αξιώσεις. Κάποιες προσπάθειες, που σημειώθηκαν ανάμεσα στον Αμερικανό καθηγητή Τζορτζ Χέρον και το Βούλγαρο επιχειρηματία Τεόντορ Σίπκοφ, απέδειξαν πως οι ηγέτες της Βουλγαρίας έπαιζαν ένα διπλό παιχνίδι, στοχεύοντας στο να διατηρήσουν τα όσα είχαν υποσχεθεί οι Γερμανοί αλλά και να προσέλθουν σε συμφωνία με την Αντάντ, ώστε να μπορέσουν να υποσκελίσουν τη Γερμανία στη Μικρά Ασία και να καταστεί η χώρα τους «ένα πειθήνιο αμερικανικό προτεκτοράτο», ούτως ώστε οι ΗΠΑ να διώξουν τη Γερμανία και τη Βρετανία από την περιοχή, αναλαμβάνοντας την «οικονομική και πολιτική ηγεμονία της Ανατολής». Οι εν λόγω βλέψεις της Βουλγαρίας ήταν επόμενο να δυσαρεστήσουν σφόδρα τον πρόεδρο Ουίλσον, ο οποίος αποφάνθηκε πως δεν επρόκειτο η χώρα του να ενδώσει σ' αυτό το «κυνικό και ιδιοτελές παιχνίδι κυριαρχίας», το οποίο δεν υπήρχε περίπτωση να το υποστηρίξει.

Ο Αμερικανός πρόεδρος είχε από νωρίς αναλάβει πρωτοβουλίες, οι οποίες σκόπευαν στην αποκατάσταση της ειρήνης ανά την υφήλιο, αποβλέποντας, δίχως αμφιβολία, στην κατασφάλιση των αμερικανικών συμφερόντων, γεγονός που κατέστη απόλυτα εμφανές με την είσοδο των ΗΠΑ στον Πόλεμο, τον Απρίλιο του 1917. Ήδη, από τις αρχές του Πολέμου, από τον Αύγουστο του 1914, ο συνταγματάρχης Χάουζ είχε δηλώσει πως ενδεχόμενη νίκη της Αντάντ θα σηματοδοτούσε την «κυριαρχία της Ρωσίας στην Ευρωπαϊκή Ήπειρο», ενώ στην αντίθετη περίπτωση, θετικής έκβασης του Πολέμου υπέρ των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, η νίκη της Γερμανίας θα ισοδυναμούσε με την «ανείπωτη τυραννία του милитарισμού για τις επόμενες γενεές».³⁸

Ωστόσο, οι ΗΠΑ δεν ήταν παντελώς αντίθετες σε συνομιλίες με τη Βουλγαρία, ούτε και με την Τουρκία, προς τις οποίες δε φαίνονταν διατεθειμένες να κηρύξουν πόλεμο, παρά την προτροπή των συμμάχων τους αλλά και της αμερικανικής, κοινής γνώμης. Με την πρώτη, τη

---

³⁸ René Albrecht-Carrié, *A Diplomatic History of Europe since the Congress of Vienna* (London: Methuen και CO LTD, 1958), 342, 351.

Βουλγαρία, οι προσπάθειες του Ουίλσον για συνεννοήσεις, μέσω του Αμερικανού γενικού προξένου στη βουλγαρική πρωτεύουσα, Μέρφι, ανακόπηκαν ύστερα από την παρέμβαση του Γάλλου προέδρου, Ζορζ Κλεμανσό, ο οποίος επικαλέστηκε τη μη ύπαρξη εμπόλεμης κατάστασης ανάμεσα στις δυο χώρες. Ωστόσο, δεν πρέπει να παρορώνονται και οι δράσεις των αμερικανικών ιεραποστολών, οι οποίες ενεργούσαν επί χρόνια στη Χερσόνησο του Αίμου και επηρέαζαν θετικά την αμερικανική κοινή γνώμη αλλά και μέρος του πολιτικού προσωπικού των ΗΠΑ, όπου τα φιλοβουλγαρικά αισθήματα ήταν ισχυρά. Αλλά και με την Οθωμανική Αυτοκρατορία τις συνέδεαν ισχυροί δεσμοί, εδραζόμενοι στις ειδικές αποστολές, που σκοπό είχαν την περίθαλψη διαφόρων εθνοτήτων, μεταξύ των οποίων και Αρμένιοι, που είχαν υποστεί τα πάνδεινα από τους διωγμούς των προηγούμενων ετών, όπως και το ενδιαφέρον τους για την απρόσκοπτη λειτουργία των ιεραποστολικών ιδρυμάτων, με εκπαιδευτικό χαρακτήρα. Όλες αυτές οι οργανώσεις είχαν έδρα τους την Αμερική. Ας σημειωθεί πως η πολιτική των ΗΠΑ, απέναντι στις δυο χώρες, παρέμεινε επαμφοτερίζουσα, έως ότου ο πόλεμος φτάσει στο τέλος του.³⁹

Προς επίρρωση των αναφερομένων αρκεί να ανατρέξουμε σε μια ανακοίνωση του αμερικανικού οργανισμού Σύνδεσμος της Αμύνης, ο οποίος, περί τα τέλη Σεπτεμβρίου 1918, υπέβαλε ψήφισμα στον πρόεδρο Ουίλσον, ζητώντας, επιμόνως, να κηρύξει «άμεσα» πόλεμο εναντίον της Βουλγαρίας και της Τουρκίας, ούτως ώστε οι ΗΠΑ να βοηθήσουν περισσότερο αποτελεσματικά τους Συμμάχους και να δοθεί τέλος «εις τας υπό των Μουσουλμάνων διαπραττομένας σφαγές και βιαιότητας». Η ανακοίνωση του Συνδέσμου ανέφερε πως, όταν η Αμερική είχε παρέμβει για να προστατέψει τα βρετανικά και γαλλικά συμφέροντα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι τουρκικές αρχές είχαν παραβιάσει τις σφραγίδες της αμερικανικής πρεσβείας και φυλάκισαν και κακοποίησαν τους ιεραποστολούς. «Ολίγον μετά ταύτα, ήρχισε να διαδίδεται η είδησις της φοβερής σφαγής των Αρμενίων». Παρά ταύτα, η Αμερική δεν απεμπόλησε τις φιλικές της σχέσεις με την Τουρκία, ούτε ακόμα, κι όταν κήρυξε τον πόλεμο κατά της Αυστροουγγαρίας, η δε

³⁹ Λεονταρίτης, *ό.π.*, 349-352, 372· Μιράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Η Δυτική Θράκη στην Εξωτερική Πολιτική της Βουλγαρίας. Το Ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Διεξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)* (Αθήνα: Gutenberg, 1977), 25, υποσ. 9· Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία, Από την Οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων μέχρι τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο (1354-1918)*, τόμ. 1 (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, 2009), 549-550.

Βουλγαρία αισθανόταν τις ΗΠΑ ως τη μοναδική φίλη στον όμιλο της Αντάντ.⁴⁰

Λίγους μήνες αργότερα, αίσθηση και συζητήσεις προκάλεσαν οι προτάσεις του Βούλγαρου, Μπομπόλοφ προς Αμερικανούς αξιωματούχους, ο οποίος έφτανε μέχρι του σημείου να προτείνει περιορισμένη επανάσταση στη Βουλγαρία, ούτως ώστε να καταστεί εφικτή η δυνατότητα υπογραφής ξεχωριστής συνθήκης ειρήνης με τους Συμμάχους της Συνεννόησης. Στις προτάσεις του περιλαμβανόταν και η δημιουργία αυτόνομης Μακεδονίας, η Ελλάδα, η Ρουμανία και η Σερβία θα έχαναν κάποια εδάφη, ενώ η Βουλγαρία θα αποχωρούσε από την Ανατολική Μακεδονία, διατηρώντας, όμως, όλα τα υπόλοιπα. Οι συγκεκριμένες προτάσεις αντιμετώπιστηκαν με ευνοϊκή διάθεση από τη Βρετανία, ακόμα και από τις ΗΠΑ, αλλά η σθεναρή αντίδραση της Γαλλίας, η οποία υπεραμυνόταν των δικαίων της Ελλάδας και της Σερβίας, καθώς και η αντίδραση των Βαλκάνιων συμμάχων της Αντάντ, ανέκοψε πιθανές, σοβαρές αποφάσεις, επί του συγκεκριμένου σχεδίου. Η Βρετανία, ωστόσο, είχε φανεί δεκτική στις προτάσεις, τις οποίες θεωρούσε μετριοπαθείς, σε σχέση με άλλες που είχαν ακουστεί και τηρούσε εφεκτική στάση, μη δεσμευόμενη για την αποχώρηση της Βουλγαρίας από την Ανατολική Μακεδονία. Ο λόρδος Σέσιλ απευθυνόταν, τον Ιούνιο, στον Μπάλφουρ, τονίζοντας πως, αν το μέρος της Μακεδονίας για το οποίο φιλονικούσαν, αποδιδόταν είτε στη Βουλγαρία είτε στη Σερβία, «θα ξεσπούσαν στο μέλλον διενέξεις».

Στην όλη συζήτηση, αναφορικά με τις προτάσεις Μπομπόλοφ, είχε παρέμβει ενεργά και ο Έλληνας πρωθυπουργός, ο οποίος σε συνομιλία του με τον Γκράνβιλ, είχε διευκρινίσει πως μια αυτόνομη Μακεδονία «θα γινόταν μήλον της έριδος μεταξύ των βαλκανικών κρατών»· αποφυγή διακύβευσης της ειρήνης θα συνιστούσε μόνο «η οριστική και αμετάκλητη χάραξη των συνόρων». Δε δίστασε να εναντιωθεί και στο Βρετανό πρωθυπουργό, Λόιντ Τζωρτζ, ζητώντας την παρέμβασή του, ώστε να τερματισθεί ο φιλοβουλγαρισμός στη Βρετανία. Οι απόψεις του Βενιζέλου, σύμφωνα με τις οποίες η Συνθήκη Ειρήνης του Βουκουρεστίου συνιστούσε τη βάση για οποιαδήποτε ρύθμιση των βαλκανικών ζητημάτων δεν ήσαν αρεστές στο Νίκολσον. Η γνώμη του ήταν πως «[η] δημιουργία αυτόνομης Μακεδονίας» αφορούσε στη διεθνή πολιτική, δεν ήταν «αποκλειστικά βουλγαρικό όραμα», ωστόσο ο Βενιζέλος θα ενέμενε στις θέσεις του. Όμως, ο Βρετανός πρωθυπουργός δήλωνε, μέσω του Γεννάδιου στο Βενιζέλο, πως δεν υπήρχε περίπτωση

---

⁴⁰ *Μακεδονία*, 16 Σεπτεμβρίου 1918.

να δεχθούν τις βουλγαρικές προτάσεις, επειδή ήδη είχαν αναλάβει υποχρεώσεις απέναντι στην Ελλάδα και «διότι αυτονομίσεις της Μακεδονίας σημαίνει νέον πόλεμον». Παρά τις διαβεβαιώσεις του Βρετανού πρωθυπουργού, Έλληνες και Σέρβοι φαίνονταν να ανησυχούν για την πιθανότητα υπογραφής χωριστής ειρήνης Βουλγαρίας–Αντάντ.⁴¹

Από την άλλη, θα πρέπει να επισημανθεί πως οι θέσεις Βρετανίας και Γαλλίας δε συνέκλιναν πάντα επί των βαλκανικών ζητημάτων. Οι διαφορές τους διαφάνηκαν έντονα στην περίπτωση της σχεδιαζόμενης, συμμαχικής, επιθετικής ενέργειας στο Μακεδονικό Μέτωπο, την οποία προετοίμαζαν οι γαλλικές στρατιωτικές αρχές, εν αγνοία του Ανωτάτου Πολεμικού Συμβουλίου της Αντάντ. Κάποια στιγμή φάνηκαν να συμφωνούν, δεδομένου ότι έκριναν πως το αποτέλεσμα μιας ανάλογης πολεμικής επιχείρησης θα είχε ευρύτερες προεκτάσεις, δίχως αυτό να σημαίνει πως δε συνεχίστηκαν οι προστριβές και οι αντιγνώμιες. Η διαφορετική οπτική, από την οποία έβλεπαν τη διευθέτηση των προβλημάτων της Βαλκανικής, τις ώθησε στη σκέψη να στραφούν προς την Αμερική και να ζητήσουν από το συνταγματάρχη Χάουζ να αναλάβει πρωτοβουλίες.

Είναι προφανές πως, παρά τις οποιεσδήποτε αντιγνώμιες και διχοστασίες Γαλλίας–Βρετανίας, τα συμμαχικά στρατεύματα περιήγαγαν λαμπρή νίκη, το Σεπτέμβριο του 1918, κατατροπώνοντας τα στρατεύματα των Κεντρικών Αυτοκρατοριών στο Μακεδονικό Μέτωπο. Έτσι, η είδηση για τη συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας, στις 29 Σεπτεμβρίου 1918, δημοσιεύθηκε στον Τύπο με διθυραμβικά άρθρα, όπου δημοσιεύονταν και το κείμενο της σχετικής συμβάσεως. Πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Μακεδονία* ανήγγειλε πως άρχιζε και «η εκκένωσις της Ανατολικής Μακεδονίας».

Ο Βενιζέλος, μιλώντας προς τους δημοσιογράφους, τόνιζε και τα εξής σημαντικά:

«Εφιστώ την προσοχήν υμών ότι δεν πρόκειται κυρίως περί συνολογήσεως ανακωχής, ήτις θα εσήμαινε το δυνατόν της μετά την λήξιν αυτής συνεχίσεως του πολέμου αλλά περί στρατιωτικής συμβάσεως, δι' ης η Βουλγαρία ομολογούσα εαυτήν ηττηθείσαν και ανίκανον εις περαιτέρω αντίστασιν καταπαύει τον πόλεμον παραδίδουσα εις αιχμαλωσίαν μέγα μέρος του στρατού της, εκκενούσα τα κατεχόμενα υπ' αυτής εδάφη και αποστρατευομένη αναθέτει ούτω ουσιαστικώς την τύχην της εις απόφασιν των συμμάχων».

⁴¹ Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα*, 359-361· Βεντήρης, *Η Ελλάς*, 388-389.

Κατά τον Έλληνα πρωθυπουργό, η Βουλγαρία είχε ενεργήσει κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να προασπίσει το συμφέρον της, επιτυγχάνοντας από τους Συμμάχους της Αντάντ την επιβολή μετριοπαθών όρων, που δεν ήταν αντίθετοι «προς τους σκοπούς του πολέμου των συμμάχων».⁴²

Συγχρόνως, η κακοποίηση των κατοίκων της Ανατολικής Μακεδονίας διαπιστώνεται και από πληροφορίες, οι οποίες δημοσιεύονταν στον ημερήσιο Τύπο την περίοδο της καθολικής πανωλεθρίας των γερμανοβουλγαρικών στρατευμάτων στο Μακεδονικό Μέτωπο. Στο φύλλο της εφημερίδας *Μακεδονία* της 16^{ης} Σεπτεμβρίου (π.ημ.) διαβάζουμε:

«Τα συμμαχικά στρατεύματα [προελαύνουν] ραγδαίως εις τα Βουλγαροκρατούμενα σερβικά εδάφη, απελευθερώνουν και πολλούς Έλληνας της Ανατολικής Μακεδονίας, τους οποίους οι Βούλγαροι ως γνωστόν, ηγγάρευσαν εις δημόσια έργα εν Σερβία και Αλβανία. Χθες παρεδόθησαν υπό των Σέρβων εις το Φρουραρχείον μας 39 Έλληνες, εκ Δράμας και Καβάλλας».

Η δυστυχία και τα μαρτύρια, που οι άνθρωποι αυτοί είχαν υποστεί, συνέχιζε το άρθρο, ήταν αποτυπωμένα στα πρόσωπά τους και στα ρούχα, που φορούσαν.

«Ισχυροί, ρακένδυτοι, και ασθενείς οι περισσότεροι, διηγούνται με φρίκην τα μαρτύρια τόσον αυτών, όσον και των άλλων, οι οποίοι έμειναν εις την Ανατολικήν Μακεδονίαν».

Οι συγκεκριμένοι, εργάζονταν στο Κριβολάκ, σε δουλειές βαριές και η καθημερινή τροφή τους ήταν 400 γραμμάρια ψωμί, κρίθινο και λίγες ντομάτες και πιπεριές. Είχαν απομακρυνθεί από την Ανατολική Μακεδονία στις 22 Ιουνίου 1917, εποχή κατά την οποία η πόλη της Καβάλλας είχε καταστραφεί ολοσχερώς. Την περίοδο εκείνη στις Σέρρες και στην Καβάλα είχαν παραμείνει ελάχιστοι κάτοικοι, στη δε Δράμα και στα χωριά διέμεναν πλέον μόνο γυναικόπαιδα, λόγω του ότι οι άνδρες, από 15 έως 65 ετών είχαν εκτοπιστεί. Η βουλγαρική θηριωδία εκδηλωνόταν σε όλη της την ένταση σε διαφόρους τομείς της δημόσιας ζωής. Είχαν ιδρύσει δικά τους σχολεία, τους Έλληνες ιερείς τους είχαν αντικαταστήσει με Βουλγάρους, είχαν, δε, απαγορεύσει τη χρήση της ελληνικής γλώσσας. Τον Απρίλιο του 1918 είχαν εκτοπιστεί

---

⁴² *Μακεδονία*, 18 Σεπτεμβρίου 1918.

108 ιερείς, οι οποίοι είχαν την τύχη των συμπατριωτών τους, εργαζόμενοι σε βαριές εργασίες, σπάζοντας πέτρες και ζώντας μια άθλια ζωή, όσοι δεν πέθαναν από τις κακουχίες.⁴³

Η επιθυμία της Βουλγαρίας να καταστεί ηγεμονεύουσα δύναμη στη Βαλκανική εκδηλωνόταν με κάθε ευκαιρία· ακόμα και όταν οι πολεμικές εξελίξεις έδειχναν πως τα πράγματα θα απέβαιναν επ' ωφελεία των Δυνάμεων της Αντάντ. Δεν πρέπει, επομένως, να προξενούν κατάπληξη οι δηλώσεις του Λιάπτσεφ, υπουργού Οικονομικών στην κυβέρνηση Μαλίνοφ, σύμφωνα με τις οποίες «η Γερμανία αναγνωρίζει όλες τις επί της Μακεδονίας, Θράκης και Δοβρουτσάς αξιώσεις της Βουλγαρίας». Η εν λόγω πληροφορία δημοσιευόταν στην εφημερίδα *Μακεδονία* της 24^{ης} Αυγούστου 1918 (π.η.μ.), όπου επισημαινόταν πως ο τουρκικός Τύπος σχολίαζε τις εν λόγω δηλώσεις, συνδέοντάς τες με το ανακοινωθέν, που είχε εκδοθεί μετά τη συνάντηση Κάιζερ–Τσαρίσκου, εννοώντας το Βούλγαρο βασιλιά Φερδινάνδο, καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως η Γερμανία μάλλον καθυσύχαζε τη Βουλγαρία ότι θα την υποστήριζε και στην τουρκοβουλγαρική διαφορά. Η τουρκική κυβέρνηση, συνέχιζε το άρθρο, δεν ήταν δυνατόν να αποδεχθεί τις βουλγαρικές απαιτήσεις, δίχως να φοβάται την πιθανότητα εξέγερσης του λαού.⁴⁴

Οι υπεύθυνοι των σχεδιασμών της βουλγαρικής εξωτερικής πολιτικής δε δίσταζαν, ακόμα κι όταν ο βουλγαρικός στρατός κατατροπώθηκε στο Μακεδονικό Μέτωπο από τα συμμαχικά στρατεύματα κι εξαναγκάστηκε να ζητήσει ανακωχή, ακόμα και λίγες μέρες μετά την ανακωχή των Συμμάχων με τη Γερμανία, να διατυπώνουν θέσεις υποστηρικτικές των παλαιών ονείρων περί Μεγάλης Βουλγαρίας, στηριζόμενες στην ανίσχυρη και νεκρή, πλέον, Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, του Μαρτίου 1878, η οποία, ως γνωστόν είχε αποτελέσει έκτοτε έναν από τους ακρογωνιαίους λίθους της εξωτερικής πολιτικής της χώρας τους. Απόδειξη τούτου συνιστά «απολαυστικόν», όπως χαρακτηριζόταν, άρθρο, δημοσιευόμενο στην εφημερίδα *Πρεπόρετς*, όργανο του πρωθυπουργού Μαλίνοφ, όπου αναφέρονταν, μεταξύ άλλων και τα εξής, αξιοπρόσεκτα:

«Δεν αμφιβάλλομεν (!) σήμερα, οπότε ο αγγλικός στρατός ευρίσκεται εις τον Άγιον Στέφανον, ότι εις Λονδίνον και εις τας άλλας πρωτεύουσας των συμμάχων, ούτοι κατά την υπογραφήν της ειρήνης, θ' αναμνησθούν της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, διά

⁴³ *Μακεδονία*, 16 Σεπτεμβρίου 1918.

⁴⁴ *Μακεδονία*, 24 Αυγούστου 1918, 2.

της οποίας καθορίζονται τα όρια της πραγματώσεως της εθνικής ενότητας της Βουλγαρίας και της αποκαταστάσεως του βουλγαρικού έθνους εις εν αδιαίρετον κράτος.

Η παρεμπόδισις της πραγματοποιήσεως της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου βαρύνει την συνείδησιν πολλών Άγγλων και αποτελεί μίαν των αφορμών της εκρήξεως του μεγάλου πολέμου, διότι εάν η Βουλγαρία είχε συντελέσει την εθνικήν της ενότητα, ουδέποτε θα ετίθετο εις το πλευρόν των Κεντρικών.

Σήμερον οι άμεσοι γείτονές της δεν δύνανται να αντιταχθώσιν εις την πραγματοποίησιν της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, δεδομένου ότι και δι' αυτούς ανοίγονται άλλοι ευρείς ορίζοντες!!!».

Να υπενθυμίσουμε πως η Βρετανία ήταν εκείνη, η οποία είχε πρωτοστατήσει και είχε απαιτήσει την ακύρωση της περιβόητης Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, βάσει της οποίας δημιουργείτο η Μεγάλη Βουλγαρία, η οποία θα περιλάμβανε όλα τα βουλγαρικά εδάφη, τη Δυτική Θράκη, την Ανατολική Ρωμυλία και τη Μακεδονία, πλην της Θεσσαλονίκης και της Χαλκιδικής. Ας διευκρινισθεί, ακόμα, πως επεξηγηματικό σημείωμα της αθηναϊκής εφημερίδας *Έθνος* της 2^{ας} Νοεμβρίου 1918 (π.ημ.), όπου αναδημοσιευόταν, μεταφρασμένο, το άρθρο της *Πρεπόρετς*, μιλούσε για «όγκο [...] βουλγαρικής βουλιμίας» και παρέπεμπε σε άρθρο της εφημερίδας *Le Temps* του Παρισιού, όπου αποκαλυπτόταν η γερμανοφιλία του Μαλίνοφ.⁴⁵

Τελειώνοντας, ας υπενθυμίσουμε ότι μετά τον Πόλεμο συνεστήθη διεθνής εξεταστική επιτροπή, κατόπιν αιτήματος της ελληνικής κυβέρνησεως προς τους Συμμάχους, η οποία διενήργησε επιτόπια έρευνα σε χωριά των επαρχιών Σερρών, Δράμας και Καβάλας. Τα αποτελέσματα της έρευνας διατυπώθηκαν από την επιτροπή σε έκθεση, όπου περιγράφονται τα συμβάντα στην Ανατολική Μακεδονία στη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής σε εξακόσιες είκοσι έντυπες μεγάλες σελίδες. Ειδικότερα, στην περιοχή της Δράμας,

«εκ πληθυσμού 28, περίπου, χιλιάδων, αι 4 χιλιάδες μετεκινήθησαν εις τα ενδότερα της Βουλγαρίας, αι 8 χιλιάδες απέθανον εξ

---

⁴⁵ *Έθνος*, 2 Νοεμβρίου 1918.

ασιτίας ή άλλων στερήσεων, ωρισμένος αριθμός επέτυχε να καταφύγει εις την Ελλάδα· οι σημερινοί κάτοικοι της πόλεως δεν υπερβαίνουν τας 12 χιλιάδας». ⁴⁶

Η σύντομη επισκόπηση των διπλωματικών διεργασιών, που συντελέστηκαν στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και αφορούσαν στην κατακύρωση ή μη της Ανατολικής Μακεδονίας στη Βουλγαρία, εμφανίζει μια τραγική, μια επώδυνη κατάσταση, που έζησε τότε ο ελληνισμός. Μια ανάλογη, τραγική και επώδυνη κατάσταση, κάτω από διαφορετικές συνθήκες, βιώνει εδώ και χρόνια η πατρίδα μας. Στους δύσκολους καιρούς, που ζούμε, τους τόσο χαλεπούς και συνάμα τόσο απρόβλεπτους, έχουμε ανάγκη από ηθική και πνευματική στήριξη, από αισιοδοξία. Γι' αυτό και επέλεξα να κλείσω αυτή την παρέμβασή μου, με μια αναφορά στο Γιάννη Ρίτσο, ο οποίος μιλώντας για τον *Επιτάφιο*, σ' ένα σπάνιο τηλεοπτικό ντοκουμέντο, σε εκπομπή με το Σπύρο Κατσίμη, το 1987, όπου συμμετείχε και ο Μίκης Θεοδωράκης, εξηγούσε:

«Συνήθως η άνοιξη, η άνθιση, επακολουθεί ένα χειμώνα, ένα φθινόπωρο. Κι έτσι πάντοτε, σε όλη την ιστορική διαδρομή, συχνά έχουμε πτώσεις, παρακμές, αλλά αυτές προετοιμάζουν μια καινούργια ακμή, μια καινούργια άνθηση».

---

⁴⁶ Στοιχεία προερχόμενα από το βιβλίο του Charles Vellay, *Dans l'enfer bulgare* (Paris: 1919) και καταγράφονται στο Αλέξης Κύρου, *Οι Βαλκανικοί Γείτονές μας* (Αθήνα: χ.ε., 1962), 102· Βεντήρης, *Η Ελλάδα*, 311-312.

Κώστας Φουντανόπουλος

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ
ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΞΑΝΘΗΣ ΣΤΟ ΤΕΛΟΣ
ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ ΤΟΥ 1920

Σκοπός της μελέτης αυτής είναι η στατιστική αποτύπωση του πληθυσμού του Δήμου Ξάνθης με βάση τα δημοσιευμένα αποτελέσματα της απογραφής του 1928. Ο χαρακτήρας της είναι διττός. Αφενός πρόκειται για μια εργασία δημογραφίας, με την έννοια ότι στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός της βρίσκεται ο πληθυσμός της θρακιώτικης πόλης και τα βασικά χαρακτηριστικά του. Αφετέρου, κινείται στο χώρο της Ιστορίας, όχι μόνο με την έννοια ότι η αναζήτηση των πληθυσμιακών χαρακτηριστικών της Ξάνθης αφορά στη δεκαετία του 1920, μια δεκαετία που άλλαξε τον πληθυσμιακό χαρακτήρα της Ελλάδας γενικότερα, αλλά και με την έννοια ότι θα προσπαθήσει να εξηγήσει, στο μέτρο του δυνατού, τις πληθυσμιακές μεταβολές που παρατηρούμε στην πόλη στην ίδια περίοδο. Με άλλα λόγια, θα λέγαμε ότι πρόκειται για μια μελέτη η οποία κινείται στο χώρο του επιστημονικού πεδίου που έχει ονομαστεί ιστορική δημογραφία.¹ Στο πλαίσιο αυτό, θα προηγηθεί μια σύντομη ιστορία της Ξάνθης και θα ακολουθήσει η παράθεση των στοιχείων σχετικά με το μέγεθος, την ηλικιακή και, τέλος, την παραγωγική δομή του πληθυσμού.

1. Σύντομη ιστορία της Ξάνθης

Η ιστορία της πόλης, αλλά και της ευρύτερης διοικητικής περιφέρειας της Ξάνθης, κατά την περίοδο της ύστερης Τουρκοκρατίας (18^{ος}-20^{ος} αιώνας) επηρεάζεται από μια σειρά πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων που αναφέρονται άμεσα στην ίδια την πορεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η σταδιακή ενσωμάτωση της αυτοκρατορίας στο παγκόσμιο σύστημα εμπορίου και συναλλαγών, που συντελείται σε αυτή την περίοδο, ανέδειξε και τόνισε τις διοικητικές της αδυναμίες την ίδια ώρα που οι οικονομικές ευκαιρίες προσέφεραν στους λαούς της ευμάρεια και την ελπίδα της εθνικής τους αποκατάστασης. Η πορεία, λοιπόν, της Ξάνθης στο χρόνο, καθορίστηκε από αυτές τις συνι-

---

¹ Σχετικά με τον επιστημονικό χώρο της ιστορικής δημογραφίας και το αντικείμενο της μελέτης της βλ. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, *Ιστορική δημογραφία. Από τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1998), 1-2· Ευγενία Μπουρνόβα, *Ιστορική δημογραφία και ιστορία της καθημερινότητας, στη Ραψάνη από το 1900 ως το 1950* (Αθήνα: Πλέθρον, 1995). Τη σχέση δημογραφίας και ιστορίας από τη σκοπιά ενός δημογράφου περιγράφει η Αναστασία Κωστάκη, «Τεχνικές δημογραφικής ανάλυσης» (Σημειώσεις μαθήματος ΟΠΑ, Αθήνα, 2003).

στάσεις, αλλά και από τοπικούς παράγοντες και φαινόμενα, όπως συμβαίνει άλλωστε και σε κάθε περίπτωση τοπικής ιστορίας.² Εμείς εδώ θα τονίσουμε δυο παράγοντες που νομίζουμε ότι είναι κρίσιμοι για την ιστορική δημογραφία της πόλης, την ανάπτυξη της καπνοκαλλιέργειας και τις μαζικές μετακινήσεις πληθυσμού στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Οι παλαιότερες ενδείξεις για την εμφάνιση του καπνού στις ευρωπαϊκές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ανάγονται στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, καθώς τότε κάνει την εμφάνισή του αυτό το νέο, αμερικανικής καταγωγής, φυτό, προερχόμενο ωστόσο από την Ανατολή και όχι από τη Δύση. Μάλιστα, η καλλιέργεια του καπνού στο θρακικό και μακεδονικό χώρο φαίνεται πως άρχισε ήδη στη δεκαετία του 1620. Πιθανώς η περιοχή ανάμεσα στην Ξάνθη και τη Δράμα αποτέλεσε την πρώτη καλλιεργητική ζώνη του στα Βαλκάνια, κυρίως λόγω της καταλληλότητας του εδάφους.³ Ήδη το 18^ο αιώνα, οι ποιότητες καπνού που παράγονταν στα περίχωρα της Ξάνθης αποτελούσαν τις καλύτερες και ακριβότερες των οθωμανικών εδαφών. Ήταν τα περίφημα «ανατολικά καπνά» και η ζήτησή τους στο δυτικό κόσμο έδινε ώθηση στο εμπόριο αυτού του προϊόντος και απασχόληση σε πολλούς ανθρώπους που ασχολούνταν με την επεξεργασία του.⁴

Οι δύο σεισμοί που έπληξαν την πόλη της Ξάνθης το 1829 δε φαίνεται να πτόησαν τους δραστήριους κατοίκους της, αφού πολύ γρήγορα η πόλη ανοικοδομείται βρίσκοντας ξανά τον εμπορικό της δρόμο. Το 1870 μια μεγάλη πυρκαγιά καταστρέφει τη Γενισέα, η οποία ήδη από το 15^ο αιώνα ήταν το διοικητικό, θρησκευτικό και στρατιωτικό κέντρο του καζά, και ο Τούρκος έπαρχος μεταφέρει την έδρα του στην Ξάνθη. Το γεγονός αυτό έδωσε ακόμα μεγαλύτερη ώθηση στην εμπορική δραστηριότητα της πόλης.⁵ Το 1884 η Ξάνθη είναι ήδη ένα ονομαστό αστικό κέντρο διακίνησης καπνού και για το λόγο αυτό το Οθωμανικό Μονοπώλιο Καπνού πήρε την απόφαση να χτίσει εκεί τη μεγαλύτερη καπναποθήκη που υπήρχε στο βαλκανικό χώρο. Οι εργασίες ανέγερσης

² Γιάννης Μπακιρτζής, «Νεότερη ιστορία της Ξάνθης», στο: *Ξάνθη, η πόλη με τα χίλια χρώματα*, Δημήτρης Α. Μαυρίδης (επιμ.) (Ξάνθη: Δήμος Ξάνθης και ΠΑΚΕΘΡΑ, 2008), 31-33.

³ Για μια ιστορική ανασκόπηση της παρουσίας του καπνού στην Ελλάδα βλ. Δημήτριος Καλιτσουνάκης, «Ο καπνός», *Αρχαίον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* 12 (1932): 1-149.

⁴ Βασίλειος Γ. Βαρβερόπουλος, *Ο μονοπωλιακός χαρακτήρ της οικονομικής του καπνού οργανώσεως* (Αθήνα: 1935), 5· Γραφείον Προστασίας Ελληνικού Καπνού Θεσσαλονίκης, *Το ζήτημα της υποχρεωτικής ή μη επεξεργασίας του εις φύλλα καπνού* (Θεσσαλονίκη: 1925), 10-12.

⁵ Μπακιρτζής, «Νεότερη ιστορία».

ολοκληρώθηκαν το 1890, το κτήριο είχε εμβαδόν πάνω από 5.000 τ.μ. και έγινε γνωστό, λόγω του σχήματός του, με την επωνυμία Π.⁶ Το 1891 θα περάσει από την Ξάνθη η νέα σιδηροδρομική γραμμή που ένωνε τη Θεσσαλονίκη με την Κωνσταντινούπολη, γεγονός που έδωσε ώθηση στις εξαγωγές καπνού προς την Ευρώπη. Η οικονομική σημασία που είχε η πόλη για τις ευρωπαϊκές χώρες αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι διέθετε προξενία της Αυστροουγγαρίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας και βέβαια της Ελλάδας.⁷

Η ανοδική πορεία της Ξάνθης σταμάτησε με τα γεγονότα της πολεμικής δεκαετίας 1912-1922. Οι καταστροφές του πολέμου και οι στρατιωτικές κατακτήσεις προκάλεσαν μεγάλες πληθυσμιακές μεταβολές. Η πόλη έγινε στόχος του βουλγαρικού εθνικισμού και της επιθυμίας των Βουλγάρων να βρουν έξοδο στο Αιγαίο Πέλαγος.⁸ Η προσάρτηση της Δυτικής Θράκης στη Βουλγαρία το 1913 προκάλεσε μαζική φυγή ελληνικών και μουσουλμανικών πληθυσμών από εκεί προς την Ελλάδα και την Τουρκία.⁹ Ταυτόχρονα, επιχειρήθηκε ο εποικισμός της περιοχής με Βούλγαρους με σκοπό την ενίσχυση των επιχειρημάτων του βουλγαρικού εθνικισμού στη βάση των πληθυσμών.¹⁰

Η συμμετοχή ωστόσο της Βουλγαρίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δεν ήταν εξίσου επιτυχημένη. Τα ελληνικά στρατεύματα πέτυχαν σημαντικές νίκες εναντίον του βουλγαρικού στρατού και στις 18 Οκτωβρίου 1919 η 9^η ελληνική Μεραρχία υπό τον υποστράτηγο Λεοναρδό-

---

⁶ Ζωή Κόκκινου, «Καπναποθήκη στην οδό Αβδήρων 50 στην Ξάνθη. Αποτίμηση της φέρουσας ικανότητας και προτάσεις ενίσχυσης» (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, ΑΠΘ, 2016), 2.

⁷ Γιώργος Κουτζακιώτης, «Ο καπνός», στο: Ξάνθη, Μαυρίδης (επιμ.), 55-56.

⁸ Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδος* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1982), 333.

⁹ Οι όροι «Δυτική Θράκη» και «Ανατολική Θράκη» χρησιμοποιούνται με την ιστορική τους διάσταση, ώστε να περιγραφεί η συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή όπως γινόταν αντιληπτή στη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα.

¹⁰ Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού: Θράκη* (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1993), 280· Λένα Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας 1830-1947. Απόπειρα πατριδογνωσίας* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2000), 578-588· Theodora Dragostinova, *Between two motherlands. Nationality and emigration among the Greeks of Bulgaria, 1900-1949* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2011), 94. Ο Αλέξανδρος Κ. Πάλλης, *Στατιστική μελέτη περί των μεταναστεύσεων Μακεδονίας Θράκης κατά τα έτη 1912-1924* (Αθήνα: 1925), 17, αναφέρει ότι την εποχή των Βουλγάρων εκδιώχθηκαν από τη Δυτική Θράκη 70.000 Έλληνες και 49.000 μουσουλμάνοι. Ο Alexandre Antoniadès, *Le développement économique de la Thrace* (Athènes: 1922), 39-41, υπολογίζει ότι οι Βούλγαροι δημόσιοι υπάλληλοι μαζί με τις οικογένειές τους που εγκαταστάθηκαν στη Δ. Θράκη έφταναν τουλάχιστον τις 20.000.

πουλο κατέλαβε την Ξάνθη. Λίγο αργότερα, γαλλικές στρατιωτικές δυνάμεις υπό τον στρατηγό Charpy κατέλαβαν και την υπόλοιπη Θράκη, Δυτική και Ανατολική. Τη διοίκηση της περιοχής, που ονομάστηκε «Διασυμμαχική Θράκη», ανέλαβαν οι Γάλλοι.¹¹ Οι Έλληνες ανέλαβαν επίσημα το γεωγραφικό κομμάτι της Θράκης που κατείχαν οι Βούλγαροι με τη Συνθήκη του Neilly στις 14/27 Νοεμβρίου 1919. Η συνθήκη αυτή διέθετε ως παράρτημα «Σύμφωνο περί αμοιβαίας μεταναστεύσεως μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας». Με βάση αυτό, αναχώρησαν από την Ελλάδα περίπου 50.000 Βούλγαροι και από τη Βουλγαρία περίπου 30.000 Έλληνες, ενώ άλλες 20.000 Έλληνες είχαν μεταναστεύσει πριν την υπογραφή της συνθήκης.¹²

Οι πληθυσμιακές μετακινήσεις όμως δε σταματούν εδώ. Η κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου τον Αύγουστο του 1922 και η ταχύτατη αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Μικρά Ασία επέβαλαν την υπογραφή της Ανακωχής των Μουδανιών (28 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1922). Σύμφωνα με το κείμενο αυτό, η Ελλάδα έπρεπε να εκκενώσει την Ανατολική Θράκη, παρά το γεγονός ότι η περιοχή δεν ενεπλάκη στις πολεμικές επιχειρήσεις και παρά το γεγονός ότι ο ελληνικός στρατός που βρισκόταν εκεί ήταν ετοιμοπόλεμος. Το πιο τραγικό ήταν ότι εκτός από τα στρατεύματα έπρεπε να μετακινηθεί και ο άμαχος πληθυσμός των Ελλήνων. Έτσι, πάνω από 200.000 Έλληνες πέρασαν τη νέα συνοριακή γραμμή του ποταμού Έβρου και εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, οι περισσότεροι από αυτούς στη Θράκη.¹³ Μέσα σε αυτόν τον ορυμαγδό μετακινήσεων, τα πληθυσμιακά δεδομένα όχι μόνο της Ξάνθης, αλλά και της ευρύτερης περιοχής των Βαλκανίων, μεταβλήθηκαν ραγδαία.

2. Οι απογραφές πληθυσμού στην Ξάνθη μέχρι το 1928

Οι πληθυσμιακές μετακινήσεις της κρίσιμης δεκαετίας 1912-1922 υποδείκνυαν στον εκάστοτε κυρίαρχο της Θράκης την ανάγκη συχνής καταγραφής του πληθυσμού. Ωστόσο τα αποτελέσματα αυτών των προπαθειών είναι αμφισβητήσιμα για πολλούς λόγους: τα κριτήρια κατα-

¹¹ Nicolas Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference 1919* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1978), 286-288.

¹² *Ο.π.*, 153-171. Μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Neilly, η επιδικασμένη περιοχή της Θράκης παρέμεινε στον έλεγχο των γαλλικών στρατευμάτων μέχρι το Μάιο του 1920, οπότε μεταβιβάστηκε στις ελληνικές στρατιωτικές αρχές. Σχετικά με αυτό το θέμα, βλ. *ό.π.*: Dragostinova, *Between two motherlands*, 117

¹³ Dakin, *Η ενοποίηση*, 362-369.

γραφής του πληθυσμού δεν ήταν κοινά, ο γεωγραφικός χώρος διεξαγωγής τους δεν ήταν ο ίδιος, υπήρχαν σοβαρές οργανωτικές αδυναμίες στη διεξαγωγή των απογραφών και (κυρίως αυτό) υπήρχαν λόγοι πολιτικής σκοπιμότητας.

2.1. Η γαλλική απογραφή του 1920

Η πιο συστηματική από αυτές τις προσπάθειες φαίνεται πως έγινε από τους Γάλλους, όταν ανέλαβαν τη διοίκηση της «Διασυμμαχικής Θράκης» το 1919. Οι Γάλλοι διαίρεσαν τη Δυτική Θράκη σε τρεις διοικητικούς «κύκλους» (Ξάνθης, Γκιουμουλτζίνας και Καραγάτς) και προχώρησαν στην απογραφή του πληθυσμού χρησιμοποιώντας στοιχεία που άντλησαν από τις ελληνικές και μουσουλμανικές κοινότητες, τις βουλγαρικές αρχές που βρίσκονταν ακόμη στη Δυτική Θράκη και την ονομαστική απογραφή Βούλγαρων κατοίκων Ξάνθης που είχε διεξάγει ο Έλληνας δήμαρχος του Δήμου Ξάνθης. Η απογραφή διενεργήθηκε τον Απρίλιο του 1920 και τα αποτελέσματά της δε δημοσιοποιήθηκαν ποτέ, ίσως επειδή οι Γάλλοι υποστήριζαν την ιδέα της εδαφικής αυτονομίας της Θράκης, κάτι που δεν πραγματοποιήθηκε τελικά με τη Συνθήκη των Σεβρών, ή ίσως επειδή απλά δεν πρόλαβαν, αφού τον επόμενο μήνα μεταβίβασαν τη διοίκηση της περιοχής στους Έλληνες.¹⁴ Ενδεικτικά λοιπόν, η γαλλική απογραφή του 1920 κατέγραψε το αποτέλεσμα που δείχνει ο Πίνακας 1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

	Οθωμανοί	Πομάκοι	Βούλγαροι	Έλληνες	Ισραηλίτες	Αρμένιοι	Διάφοροι	Σύνολο
Σύνολο Δυτικής Θράκης	74.730 (36,51%)	11.848 (5,79%)	54.092 (26,43%)	56.114 (27,41%)	2.985 (1,46%)	1.880 (0,92%)	3.041 (1,49%)	204.690
Ξάνθη	30.438 (62,54%)	9.507 (19,54%)	1.591 (3,27%)	6.650 (13,66%)	280 (0,58%)	200 (0,41%)	0 (0,00%)	48.666

Κατανομή πληθυσμού Δυτικής Θράκης σύμφωνα με τη γαλλική απογραφή, τον Απρίλιο του 1920. Αριθμός και ποσοστό (%).¹⁵

¹⁴ Petsalis-Diomidis, *Greece*, 290· Dragostinova, *ό.π.*, 117-120.

¹⁵ Γιώργος Καλαντζής, «Η απογραφή των πληθυσμών της Δυτικής Θράκης από το διασυμμαχικό καθεστώς το 1919», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 15 (2008): 337-354.

2.2. Η ελληνική απογραφή του 1920

Η εγκατάσταση της ελληνικής διοίκησης στην περιοχή της Δυτικής Θράκης ενθάρρυνε την παλιννόστηση των ελληνικών πληθυσμών που είχαν εκτοπιστεί από τις βουλγαρικές αρχές κατοχής. Το ελληνικό κράτος οργάνωσε συστηματική καταγραφή του πληθυσμού όλης της χώρας (και βέβαια της Θράκης) στις 19 Δεκεμβρίου 1920 (1 Ιανουαρίου 1921 με το νέο ημερολόγιο).¹⁶ Την εποχή της απογραφής, η Ελλάδα είχε πάρει από τη Συνθήκη των Σεβρών την εντολή του διοικητικού ελέγχου και της Ανατολικής Θράκης, κάτι που η απογραφή του 1920 έλαβε υπόψη της. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της στατιστικής επεξεργασίας των δεδομένων, η νέα κατάσταση πραγμάτων που δημιούργησε η Μικρασιατική Καταστροφή ακύρωσε τα ευρήματα της απογραφής. Έλληνες της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης ήρθαν ως πρόσφυγες στην Ελλάδα ενώ υπήρξε και υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών με την Τουρκία. Βέβαια, οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης εξαιρέθηκαν από την ανταλλαγή, επηρεάστηκε όμως ο ελληνικός πληθυσμός της περιοχής και, επίσης, άλλαξε ο γεωγραφικός χώρος αναφοράς της απογραφής. Σε ό,τι αφορά την περιοχή Ξάνθης, με νομοθετικό διάταγμα της 24^{ης} Νοεμβρίου 1923, η Θράκη που απέμεινε στην Ελλάδα χωρίστηκε σε δυο νομούς, Έβρου και Ροδόπης, ενώ η επαρχία Ξάνθης μεγάλωσε ενσωματώνοντας κοινότητες που προηγουμένως ανήκαν στο νομό Δράμας.¹⁷ Η απογραφή του 1920 κατέγραψε στην «πόλη» της Ξάνθης (χωρίς όμως να είναι σαφή τα γεωγραφικά της όρια) 16.584 άτομα.¹⁸ Παρακάτω, όταν γίνεται σύγκριση με τα δεδομένα της απογραφής του 1920, αυτή δε θα αποσκοπεί στην ακρίβεια των στοιχείων, αλλά στη περιγραφή μιας τάξης μεγέθους, ώστε να μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα τις δημογραφικές εξελίξεις που κατεγράφησαν από την απογραφή του 1928.

3. Τα δεδομένα της απογραφής του 1928

Η απογραφή του 1928 είναι ίσως η πιο αξιόπιστη που διαθέτουμε για αυτήν την περίοδο.¹⁹ Η απογραφή κατέστη αναγκαία καθώς ήταν η

¹⁶ ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά τη 19 Δεκεμβρίου 1920* (π. ημ.). *Γενικά στατιστικά αποτελέσματα* (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο), 1928 (στο εξής: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1920*).

¹⁷ ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *ό.π.*, 22.

¹⁸ ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *ό.π.*, 32.

¹⁹ ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός – Πρόσφυγες* (Αθήνα:

πρώτη πραγματική και ουσιαστική καταμέτρηση των προσφύγων του 1922 και καθώς το πρόγραμμα αποκατάστασής τους στον ελληνικό χώρο έφτανε στο τέλος του.²⁰ Η οργάνωση των στοιχείων της απογραφής γίνεται σε επίπεδο διαμερίσματος, νομού, επαρχίας και δήμου ή μεγάλης κοινότητας. Εμείς, για τις ανάγκες της δικής μας μελέτης, θα εργαστούμε με τα δεδομένα που αφορούν το Δήμο Ξάνθης. Ο Δήμος Ξάνθης δε συμπίπτει γεωγραφικά με την πόλη της Ξάνθης, ελλείπει όμως άλλης επιλογής θα θεωρήσουμε ότι τα δεδομένα του Δήμου αφορούν την πόλη της Ξάνθης. Για τον ίδιο λόγο, θα θεωρήσουμε ότι οι κάτοικοι του Δήμου Ξάνθης αποτελούν τον «αστικό πληθυσμό» της επαρχίας Ξάνθης, ενώ όλοι οι υπόλοιποι κάτοικοι της επαρχίας τον «αγροτικό πληθυσμό» της.

Κάποιες διευκρινήσεις πρέπει να γίνουν και ως προς το χειρισμό των δεδομένων για τον πληθυσμό των προσφύγων. Όταν σε αυτή τη μελέτη μιλούμε για πρόσφυγες, θα εννοούμε αυτούς που ήρθαν στην πόλη το 1922. Η απογραφή του 1928, αν και σε κάποιες περιπτώσεις κάνει τη διάκριση ανάμεσα σε πρόσφυγες προ του 1922 και μετά από αυτό το έτος, εντούτοις στα δημοσιευμένα αποτελέσματα για τη δομή του προσφυγικού πληθυσμού περιλαμβάνει μόνον όσους ήρθαν στο Δήμο Ξάνθης μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Για το λόγο αυτό, στη μελέτη αυτή, οι πρόσφυγες προ του 1922 συναθροίζονται με την ομάδα των «γηγενών».

3.1. Το μέγεθος του πληθυσμού του Δήμου Ξάνθης

Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, ο πραγματικός πληθυσμός του Δήμου Ξάνθης ήταν 35.912 άτομα (18.335 άνδρες και 17.577 γυναίκες), υπερδιπλάσιος από αυτόν του 1920 (16.584 άτομα). Ο Δήμος Ξάνθης ήταν ο όγδοος μεγαλύτερος δήμος της χώρας κάνοντας ένα μεγάλο άλμα από τη θέση 17 που τον κατέταξε η απογραφή του 1920. Τα πληθυσμιακά του κέρδη όμως ήταν ακόμη μεγαλύτερα από όσο υπονοεί η κατάταξη αυτή. Το Διάγραμμα 1 δείχνει ότι ο Δήμος Ξάνθης

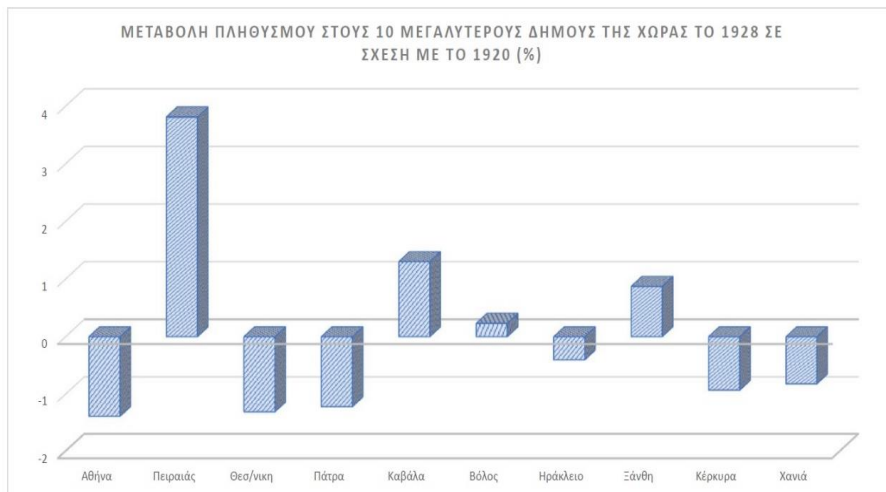

Εθνικό Τυπογραφείο, 1933) (στο εξής: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Στατιστικά*). Σχολιασμό της αξιοπιστίας της απογραφής βλ. στον Κώστα Ζαφείρη, «Η Θράκη κατά την απογραφή του 1928: μέγεθος και δομή του πληθυσμού», στο: *Θψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης* (Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών ΔΠΘ, 2015), 391-419.

²⁰ Μια πρώτη καταμέτρηση των προσφύγων που ήρθαν στην Ελλάδα το 1922 έγινε τον Απρίλιο του 1923, ήταν όμως οργανωμένη σε οικειοθελή βάση και επομένως δεν κατέγραψε το σύνολο των προσφύγων, ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Στατιστικά*, 13.

είναι ο τρίτος πιο κερδισμένος πληθυσμιακά δήμος μεταξύ των 10 μεγαλύτερων της χώρας το 1928, αν συγκρίνουμε την ποσοστιαία συμμετοχή του στο σύνολο του πληθυσμού αυτών των δήμων το 1928 σε σχέση με το αντίστοιχο ποσοστό του 1920. Το Διάγραμμα 1 δείχνει ότι οι πιο κερδισμένες πληθυσμιακά πόλεις του 1928 είναι ο Πειραιάς, η Καβάλα, η Ξάνθη και ο Βόλος ή, με άλλα λόγια, το μεγαλύτερο λιμάνι της χώρας και τρία σημαντικά κέντρα επεξεργασίας και εξαγωγής του καπνού στο Μεσοπόλεμο.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Πηγή: Ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1920*, πίν. 9, σ. 32 και ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Στατιστικά*, πίν. 14, σ. 26.

Πού οφείλεται αυτή η αύξηση; Τρεις τρόποι υπάρχουν μέσω των οποίων ένα σύνολο ανθρώπων που αποτελεί τον πληθυσμό κάποιου γεωγραφικού χώρου, όπως λ.χ. η πόλη της Ξάνθης, μπορεί να μεταβληθεί: η γέννηση, ο θάνατος και η μετακίνηση από ή προς τον πληθυσμό αυτό (μετανάστευση). Οι τρεις αυτοί παράγοντες, που δρουν συνεχώς στον πληθυσμό (γεννητικότητα, θνησιμότητα και μετανάστευση), καθορίζουν το μέγεθός του, τη σύνθεσή του και τη μορφή της εξέλιξής του και αναφέρονται σαν συνιστώσες της πληθυσμιακής εξέλιξης.²¹ Ας δούμε την περίπτωση του φυσικού ισοζυγίου (γεννήσεις–θάνατοι). Δυστυχώς τα στοιχεία δεν είναι πολλά. Την εποχή που ενσωματώθηκε η Ξάνθη στην Ελλάδα, το σύστημα καταγραφής γεννήσεων και θανάτων

²¹ Κωστάκη, «Τεχνικές», 3.

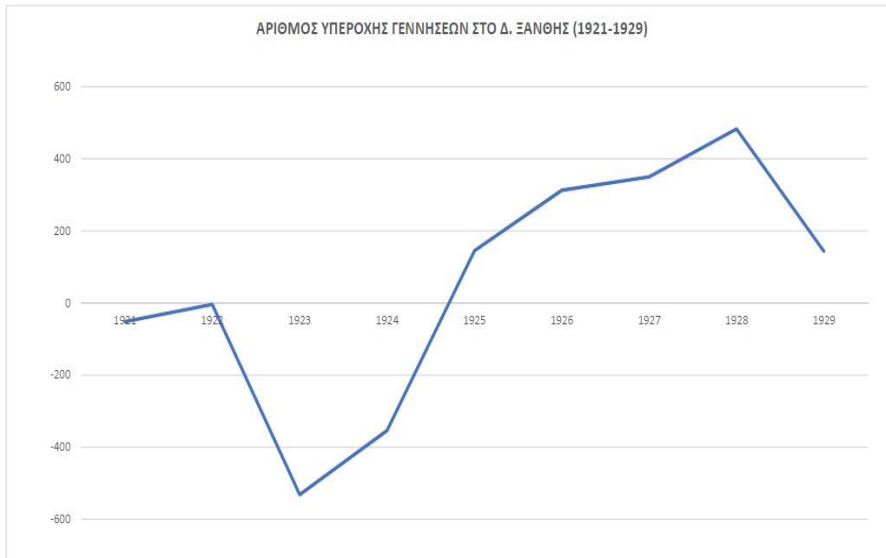
από τα ληξιαρχεία δε λειτουργούσε. Στην υπόλοιπη Ελλάδα είχε καταρρεύσει ήδη από το 1886. Μια συστηματική προσπάθεια καταγραφής των γεννήσεων και των θανάτων από τα ληξιαρχεία ξανάρχισε από το 1921.²² Η καμπύλη του Διαγράμματος 2 δείχνει πώς κινείται το φυσικό ισοζύγιο στο Δήμο της Ξάνθης (γεννήσεις μείον οι θάνατοι) στην περίοδο 1921-1929. Υποδηλώνεται με τη φράση «υπεροχή γεννήσεων». Η καμπύλη δείχνει ότι οι επιπτώσεις της πολεμικής δεκαετίας ήταν σοβαρές στον πληθυσμό της Ξάνθης. Στη χρονιά εκκίνησης του συστήματος καταγραφής (1921), οι θάνατοι είναι περισσότεροι από τις γεννήσεις. Η κατάσταση βέβαια δε βελτιώθηκε με την άφιξη των προσφύγων του 1922, τουλάχιστον όχι αμέσως. Οι αρρώστιες και η εξάντληση θέριζαν τον πληθυσμό τους. Η μεγαλύτερη διαφορά υπέρ των θανάτων σημειώθηκε στα 1923. Τα πράγματα βελτιώνονται από το 1925 και μετά. Το 1928, χρονιά της απογραφής, είναι η καλύτερη του φυσικού ισοζυγίου, καθώς οι γεννήσεις υπερτερούν κατά πολύ των θανάτων. Γενικά, αν εξαιρέσουμε τα πρώτα δύσκολα χρόνια, φαίνεται ότι η παρουσία των προσφύγων είναι αυτή που ενισχύει δημογραφικά τον πληθυσμό της Ξάνθης. Ο υπερδιπλασιασμός όμως του πληθυσμού μεταξύ 1920 και 1928 δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο στο φυσικό ισοζύγιο. Μεγάλη σημασία εδώ έχει αυτό που οι δημογράφοι ονομάζουν μεταναστευτικό ισοζύγιο. Βέβαια, στη δική μας περίπτωση, δεν πρόκειται για μετανάστευση, αλλά για προσφυγιά.

---

²² Βύρων Κοτζαμάνης και Ελευθερία Ανδρουλάκη, «Οι δημογραφικές εξελίξεις στην νεότερη Ελλάδα (1830-2007)», στο: *Η δημογραφική πρόκληση, γεγονότα και διακυβεύματα*, Βύρων Κοτζαμάνης (επιμ.) (Βόλος: ΕΚΔΑ και Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 2009), 87-120.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

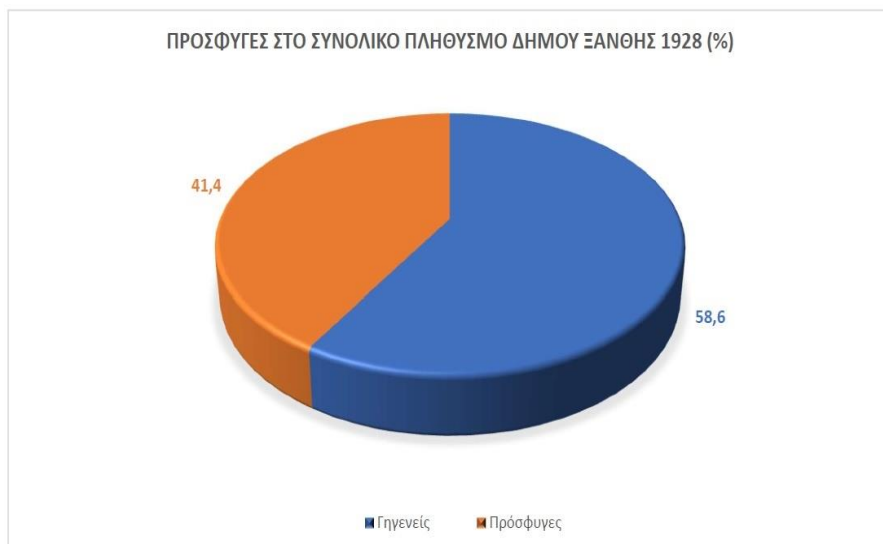
Πηγή: ΓΣΥΕ, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1930* (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1931), 108-109.

Η Μικρασιατική Καταστροφή ήταν η τραγικότερη στιγμή της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Οι πρόσφυγες που ήρθαν στην Ελλάδα ωστόσο συνέβαλαν στη βελτίωση πολλών τομέων της ζωής στη χώρα. Κυρίως, ενίσχυσαν τον πληθυσμό σε περιοχές που είχαν υποφέρει από τον πόλεμο και τις ανταλλαγές των πληθυσμών στις δυο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα.²³ Στην Ξάνθη, η παρουσία τους είναι αισθητή. Η απογραφή του 1928 κατέγραψε 14.867 άτομα ως πραγματικό πληθυσμό προσφύγων (7.221 άνδρες και 7.646 γυναίκες). Αυτό σημαίνει ότι, ποσοστιαία, οι πρόσφυγες αποτελούσαν το 41,4% του συνολικού πληθυσμού της πόλης (Διάγραμμα 3). Η συγκέντρωσή τους στην Ξάνθη είναι πιο ενισχυμένη συγκριτικά με την υπόλοιπη Θράκη, όπου το αντίστοιχο ποσοστό είναι 35,5%.²⁴

²³ Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο: *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μια νέα ματιά*, Α. Λιάκος (επιμ.) (Αθήνα: Νεφέλη, 2011), 125-170.

²⁴ Ζαφείρης, «Η Θράκη», 398.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Στατιστικά*, πίν. 26, σ. 149.

Οι πρόσφυγες συνέβαλαν πολύ στην ανάπτυξη του αστικού κέντρου της Ξάνθης, αφού σχεδόν οι μισοί (ποσοστό 44,5%) από όσους εγκαταστάθηκαν στην επαρχία Ξάνθης απογράφηκαν στο Δήμο Ξάνθης.²⁵ Έτσι, ο πληθυσμός του Δήμου Ξάνθης εμφανίζεται στα 1928 να αποτελεί το 40,23% του συνολικού πληθυσμού της ομώνυμης επαρχίας (Διάγραμμα 4). Με άλλα λόγια, τέσσερις στους δέκα κατοίκους της επαρχίας Ξάνθης διαβιούσαν στην πόλη της Ξάνθης. Το ποσοστό αυτό είναι σημαντικό και δείχνει μια ιδιαίτερη ανάπτυξη της πόλης, ειδικά αν λάβουμε υπόψη μας ότι στο σύνολο της Θράκης το ποσοστό των ανθρώπων που διαβιούν στις πόλεις είναι 30%.²⁶ Επομένως, στα 1928, η Ξάνθη ήταν ένα σημαντικό αστικό κέντρο της Θράκης. Ήταν ήδη ένα σημαντικό αστικό κέντρο πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους και τώρα φαίνεται να ξανακερδίζει την παλιά της αίγλη, τουλάχιστον σε ανθρωπινό δυναμικό.

²⁵ Ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Στατιστικά*, πίν. 25, σ. 147 και πίν. 26, σ. 149.

²⁶ Ζαφείρης, «Η Θράκη», 396.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Στατιστικά*, πίν. 25, σ. 147 και πίν. 26, σ. 149.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5

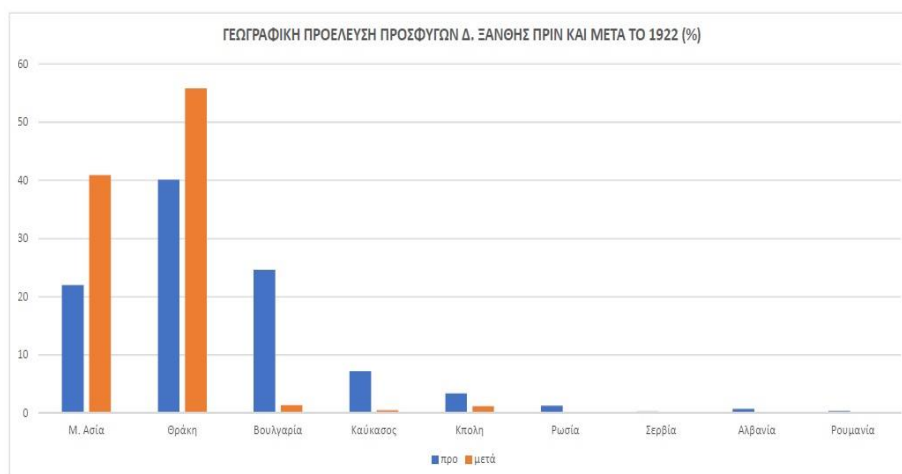

Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Στατιστικά*, πίν. 2, σ. 468.

3.2. Η γεωγραφική προέλευση των προσφύγων του Δήμου Ξάνθης

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο σχετικά με τους πρόσφυγες του Δήμου Ξάνθης είναι η γεωγραφική τους προέλευση. Όπως δείχνει το Διάγραμμα 5, πάνω από τους μισούς πρόσφυγες της πόλης (55%) προέρχονται από την Ανατολική Θράκη. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να είναι τυχαίο, πιστεύουμε όμως ότι δεν είναι για μια σειρά από λόγους. Καταρχήν, η μετακίνηση των προσφύγων δε γινόταν άτακτα, αλλά οργανωνόταν από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων. Η εγκατάσταση δηλαδή των διαφόρων ομάδων προσφύγων έγινε με βάση ένα πλάνο. Αυτό φαίνεται και από ένα δεύτερο στοιχείο. Η εγκατάσταση των προσφύγων από την Ανατολική Θράκη στο γεωγραφικό χώρο της Δυτικής Θράκης ήταν πολύ στοχευμένη: επαρχία Σαπών (61% των προσφύγων), Δήμος Κομοτηνής (60%), επαρχία Κομοτηνής (60%), Δήμος Ξάνθης (55%), επαρχία Ξάνθης (40%).²⁷ Ένα τρίτο στοιχείο που ενισχύει την υπόθεση της στοχευμένης εγκατάστασης των προσφύγων από την Ανατολική Θράκη προσφέρει το Διάγραμμα 6. Ήδη πριν το 1922, όταν δεν υπήρχε ακόμη η ΕΑΠ για να τους μετακινεί οργανωμένα, οι πρόσφυγες που έφταναν από την Ανατολική Θράκη υπερτερούσαν έναντι των προσφύγων από άλλες περιοχές στο Δήμο Ξάνθης. Γιατί υπάρχει αυτή η προτίμηση σε συγκεκριμένες περιοχές της Θράκης; Θα το απαντήσουμε, αφού δούμε και τα υπόλοιπα στοιχεία μας.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6

Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Στατιστικά*, πίν. 2, σ. 468.

²⁷ Ζαφείρης, «Η Θράκη», 403.

3.3. Η κατά φύλα σύνθεση του πληθυσμού στο Δήμο Ξάνθης

Ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν αναφορικά με τον κατά φύλα πραγματικό πληθυσμό της πόλης. Στα 1928, ο Δήμος Ξάνθης είχε πραγματικό πληθυσμό ανδρών 18.335 άτομα και πραγματικό πληθυσμό γυναικών 17.577 άτομα. Το Διάγραμμα 7 δείχνει την ποσοστιαία (%) κατανομή αυτού του πληθυσμού μεταξύ γηγενών και προσφύγων. Αυτό που κάνει εντύπωση στο Διάγραμμα 7 είναι ότι ο πληθυσμός των ανδρών υπερτερεί των γυναικών και αυτό οφείλεται βασικά στους γηγενείς. Εκφρασμένος ως λόγος φύλου, για το σύνολο της πόλης ο λόγος είναι 104, για τους γηγενείς 111 και για τους πρόσφυγες 94.²⁸ Αυτό είναι πραγματικά ασυνήθιστο. Συνήθως στους διάφορους πληθυσμούς ο συνολικός λόγος φύλου εμφανίζεται μικρότερος του 100 (κυμαίνεται μεταξύ 90 και 99) δείχνοντας μια ελαφριά αριθμητική υπεροχή των γυναικών έναντι των ανδρών, η οποία συνήθως αποδίδεται στα υψηλότερα επίπεδα θνησιμότητας των ανδρών σε σχέση με τις γυναίκες.²⁹ Εδώ όμως φαίνεται ότι έχουμε να κάνουμε με μια ιδιαίτερη επιμονή του ασυνήθιστου αυτού στοιχείου. Το Διάγραμμα 8 δείχνει ότι η υπεροχή των ανδρών είχε εντοπιστεί και από την απογραφή του 1920. Μάλιστα, ήταν πιο ισχυρή, καθώς ο λόγος φύλου διαμορφώθηκε στο 128, ενώ το 1928 ήταν 104.³⁰

---

²⁸ Ως λόγος φύλου νοείται το κλάσμα του αριθμού των ανδρών προς τον αριθμό των γυναικών ενός πληθυσμού σε δεδομένη χρονική στιγμή. Πολλαπλασιαζόμενος με το 100 εκφράζει τον αριθμό των ανδρών ανά 100 γυναίκες στον πληθυσμό. Όταν ο λόγος υπερβαίνει το 100, σημαίνει υπεροχή των ανδρών, όταν υπολείπεται, σημαίνει υπεροχή των γυναικών. Κωστάκη, «Τεχνικές», 8.

²⁹ Κοτζαμάνης και Ανδρουλάκη, «Οι δημογραφικές εξελίξεις».

³⁰ Σχετικά με το λόγο φύλου το 1920, βλ. ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Στατιστικά*, πίν. 23, σ. 143.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7

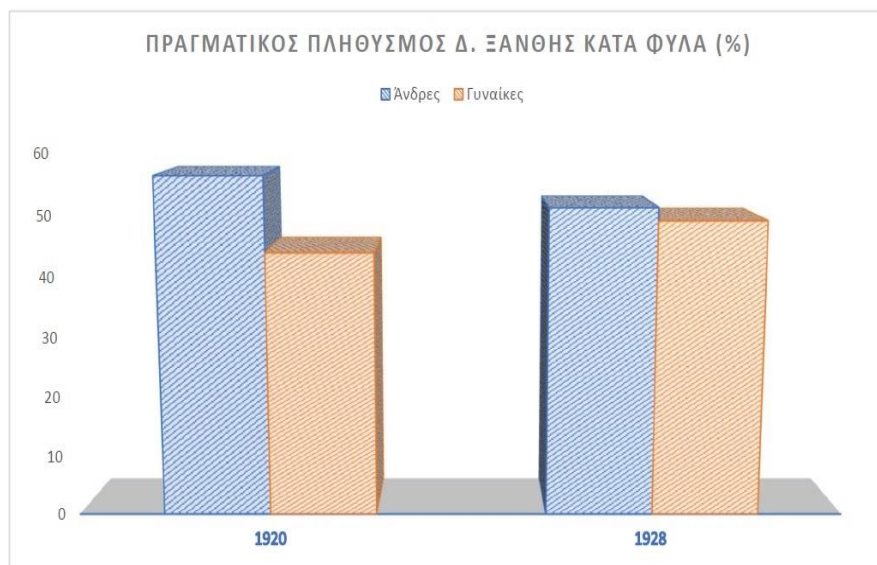
Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Στατιστικά*, πίν. 17, σ. 130.

Η αιτιολόγηση του φαινομένου δεν είναι εύκολη. Είναι πιθανό ότι η ένδειξη των γηγενών επηρεάζεται από το γεγονός ότι σε αυτήν συνυπολογίζουμε και τους πρόσφυγες που έφτασαν στο Δήμο Ξάνθης πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ο αριθμός τους δεν είναι μεγάλος (792 άτομα ή το 2,2% του συνολικού πληθυσμού), ωστόσο η παρουσία των ανδρών ανάμεσά τους είναι ισχυρή. Ο λόγος φύλου για αυτή την πληθυσμιακή ομάδα στα 1928 είναι 143.³¹ Ο Κώστας Ζαφείρης, που μελέτησε τα στοιχεία του πληθυσμού συνολικά για τη Θράκη, κάνει την υπόθεση ότι η πολύ υψηλή αναλογία ανδρών σε 100 γυναίκες μεταξύ των προσφύγων πριν το 1922, ιδιαίτερα από περιοχές της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υποδηλώνει την προσπάθεια των ανδρών να αποφύγουν τη στράτευσή τους στα τάγματα εργασίας και τις επιπτώσεις της πολιτικής των Νεοτούρκων σε σχέση με τους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς.³²

³¹ Ίδιοι υπολογισμοί από τα δεδομένα ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Στατιστικά*, πίν. 2, σ. 468.

³² Ζαφείρης, «Η Θράκη», 399.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 8

Πηγή: ΓΣΥΕ, *Στατιστική Επετηρίς*, 48.

3.4. Η ηλικιακή δομή του πληθυσμού στο Δήμο Ξάνθης

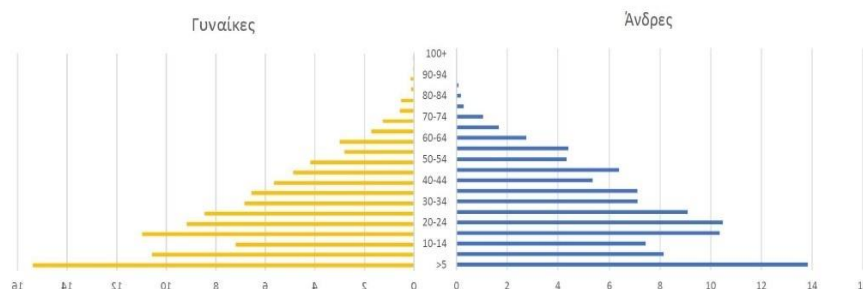
Η ηλικιακή δομή είναι από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά ενός πληθυσμού, διότι σχετίζεται με αυτό που οι δημογράφοι ονομάζουν «πολύ σημαντικά δημογραφικά συμβάντα»: τη γεννητικότητα και τη θνησιμότητα.³³ Η ηλικιακή δομή του πληθυσμού στο Δήμο Ξάνθης απεικονίζεται στις δυο ηλικιακές πυραμίδες που ακολουθούν. Το Διάγραμμα 9 απεικονίζει την ηλικιακή πυραμίδα των γηγενών και το Διάγραμμα 10 την αντίστοιχη των προσφύγων στο Δήμο Ξάνθης το 1928. Πηγή των δεδομένων αυτών αποτελεί ο σχετικός τόμος των δημοσιευμένων αποτελεσμάτων της απογραφής του 1928 για το Δήμο Ξάνθης.³⁴

³³ Κωστάκη, «Τεχνικές», 3.

³⁴ ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Ηλικία – Οικογενειακή κατάσταση – Παιδείσεις* (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1935) (στο εξής: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Ηλικία*).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 9

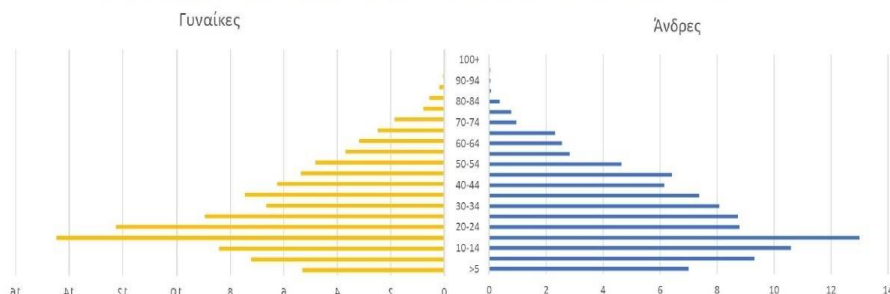
Πραγματικός γηγενής πληθυσμός κατά φύλο και ηλικία Δ. Ξάνθης 1928 (%)

Πηγή: Ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Ηλικία*, πίν. 1, σ. 367-368 και πίν. 2, σ. 611.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 10

Πραγματικός προσφυγικός πληθυσμός κατά φύλο και ηλικία Δ. Ξάνθης 1928 (%)

Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Ηλικία*, πίν. 2, σ. 611

Στις πυραμίδες αυτές είναι εμφανής η επίδραση των ιστορικών γεγονότων στην πληθυσμιακή δομή. Η πυραμίδα των γηγενών έχει τη χαρακτηριστική μορφή ενός νεανικού πληθυσμού με υψηλή γεννητικότητα και θνησιμότητα. Ο λόγος γήρανσης των γηγενών βρίσκεται στο 111.³⁵ Ενδιαφέρονσα είναι η ηλικιακή ομάδα των γηγενών 10-14. Αυτή

³⁵ Ως λόγος γήρανσης νοείται το κλάσμα του αριθμού των ατόμων άνω των 65 ετών προς τον αριθμό των ατόμων μέχρι 15 ετών ενός πληθυσμού σε δεδομένη χρονική στιγμή. Πολλαπλασιαζόμενος με το 1.000 εκφράζει τον αριθμό των ηλικιωμένων ανά 1.000 άτομα κάτω των 15 στον πληθυσμό. Επομένως, λόγος γήρανσης 111 σημαίνει

είναι η πιο συρρικνωμένη από όλες τις νεανικές ηλικίες. Πρόκειται για τα παιδιά που γεννήθηκαν μεταξύ 1914 και 1918, δηλαδή αμέσως μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων και κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής της Ξάνθης. Δεν είναι σαφές αν η συρρίκνωση της ηλικιακής ομάδας οφείλεται σε πτώση των γεννήσεων ή αύξηση της θνησιμότητας ή και στα δύο, είναι όμως πολύ πιθανό ότι οι δύσκολες ιστορικές συνθήκες της εποχής (εκτοπίσεις, πολιτική εκβουλγαρισμού κτλ.) συνέβαλαν στο αποτέλεσμα που κατέγραψε η απογραφή του 1928. Αντίθετα, η επόμενη ηλικιακή βαθμίδα, 15-19, είναι από τις πιο διευρυμένες. Πρόκειται για παιδιά που γεννήθηκαν μεταξύ του 1909 και του 1913, δηλαδή πριν την έναρξη της πολεμικής δεκαετίας που έφερε την παρακμή στην πόλη της Ξάνθης. Η αμέσως προηγούμενη ήταν, όπως είδαμε, μια ανθηρή οικονομική περίοδος για την πόλη, κάτι που μάλλον επηρέασε αυτή τη γενιά, είτε με την αύξηση των γεννήσεων είτε με τη μείωση της θνησιμότητας. Οι άνδρες κυριαρχούν μεταξύ των γηγενών. Ειδικά οι παραγωγικές ηλικίες άνω των 10 ετών και ως τα 60 παρουσιάζουν λόγο φύλου 121.

Η ηλικιακή πυραμίδα των προσφύγων σκιαγραφεί έναν πληθυσμό που είναι σημαντικά πιο γερασμένος από αυτόν των γηγενών, αφού υπολείπεται σημαντικά στις πολύ νέες ηλικιακές ομάδες (μέχρι 10 ετών). Ιδιαίτερα, η βάση της πυραμίδας είναι σημαντικά στενότερη. Έτσι, ο λόγος γήρανσης αυτού του πληθυσμού είναι 221. Η ηλικιακή ομάδα 5-9, δηλαδή τα παιδιά που γεννήθηκαν μεταξύ του 1919 και του 1923, έζησαν όλη την καταιγίδα του ξεριζώματος και της προσφυγιάς. Διέθεταν άραγε τις βιολογικές δυνάμεις να αντιμετωπίσουν αυτή την κατάσταση; Είναι πολύ πιθανό ότι η μείωση της ηλικιακής τους ομάδας οφείλεται στην υψηλή θνησιμότητα. Η ηλικιακή ομάδα μέχρι 5 ετών είναι επίσης πάρα πολύ μικρή. Δεν είναι σαφές αν αυτό οφείλεται στην υψηλή βρεφική θνησιμότητα ή στη χαμηλή γεννητικότητα των γυναικών. Η χειροτέρευση όμως του φυσικού ισοζυγίου (περισσότεροι θάνατοι) κατά τα έτη 1923 και 1924 (Διάγραμμα 2), δηλαδή στα πρώτα χρόνια της παρουσίας των προσφύγων στην Ελλάδα, όταν θέριζαν η πείνα και οι αρρώστιες, ίσως να προκλήθηκε και από τα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας αυτής της ηλικιακής ομάδας. Αν το δούμε από αυτή την άποψη, τότε το μέγεθος της ηλικιακής ομάδας 15-19 (που είναι η πολυπληθέστερη των προσφύγων) δεν πρέπει να μας εκπλήσσει. Πρόκειται για άτομα που την εποχή της Μικρασιατικής Καταστροφής ήταν

ότι στον πληθυσμό αυτό το 1928 αντιστοιχούσαν 111 ηλικιωμένοι σε 1.000 άτομα κάτω των 15. Κωστάκη, «Τεχνικές», 16.

μεταξύ 9 και 13 ετών, είχαν δηλαδή μια βιολογική ευκαιρία να ανταπεξέλθουν στις δυσμενείς συνθήκες της προσφυγιάς. Ή ίσως η γενιά τους (γεννημένοι μεταξύ 1909 και 1913) ήταν τυχερή και χαρακτηρίστηκε από υψηλή γεννητικότητα στη Μ. Ασία. Οι γυναίκες κυριαρχούν μεταξύ των προσφύγων. Ειδικά στις παραγωγικές ηλικίες άνω των 10 και ως τα 60, ο λόγος φύλου για τους πρόσφυγες είναι 84.

Γενικά, ο πληθυσμός των προσφύγων είναι γηραιότερος από των γηγενών. Και επειδή οι πρόσφυγες είχαν υψηλή συγκέντρωση στο αστικό κέντρο, αυτό σημαίνει ότι ο πληθυσμός του Δήμου Ξάνθης είναι γηραιότερος από αυτόν της επαρχίας Ξάνθης, για τον οποίο υποθέσαμε ότι εκφράζει τον αγροτικό πληθυσμό της Ξάνθης. Πραγματικά, οι σχετικοί υπολογισμοί δείχνουν ότι η επαρχία Ξάνθης το 1928 είχε λόγο γήρανσης 124 ενώ ο Δήμος Ξάνθης συνολικά 154.³⁶ Επίσης, ο προσφυγικός πληθυσμός είναι κατά βάση γυναικείος σχεδόν σε όλες τις ηλικιακές βαθμίδες και αυτό εξισορροπεί την ισχυρή παρουσία των ανδρών μεταξύ των γηγενών. Έτσι, ο λόγος φύλου του συνολικού πληθυσμού του Δήμου Ξάνθης στις παραγωγικές ηλικίες άνω των 10 ετών και ως 60 διαμορφώνεται στο 106 υποδεικνύοντας μια ελαφρά υπερίσχυση των ανδρών.

3.5. Ο παραγωγικός πληθυσμός του Δήμου Ξάνθης

Διαχρονικά, η οικονομία ήταν το δυνατό χαρτί αυτής της πόλης. Έχει λοιπόν ιδιαίτερη σημασία να εντοπίσουμε εκείνα τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού της που σχετίζονται με αυτήν. Τα δεδομένα μας, όπως πάντα, προέρχονται από τα δημοσιευμένα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού του 1928.³⁷ Η απογραφή λοιπόν κατέγραψε 15.218 άτομα ως παραγωγικό ή ενεργό πληθυσμό της πόλης.³⁸ Με άλλα λόγια, τόσα είναι τα άτομα που ασκούν κάποιο επάγγελμα και κερδίζουν τα προς το ζην χωρίς να επιβαρύνουν άλλους ανθρώπους. Αυτό ομολο-

---

³⁶ Ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Ηλικία*, πίν. 1, σ. 277-278 και 367-368. Το συμπέρασμα συμβαδίζει με τις γενικότερες εξελίξεις στη Θράκη. Βλ. Ζαφείρης, «Η Θράκη», 414.

³⁷ ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Επαγγέλματα, τόμος πρώτο* (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1937) (στο εξής: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Επαγγέλματα 1*) και ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Επαγγέλματα, τόμος δεύτερο* (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1932) (στο εξής: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Επαγγέλματα 2*).

³⁸ ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Επαγγέλματα 1*, πίν. 3, σ. 138.

γυμένως είναι παράδοξο, διότι σε μια πόλη που έχει ανθηρή οικονομική δραστηριότητα, ο μισός πληθυσμός της και παραπάνω φαίνεται να μην εργάζεται (Διάγραμμα 11). Πώς εξηγείται αυτό;

Την απάντηση δίνει η ίδια η απογραφή, η οποία εντόπισε 14.351 άτομα χωρίς δηλωμένο επάγγελμα και, ως εκ τούτου, δεν τους υπολόγισε στον ενεργό πληθυσμό του Δήμου Ξάνθης.³⁹ Ο αριθμός όμως δεν είναι ευκαταφρόνητος, αφού είναι σχεδόν τόσος όσος και ο αριθμός του παραγωγικού πληθυσμού. Μάλιστα, ο πληθυσμός χωρίς επάγγελμα έχει μια ιδιαιτερότητα: η συντριπτική πλειοψηφία του (άνω του 80%) είναι γυναίκες.⁴⁰ Αυτή η ομάδα απαρτίζεται, χονδρικά, κατά 60% από γηγενείς και κατά 40% από πρόσφυγες.⁴¹ Με άλλα λόγια, έξι στις δέκα γηγενείς γυναίκες δεν εργάζονται ενώ οι γυναίκες πρόσφυγες φαίνονται πιο εργατικές. Το ερώτημα είναι το εξής: πραγματικά όλες αυτές οι γυναίκες κάθονται σπίτι τους; Θα απαντήσουμε, αφού πρώτα δούμε και τα άλλα στοιχεία μας.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 11

Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Επαγγέλματα* 1, πίν. 3, σ. 138.

Η Ξάνθη είχε μια οικονομία που βασιζόταν στο δευτερογενή τομέα της παραγωγής. Έξι στους δέκα εργαζομένους της πόλης (γγενείς και πρόσφυγες) το 1928 απασχολούντο στη μεταποίηση (Διαγράμματα 12

³⁹ ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *ό.π.*, πίν. 1, σ. 393.

⁴⁰ *Ο.π.*

⁴¹ *Ο.π.*, πίν. 1, σ. 393 και πίν. 2, σ. 783.

και 13). Το Διάγραμμα 14 όμως δείχνει ότι όλη αυτή η εργατική δύναμη δε διαχέεται ομοιόμορφα σε όλο το φάσμα της βιομηχανικής δραστηριότητας. Αντιθέτως, υπάρχει υπερσυγκέντρωση σε έναν κλάδο της βιομηχανίας και αυτός είναι η επεξεργασία των καπνών. Πάνω από το 70% των γηγενών και πάνω από το 60% των προσφύγων εργαζομένων απασχολούνται στα καπνά. Το εύρημα αυτό της απογραφής δεν προκαλεί βέβαια εντύπωση, αφού, όπως είδαμε, ο πλούτος της Ξάνθης, ήδη από το 19^ο αιώνα, προερχόταν από αυτήν ακριβώς τη βιομηχανική δραστηριότητα. Τα προβλήματα ξεκινούν, όταν δούμε την κατά φύλα σύνθεση αυτού του εργατικού δυναμικού: σε ποσοστό άνω του 70% είναι άνδρες.⁴² Γιατί αυτό το δεδομένο παρουσιάζει πρόβλημα;

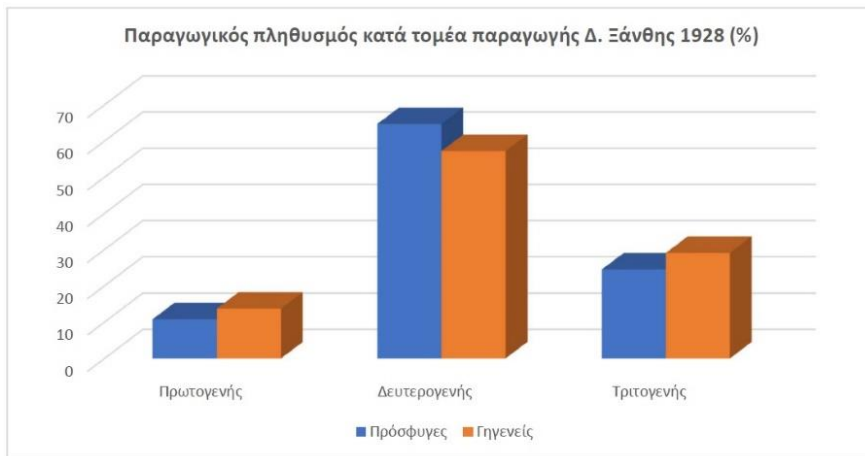
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 12

Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Επαγγέλματα1*, πίν. 6, σ. 216.

⁴² Ο.π.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 13

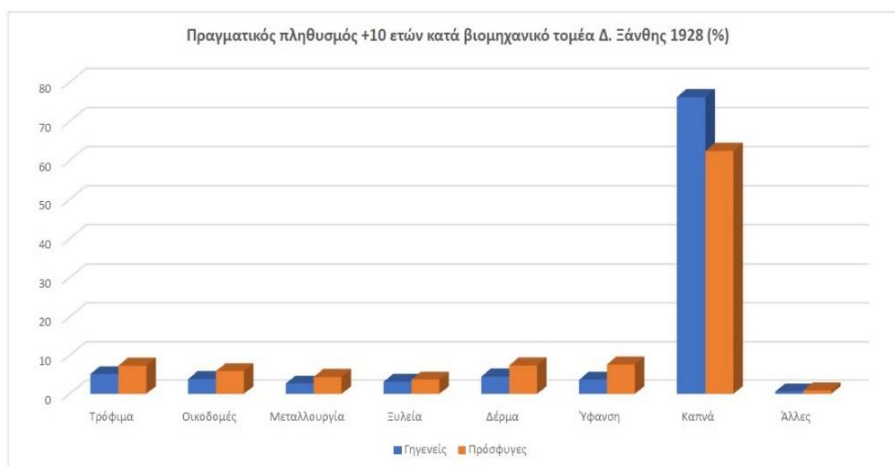

Πηγή: Ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Επαγγέλματα 1*, πίν. 1, σ. 383, 385, 387, 389, 393 και πίν. 2, σ. 773, 775, 777, 779, 781, 783.

Το επάγγελμα του καπνεργάτη ήταν παραδοσιακά ένα ανδρικό επάγγελμα και με υψηλά επίπεδα ειδίκευσης. Τα εισοδήματα που απέφερε στους εργαζομένους άνδρες ήταν υψηλά, μολονότι επρόκειτο για ένα εποχιακό επάγγελμα: η επεξεργασία των καπνών δε γίνεται όλο το χρόνο, αλλά σ' ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα, από τα μέσα της άνοιξης μέχρι τα τέλη του καλοκαιριού. Η περίοδος αυτή επιβαλλόταν από τις φυσικές ιδιότητες του φυτού. Οι αμοιβές λοιπόν των καπνεργατών δεν οφείλονταν μόνο στο γεγονός ότι επρόκειτο για μια πολύ ειδικευμένη εργασία, αλλά και στο γεγονός ότι ο χρόνος που είχε στη διάθεσή του ένας καπνέμπορος για να επεξεργαστεί το προϊόν του και να μη του σαπίσει ήταν εξαιρετικά λίγος. Αυτό έδινε δύναμη στον καπνεργατικό συνδικαλισμό, ώστε να αυξάνει τα εισοδήματα των εργατών. Και δεν ήταν μόνο οι άνδρες εργάτες. Οι καπνεργάτες είχαν τη συνήθεια να εργάζονται με πολλά μέλη των οικογενειών τους, κυρίως κορίτσια και γυναίκες, ώστε να τους βοηθούν εξασφαλίζοντας και γι' αυτές υψηλές απολαβές.⁴³

⁴³ Για μια πλήρη ανάλυση του λεγομένου «καπνικού ζητήματος», που αναδείχτηκε σε ένα από τα πιο σοβαρά κοινωνικά προβλήματα του Μεσοπολέμου, βλ. Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη. Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο* (Αθήνα: Νεφέλη, 2005), 129-166.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 14

Πηγή: Ίδιοι υπολογισμοί με βάση τα δεδομένα ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Επαγγέλματα* 1, πίν. 1, σ. 383, 385, 387, 389, 393 και πίν. 2, σ. 773, 775, 777, 779, 781, 783.

Αυτή ήταν μια απαράδεκτη κατάσταση για τους καπνεμπόρους, οι οποίοι, ήδη από το 1922, προσπάθησαν να βρουν τρόπους να κάνουν τη διαδικασία της επεξεργασίας πιο οικονομική γι' αυτούς. Για να επιτευχθεί ο στόχος έπρεπε να εξοντωθούν εργασιακά οι άνδρες και αυτό θα μπορούσε να γίνει με αλλαγή του τρόπου επεξεργασίας του καπνού (απλούστευση ονομάστηκε), ο οποίος θα βασιζόταν περισσότερο στις γυναίκες, που αμείβονταν λιγότερο, και καθόλου στους άνδρες. Το κράτος στήριξε τις ενέργειες των καπνεμπόρων. Όπως παρατηρούσε και ο Εμμανουήλ Πειρουνάκης, διευθυντής του Γραφείου Προστασίας Καπνού Θεσσαλονίκης, στα 1928, δηλαδή τη χρονιά της απογραφής:

«Κίνδυνος περιορισμού της εις τας καπνεργατρίας παρεχομένης εργασίας δεν γεννάται. Διότι η επί το απλούστερον εξέλιξις της επεξεργασίας μόνον την χρησιμοποίησιν ντεκτσήδων θα μειώση. Συνεπώς, μέριμνα δέον να ληφθή δια τους ντεκτσήδες».⁴⁴

Το κράτος δε σταμάτησε μόνον εκεί. Επέβαλε τη λεγόμενη «αποσυμφόρηση» του καπνεργατικού επαγγέλματος, με άλλα λόγια προσπάθησε να τους κάνει πιο λίγους, επιβάλλοντας οι προσλήψεις στις

⁴⁴ ΥΕΟ, *Το καπνικόν ζήτημα* (Αθήνα: 1931), 140. Η ειδικότητα του ντεκτσή ήταν η πιο ειδικευμένη και εξασκείτο μόνο από άνδρες· Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα*, 130-132. Το κράτος κράτησε εχθρική στάση απέναντι στους καπνεργάτες, διότι τους θεωρούσε ψηφοφόρους του ΚΚΕ.

καπναποθήκες να γίνονται μέσω του Ταμείου Ασφάλισης Καπνεργατών (ΤΑΚ), το οποίο άρχισε να λειτουργεί από το 1926. Ουσιαστικά, μέσω του ΤΑΚ μόνο γυναίκες μπορούσαν να εργαστούν στις καπναποθήκες. Τέλος, το 1929 οι προσλήψεις ανδρών στα σαλόνια επεξεργασίας σταμάτησαν εντελώς με την επιβολή ενός νέου συστήματος επεξεργασίας του καπνού, τη λεγόμενη «τόγκα».⁴⁵

Ύστερα από όλα αυτά, απορεί κανείς πώς είναι δυνατόν το προσωπικό των καπναποθηκών της Ξάνθης στα 1928 να αποτελείται από άνδρες κατά 70%! Το πιθανότερο είναι ότι δεν αποτελείται. Με άλλα λόγια, η απογραφή παρουσιάζει σφάλμα σε αυτό το σημείο το οποίο δεν οφείλεται σε κακή οργάνωση της διαδικασίας, αλλά σε ιδεολογικούς λόγους. Η βιβλιογραφία της ιστορικής δημογραφίας έχει ήδη επισημάνει τα ιδεολογικά ζητήματα που αφορούν τις απογραφές του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα. «Ιδεολογικά ζητήματα» σημαίνει ότι οι απογραφές δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως «αντικειμενική» καταγραφή της πραγματικότητας, αλλά ως «κοινωνική κατασκευή». Φιλτράρουν την πραγματικότητα μέσα από αντιλήψεις σχετικά με το χαρακτήρα της εργασίας και απηχούν κυρίαρχες ιδεολογίες, ιδίως σε ό,τι αφορά τη συμπεριφορά των γυναικών και το ρόλο τους στην κοινωνία.⁴⁶ Οι παρατηρήσεις αυτές δεν αφορούν μόνο τους απογραφείς και τον τρόπο που δομούν τα ερωτηματολόγιά τους, αλλά και τα υποκείμενα της έρευνας, τους απλούς ανθρώπους, που ίσως ντρέπονται να δηλώσουν ότι οι γυναίκες πάνε στη δουλειά και οι άντρες κάθονται σπίτι. Το αποτέλεσμα είναι να καταγράφεται υποτιμημένη η συμμετοχή των γυναικών στον εργατικό πληθυσμό των πόλεων καθιστώντας τις απογραφές ιδιαίτερος ακατάλληλες για μελέτη θεμάτων όπως είναι η γυναικεία απασχόληση.⁴⁷

⁴⁵ Σχετικά με το ρόλο του ΤΑΚ στο καπνεργατικό ζήτημα, βλ. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών* (Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1993), 418-439.

⁴⁶ Σχετικά με αυτό το θέμα βλ. Γιάννης Μπαφούνης, *Η ελληνική στατιστική το 19^ο αιώνα. Στατιστική και πλάνη είναι λέξεις συνώνυμοι* (Αθήνα: Μνήμων, 2006)· E. A. Wrigley (ed.), *Nineteenth century society: essays in the use of quantitative methods for the study of social data* (Cambridge: Cambridge University Press, 1972)· Eleanor Gordon, *Women and the Labour Movement in Scotland 1850-1914* (Oxford: Oxford University Press, 1991), 13, 18-19.

⁴⁷ Το ίδιο φαινόμενο ισχύει και για τη μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη, όπου επίσης ο μισός πληθυσμός της πόλης καταγράφεται χωρίς επάγγελμα και επίσης αποτελείται στη συντριπτική του πλειοψηφία από γυναίκες. Φουντανόπουλος, *ό.π.*, 64.

Τώρα, νομίζω, μπορούμε να δώσουμε απάντηση στο ερώτημα αν όλες αυτές οι γυναίκες που καταγράφονται «χωρίς επάγγελμα» κάθονται σπίτι τους. Η απάντηση είναι ότι υπάρχει πολύ μεγάλη πιθανότητα να μην κάθονται, μάλιστα να συμβαίνει το αντίστροφο: οι άνδρες είναι αυτοί που είναι αναγκασμένοι να μένουν στο σπίτι λόγω των εξελίξεων στα επαγγελματικά τους και οι γυναίκες να είναι αυτές που εξασφαλίζουν την επιβίωση της οικογένειας με την εργασία τους. Όμως οι κυρίαρχες αντιλήψεις σχετικά με το ποια είναι οι κοινωνική θέση κάθε φύλου και ποια καθήκοντα απορρέουν από αυτή τη θέση δεν επιτρέπουν στους απογραφείς να καταγράψουν την πραγματικότητα. Για τον ίδιο λόγο, οι άνεργοι στο Δήμο Ξάνθης εμφανίζονται με πάρα πολύ μικρό ποσοστό (μόλις 6%), σε μια εποχή που το καπνεργατικό ζήτημα βρίσκεται στο οξύτερό του σημείο.⁴⁸

4. Αντί Επιλόγου

Ύστερα από όλα τα δεδομένα της απογραφής του 1928 που παραθέσαμε, μπορούμε, νομίζω, να περιγράψουμε μια συνεκτική εικόνα της Ξάνθης στο τέλος της δεκαετίας του 1920. Πρόκειται για μια σημαντική πόλη που κέρδιζε τον πλούτο της από τα καπνά, είτε την καπνοκαλλιέργεια είτε την επεξεργασία του καπνού.⁴⁹ Πάντα το έκανε και γι' αυτό συγκέντρωνε μεγάλο πληθυσμό που προσδοκούσε να αποκτήσει ένα μικρό κομμάτι από την πίτα αυτού του πλούτου. Οι απογραφές που διενεργήθηκαν πριν το 1922, αν και άτεχνες και με πολλά προβλήματα, αυτό νομίζω ότι δείχνουν: μια πόλη που αποτελεί σημαντικό πόλο έλξης για πολύ κόσμο. Όμως μετά το 1922, με τη βοήθεια των προσφύγων, απέκτησε κι εκείνο τον πληθυσμιακό όγκο, ώστε να θεωρείται σημαντικό αστικό κέντρο της χώρας μας. Έτσι θα μπορούσαμε ίσως να ερμηνεύσουμε το εύρημα της τρίτης θέσης της Ξάνθης στο σύνολο των 10 μεγαλύτερων Δήμων της χώρας το 1928, όπως το δείχνει το Διάγραμμα 1.

Είναι πιθανό ότι αυτόν τον καπνικό χαρακτήρα της πόλης έλαβε υπόψη της η ΕΑΠ, όταν αποφάσισε να μεταφέρει οργανωμένα κυρίως τους πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη σε αυτή την πόλη (Διάγραμμα 5). Ήθελε να τους προσφέρει μια ευκαιρία να ευημερήσουν σε μια κατεξοχήν πόλη του καπνού ασκώντας ένα επάγγελμα που το ήξεραν ήδη από τα μέρη τους: την επεξεργασία του καπνού. Τα εδάφη της

⁴⁸ ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Επαγγέλματα 2*, πίν. 9, σ. 716-717.

⁴⁹ Αριθμούς και ποσοστά της έκτασης των καλλιεργειών με καπνά στην Ξάνθη και του όγκου της παραγωγής μπορεί να δει κανείς στο Βαρβερόπουλο, *Ο μονοπωλιακός χαρακτήρ*, 104 κ.ε.

Ανατολικής Θράκης ήταν επίσης κατάλληλα για καπνοκαλλιέργεια και οι κάτοικοι είχαν συσχετίσει την επιβίωσή τους με αυτό το προϊόν. Γι' αυτό άλλωστε την επέλεξαν κι από μόνοι τους, όταν, πριν το 1922, είχαν υποχρεωθεί πολλοί από αυτούς να πάρουν το δρόμο της προσφυγιάς (Διάγραμμα 6). Νομίζω ότι δε θα απείχαμε από την αλήθεια, αν υποθέταμε ότι και οι Μικρασιάτες πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στην Ξάνθη με το ίδιο κριτήριο, την καλλιέργεια και επεξεργασία του καπνού. Έτσι εξηγείται και το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού στην Ξάνθη απασχολείται στη βιομηχανία του καπνού (Διάγραμμα 14).⁵⁰

Δεν ήταν όμως όλα τέλεια σε αυτή την πόλη. Αν αφήσουμε στην άκρη τα προβλήματα που προκάλεσε στον πληθυσμό η πολεμική δεκαετία 1912-1922, η άφιξη των προσφύγων προκάλεσε επίσης πολλά προβλήματα στην Ξάνθη: τα ποσοστά θνησιμότητας αυξήθηκαν (Διάγραμμα 2), τα ποσοστά γεννητικότητας πιθανώς μειώθηκαν, ο μέσος όρος ηλικίας του πληθυσμού αυξήθηκε (Διαγράμματα 9 και 10) και η πόλη γέμισε γυναίκες (Διάγραμμα 8), ως επί το πλείστον χήρες ή διαζευγμένες (22%), στην πλειοψηφία τους αμόρφωτες (54%) και «χωρίς επάγγελμα».⁵¹ Ποια συναισθήματα προκαλούσαν άραγε αυτά τα χαρακτηριστικά στον τοπικό πληθυσμό;

Δεν είναι όμως μόνο το ζήτημα της διαφοράς νοοτροπίας ανάμεσα στους γηγενείς και τους ντόπιους. Το πιο προβληματικό από όλα ήταν ότι οι πρόσφυγες ήρθαν και ενίσχυσαν μια οικονομική δραστηριότητα που έφθινε. Στην τρίτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, ο καπνός δεν προσέφερε πια τις οικονομικές προοπτικές που παρουσίαζε έναν αιώνα νωρίτερα.⁵² Οι πρόσφυγες προσέφεραν όγκο στον πληθυσμό, αλλά δεν ανανέωσαν καθόλου την ηλικιακή και την παραγωγική δομή του. Τι θα συνέβαινε σε όλο αυτόν τον κόσμο, όταν η βιομηχανία του καπνού κατέρρεε τελείως;

⁵⁰ Η πολιτική της ΕΑΠ σε αυτό το ζήτημα γίνεται φανερή από τα γραπτά των δυο προέδρων της όσο καιρό λειτούργησε στην Ελλάδα, του Henry Morgentau και του Charles Eddy. Βλ. Henry Morgentau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922 – Το έπος της εγκατάστασης* (Αθήνα: Τροχαλία, 1994), 361-383. Charles Eddy, *Greece and the Greek Refugees* (London: Allen and Unwin Ltd., 1931).

⁵¹ Σχετικά με την οικογενειακή κατάσταση και τα επίπεδα μόρφωσης του προσφυγικού πληθυσμού, βλ. ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928 – Ηλικία*, πίν. 2, σ. 611.

⁵² Φουντανόπουλος, *ό.π.*, 56-57.

Γιώργος Σπέντζος

Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΑΓΚΑΛΟΥ
ΚΑΙ ΤΑ ΣΧΕΔΙΑ ΠΟΛΕΜΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ
(1925-1926)

Η άνοδος του Πάγκαλου στην εξουσία, μετά το επιτυχημένο κίνημα που οργάνωσε τον Ιούνιο του 1925, αποτέλεσε για τον ίδιο τη μεγάλη ευκαιρία που έψαχνε για να υλοποιήσει την αναθεωρητική του πολιτική. Ο οργανωτής της στρατιάς του Έβρου δεν μπορούσε να συμβιβαστεί με την ιδέα της απώλειας της Ανατολικής Θράκης, κατηγορώντας ευθέως τους πολιτικούς για το ότι δεν του επέτρεψαν να προελάσει ανατολικά του Έβρου το Μάιο του 1923. Ο Πάγκαλος απογοητευμένος αναγκάστηκε να αποσυρθεί για λίγο καιρό απ' το προσκήνιο καθώς τον βάραινε η κατηγορία της οργάνωσης συνομοσίας κατά της Επανάστασης του '22.

Ο Πάγκαλος, απ' την πρώτη κιόλας στιγμή που ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας, δεν έχασε χρόνο για να προχωρήσει στην εφαρμογή των μεγαλεπήβολων σχεδίων του. Σε αυτό το πλαίσιο θα προχωρήσει σε μεγάλο πρόγραμμα εξοπλισμών, παρότι τα οικονομικά της χώρας δεν το επέτρεπαν, και θα προσεγγίσει αρχικά τη Ρώμη και στη συνέχεια το Βελιγράδι, ώστε να προχωρούσε σε πόλεμο κατά της Τουρκίας. Σημαντικό ρόλο στα σχέδια του Πάγκαλου έπαιζε και το γεγονός της διαμάχης Βρετανίας–Τουρκίας για το θέμα της Μοσούλης, με την Άγκυρα να απειλεί ακόμα και με πόλεμο σε περίπτωση που η εν λόγω περιοχή αποδιδόταν στο Ιράκ και όχι στην ίδια.

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να απαντήσει σε κρίσιμα ερωτήματα, όπως το πόσο εφικτή και ρεαλιστική επιλογή αποτελούσε η εγκατάλειψη της πολιτικής της διατήρησης του status quo, που ήταν η βάση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής με αφετηρία τη Λωζάννη. Ο Πάγκαλος απεγνωσμένος να προχωρήσει στα μεγαλεπήβολα σχέδιά του δεν πτοήθηκε ούτε απ' την αλλαγή πολιτικής της Ρώμης και του Λονδίνου, προσφέροντας «γη και ύδωρ» στο Βελιγράδι για μια συμμαχία τριετούς μόλις διάρκειας. Η ανάλυση των διπλωματικών δεδομένων της περιόδου Ιουλίου 1925–Αυγούστου 1926, θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι τα σχέδια του Πάγκαλου για ένα νέο πόλεμο με την Τουρκία αποτελούσαν μια ριψοκίνδυνη πολιτική, ειδικά μετά τη συμφωνία της Τουρκίας με τη Βρετανία στο θέμα της Μοσούλης.

Αναζητώντας τις ρίζες αναθεωρητισμού του Πάγκαλου

Οι ρίζες και τα βαθύτερα αίτια του αναθεωρητισμού του Πάγκαλου, μιας εκ διαμέτρου αντίθετης πολιτικής έναντι των προκατόχων κυβερνήσεων, πρέπει να αναζητηθούν καταρχήν στα χρόνια που προηγήθηκαν της Συνθήκης της Λωζάννης και κορυφώθηκαν στο πρώτο εξάμηνο

του 1923, όταν και χάθηκε η τελευταία ευκαιρία να περισωθεί ένα κομμάτι της Μεγάλης Ιδέας με την ανάκτηση της Αν. Θράκης και την κατάληψη ακόμα και της Κωνσταντινούπολης. Επιπλέον, στο χρονικό διάστημα που ακολούθησε αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, καλλιεργήθηκε σταδιακά από στρατιωτικούς και δημοσιογραφικούς κύκλους του ευρύτερου βενιζελικού χώρου, όχι όμως κι απ' τον ίδιο το Βενιζέλο, μια ανάλογη θεωρία με εκείνης της Γερμανίας του Μεσοπολέμου (της «πισώπλατης μαχαιριάς»), που απέδιδε την ήττα στην αποτυχία των πολιτικών. Ακολούθως τα σχέδια του Πάγκαλου για ένα νέο πόλεμο κατά της Τουρκίας στο πλαίσιο ενός ρεβανσισμού πρέπει να ενταχθούν σε αυτή την αντίληψη που καλλιεργήθηκε αμέσως μετά την ήττα στη Μ. Ασία.¹

Ο Πάγκαλος, ένθερμος οπαδός της Μεγάλης Ιδέας, όπως και η πλειοψηφία εξάλλου των αξιωματικών της γενιάς του, με πρωταγωνιστικό ρόλο στο κίνημα στο Γουδή το 1909, στο οποίο προσέδιδε έναν πραξικοπηματικό χαρακτήρα, αλλά και στα συνταρακτικά γεγονότα της περιόδου 1912-1922, ήταν βενιζελικών πεποιθήσεων. Αυτό όμως δεν σήμαινε ότι συμεριζόταν πλήρως και τις πολιτικές πεποιθήσεις του Ελευθερίου Βενιζέλου, ως προς τις αξίες του κοινοβουλευτισμού. Η αποστροφή του Πάγκαλου για τον κοινοβουλευτισμό, που θα έπαιζε σημαντικό ρόλο στη μετέπειτα διαφωνία του με τους πολιτικούς, κατά το 1923, έχει την αφετηρία της αρκετά έτη νωρίτερα. Ήδη από το 1914 κι ενώ βρισκόταν στη Γαλλία για μετεκπαίδευση στην Ανώτατη Σχολή Πολέμου, ο Πάγκαλος διαπίστωσε τις ελλείψεις σε υλικό (δεν υπήρχαν αρβύλες για παράδειγμα) κατά τη γαλλική επιστράτευση του 1914. Από τότε και στο εξής υπήρξε εχθρός του κοινοβουλευτισμού, όπως παραδέχθηκε αργότερα ο ίδιος, «έχοντας πίστη στην αληθινή δημοκρατία» όπως έλεγε, «όπου κυβερνά η θέληση του λαού και όχι η ολιγαρχία των αντιπροσώπων του».²

Σε ό,τι αφορά την πολεμική του δράση, ο Πάγκαλος στον πόλεμο του 1897 ήταν πρωτοετής της Σχολής Ευελπίδων, ενώ συμμετείχε ως αξιωματικός στους Βαλκανικούς Πολέμους, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και φυσικά τη Μικρασιατική Εκστρατεία. Με αφετηρία τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, όπου ήταν διοικητής λόχου του 7^{ου} Συντάγματος

¹ Θησεύς Πάγκαλος, *Αρχείον Θεόδωρου Πάγκαλου*, τόμ. 1 (1918-1925) (Αθήνα: Κέδρος, 1974), 236· Σπυρίδων Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηίδος: το μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)* (Αθήνα: Εστία, 2016), 367-368.

² Η αμέλεια αυτή της γαλλικής κυβέρνησης υπήρξε κατά τον ίδιο εγκληματική, γεγονός που τον οδήγησε σε βίαιες σκέψεις, επιρρίπτοντας τις ευθύνες στον κοινοβουλευτισμό εν γένει. Θεόδωρος Πάγκαλος, *Τα απομνημονεύματά μου 1897-1947*, τόμ. 2 (1913-1918) (Αθήνα: Κέδρος, 1959), 16-17.

Πεζικού, θα μετέχει στη μάχη των Γιαννιτσών και θα είναι απ' τους πρώτους που θα εισέρχονταν στη Θεσσαλονίκη. Στο Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο θα αναλάβει διοικητής του 9^{ου} Ευζωνικού Τάγματος, με το οποίο πολέμησε στις σημαντικότερες μάχες. Μετά τη λήξη του πολέμου θα μεταβεί στη Γαλλία για σπουδές, ενώ μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα θα αναλάβει επιτελάρχης της 8^{ης} Μεραρχίας, στην Πρέβεζα. Ακολούθως, θα υποστηρίξει το κίνημα της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη και θα εγκατασταθεί στη Μυτιλήνη, όπου και θα αναλάβει διοικητής Αιγαίου μετά από απόφαση της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης.³

Το 1917 ο Πάγκαλος θα προαχθεί στο βαθμό του αντισυνταγματάρχη και διοικητής του 9^{ου} Συντάγματος. Η επάνοδος του Βενιζέλου στην Αθήνα τον Ιούνιο του ίδιου έτους θα τον βρει στη θέση του προσωπάρχου του υπουργείου Στρατιωτικών. Το επόμενο έτος μετατίθεται στις Σέρρες όπου και ανέλαβε διοικητής της 1^{ης} Μεραρχίας. Στη συνέχεια συμμετείχε σε αρκετές μάχες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου λαμβάνοντας μετάλλιο ανδρείας, ενώ αργότερα επιλέχθηκε ως επιτελάρχης του αρχιστράτηγου Παρασκευόπουλου της στρατιάς Μ. Ασίας. Κατά την παραμονή του στη Μ. Ασία ο Πάγκαλος πρωταγωνίστησε στην κατάληψη της Προύσας, γεγονός που τον έφερε σε διάσταση με το Βενιζέλο, καθώς η προέλαση αυτή δεν είχε εγκριθεί απ' τον πρωθυπουργό, γι' αυτό και ο Πάγκαλος υπέβαλε την παραίτησή του, που όμως δεν έγινε αποδεκτή. Τις επόμενες ημέρες θα προαχθεί στο βαθμό του υποστρατήγου. Η ήττα του Βενιζέλου το Νοέμβριο του 1920 θα σημάνει την αποστράτευση του Πάγκαλου απ' το στρατό και την απόσυρσή του στην Ελευσίνα απ' όπου θα παρακολουθεί τις εξελίξεις.⁴

Η Μικρασιατική Καταστροφή και η εκκένωση της Ανατολικής Θράκης, προκάλεσαν την αντίδραση σημαντικής μερίδας του στρατού, κατά το Σεπτέμβριο του 1922, ο Πάγκαλος ως υποστράτηγος και όντας επιτελάρχης στη Μ. Ασία μέχρι και το Νοέμβριο του 1920, πίστεψε ότι μόλις η Επανάσταση εγκαθίστατο στην Αθήνα θα αναλάμβανε ο ίδιος την αρχηγία της. Κάτι τέτοιο όμως ουδέποτε συνέβη, οπότε έμεινε εκτός της ηγεσίας της Επανάστασης, η οποία όμως του ανέθεσε το κρίσιμο έργο της ανασύνταξης του ελληνικού στρατού στο μέτωπο του Έβρου, όπου και ανέλαβε τη διοίκηση της υπό συγκρότηση στρατιάς.⁵

³ Πάγκαλος, *Αρχείον*, 197, 320, 321· Πάγκαλος, *Τα απομνημονεύματά μου*, 13, 15, 123, 142, 143.

⁴ Πάγκαλος, *Αρχείον*, 87-90, 125-127· Πάγκαλος, *Τα απομνημονεύματά μου*, 210, 227, 233.

⁵ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ των δύο πολέμων, 1923-1940: Ο Βενιζελισμός κυβερνά*, τόμ. 1 (Αθήνα: Ίκαρος, 1955), 18.

Μέσα σε σύντομο διάστημα, Δεκέμβριος 1922-Ιανουάριος 1923, ο Πάγκαλος πέτυχε να οργανώσει έναν αξιόμαχο στρατό 100 χιλιάδων ανδρών, οργανωμένο σε τρία Σώματα Στρατού με εννέα Μεραρχίες Πεζικού και μία Ιππικού, με μόνη αδυναμία την έλλειψη βαρέων πυροβόλων. Εκείνο όμως που αποτέλεσε επιτυχία του Πάγκαλου δεν ήταν η συγκέντρωση ενός σημαντικού αριθμού στρατευμάτων, αλλά η αποκατάσταση της ανύπαρκτης στην ουσία πειθαρχίας στο στράτευμα, με χρήση σκληρών μέτρων (για παράδειγμα εκτελέσεις), που συνέβαλαν τα μέγιστα στην ύπαρξη υψηλού ηθικού στο στρατό κατά τους επόμενους μήνες.⁶

Η συγκρότηση ενός πραγματικά αξιόμαχου στρατού, σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που προέρχονταν από το ΓΕΣ, αλλά και από βρετανικές πηγές, σχετικά με τη μη ύπαρξη ισχυρών τουρκικών δυνάμεων, μόλις 25-30 χιλιάδων ανδρών, την πτώση του ηθικού των Τούρκων και την ύπαρξη τριών μετώπων στα ανατολικά σύνορα της Τουρκίας, δημιούργησε κλίμα αισιοδοξίας στις τάξεις των Ελλήνων στρατιωτικών, της ηγεσίας της Επανάστασης, αλλά ακόμα και στον ίδιο το Βενιζέλο που ήταν επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Λωζάννη.⁷

Η πιθανότητα νέας ελληνοτουρκικής σύρραξης, λόγω της τουρκικής αδιαλλαξίας, δεν αποκλειόταν ακόμα και απ' τον ίδιο το Βενιζέλο, που επιζητούσε όμως τα ανάλογα διπλωματικά ερείσματα με τη στήριξη της Βρετανίας ή και της Σερβίας. Κάτι τέτοιο όμως παρά τις προσπάθειές του δεν κατέστη εφικτό και ως εκ τούτου ο Βενιζέλος απέρριπτε τις φωνές των στρατιωτικών, με πρωταγωνιστή τον Πάγκαλο, που ζητούσαν προέλαση προς Τσατάλτζα.⁸

⁶ Λάμπρος Θεοτικός, *Αρχηγείον Στρατού: Επιχειρήσεις εις Θράκην* (Αθήνα: ΓΕΣ/ΔΙΣ, 1969), 140· Douglas Dakin, "The importance of Greek Army in Thrace during the Conference of Lausanne, 1922-1923," στο: *Greece and Great Britain during World War I: First Symposium* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies and King's College London, 1985), 219.

⁷ Το γεγονός αυτό επιβεβαίωσε στο Βενιζέλο ο Μαζαράκης Αινιάν κατά τα τέλη Δεκεμβρίου, όταν μετέβη κατ' εντολή του στη Δυτική Θράκη για να διαπιστώσει και ο ίδιος του λόγου το αληθές. Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν, *Απομνημονεύματα* (Αθήνα: Ίκαρος, 1948), 329· Dakin, "The importance of Greek Army," 221, 227· Στυλιανός Γονατάς, *Απομνημονεύματα εκ του στρατιωτικού και πολιτικού βίου του από 1897 μέχρι του 1957* (Αθήνα: χ.ε., 1958), 267-268.

⁸ Δαφνής, *Η Ελλάδα*, 43, 49-50· Harry J. Psomiades, *The Eastern Question: The last phase* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1968), 47-48· Antonis Klapsis, "Attempting to revise the Treaty of Lausanne: Greek foreign policy and Italy during the Pangalos Dictatorship 1925-26," *Diplomacy and Statecraft* 25 (Routledge: 2014): 241.

Η ευκαιρία του Πάγκαλου και των υπόλοιπων ακραίων της Επανάστασης, για πόλεμο με την Τουρκία, παρουσιάστηκε στις αρχές Μαΐου του 1923, λόγω του διαφαινόμενου αδιεξόδου στις διαπραγματεύσεις με την Τουρκία. Οι ελληνικές δυνάμεις κατά τις ημέρες του Μαΐου είχαν αυξηθεί στις 130.000 άνδρες, με τη συγκρότηση μιας ακόμα Μεραρχίας, αριθμός που διατηρήθηκε μέχρι και την αποστράτευση μετά την υπογραφή της Συνθήκης.⁹

Η κρίσιμη συνεδρίαση στις 26 Μαΐου στη Λωζάννη θα ήταν εκείνη που θα καθόριζε την επανάληψη ή όχι των εχθροπραξιών, με τον Ισμέτ Πασά να είναι εκείνος που είχε την τύχη των πραγμάτων στα χέρια του. Ο Ισμέτ, που εμφανιζόταν ανένδοτος ως τότε, αποδέχθηκε τελικά την πρόταση του Βενιζέλου περί παραχώρησης του Καραγάτς μαζί με τα προάστια του στην Τουρκία και τα κατασχεμένα οθωμανικά πλοία του 1918, αντί πολεμικής αποζημίωσης. Η συνεδρίαση λύθηκε και η συμφωνία μεταξύ Ελλάδος–Τουρκίας ήταν πλέον γεγονός. Η αλλαγή στάσης της Τουρκίας πάντως οφειλόταν σε μια σειρά παραγόντων· καταρχάς, οι Τούρκοι αντιπρόσωποι είχαν καταλάβει ότι η ελληνική αντιπροσωπεία ήταν ανένδοτη στο θέμα της αποζημίωσης ούσα έτοιμη να καταγγείλει την ανακωχή επαναλαμβάνοντας τις εχθροπραξίες. Επιπλέον, η Τουρκία δύσκολα θα έβρισκε υποστήριξη στο θέμα αυτό είτε από τις Μεγάλες Δυνάμεις, είτε από τα βαλκανικά κράτη, τέλος, το ηθικό του τουρκικού στρατού είχε αρχίσει να κλονίζεται μετά από τόσα χρόνια εχθροπραξιών.¹⁰

Η είδηση της συμφωνίας Βενιζέλου–Ισμέτ γνωστοποιήθηκε στην Αθήνα με τηλεγραφήματα που απέστειλαν οι Βενιζέλος και Αλεξανδρής. Ο Πλαστήρας, και ο πρωθυπουργός Γονατάς εξέφρασαν με τηλεγράφημα στο Βενιζέλο την ευγνωμοσύνη των ιδίων και της πατρίδας για την επίτευξη μιας εντίμου ειρήνης. Οι αρχηγοί του στρατού και του στόλου όμως, Πάγκαλος και Χατζηκυριάκος, δε δέχτηκαν με τον ίδιο ενθουσιασμό την είδηση και έστειλαν με τη σειρά τους τηλεγράφημα σε Βενιζέλο και Αλεξανδρή, με το οποίο τους αποδοκίμαζαν για την επίτευξη της ειρήνης, αφαιρώντας την εμπιστοσύνη προς το πρόσωπό τους. Ο Πάγκαλος όμως εκτός απ' τη Λωζάννη τηλεγράφησε και στην Αθήνα, ενημερώνοντας ότι αρνιόταν να συμμορφωθεί με τη συμφωνία

⁹ Θεοτικός, *Αρχηγείον Στρατού*, 158· Δαφνής, *Η Ελλάς*, 46-47, 50· Γονατάς, *Απομνημονεύματα*, 268-269· Πάγκαλος, *Αρχείον*, 181· Bentineck (Athens), secret, to Foreign Office (London), 550/269/19, 10 Ιουλίου 1923, F.O 371/8824.

¹⁰ Δαφνής, *ό.π.*, 48, 51· Γονατάς, *ό.π.*, 270· Θεοτικός, *ό.π.*, 167· Γιώργος Σπέντζος, «Η στρατιά του Έβρου, οι ελληνικές εναλλακτικές και η Συνθήκη της Λωζάννης», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 16 (Θεσσαλονίκη: IMXA, 2014): 189.

και πως με δική του πρωτοβουλία θα διέτασσε επανάληψη¹¹ των εχθροπραξιών και προέλαση στην Αν. Θράκη.¹²

Ο Πάγκαλος, μπροστά στην αντίδραση της ηγεσίας της Επανάστασης και μετά τη σύσκεψη στη Θεσσαλονίκη στις 28 Μαΐου υπό τον Πλαστήρα, όπου όλοι οι διοικητές συμφώνησαν με τις κινήσεις των Βενιζέλου και Αλεξανδρή, ανακάλεσε τα δύο του τηλεγραφήματα με νεότερο. Κατόπιν, η κυβέρνηση δήλωσε στην αντιπροσωπεία στη Λωζάννη τη λύπη της για τις δηλώσεις των αρχηγών του στρατού και του στόλου και ενημέρωσε για την εν τέλει μεταστροφή τους, επίσης δεν έκανε αποδεκτή την παραίτηση του Αλεξανδρή.¹³

Η διαφαινόμενη συμφωνία στη Λωζάννη, μέσω της οποίας η Ανατολική Θράκη χανόταν οριστικά, δεν πτόησε τον Πάγκαλο που επιθυμούσε διακαώς την επανάληψη του πολέμου. Κατά τις πρώτες μέρες του Ιουνίου άρχισε μάλιστα να βολιδοσκοπεί τους διοικητές των μεραρχιών με σκοπό την οργάνωση στρατιωτικού πραξικοπήματος προς ανατροπή της Επανάστασης, έτσι ώστε να αναλάμβανε ο ίδιος την κυβέρνηση. Οι διοικητές όμως ενημέρωσαν τον Πλαστήρα, ο οποίος μετέβη ακτοπλοϊκώς στην Αλεξανδρούπολη στις 16 Ιουνίου, για τους σκοπούς του Πάγκαλου. Ο Πάγκαλος μην έχοντας άλλη επιλογή καθώς δεν έχαιρε πλέον της εμπιστοσύνης των διοικητών της στρατιάς, αναγκάστηκε να παραιτηθεί, με τη θέση του να λαμβάνει ο, ως τότε υπουργός Στρατιωτικών, Πιερράκος Μαυρομιχάλης στις 23 Ιουνίου 1923.¹⁴

Η υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης τον Ιούλιο του 1923 σήμανε και τυπικά το τέλος μιας μακράς πολεμικής περιπέτειας για την Ελλάδα και την Τουρκία, που καλούνταν στο εξής να ζήσουν ειρηνικά και να σεβαστούν αμοιβαίως τα σύνορα. Ο Πάγκαλος, όμως, ουδέποτε εγκατέλειψε το όνειρό του για αναθεώρηση του εδαφικού καθεστώτος, που διαμορφώθηκε με την Ανακωχή των Μουδανιών και επικυρώθηκε στη Λωζάννη. Το γεγονός αυτό θα επιβεβαιωνόταν απ' τον Ιούνιο του

¹¹ Όπως εκμυστηρεύθηκε αργότερα ο Πάγκαλος, ανώτερος αξιωματικός του βρετανικού στρατηγείου της Ανατολής τού είχε δώσει τη διαβεβαίωσή του πως σε περίπτωση ελληνικής προέλασης, οι βρετανικές δυνάμεις θα προέβαλαν μόνο φιλολογική αντίσταση.

¹² Σπύρος Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος: Σύγχρονος Ελλάς. Η πορεία προς την δημοκρατία 1922-1924*, τόμ. 2 (Αθήνα: Πάπυρος, 1973), 345· Γιάννης Γιαννουλόπουλος, «Η στρατιά του Έβρου και η ανταρσία του Πάγκαλου», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 15 (1913-1941) (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978), 260.

¹³ Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, 346-347· Δαφνής, *ό.π.*, 55.

¹⁴ Μαρκεζίνης, *ό.π.*, 349· Γονατάς, *ό.π.*, 271· Γιαννουλόπουλος, «Η στρατιά του Έβρου», 260.

1925, όταν και κατέλαβε με κίνημα την εξουσία, στην οποία θα διατηρηθεί ως και τον Αύγουστο του 1926, οπότε και ανατράπηκε.

Η άνοδος στην εξουσία

Η κατάληψη της εξουσίας από τον Πάγκαλο στις 25 Ιουνίου 1925, υπό κοινοβουλευτικό μανδύα κατά τους πρώτους μήνες, υπήρξε αποτέλεσμα αφενός του πολιτικού αδιεξόδου που είχε σημειωθεί κατά το τελευταίο διάστημα στη χώρα και αφετέρου των υπερφίαλων αξιώσεων του Βελιγραδίου, κατά τις διαπραγματεύσεις που τερματίστηκαν άδοξα την 1^η Ιουνίου. Οι αξιώσεις αυτές προκάλεσαν την έκφραση της δυσανεξίας αρκετών αξιωματικών προς τη μετέπειτα ανατραπέυσα κυβέρνηση. Το γεγονός αυτό μάλιστα παραδέχθηκε με δηλώσεις του στη σερβική εφημερίδα *Politica* ο πρώην πρωθυπουργός Μιχαλακόπουλος δύο ημέρες μετά το κίνημα του Πάγκαλου.¹⁵

Ο Πάγκαλος από την εποχή καθ' ην ανέλαβε την εξουσία, δε δίσταζε να προχωρήσει σε δήλωση ενδεικτική των προθέσεών του για το μέλλον. Η κυβέρνησή του, όπως δήλωνε ο ίδιος, θα αποτελούσε μια νέα «κατάσταση», αφού κατ' αυτόν δεν υπήρχε πλέον βενιζελισμός και κωνσταντινισμός, μιας και οι ηγέτες των δύο παρατάξεων είχαν πεθάνει (ο Βενιζέλος πολιτικά και ο Κωνσταντίνος φυσιολογικά). Εξάλλου, ο ίδιος ο δικτάτορας που είχε διαφημίσει έντονα στο παρελθόν την αναδιοργάνωση της στρατιάς του Έβρου και βασιζόμενος στην επιτυχία του αυτή εν πολλοίς, επιθυμούσε να βάλει την προσωπική του σφραγίδα στην ελληνική εξωτερική πολιτική. Αυτό σήμαινε ότι θα εγκατέλειπε στο εξής την πολιτική διατήρησης του status quo, που αποτελούσε τη βασική επιδίωξη της χώρας από το 1923, με μια πολιτική ρεβανσισμού και αναθεώρησης των διεθνών συνθηκών. Ο κύριος άξονας της πολιτικής αυτής θα επικεντρωνόταν στην αναθεώρηση της Συνθήκης της Λωζάννης και στην ανάκτηση τουλάχιστον της Ανατολικής Θράκης, αν όχι και της Δυτικής Μ. Ασίας.¹⁶

---

¹⁵ Δαφνής, *ό.π.*, 291· Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Θέματα ελληνικής διπλωματικής Ιστορίας 1912-1941* (Αθήνα: Σιδέρης, 2005), 267· Evanthi Hatzivassiliou, "Greek Policy in the Balkans, 1923-1981: Toward a synthesis of Greek Bibliography," *Modern Greek Studies Yearbook* 12/13 (1996/1997) (Minneapolis, Minnesota: University Of Minnesota, 1998): 190.

¹⁶ Θάνος Βερέμης, *Οικονομία και Δικτατορία, Η συγκυρία 1925-1926* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1982), 35-36· Δαφνής, *ό.π.*, 291-292· Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την συνθήκη της Λωζάννης: η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1928* (Θεσσαλονίκη: 1977), 14.

Η εφαρμογή της ριζοκίνδυνης αυτής πολιτικής, θα κατέληγε αργά ή γρήγορα σε μια νέα πολεμική αναμέτρηση με τη γειτονική Τουρκία που πιθανόν να συμπαρέσυρε και τη Βουλγαρία, αφού μια πολεμική σύρραξη πιθανότατα θα προκαλούσε μια ευρύτερη εμπλοκή στα Βαλκάνια. Το εφιαλτικό αυτό ενδεχόμενο, δεδομένου ότι η Αθήνα είχε χάσει τη στήριξη του Βελιγραδίου μετά την καταγγελία της ελληνοσερβικής Συνθήκης, το 1924, είχε απασχολήσει σημαντικά τους Έλληνες ιθύνοντες κατά το διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ της υπογραφής της Συνθήκης της Λωζάννης και της ανόδου του Πάγκαλου στην εξουσία. Ο Πάγκαλος ως εκ τούτου, κατανοώντας το ρόλο της Βουλγαρίας σε μια νέα αναμέτρηση με την Τουρκία, θα επιδιώξει τη σύναψη συμμαχίας τόσο με τη Ρώμη όσο και με το Βελιγράδι, μη διστάζοντας να παραχωρήσει κυριαρχικά δικαιώματα, αλλά και να εγκαταλείψει κάθε διεκδίκηση επί των Δωδεκανήσων.

Το πρόγραμμα εξοπλισμών

Η προοπτική ενός νέου πολέμου ήταν κάτι το οποίο σαφώς επεδίωκε ο Πάγκαλος, ως στρατιωτικός όμως γνώριζε ότι κάτι τέτοιο απαιτούσε προηγουμένως τον επανεξοπλισμό του ελληνικού στρατού, με σημαντικές παραγγελίες όπλων κάθε τύπου, καθώς οι ελλείψεις σε επίπεδο οπλισμού και γενικότερα υλικών μέσων μετά το 1923 δεν είχαν βελτιωθεί στο ελάχιστο. Η δεινή κατάσταση που βρίσκονταν όμως τα οικονομικά του ελληνικού κράτους τα τελευταία χρόνια, δεν επέτρεπε τη διάθεση σημαντικών ποσών για στρατιωτικές δαπάνες, αφού τα περισσότερα χρήματα του προϋπολογισμού έπρεπε να καλύψουν άλλες επείγουσες ανάγκες. Το ζήτημα της αποκατάστασης των προσφύγων απαίτησε τη σύναψη δανείων, το 1924 και αργότερα το 1927, ενώ υπήρχε σε εκκρεμότητα και το θέμα της καταβολής των πολεμικών χρεών της Ελλάδας προς τις Μ. Δυνάμεις από τον Α΄ Παγκόσμιο.¹⁷

Η υλοποίηση του σχεδίου του Πάγκαλου για την αγορά σημαντικών ποσοτήτων νέου οπλισμού προϋπέθετε προηγουμένως την εξεύρεση των χρημάτων από τον κρατικό προϋπολογισμό. Η πρόθεση του Πάγκαλου ήταν να συγκεντρωθούν όσο περισσότερα χρήματα ήταν δυνατό από τον περιορισμό των δημόσιων εξόδων, γεγονός που συνέβη

---

¹⁷ Δημήτριος Βαρδάνης, *Εφοδιασμοί του στρατού εις υλικά οπλισμού και πυρομαχικών πυροβολικού και πεζικού κατά τον πόλεμον 1940-41* (Αθήνα: ΓΕΣ/ΔΙΣ, 1982), 1-2· Αλέξανδρου Παπάγου, *Ο ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον προπαρασκευή του από Αυγούστου 1923 μέχρι Οκτωβρίου 1940* (Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1997), 548-549· Βερέμης, *Οικονομία*, 48-49, 54-55.

με την κατάργηση των υπουργείων Εθνικής Οικονομίας και Υγείας και τη συγχώνευση των υπηρεσιών τους σε άλλα. Τα χρήματα που εξοικονομήθηκαν από τους προϋπολογισμούς δύο χρόνων (1925-1926, 1926-1927) ήταν της τάξεως των 500 εκατομμυρίων δρχ., ποσό που όμως δεν επαρκούσε για να καλυφθούν οι υπέρογκες στρατιωτικές δαπάνες, οι οποίες ήταν αυξημένες κατά 1,5 δισεκατομμύριο δρχ. για το έτος 1926-1927 και ποσοστό 31% του προϋπολογισμού για τα υπουργεία Στρατιωτικών και Ναυτικών, έναντι 27% σε σχέση με το 1925-1926. Η μεγάλη αυτή αύξηση προκάλεσε μάλιστα την αντίδραση και του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου.¹⁸

Σε πρώτη φάση δαπανήθηκαν κατά το 1925 περί τα 250 εκατομμύρια δρχ. για αγορά τυφεκίων, πυροβόλων και αεροπλάνων, ενώ οι παραγγελίες αυξήθηκαν κατά το 1926 και επικεντρώθηκαν στην αγορά μεγάλου αριθμού τυφεκίων και πυροβόλων. Το συνολικό ποσό που δαπανήθηκε για την αγορά του όλου οπλισμού, ο οποίος και παραλήφθηκε σε μεγάλο βαθμό αφού ο Πάγκαλος είχε ήδη ανατραπεί, έφτασε το ένα δισεκατομμύριο δρχ.¹⁹

Η προσέγγιση με τη Ρώμη και ο ρόλος της Βρετανίας

Η αποτυχία στην οποία κατέληξε το σχέδιο για τη σύναψη ενός Βαλκανικού Συμφώνου,²⁰ ήταν απλώς το πρόσχημα που έψαχνε ο Πάγκαλος για να προχωρήσει στην αναθεώρηση της Συνθήκης της Λωζάννης,

---

¹⁸ *Ο.π.*, 58, 84.

¹⁹ *Ο.π.*, 38-39· Περικλής Ελευθεριάδης, *Η προς πόλεμον προπαρασκευή του ελληνικού στρατού, 1923-1940* (Αθήνα: ΓΕΣ/ΔΙΣ, 1969), 43· Σπύρος Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος: Σύγχρονος Ελλάς. Η Α' ελληνική δημοκρατία 1924-1935*, τόμ. 3 (Αθήνα: Πάπυρος, 1978), 47.

²⁰ Το αδιέξοδο στο οποίο είχαν περιέλθει οι διαπραγματεύσεις της Αθήνας με το Βελιγράδι τον Ιούνιο του 1925 και η επιδείνωση των σχέσεων με τη Σόφια, οδήγησαν την κυβέρνηση Πάγκαλου και τον υπουργό Εξωτερικών Κ. Ρέντη, να καταθέσει τον Ιούλιο πρόταση για την ίδρυση ενός Βαλκανικού Συμφώνου Ασφαλείας. Το σχέδιο προέβλεπε ότι τα έξι βαλκανικά κράτη, Ελλάδα, Ρουμανία, Σερβία, Βουλγαρία, Τουρκία και Αλβανία, που θα υπέγραφαν μελλοντικά ένα Σύμφωνο Υποχρεωτικής Διαιτησίας και Εγγυήσεων, θα δεσμεύονταν να εγγυηθούν αμοιβαία τα σύνορά τους, να απόσχουν από κάθε ενέργεια που θα στρεφόταν ενάντια σε ένα από τα συμβαλλόμενα κράτη και να σχηματίσουν κοινό μέτωπο εναντίον εκείνου που θα παραβίαζε το Σύμφωνο. Η Βουλγαρία δεν μπορούσε να συμμετέχει σε πρώτη φάση στο Σύμφωνο αλλά μόνο στο εγγύς μέλλον και με την προϋπόθεση ότι θα αναγνώριζε τις συνθήκες ειρήνης και την ακεραιότητα των άλλων κρατών. Μιράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Το Βαλκανικό Σύμφωνο Ασφαλείας και η Ελλάδα, 1925-1926. Μια ελληνική πρωτοβουλία για την ειρήνη* (Αθήνα: Κέντρο σπουδών ΝΑ Ευρώπης, 1993), 20-21.

που ουδέποτε είχε αποδεχθεί. Οι περιστάσεις, σε διεθνές επίπεδο, κυρίως λόγω της εκκρεμότητας στο ζήτημα της Μοσούλης, φάνταζαν, από μια πρώτη ματιά τουλάχιστον, ιδανικές για τον Πάγκαλο απ' τη στιγμή που κατέλαβε την εξουσία, τον Ιούνιο του 1925. Τόσο το Λονδίνο όσο και η Ρώμη φαινόταν ότι θα δέχονταν πολύ πρόθυμα τη στρατιωτική συνδρομή της Αθήνας, εφόσον όμως κατέληγε σε ένοπλη σύρραξη η αντιπαράθεση Βρετανίας–Τουρκίας για το ζήτημα της Μοσούλης. Ήδη από τον Ιούλιο, ο Πάγκαλος έθεσε ως προτεραιότητα της εξωτερικής του πολιτικής, την προσέγγιση με τη Ρώμη, έχοντας συνάντηση στην Αθήνα, με τον υφυπουργό Εξωτερικών της Ιταλίας, Dino Grandi, κατά την οποία ο Ιταλός υπουργός εξέφρασε την πεποίθησή του για στενή συνεργασία των δύο χωρών σε ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος, με ό,τι μπορούσε να σημαίνει κάτι τέτοιο.²¹

Το Σεπτέμβριο, ο Ρέντης ευρισκόμενος στη Γενεύη, λίγο πριν επιστρέψει από την ΚτΕ στην Αθήνα, συναντήθηκε εκ νέου με τον Grandi (η πρώτη συνάντησή τους έγινε στην Αθήνα τον Ιούλιο στο πλαίσιο της επίσκεψης του Ιταλού υπουργού), γεγονός για το οποίο ενημέρωσε τη βρετανική πρεσβεία στην Αθήνα. Ο Grandi μετέφερε στο Ρέντη την επιθυμία της κυβέρνησής του για μια πιο στενή συνεργασία με την Αθήνα, αποβλέποντας στην ουσία σε μια από κοινού επιχείρηση στη Μ. Ασία. Η αναφορά του Ιταλού υπουργού δεν είχε σχέση με το κοντινό μέλλον, αλλά εξέφραζε την πρόθεσή του να επανέλθει στην Ελλάδα σύντομα, ώστε να συνεχίζονταν οι διαπραγματεύσεις. Τα όσα συζητήθηκαν ανάμεσα στους δύο άνδρες θορύβησαν όμως το Λονδίνο, που έκανε σαφές στην πρεσβεία του στην Αθήνα ότι δε θα έμενε αδιάφορο το ίδιο, ή και άλλες απ' τις Μεγάλες Δυνάμεις, που είχαν υπογράψει τη Συνθήκη της Λωζάννης, αν η σχεδιαζόμενη συμφωνία κινούνταν κατά κάποιον τρόπο εναντίον τρίτου κράτους (προφανώς την Τουρκία). Η υπόσχεση του Grandi για νέα συνάντηση με την ελληνική ηγεσία στην Αθήνα δεν πραγματοποιήθηκε εν τέλει, όμως οι συγκυρίες για μια ελληνοϊταλική προσέγγιση και δημιουργία κοινού μετώπου εναντίον της Άγκυρας έδειχναν ευνοϊκές.²² Ο Πάγκαλος πάντως στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής απαγόρευσε τη δημοσίευση άρθρων σε εφημερίδες στα

---

²¹ Τον Αύγουστο του 1923 η βρετανική πολεμική αεροπορία βομβάρδισε την πόλη Σουλεϊμανίγια προκαλώντας απώλεια 37 ατόμων· τέτοια επεισόδια ήταν δυνατό να προκαλέσουν γενική ανάφλεξη κι ενώ αναμενόταν η απόφαση του Συμβουλίου της ΚτΕ το Δεκέμβριο. Παξίμαδοπούλου-Σταυρινού, *Το Βαλκανικό Σύμφωνο*, 30· Klapsis, “Attempting to revise,” 246· Klapsis, “Turkey’s Search for a New Foreign Policy, 1923-25: The View of Greek Diplomacy,” *Balkan Studies* 46 (2012): 88.

²² Ο Ρέντης δεν είχε όμως την ίδια άποψη και φοβούμενος ότι ο Πάγκαλος θα ριψοκινδύνευε έναν πόλεμο με την Τουρκία τη στιγμή που Σερβία και Βουλγαρία είχαν

τέλη του 1925 σχετικά με τα Δωδεκάνησα και την Ένωσή τους με την Ελλάδα.²³

Η απόφαση της ΚτΕ, το Δεκέμβριο του 1925, ως προς τη Μοσούλη ενθάρρυνε ακόμη περισσότερο τον αναθεωρητισμό του Πάγκαλου, καθώς το μεγαλύτερο τμήμα της περιοχής αποδιδόταν στο Ιράκ, υπό μορφή Βρετανικής Εντολής για μια περίοδο 25 ετών. Η Άγκυρα, μια ημέρα μετά την απόφαση, κι ενώ οι τουρκικές εφημερίδες δεν απέκλειαν ακόμα και τον πόλεμο χαρακτηρίζοντας ως απαράδεκτη την απόφαση, υπέγραψε στις 17 Δεκεμβρίου Συνθήκη Ουδετερότητας και Μη Επιθέσεως με τη Σοβιετική Ένωση. Η κίνηση αυτή της Άγκυρας εντασσόταν σε μια προσπάθεια να θωρακιστεί όσο το δυνατόν περισσότερο, εφόσον οι εξελίξεις στη Μοσούλη κατέληγαν σε πόλεμο. Ο Πάγκαλος, έχοντας υπόψη την πρόθεση της Άγκυρας να μην αποδεχθεί την απώλεια της Μοσούλης εκδιώκοντας ακόμα και με τη βία τους Βρετανούς από την επίμαχη περιοχή, ανακοίνωσε ότι εξωτερικοί κίνδυνοι ανάγκαζαν την Ελλάδα να αναδιοργανώσει τις ένοπλες δυνάμεις της και να εκσυγχρονίσει το ναυτικό της, αγοράζοντας και νέα πολεμικά πλοία.²⁴

Λίγες εβδομάδες αργότερα ο Πάγκαλος προκάλεσε τις τουρκικές αντιδράσεις με την ομιλία του στη Θεσσαλονίκη, ενώπιον μεγάλου αριθμού προσφύγων, κατηλενόμενος τη Μεγάλη Ιδέα και υποσχόμενος ότι πολύ σύντομα οι πρόσφυγες θα ήταν σε θέση να επανέλθουν στις πατρογονικές τους εστίες. Παράλληλα, σε άλλη ομιλία του, δήλωνε ότι πολύ σύντομα η Ελλάδα θα διέθετε τον ισχυρότερο στρατό των Βαλκανίων και ένα στόλο με τον οποίο θα αποκτούσε συντριπτική υπεροχή στην Ανατολική Μεσόγειο. Την ίδια στιγμή δημοσιεύματα του ελληνικού Τύπου ανέφεραν πως σε περίπτωση πολέμου μεταξύ Τουρκίας–Βρετανίας, οι Βρετανοί θα συγκροτούσαν στρατό απ’ τους πρόσφυγες που ήταν στην Ελλάδα και που επιθυμούσαν να επιστρέψουν στις εστίες τους.²⁵

Ο Πάγκαλος στην προσπάθειά του να βάλει ένα φραγμό στην προσέγγιση της Άγκυρας με το Βελιγράδι και τη Σόφια, ξεκίνησε απ’ τις αρχές του 1926 μια προσπάθεια επαναθέρμανσης των σχέσεων με τη Σερβία και τη Βουλγαρία. Με τη μεν πρώτη, οι διαπραγματεύσεις που

υπογράφει συνθήκες με την Άγκυρα και με την Ελλάδα να μην έχει καμία βοήθεια, παραιτήθηκε. Psomiades, “The foreign policy of Theodore Pangalos, 1925-1926,” *Balkan Studies* 13 (1972): 8.

²³ Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *ό.π.*, 31· Klapsis, “Attempting to revise,” 247· Psomiades, “The foreign Policy,” 8.

²⁴ Psomiades, *ό.π.*, 9.

²⁵ *Ο.π.*, 10· Βερέμης, *Οικονομία*, 38.

είχαν διακοπεί απ' τον Ιούνιο του 1925, επαναλήφθηκαν απ' το Φεβρουάριο του 1926 (με κατάληξη τις συμφωνίες του Αυγούστου), ενώ ο Πάγκαλος, έχοντας και τη στήριξη της Ρώμης, προσέγγισε τη Σόφια καταβάλλοντάς της την αποζημίωση, που της είχε επιδικαστεί εξαιτίας του επεισοδίου στο Πετρίτσι, ως κίνηση καλής θέλησης. Στο πλαίσιο αυτό, το καθεστώς Πάγκαλου θα προωθήσει τη φιλία με την Αλβανία, υποστηρίζοντας παράλληλα τα ιταλικά συμφέροντα στη γειτονική χώρα, κλείνοντας ως εκ τούτου τις Βορειοηπειρωτικές Ενώσεις στην Ελλάδα. Το ίδιο «ενοχλητικοί» ήταν για τη δικτατορία, τη δεδομένη στιγμή, και οι Δωδεκανήσιοι, οι οποίοι ειδοποιήθηκαν απ' την Αθήνα να σταματήσουν τη δράση τους για την Ένωση με την Ελλάδα, θυσιαζόμενοι στο βωμό της ελληνοϊταλικής φιλίας.²⁶

Η έλλειψη προόδου στις διαπραγματεύσεις Λονδίνου–Αγκυρας, γύρω από το ζήτημα της Μοσούλης κατά την άνοιξη του 1926, οδήγησαν τον Πάγκαλο να επισπεύσει κατά το δυνατόν τις στρατιωτικές προετοιμασίες, υπό τη λογική ότι η σύρραξη με την Τουρκία ήταν θέμα χρόνου. Για το σκοπό αυτό ο Πάγκαλος θα στείλει στη Ρώμη το Μάρτιο του 1926 τον υπουργό Εξωτερικών Ρούφο, συνοδευόμενο από τον υπουργό Συγκοινωνιών Ταβουλάρη, με βασικό στόχο την εξασφάλιση οικονομικής και στρατιωτικής βοήθειας και κυρίως την επίτευξη συμφώνου με την Ιταλία.²⁷

Το ταξίδι αυτό, με εξαίρεση κάποιες παραγγελίες όπλων και γενικότερα οικονομικές συμφωνίες, δεν απέφερε τα αποτελέσματα τα οποία ανέμενε ο Πάγκαλος. Ο Μουσολίνι, παρότι επιθυμούσε να συνάψει στενές σχέσεις με την Αθήνα, δίνοντας υποσχέσεις για παροχή βοήθειας, εκπονώντας ακόμη και σχέδια για κοινή δράση κατά της Τουρκίας, απογοήτευσε τον Πάγκαλο, παγώνοντας επί της ουσίας την υπογραφή μιας συμμαχίας, καθώς δεν επιθυμούσε να δεσμευθεί με την Αθήνα. Βασικό ρόλο στην όλη συζήτηση είχε κι ο βρετανικός παράγοντας, καθώς και οι δύο πλευρές παραδέχθηκαν ότι οι σχέσεις με το Λονδίνο αποτελούσαν βασική προτεραιότητα για την κάθε μία χωριστά. Οι δύο συνομιλητές, μάλιστα, παραδέχθηκαν ότι επιθυμούσαν να έχουν οι αποφάσεις τους τη σύμπνοια του Λονδίνου και να μην κάνουν το στιγμιαίο προκαλούσε την επιφύλαξη των Βρετανών. Αυτή η παραδοχή σήμαινε εν ολίγοις ότι το σχέδιο του Πάγκαλου για μια ελληνοϊταλική

²⁶ Psomiades, “The foreign Policy,” 10· James Barros, *The League of Nations and the great powers: the Greek-Bulgarian Incident, 1925* (New York: Oxford University Press, 1970), 115.

²⁷ Psomiades, *ό.π.*, 11· Ρούφος (Ρώμη) προς Πάγκαλο, αριθ. 3030, 7 Μαρτίου 1926, ΔΙΑΥΕ, Φάκ. 8/1/1926.

συμφωνία με αντιτουρκικό χαρακτήρα, που στην πράξη θα αναθεωρούσε τη Συνθήκη της Λωζάννης, έχρηζε βρετανικής έγκρισης προηγουμένως.²⁸

Την άνοιξη του 1926, το Λονδίνο ενημερώθηκε από την πρεσβεία της Αθήνας για τη συνομιλία του Talbot (αντιπρόσωπος της Power and Traction Company) με τον Εμμανουήλ Τσουδερό, (υποδιοικητής της Εθνικής Τράπεζας), απ' την οποία προέκυπτε ότι η ελληνική κυβέρνηση σχεδίαζε πολεμική επιχείρηση στη Μ. Ασία. Επιπλέον, σε πρόσφατη επίσκεψη στη Ρώμη των υπουργών Εξωτερικών Ελλάδας και Σερβίας, συζητήθηκε ένα σχέδιο για την από κοινού επίθεση της Ελλάδας, της Σερβίας και της Ιταλίας κατά της Τουρκίας, όταν οι συνθήκες θα ήταν κατάλληλες. Ο Βρετανός πρέσβης εκτιμούσε μάλιστα ότι ήταν πολύ πιθανή στο άμεσο μέλλον η διακοπή των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ Αθήνας και Άγκυρας. Η κίνηση αυτή της Αθήνας χαρακτηριζόταν ως λίαν ριψοκίνδυνη απ' τον Cheetham αλλά και «ηλίθια» αφού ο Πάγκαλος αποσκοπούσε με αυτήν να επανακτήσει όχι απλά την Αν. Θράκη, αλλά και τη Σμύρνη ακόμα. Κατά το Βρετανό διπλωμάτη η σερβική συμμετοχή ήταν ακατανόητη, καθώς τα όποια ενδεχόμενα κέρδη του Βελιγραδίου εστιάζονταν σε εδάφη της Αλβανίας, κάτι το οποίο δεν ήταν δυνατό να έβρισκε σύμφωνη τη Ρώμη.²⁹

Ένα μήνα αργότερα, σε συνάντηση του Βρετανού πρέσβη με τον υπουργό Εξωτερικών Ρούφο, οι εντυπώσεις αντιστράφηκαν καθώς υπήρξε διαβεβαίωση απ' τον Έλληνα υπουργό ότι η χώρα του, όπως και άλλα κράτη, επιθυμούσε την ειρήνη όσο τίποτα άλλο. Επομένως, η κυβέρνηση του, δεν είχε οποιεσδήποτε βλέψεις έναντι άλλων χωρών και επιδίωκε τη λύση των όποιων διαφορών με διπλωματικά μέσα. Στα πλαίσια αυτά η Αθήνα, κατά επίσημη δήλωση του Έλληνα υπουργού στους εκπροσώπους του Τύπου, κατέβαλε κάθε προσπάθεια για τη λύση όλων των εκκρεμών ζητημάτων με την Άγκυρα. Έχοντας δε αυτό κατά νου, ο Ρούφος προσκάλεσε τον Τούρκο αντιπρόσωπο στη Μεικτή Επιτροπή για την ανταλλαγή των πληθυσμών, να επισκεφθεί την Αθήνα ώστε να συνεχιστούν οι διαπραγματεύσεις. Επιπλέον, ο Ρούφος εκμυστηρεύθηκε στον Cheetham, ότι κατά το διάστημα της παραμονής

---

²⁸ Δαφνής, *Η Ελλάδα*, 333· Klapsis, ό.π., 249-250· Θ. Βερέμης, «Οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις και οι διεθνείς σχέσεις από την αντεπανάσταση του 1923 ως την ανατροπή του Πάγκαλου», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεότερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, τόμ. 15 (Εκδοτική Αθηνών, 1978), 293-294.

²⁹ Cheetham (Athens) to Chamberlain (London), c 4258/4258/19, 23 Μαρτίου 1926, F.O. 371/11356.

του στη Ρώμη δε σχημάτισε σε καμία περίπτωση την εντύπωση πως η Ιταλία είχε οποιαδήποτε επιθετικά σχέδια έναντι της Άγκυρας.³⁰

Η ακριβής έκταση της ελληνοϊταλικής συνεργασίας πάντως ήταν άγνωστη στον υπόλοιπο κόσμο και ως το Μάιο υπήρχε έντονη φημολογία μέσω άρθρων στο διεθνή Τύπο, ότι η Αθήνα και η Ρώμη είχαν δεσμευθεί για κοινή επιχείρηση στη Μ. Ασία, στο πλαίσιο ενός πολέμου Βρετανίας–Τουρκίας. Τα δημοσιεύματα αυτά θορύβησαν την Άγκυρα, ώστε ο Τούρκος πρέσβης στη Ρώμη να ζητήσει ακρόαση απ’ το Μουσολίνι, ο οποίος και τον διαβεβαίωσε για τις ειρηνικές προθέσεις της χώρας του. Η ανησυχία των Τούρκων ως προς την απειλή μιας ελληνοϊταλικής επίθεσης οδήγησε τον πρωθυπουργό Ισμέτ Πασά να επιθεωρήσει τα πιθανά σημεία απόβασης των εχθρικών στρατευμάτων στην Ανατολική Θράκη και τις ακτές της Μ. Ασίας. Η Βρετανία εκμεταλλευόμενη τους φόβους των Τούρκων, και με σκοπό να φτάσει σε μια συμφωνία με την Άγκυρα, έκανε γνωστό ότι εφόσον το ζήτημα της Μοσούλης έμενε άλυτο, δε θα συγκρατούσε σε καμία περίπτωση τους εχθρούς της.³¹

Επιβεβαίωση της δεινής διπλωματικής θέσης που βρισκόταν η Άγκυρα τη δεδομένη στιγμή, συνιστούσαν και τα όσα ανέφερε ο πρέσβης στην Άγκυρα Π. Αργυρόπουλος, σχετικά με την πορεία των τουρκοβουλγαρικών σχέσεων. Όπως φαίνεται κατά τη χρονική εκείνη στιγμή (Μάιος 1926), οι σχέσεις της Άγκυρας με τη Σόφια δεν ενέπνεαν ανησυχία στην Αθήνα, κάτι που δικαιολογούσε η μη κύρωση, από το βουλγαρικό κοινοβούλιο, της μεταξύ τους συνθήκης, αλλά και η εν γένει στάση του βουλγαρικού Τύπου. Κατά τον Αργυρόπουλο δε, υπήρχε μια ψυχρότητα στις σχέσεις των δύο χωρών με αφετηρία τα τέλη Μαρτίου, που συνεχιζόταν ως εκείνη τη στιγμή. Αντιθέτως ανησυχητική για την Αθήνα ήταν η επιχειρούμενη προσέγγιση της Σόφιας με τις δυτικές δυνάμεις, που μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο εκμετάλλευσης από τη βουλγαρική κυβέρνηση, στην προσπάθειά της να προωθήσει το χρόνιο αίτημά της για εδαφική διέξοδο στο Αιγαίο. Μόνη λύση, όπως εκτιμούσε ο Αργυρόπουλος για την Ελλάδα, ήταν να εγκαθιστούσε το ταχύτερο μια ελεύθερη ζώνη στο λιμάνι της Αλεξανδρούπολης, ώστε τα αιτήματα της Σόφιας προς τις Μεγάλες Δυνάμεις να έπεφταν πλέον στο κενό.³²

³⁰ Αυτ., c 5312/4258/19, 22 Απριλίου 1926.

³¹ Αργυρόπουλος (Άγκυρα) προς Υπουργείο Εξωτερικών, αριθ. 1.301, 4 Μαΐου 1926, ΔΙΑΥΕ, Φάκ. 58/3/1926.

³² Klapsis, ό.π., 251-254· Psomiades, ό.π., 12-13.

Η Άγκυρα υποχωρεί

Η συνειδητοποίηση των παραπάνω δεδομένων, σε συνδυασμό με τις πιέσεις που δέχθηκε η Τουρκία απ' τη Σοβιετική Ένωση αλλά και τις Μεγάλες Δυνάμεις συνολικά, την οδήγησαν στην απόφαση να αποδεχθεί τελικά την απόφαση της ΚτΕ για παραχώρηση της Μοσούλης στο Ιράκ. Αποτέλεσμα της μεταστροφής της Άγκυρας υπήρξε η υπογραφή συνθήκης με τη Βρετανία, στις 5 Ιουνίου 1926, με την οποία και λύθηκε η εκκρεμότητα. Η Τουρκία πλέον ήταν σε θέση να αποσύρει σημαντικά στρατεύματα απ' τα ανατολικά της σύνορα και να ενισχύσει το μέτωπο της Ανατολικής Θράκης. Εκτός της συμφωνίας με το Λονδίνο, η Άγκυρα είχε προχωρήσει ένα μήνα πριν στην υπογραφή Συμφώνου Φιλίας και Ασφαλείας με την Περσία, όπου οριζόταν ότι τα δύο κράτη υπόσχονταν να μην επιτεθούν το ένα στο άλλο και να μη χρησιμοποιηθεί το έδαφός τους για τη διέλευση στρατευμάτων τρίτης χώρας. Η Τουρκία, έχοντας εξασφαλίσει εν πολλοίς τα ανατολικά της σύνορα και έχοντας υπογράψει ναορίτερα συνθήκες φιλίας με τη Βουλγαρία (αναμενόταν η έγκριση απ' το βουλγαρικό κοινοβούλιο), τη Σερβία και τη Σοβιετική Ένωση, ήταν πια σε θέση να συγκεντρώσει σημαντικές στρατιωτικές δυνάμεις στα δυτικά της σύνορα, στα Στενά και στη Θράκη έναντι της Ελλάδας.³³

Η προοπτική ενός μετώπου Ελλάδας–Ιταλίας–Βρετανίας ή έστω Αθήνας–Ρώμης κατά της Τουρκίας, φάνηκε να ατονεί μετά την απόφαση της Άγκυρας να κάνει πίσω στο ζήτημα της Μοσούλης και να δεχθεί την απόφαση της ΚτΕ για παραχώρησή της στη Βρετανία υπό μορφή «εντολής». Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν τη Ρώμη, βλέποντας ότι πλέον μια σύγκρουση με την Τουρκία δε θα απολάμβανε τη βρετανική υποστήριξη, σε αλλαγή πλεύσης σχεδίων, ως προς το χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Σύμφωνα με βρετανικές πηγές η Ιταλία είχε αρχίσει να διερευνά σοβαρά την προοπτική σύναψης ενός συμφώνου στο οποίο, θα συμμετείχαν, εκτός της ίδιας, η Ελλάδα, η Τουρκία και πιθανόν η Βουλγαρία.³⁴

Μια εβδομάδα αργότερα ο Βρετανός πρέσβης στη Ρώμη Graham, απαντώντας στα όσα του εξέθεσε ο Lampson, ανέφερε ότι του ήταν αδύνατο να επιβεβαιώσει τα περί σύναψης συμφώνου, απ' την άλλη

³³ Αργυρόπουλος (Άγκυρα) προς Υπουργείο Εξωτερικών, αριθ. 6610, 1 Ιουνίου 1926, ΔΙΑΥΕ, Φάκ. 15/1/1926.

³⁴ Lampson (London), confidential, to Graham (Rome), c 7266/G, 21 Ιουνίου 1926, F.O. 371/11356.

σύμφωνα με τη συνάντηση που είχε με τον Έλληνα πρέσβη την προηγούμενη ημέρα, οι κινήσεις της Ρώμης είχαν προκαλέσει την ανησυχία της Αθήνας. Η Ιταλία όπως φαίνεται ήταν ενοχλημένη από τη συμφωνία Λονδίνου-Άγκυρας στο θέμα της Μοσούλης, οπότε και προχώρησε σε πλήρη μεταστροφή στην ως τότε πολιτική της. Στο εξής, θα προωθούσε την ιδέα για μια ιταλοτουρκική συμμαχία, η οποία θα στρεφόταν κατά της Αθήνας, όπως άφηνε να εννοηθεί ο Έλληνας πρέσβης. Σε ό,τι δε αφορούσε την προοπτική σύναψης τριμερούς συμφώνου μεταξύ Ιταλίας-Τουρκίας-Ελλάδας, ο πρέσβης αρνήθηκε την ύπαρξη οποιουδήποτε ανάλογου συμφώνου.³⁵

Η διάψευση του Έλληνα πρέσβη για το τριμερές αυτό σύμφωνο, ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τα όσα διαδραματίστηκαν δύο μήνες νωρίτερα στην Κωνσταντινούπολη, όταν ο εκεί Έλληνας πρόξενος ενημέρωσε τον Ιταλό ομόλογό του σχετικά με τη συζήτηση που είχε με τον Τούρκο υπουργό των Εξωτερικών, κατά την οποία και ενημερώθηκε για τη σκοπιμότητα μιας συμφωνίας μεταξύ των κρατών της Μεσογείου. Για την τουρκική κυβέρνηση ο απώτερος σκοπός μιας τέτοιας συμφωνίας ήταν το λιγότερο η εξασφάλιση ειρήνης για μερικά χρόνια, με τις σημαντικότερες γειτονικές δυνάμεις, χάρη στην οποία θα ένιωθε ελεύθερη για να προχωρήσει στον εκτουρκισμό της χώρας. Η απάντηση του Έλληνα διπλωμάτη, ήταν πως ήταν βέβαιος ότι η κυβέρνησή του δε θα συναινούσε σε ένα τέτοιο σύμφωνο, εκτός αν η τουρκική κυβέρνηση ήταν προετοιμασμένη να δεσμευθεί ότι τα ελληνικά δίκαια, όπως ήταν η προστασία των μειονοτήτων, θα γίνονταν σεβαστά.³⁶

Την επιθυμία της για τη σύναψη μιας συμφωνίας μεταξύ Αθήνας-Άγκυρας, επιβεβαίωσε και ο Ιταλός πρέσβης στην Αθήνα. Σε συζήτησή του με τον Έλληνα υπουργό Εξωτερικών Ρούφο, ενημερώθηκε ότι η Ελλάδα είχε προσπαθήσει σε διάφορες περιστάσεις να φτάσει σε μια συμφωνία με την Τουρκία, όμως αποτύγγανε λόγω του δεσπίζοντος ρόλου, που ήθελε να έχει η γειτονική χώρα. Κατά το Lampson η βοήθεια μιας Μεγάλης Δύναμης, όπως ήταν η Ιταλία, μπορούσε να διευκολύνει τα πράγματα προς μια θετική κατάληξη, ενώ η Ελλάδα έχοντας ανάγκη την ασφάλεια των συνόρων της, δεν θα μπορούσε να εύχεται κάτι περισσότερο από μια τέτοια συμφωνία. Η τελική εκτίμηση του Lampson ως προς την προοπτική σύναψης ενός τριμερούς συμφώνου, ήταν πως τη δεδομένη στιγμή η Άγκυρα επιδίωκε περισσότερο ένα με-

³⁵ Graham (Rome), confidential, to Lampson (London), c 7290/4258/19, 25 Ιουνίου 1926, F.O. 371/11356.

³⁶ Lampson (London) to Graham (Rome), c 6499/9, 30 Ιουλίου 1926, F.O. 371/11356.

σογειακό σύμφωνο, ενώ η Ιταλία επιθυμούσε να κερδίσει κύρος, έχοντας την πρωτοβουλία της γεφύρωσης του χάσματος μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων πλευρών. Η εξέλιξη των γεγονότων έδειξε πάντως ότι η Αθήνα υπό τον Πάγκαλο, απείχε σημαντικά απ' το να προχωρήσει σε οποιαδήποτε συμφωνία στην οποία θα μετείχε η Τουρκία κι αυτό γιατί ο δικτάτορας ουδέποτε παραιτήθηκε απ' το όνειρο της ανάκτησης της Ανατολικής Θράκης ή ακόμα και της Σμύρνης.³⁷

Οι δυσμενείς αυτές εξελίξεις και τα αρνητικά δεδομένα που δημιουργούνταν ως προς την προοπτική ενός πολέμου κατά της Τουρκίας με ιταλική σύμπραξη, δεν πτόησαν τον Πάγκαλο που συνέχισε να οραματίζεται μια εκστρατεία που θα του επέτρεπε να ανακτήσει την Ανατολική Θράκη τουλάχιστον. Σε αντίθεση με το Μουσολίνι, που σύντομα κατανόησε ότι, χωρίς τη βρετανική έγκριση ένας πόλεμος κατά της Τουρκίας θα ήταν αδύνατος, ο Πάγκαλος αρνήθηκε να επαναθεωρήσει την πολιτική του, στην οποία στηριζόταν ουσιαστικά το καθεστώς του, ελπίζοντας ότι η Ιταλία θα συνέδραμε τελικά σε μια επίθεση κατά της Τουρκίας, εφόσον ξεσπούσε ο πόλεμος. Σύμφωνα με τον υπουργό Εξωτερικών Ρούφο, ο Πάγκαλος, ως και τη στιγμή που ανατράπηκε, σχεδίαζε έναν πόλεμο κατά της Τουρκίας, απ' τον οποίο προσδοκούσε εδαφικά κέρδη στη Θράκη, αλλά και τα Δωδεκάνησα, που θεωρούσε ότι θα τα παραχωρούσε η Ιταλία στην Ελλάδα, ως αντάλλαγμα για όσα θα κέρδιζε η πρώτη στη Μ. Ασία.³⁸

Οι συμφωνίες με το Βελιγράδι και η ανατροπή του Πάγκαλου

Ο Πάγκαλος στην απέλπιδα προσπάθειά του να προχωρήσει στην πολεμική αναμέτρηση με την Τουρκία, αποφάσισε να ενδώσει τελικά σε όλες τις απαιτήσεις του Βελιγραδίου και να υπογράψει τις συμφωνίες του Αυγούστου.³⁹ Μέσω αυτών προσδοκούσε τη στήριξη της Σερβίας,

³⁷ Αυτ.

³⁸ Psomiades, "The foreign Policy," 13· Δαφνής, *Η Ελλάς*, 333.

³⁹ Οι Συμφωνίες της 17^{ης} Αυγούστου αποτελούνταν απ' τις εξής συμβάσεις: 1) συμπληρωματική σύμβαση της 10^{ης} Μαΐου 1923 με 127 άρθρα, 2) η περί διαμετακομίσεως και συγκοινωνιών με 37 άρθρα, 3) η περί κοινών μεθοριακών σταθμών με 34 άρθρα, 4) η περί ειδικών σιδηροδρομικών τιμολογίων για τις απευθείας αποστολές, 5) η περί παραρτημάτων Τηλεγραφείων, Ταχυδρομείων και Τηλεφώνων, 6) περί κτηνιατρικής υπηρεσίας, 7) διακανονισμός της τελωνειακής και σιδηροδρομικής υπηρεσίας που αφορούσε τα εμπορεύματα των συρμών, 8) η υπηρεσία λιμένος στην ελεύθερη σερβική ζώνη Θεσσαλονίκης. Αρετή Τούντα-Φεργάδη, «Συμβολή στη μελέτη των ελληνοσερβικών σχέσεων της περιόδου 1923-1929: αποσπασματική παρουσίαση ενός κειμένου του Νικολάου Πολίτη σχετικού με τις Παγκαλικές Συμφωνίες του 1926», *Διεθνές Δίκαιο και Διεθνής Πολιτική* 16 (Αθήνα: Παρατηρητής, 1989): 207-226.

έναντι μιας πιθανής βουλγαρικής επίθεσης κατά της Ελλάδας, ώστε απερίσπαστος να κήρυττε τον πόλεμο στην Τουρκία. Η γνωστοποίηση του περιεχομένου των συμφωνιών της 17^{ης} Αυγούστου 1926 με τη Σερβία έγινε αφορμή μεγάλων αντιδράσεων, τα θετικά σχόλια από το διεθνή Τύπο, με εξαίρεση εκείνα του τουρκικού, δεν ήταν δυνατό να αποτελέσουν εμπόδιο στην κατακραυγή που ακολούθησε, από το σύνολο του πολιτικού κόσμου, το στρατό, τις εφημερίδες, τις επαγγελματικές οργανώσεις⁴⁰ ανά την επικράτεια και κυρίως τον πληθυσμό της Βόρειας Ελλάδας, που έθιγαν περισσότερο οι συμφωνίες αυτές. Η αντίδραση του συνόλου σχεδόν των κοινωνικών ομάδων και κυρίως του στρατού, αλλά και η αποσκίρτηση ακόμη των διοικητών της Ταξιαρχίας Δημοκρατικής Φρουράς (παραστρατιωτικό σώμα στην ουσία, πιστό ως τότε στον Πάγκαλο), την παραμονή της κύρωσης της συμφωνίας με τη Σερβία, οδήγησαν στη βίαιη ανατροπή του Πάγκαλου, στις 21 προς 22 Αυγούστου. Η ανατροπή του αυτή απέτρεψε την εφαρμογή των ριζοκίνδυνων αυτών, για τα ελληνικά συμφέροντα, συμφωνιών,⁴¹ οι οποίες και ακυρώθηκαν όλες από τη Βουλή των Ελλήνων, ακριβώς ένα έτος αργότερα. Σημαντικό ρόλο στην αντίδραση των αξιωματικών κυρίως, έπαιξε το γεγονός ότι είχαν συνειδητοποιήσει το απαράσκευο της χώρας, ώστε να διεξαγόταν εντός του έτους μια εκστρατεία⁴² στην

---

⁴⁰ Οι συμφωνίες προκάλεσαν την αντίδραση του εμπορικού κυρίως κόσμου της Θεσσαλονίκης που τόνιζε ότι: «δία της συμβάσεως, την οποία ο κ. Ρούφος ερήμην του εμπορικού κόσμου υπέγραψε, η Σερβία καθίσταται συγκυρίαρχος επί του λιμένος της Θεσσαλονίκης». Τούντα-Φεργάδη, *Θέματα*, 281.

⁴¹ Σύμφωνα με τις παραπάνω συμβάσεις, 50ετούς διάρκειας, η Αθήνα με μοναδικό αντάλλαγμα τη συνομολόγηση αμυντικής συμμαχίας, το Σύμφωνο Φιλίας και Συνεργασίας, τριετούς μόλις διάρκειας (αντί της ανανέωσης της συνθήκης συμμαχίας του 1913), αποδεχόταν όλες τις απαιτήσεις του Βελιγραδίου. Διπλωματικοί κύκλοι του ελληνικού υπουργείου των Εξωτερικών, αμφισβητώντας τους χειρισμούς του υπουργού Ρούφου, εκτιμούσαν ότι η υποχωρητικότητα της Αθήνας θα προκαλούσε τη συνεχή αύξηση των απαιτήσεων του Βελιγραδίου. Κάτι τέτοιο όμως θα οδηγούσε σε συνεχείς εντάσεις που στο τέλος θα διέλυναν τη συμμαχία που επεδίωκε ο Πάγκαλος να συνάψει, με τη διαφορά ότι οι υποχρεώσεις της Ελλάδας θα συνέχιζαν να υπάρχουν λόγω της 50ετούς διάρκειας των συμφωνιών, ενώ τα όποια οφέλη για την Αθήνα θα είχαν πάψει εντομεταξύ. Για τα πλήρη κείμενα των Συμφωνιών βλ. ΑΕΒ, 173/φάκ. 48· Τούντα-Φεργάδη, *ό.π.*, 279.

⁴² Το ριζοκίνδυνο αυτό σχέδιο αποκάλυψε ο Πάγκαλος, μετά την ανατροπή και σύλληψή του, ευρισκόμενος στις φυλακές Ιτζεδίν στην Κρήτη, σε συνέντευξή του στην εφημερίδα *Ελεύθερο Βήμα*. Τυχόν παραμονή του στην εξουσία για λίγους μήνες παραπάνω, όπως δήλωσε, θα του έδινε τη δυνατότητα να επιτεθεί στην Τουρκία, προελαύνοντας εντός λίγων ημερών στην Αν. Θράκη, προτού υπάρξει διεθνής μεσολάβηση και διαταγή κατάπαυσης του πυρός. Στις 25 του Αυγούστου ήταν μάλιστα προγραμματισμένο κατά τον ίδιο, να αφιχθεί σημαντικός αξιωματικός από βαλκανική

Ανατολή με νικηφόρα κατάληξη. Επομένως, οι θυσίες που θα χρειαζόταν να γίνουν έναντι της Σερβίας θα ήταν άνευ αντικρίσματος, ενώ θα ενέπλεκαν τη χώρα σε μια πολεμική περιπέτεια.⁴³

Συμπεράσματα

Η δικτατορία Πάγκαλου διακινδύνευσε σε μεγάλο βαθμό τα πάγια εθνικά συμφέροντα χάριν ενός πολέμου-ρεβάνς με την Τουρκία, βάζοντας τη χώρα σε επικίνδυνα μονοπάτια. Στο πλαίσιο αυτό η απόφαση του δικτάτορα να προχωρήσει σε μια επιθετική ρητορική έναντι της Άγκυρας, αποδείχθηκε εκ των πραγμάτων ανεδαφική. Στη μόνη περίπτωση που μπορούσαν να λάβουν σάρκα και οστά οι ρεβανσισμοί του Πάγκαλου ήταν να κατέληγε το ζήτημα της Μοσούλης σε πόλεμο μεταξύ Βρετανίας και Τουρκίας. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο όμως συγκέντρωνε λίγες πιθανότητες, καθώς η Άγκυρα είχε κατανοήσει τη δύσκολη θέση που θα βρισκόταν σε μια τέτοια εξέλιξη.

Το βέβαιο είναι ότι η πτώση του καθεστώτος Πάγκαλου προκάλεσε ανακούφιση σε σημαντικό βαθμό στους βρετανικούς κύκλους, καθώς η στάση που επέδειξε ο «ιδρυτής της στρατιάς του Έβρου», με τη μη ανανέωση της βρετανικής ναυτικής αποστολής, την προσέγγιση με τη Ρώμη και τους επικίνδυνους ρεβανσισμούς του έναντι της Άγκυρας, ήταν δυνατό να δυναμιτιστεί το καθεστώς της ειρήνης και ασφαλείας. Το τελευταίο όμως αποτελούσε τη βασική προτεραιότητα για τη Βρετανική Αυτοκρατορία, ως μιας εκ των βασικών συντελεστών της Συνθήκης των Βερσαλλιών, αλλά και των ιδρυτικών μελών της ΚτΕ.

Ως εκ τούτου η μόνη υπηρεσία που προσέφερε το καθεστώς Πάγκαλου αποτέλεσαν οι αγορές όπλων στις οποίες προέβη, οι οποίες επιβάρυναν μεν σημαντικά τον οικονομικό προϋπολογισμό της χώρας, σε περίοδο μάλιστα οικονομικής δυσπραγίας, αλλά αποδείχθηκαν πολύτιμες δε κατά τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο 1940-1941. Οι διάδοχοι κυβερνήσεις (Κονδύλη, Ζαΐμη) εξαναγκάστηκαν να ανατρέψουν και να μην επικυρώσουν, συγκεκριμένα η Οικουμενική Κυβέρνηση, τις επιζήμιες για τα ελληνικά συμφέροντα παγκαλικές συμφωνίες, κατά τέτοιο τρόπο

χώρα, υπονοώντας τη Σερβία, για τη σύναψη στρατιωτικής συμμαχίας, την οποία ουδείς γνώριζε απ' την ελληνική κυβέρνηση, εκτός του ιδίου. Cheetham (Athens) to Chamberlain (London), c 10646/4258/19, 22 Σεπτεμβρίου 1926, F.O. 371/11356· αυτ., 27 Σεπτεμβρίου 1926.

⁴³ Psomiades, ό.π., 12, 14· Δημήτριος Παπαμιχαλόπουλος, *Η ελευθέρα σερβική ζώνη Θεσσαλονίκης* (Αθήνα: 1953), 89-90· Klapsis, "Attempting to revise," 254· Βερέμης, *Οικονομία*, 38.

ώστε να μην προκαλούταν νέα επιδείνωση στις σχέσεις με τις γειτονικές χώρες.

Με την πτώση του Πάγκαλου έλαβε τέλος και η ριψοκίνδυνη εξωτερική πολιτική του ρεβανσισμού, που υιοθετήθηκε στους 14 μήνες που διήρκησε το καθεστώς του, η οποία διέκοψε προσωρινά τη, σαφώς ρεαλιστικότερη, πολιτική διατήρησης του status quo της Λωζάννης, η οποία και αποτελούσε τη βάση της εξωτερικής πολιτικής όλων των προγενέστερων, της δικτατορίας, κυβερνήσεων. Η πολιτική αυτή επανήλθε στο προσκήνιο απ' τα τέλη του 1926, με τη συγκρότηση της Οικουμενικής Κυβέρνησης Αλεξάνδρου Ζαΐμη και υπουργό των Εξωτερικών τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο.

Κωνσταντίνος-Δημήτριος Τσιουμέλας

Ο ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΗ ΔΕΣΚΑΤΗ ΓΡΕΒΕΝΩΝ:
ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΚΑΙ Η ΜΝΗΜΗ ΤΟΥΣ*

Εισαγωγή

Στην περιοχή των Λιβαδιών Κοτύλης έλαβαν χώρα μάχες κατά τη διάρκεια του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου. Σήμερα εκεί βρίσκεται το Πάρκο Εθνικής Συμφιλίωσης. Στην είσοδο του Πάρκου υπάρχει ένα μνημείο προς τιμήν κάποιων χωροφυλάκων που δολοφονήθηκαν, ενώ τέσσερα χιλιόμετρα από εκεί υπάρχει ένα μνημείο για τους πεσόντες του Δημοκρατικού Στρατού. Και στα δυο μνημεία γίνονται εκδηλώσεις ετησίως αλλά από άλλους, εκτός του κράτους, φορείς. Ένα μνημείο για όλους τους πεσόντες των χρόνων εκείνων δεν υπάρχει...

Αντιθέτως, στη Δεσκάτη Γρεβενών έχει ανεγερθεί μνημείο προς τιμήν της Αντίστασης και των θυσιών της κωμόπολης την περίοδο 1940-1950.¹ Το μνημείο έγινε, έπειτα από την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, με τη συνεργασία του Δήμου, της τοπικής οργάνωσης της Εθνικής Αντίστασης και της τοπικής οργάνωσης του ΚΚΕ. Επίσης, η πλατεία του δημαρχείου, όπου βρίσκεται το μνημείο μετονομάστηκε σε «Πλατεία Εθνικής Αντίστασης».

Σε αντίθεση με πολλά άλλα κατά τόπους μνημεία για την περίοδο αυτή σε όλη τη χώρα, η Δεσκάτη, έχοντας βιώσει έντονα τον Εμφύλιο Πόλεμο, δίνει νόημα στη λέξη «συμφιλίωση»: έχει μνημονεύσει, στην επιτύμβια στήλη του, όλα τα θύματά της,² αναλόγως με την ιδιότητά τους, είτε ανήκαν στο ένα είτε στο άλλο στρατόπεδο, είτε σκοτώθηκαν από τους μεν είτε από τους δε είτε από ατύχημα. Η αιτία, ωστόσο, αποσιωπείται ευστόχως, καθώς επικρατεί η αντίληψη ότι στην περίοδο αυτή και τα δύο στρατόπεδα προχώρησαν σε καταδικαστέες πράξεις. Η αναγνώριση, λοιπόν, είναι για όλους ανεξαιρέτως· αποκαθίσταται η μνήμη για όλους, με σεβασμό, παρά όσους προτίμησαν (ή προσπάθησαν για) τη λήθη.³

Ο ελληνικός Εμφύλιος είναι άλλωστε ένα δύσκολο ζήτημα τόσο για το κράτος όσο και για την κοινωνία. Όλη η χώρα επηρεάστηκε από αυτόν, από τα αστικά κέντρα μέχρι τις ακριτικές περιοχές. Η Δεσκάτη

---

¹ Αξίζει να σημειωθεί ότι στην περίπτωση της Δεσκάτης δεν υπήρχαν μνημεία που να εξυμνούν τον Εθνικό Στρατό όπως σε άλλες πόλεις της Ελλάδος, ούτε έλαβαν χώρα μεγάλες τελετές από το κράτος.

² Από την επιτύμβια στήλη αποφασίστηκε μόνο να εξαιρεθούν τα θύματα του ΕΛΑΣ μέσα στην κωμόπολη, καθώς επρόκειτο για διαπιστευμένους συνεργάτες των κατοχικών δυνάμεων.

³ Διονύσης Καψάλης, «Για την ιστορία του Πράγματος», *Νέα της Δεσκάτης*, Ιανουάριος 2015, 354.

ήταν μια τέτοια περιοχή. Τοποθετημένη στο νοτιότερο τμήμα της Μακεδονίας, στους πρόποδες των Καμβουνίων Ορών και απέναντι από το βουνό Τρέτιμο, έδωσε τη δυνατότητα να δράσουν ληστρικές ομάδες στα τριγύρω δάση της μέχρι τη δεκαετία του 1930, ενώ στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αντάρτικες ομάδες.⁴

Γενικά, η περιοχή της Δεσκάτης χαρακτηρίζεται ως αγροτική και κτηνοτροφική. Ήταν μια φτωχή περιοχή, που από την είσοδο του ελληνικού στρατού το 1912 μέχρι και την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ήταν αυτάρκης χωρίς κοινωνικές διαφορές. Λόγω του ανάγλυφού της και τη δυσκολία πρόσβασης δεν είχε ιδιαίτερη σημασία για το κράτος.⁵

Κατοχή

Μετά την εισβολή στην ελληνική επικράτεια των γερμανικών δυνάμεων, οι τελευταίες πέρασαν από τη Δεσκάτη στις 16 Απριλίου 1941 και έφυγαν την επόμενη μέρα, καθώς καταδίωκαν τους Βρετανούς, οι οποίοι υποχωρούσαν.⁶

Η ζωή των κατοίκων της Δεσκάτης δεν επηρεάστηκε μετά την εισβολή και την κατοχή. Ο λιμός, που εκδηλώθηκε στην υπόλοιπη χώρα, δεν έπληξε την περιοχή. Ούτε οι κρατικές δομές επηρεάστηκαν. Η Χωροφυλακή συνέχισε να υφίσταται στην περιοχή, ενεργώντας για τη δωσίλογη κυβέρνηση των Αθηνών και η ιταλική Μεραρχία Πινερόλο, με έδρα την Ελασσόνα, ήταν υπεύθυνη για τη διοίκηση και τον έλεγχο της περιοχής της Δεσκάτης. Επιπλέον, οι Ιταλοί, για να πετύχουν τους σκοπούς τους στην κωμόπολη, είχαν και τη βοήθεια κάποιων δωσίλογων (όχι περισσότεροι από δέκα), καιροσκόπων ή ιδεολογικά συγγενείς με το φασισμό, ενώ δημιούργησαν και ένα σώμα Λεγεωνάριων από ντόπιους.⁷

Ο Α.Α.-Τ. θυμάται:⁸

«[...] έρχονται τότε τα σώματα [Λεγεωνάριοι] και ζητάνε ρουσφέτια να τους δώσουν. Εντωμεταξύ, δεν είχε ο κόσμος, γιατί ο

⁴ Αθανάσιος Καλλιανιώτης, «Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία (1941-1946)» (διδασκαρική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2007), 201.

⁵ Λη Σαράφη, «Η αστυνόμευση της Δεσκάτης: 1942-1946», στο: *Μετά τον Πόλεμο: η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Mark Mazower (επιμ.) (Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2003), 231.

⁶ Δημήτριος Ευθ. Γαλάνης, συνέντευξη, Δεσκάτη, 14 Απριλίου 2017.

⁷ Σαράφη, «Η αστυνόμευση», 233-234.

⁸ Α.Α.-Τ., συνέντευξη, Δεσκάτη, 29 Απριλίου 2017.

περισσότερος ήταν φτωχός. Και ύστερα γύριζαν στο σώμα [ιταλική μεραρχία] και έλεγαν ότι: ο τάδε έχει όπλο, και σε ξυλοκοπούσαν. Είχαμε έναν πλάτανο εδώ και είχαν κρεμάσει γύρω στα δέκα με δεκαπέντε άτομα. [...] Αλλά σ' όλα αυτά έφταιγαν οι δικοί μας, οι προδότες· αυτοί που συνεργάζονταν σ' έβαζαν στο στόμα. Και οι περισσότεροι γιατί δεν τους έδινες αυτά που ζητούσαν: αλεύρι, τυρί, αυτά τα πράγματα».

Η Αντίσταση έκανε την εμφάνισή της στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας το 1942. Το φθινόπωρο του ίδιου έτους σχηματίστηκε η πρώτη επιτροπή του ΕΑΜ Δεσκάτης, την οποία στήριζαν αντάρτες από τον Όλυμπο.⁹ Αυτοί μπήκαν κρυφά στην κωμόπολη το βράδυ της 22^{ης} Δεκεμβρίου και νωρίς το επόμενο πρωί περικύκλωσαν τη Χωροφυλακή, η οποία, έπειτα από την προτροπή δύο χωροφυλάκων, δεν αντιστάθηκε και προσχώρησε σε αυτούς.¹⁰ Το συμβάν αυτό έγινε γνωστό και στα τριγύρω χωριά με αποτέλεσμα και άλλοι Χωροφύλακες να ενταχθούν στους αντάρτες.¹¹

Τα γεγονότα αυτά θυμάται ο Α.Α.-Τ.:¹²

«Ακριβώς εδώ στον Άγιο Κωνσταντίνο σκότωσαν ένα χωροφύλακα. Με πυροβολισμό. Και εδώ πάνω στο καφενείο του Κ. σκότωσαν έναν. Αυτός ήταν αρχηγός των “καραμπινιέρηδων” [ο πληροφορητής εδώ εννοεί τον αρχηγό του σώματος των ντόπιων Λεγεωνάριων]. Και αυτόν τον ειδοποίησε η Πολιτική Οργάνωση να φύγει, αλλά τον πλάνευσε ένας φίλος του κατσικοκλέφτης».

Αντίσταση

Από τα Χριστούγεννα του 1942, λοιπόν, η Δεσκάτη βρισκόταν υπό εαμικό έλεγχο. Το σύστημα διοίκησης και αστυνόμευσης άλλαξε εντελώς. Ο ΕΛΑΣ Δεσκάτης είχε την ευθύνη για την ασφάλεια του χωριού από εξωτερικούς κινδύνους, ενώ το Λαϊκό Δικαστήριο εκδίκασε τις υποθέσεις αντιδικίας.¹³

Ο Α.Α.-Τ. θυμάται χαρακτηριστικά:¹⁴

⁹ Στη Δεσκάτη δε δραστηριοποιήθηκαν σώματα του ΕΔΕΣ, ούτε άλλες οργανώσεις.

¹⁰ Σαράφη, ό.π., 234-235.

¹¹ Καλλιανιώτης, «Οι πρόσφυγες», 180.

¹² Α.Α.-Τ., συνέντευξη.

¹³ Σαράφη, «Η αστυνόμευση», 236-237.

¹⁴ Α.Α.-Τ., συνέντευξη.

«[...] Λοιπόν, εδώ τότε έβραζε το κατσικοκλέφτικο. Άλλος έκλεβε πρόβατα, άλλος γίδια. Ανέβηκε, λοιπόν, ένας, ονόματι Φώντας, ήταν από την Τσαριτσάνη, αρχηγός: “Αγαπητοί πατριώτες, εμείς βγήκαμε να απελευθερώσουμε την πατρίδα μας. Εδώ βράζει το κατσικοκλέφτικο. Από σήμερα και πέρα πρέπει να πειθαρχήσετε και να κοπεί αυτό. Όποιος δεν πειθαρχήσει, εμείς δεν έχουμε ούτε φυλακές ούτε εξορίες. Θέλετε τα πόδια κόψιμο ή θέλετε το κεφάλι;”. Κι από τότε σταμάτησε αυτό το κλέψιμο. Ήθελε να τα βρούνε μεταξύ τους.

[...] Πήγαν πολλά παιδιά. Μέσα σ’ αυτά είχα γραφτεί και εγώ μαζί τους, αλλά επειδή δεν είχα τα χρόνια με στείλαν στον εφεδρικό ΕΛΑΣ».

Μετά από την επιτυχία του σχεδίου «Animals» των Συμμάχων στο Σαραντάπορο εναντίον των Γερμανών, οι τελευταίοι, βλέποντας την ενίσχυση των αντάρτικων ομάδων στην περιοχή αποφάσισαν να προβούν σε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις.¹⁵ Την περίοδο αυτή, όμως, έλαβε χώρα η συνθηκολόγηση της Ιταλίας (8/9/1943) και ο διοικητής της Μεραρχίας Ελασσόνας ζήτησε να συμμετάσχουν οι στρατιώτες του σε επιχειρήσεις εναντίον των Γερμανών. Τελικά, η πλειονότητα των στρατιωτών της εντάχθηκαν στα τμήματα του ΕΛΑΣ, ενώ όσοι δε συμφώνησαν αποπλίστηκαν από τον ΕΛΑΣ και μοιράστηκαν σε οικογένειες.¹⁶

Η οικογένεια της Μ.Τ. είχε έναν Ιταλό της Μεραρχίας.¹⁷

«Ο Πατέρας μου είχε έναν Ιταλό και ρωτούσα εγώ: “Τι τον έχεις, Μπαμπά, αυτόν εδώ;” “Να μας βοηθάει, κορίτσι μου. Έμεινε εδώ και τον λυπάμαι. Τον συμμαζέψα” λέει. [...] Δεν ξέρω, βέβαια, πώς συνεννοούνταν. Με τα νοήματα πιστεύω».

Οι Γερμανοί ανέλαβαν τη διοίκηση της περιοχής και εγκατέστησαν γερμανική φρουρά στην Ελασσόνα. Τελικά, η επιχείρηση έλαβε χώρα μόνο από γερμανικές δυνάμεις, οι οποίες έδρασαν κατά μήκος του δρόμου Δεσκάτης–Ελασσόνας, χωρίς να συναντήσουν αντίσταση και έκαψαν μερικά σπίτια.¹⁸ Ωστόσο, ένα μήνα αργότερα, ο Γερμανός φρούραρχος προγραμματίσε επίσκεψη στην Κρανιά και τη Δεσκάτη, αλλά

¹⁵ Στράτος Ν. Δορδανάς, *Το Αίμα των Αθώων: Αντίποινα των Γερμανικών Αρχών Κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2007), 411.

¹⁶ Δημήτριος Ευθ. Γαλάνης, συνέντευξη.

¹⁷ Μ.Τ., συνέντευξη, Γρεβενά, 28 Απριλίου 2017.

¹⁸ Δορδανάς, *Το Αίμα των Αθώων*, 411.

στη διαδρομή δέχτηκε επίθεση από αντάρτικες ομάδες με αποτέλεσμα να υποχωρήσει, αφήνοντας πίσω του νεκρούς στρατιώτες και εξοπλισμό.¹⁹

Το γεγονός αυτό, όπως και άλλα στην ευρύτερη περιοχή, ανάγκασαν τις γερμανικές δυνάμεις να διεξαγάγουν καινούρια εκκαθαριστική επιχείρηση στην περιοχή των Καμβουνίων–Αντιχασίων. Για να επιτευχθούν οι στόχοι τους σχεδιάστηκε η περικύκλωση της Δεσκάτης με ταυτόχρονη επίθεση ταγμάτων από τα βόρεια και ανατολικά της κωμόπολης.

Τα τάγματα που μπήκαν στη Δεσκάτη από την Ελάτη δε συνάντησαν κάποια αντίσταση.²⁰ Δε συνέβη το ίδιο και με τα τάγματα που ξεκίνησαν από τον Τύρναβο.²¹ Όταν έφτασαν στη διαδρομή Ελασσόνα–Δεσκάτη, οι αντάρτες προσπάθησαν πάλι να τους αναχαιτίσουν έξω από την Κρασιά, αλλά απέτυχαν έπειτα από ολοήμερη μάχη. Οι Γερμανοί συνέχισαν και στη διαδρομή έκαιγαν και λεηλατούσαν ό,τι έβρισκαν στο δρόμο τους.²² Ο ΕΛΑΣ πληροφορήθηκε για την επικείμενη περικύκλωση της Δεσκάτης και αποφάσισε να γίνει μαζική εκκένωσή της.²³

Όταν έφτασαν όλες οι γερμανικές δυνάμεις στη Δεσκάτη, ερευνήθηκε όλη η τριγύρω περιοχή ώστε να εντοπισθούν οι κάτοικοι.²⁴ Βέβαια, κάποιοι είχαν παραμείνει στην κωμόπολη και πρόδωσαν στους Γερμανούς τις θέσεις των υπολοίπων στο βουνό, με συνέπεια οι Γερμανοί να βρουν δεκαοχτώ άτομα, τα οποία και εκτέλεσαν επιτόπου. Ανάμεσα σε αυτά ήταν στελέχη του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ.²⁵ Στην κατοχή των Γερμανών περιήλθε και μέρος του εξοπλισμού των αντάρτικων ομάδων. Μετά από αυτό, η πλειονότητα των δυνάμεων αναχώρησε από τη Δεσκάτη, ενώ μικρότερες ομάδες καταδίωξης δραστηριοποιήθηκαν τριγύρω και νότια της κωμόπολης, σκοτώνοντας άλλα εννιά άτομα.²⁶

Όπως θυμάται ο Δ.Τ., το ίδιο συνέβη και στο χωριό Παρασκευή:²⁷

---

¹⁹ Θεόδωρος Ι. Καρυπίδης, *Εαμική Εθνική Αντίσταση-Δεκέμβρης 1944 (Δεκεμβριανά)-Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σύγχρονη Παιδεία, 1996), 167.

²⁰ Δορδανάς, *ό.π.*, 517-518.

²¹ Τα τάγματα αυτά συνέδραμαν και μικρά σώματα Ελλήνων από την ΠΑΟ και τον Εθνικό Ελληνικό Στρατό.

²² Καρυπίδης, *Εαμική Εθνική Αντίσταση*, 167-168.

²³ Σαράφη, «Η αστυνόμευση», 237.

²⁴ Δορδανάς, *ό.π.*, 518.

²⁵ Σαράφη, *ό.π.*, 237.

²⁶ Δορδανάς, *ό.π.*, 518-519.

²⁷ Δ.Τ., συνέντευξη, Γρεβενά, 28 Απριλίου 2017.

«Ο κόσμος του χωριού εκείνη την εποχή είχε φύγει από τα σπίτια του και βρισκόταν σε διάφορα καταφύγια επάνω προς το βουνό. [...] Οι Γερμανοί, σκοτώσανε τότε τον πατέρα του Θ.Π. Αυτός πήγαινε με την κόρη του στα μαντριά πάνω, την ανηφόρα εκεί από το λάκκο προς τα πάνω. Αυτοί ήταν κάπου στα αμπέλια, δεν ξέρω ακριβώς, και πυροβόλησαν με τα πολυβόλα και τον σκοτώσαν αυτόν. Η κόρη του επέζησε. Οι Γερμανοί φεύγοντας έκαψαν το σχολείο και ένα σπίτι και δεν πείραζαν τίποτα άλλο».

Η Ε.Σ. αναφέρει επιπλέον:²⁸

«Φύγαμε από την καλύβα. Είχαμε και αλεύρι· καλαμποκίσιο, κιόλας! [...] Πήγαμε στους “Ρατζάδες”. Θυσία έγινε ο κόσμος να μας φιλοξενήσουν. Η αδελφή μου, η Μ., ήταν μικρή και η μάνα μ’ είχε φαρδιά φούστα και την έβαζε από κάτω γιατί χιόνιζε, αλλά όλα περνούσαν πάλι από κάτω, εκεί στο βουνό που ήμασταν. Και της λέει: “Άντε κορίτσι μου, σε έβαλα ακόμα μια φορά κάτω από την κοιλιά.” [...]»

Οι τελευταίες γερμανικές δυνάμεις αναχώρησαν από την περιοχή στις 18 Φεβρουαρίου.²⁹ Οι Γερμανοί την ημέρα εκείνη είχαν συγκεντρώσει όλους όσους είχαν παραμείνει στη Δεσκάτη στην κεντρική εκκλησία, λογικά για να τους εκτελέσουν. Όμως, ένα αεροπλάνο τους έριξε ένα φάκελο και οι δυνάμεις ξεκίνησαν να αναχωρούν βιαστικά, ήδη μέσα σε δέκα λεπτά.³⁰

Από εκείνη τη μέρα δεν υπάρχουν στη Δεσκάτη και τη γύρω περιοχή επισκέψεις Ιταλών και Γερμανών, ενώ σταματά και η δράση των δωσίλογων.³¹ Άλλωστε και για τους ίδιους τους Γερμανούς η επιχείρηση δεν κρίθηκε επιτυχημένη, καθώς βρέθηκαν στις προκαθορισμένες θέσεις τους, αλλά δεν έπληξαν την Αντίσταση, παρά μόνο τον άμαχο πληθυσμό.³²

Όταν έφυγαν οι Γερμανοί, οι κάτοικοι επέστρεφαν τμηματικά υπό

²⁸ Ε.Σ., συνέντευξη, Δεσκάτη, 30 Απριλίου 2017.

²⁹ Καρυπίδης, *ό.π.*, 167.

³⁰ Νικόλαος Ε. Μότσιος, *Οι ήρωες γεννιούνται στη θύελλα, η ζωή και η δράση του μαχητή του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις περιοδικού Ε-ΝΕΚΕΝ, 2008), 305.

³¹ Καρυπίδης, *ό.π.*, 168-170. Στους δωσίλογους εντάσσονται και οι Λεγεωνάριοι, ενώ δε δραστηριοποιήθηκαν καθόλου σώματα Ταγματасφαλιτών.

³² Δορδανάς, *ό.π.*, 519.

το φόβο να μην είχαν παραμείνει κάποιοι Γερμανοί. Οι ζημιές, τις οποίες βρήκαν πίσω, ήταν αποτέλεσμα των καταστροφών που προκάλεσαν οι γερμανικές δυνάμεις κατά το τελευταίο διήμερο της παραμονής τους.³³

Ο Α.Α.-Τ. θυμάται γενικά αυτήν την εποχή.³⁴

«Τότε ο κόσμος ήταν πολύ μονιασμένος, πολύ αγαπημένος. Ιδιαίτερα η νεολαία. Τότε είδαμε που έπαιζαν από κανά θέατρο, έπαιζε κανένας σινεμάς εδώ στου Κ. τις αποθήκες. Εμείς οι νέοι ήμασταν οργανωμένοι όλοι στην ΕΠΟΝ. Και οι άλλοι, οι μεγάλοι ήταν οργανωμένοι στο ΕΑΜ».

Ο Α.Γ. αναφέρει ένα περιστατικό από την εποχή αυτή, που του εξίστόρησε ο παππούς του:³⁵

«Την περίοδο εκείνη, η παράταξη των κομμουνιστών υπόσχονταν στον φτωχό κοσμάκη, ο οποίος δεν είχε να φάει, διάφορα. Τους μάζευε κάτω στην καλύβα στον Άγιο Δημήτριο και τους έλεγαν: “Δε θα κατεβαίνετε με γαϊδούρι, όπως κατεβαίνατε με τους Δεξιούς. Θα έρχεται ελικόπτερο και θα σας φέρνει εδώ από τη Δεσκάτη!” Εξωφρενικά πράγματα όχι μόνο για τότε, αλλά ακόμη και για σήμερα!»

Απελευθέρωση

Με την Απελευθέρωση, το ΕΑΜ διατήρησε υπό τον έλεγχο του τη Δεσκάτη μέχρι το Φεβρουάριο του 1945. Μετά από τη Συμφωνία της Βάρκιζας, η Εθνοφυλακή ανέλαβε την αστυνόμευση της Δεσκάτης.

Το καλοκαίρι του ίδιου έτους στη Δεσκάτη τοποθετήθηκαν δώδεκα χωροφύλακες, υπό τη διοίκηση ενός υπομοίραρχου, του Χρυσάνθου Παπαδάκη.³⁶ Το απόσπασμα αυτό δραστηριοποιήθηκε στην ευρύτερη περιοχή Δεσκάτης-Ελασσόνας, σε συνεργασία και με παρακρατικές συμμορίες, και προχώρησε σε πολλές επιχειρήσεις, με στόχο κομμουνιστές της περιοχής.³⁷

Ανδρες και γυναίκες, λοιπόν, μέλη ή συνεργάτες της Αντίστασης,

³³ Δημήτριος Ευθ. Γαλάνης, συνέντευξη.

³⁴ Α.Α.-Τ., συνέντευξη.

³⁵ Α.Γ., συνέντευξη, Αθήνα, 19 Ιουλίου 2018.

³⁶ Σαράφη, ό.π., 238.

³⁷ Δημήτριος Ευθ. Γαλάνης, συνέντευξη.

άρχισαν να υφίστανται διώξεις, ξυλοδαρμούς και απειλές χωρίς να υπάρχει κάποια τυπική αιτία ή δυνατότητα υπεράσπισης τους. Ουσιαστικά είχε δημιουργηθεί ένα κλίμα τρομοκρατίας, όπου η πλειονότητα των κατοίκων της Δεσκάτης, καθώς είχαν ήδη στηρίξει την Αντίσταση υλικά και σωματικά, ζούσαν ανασφαλείς και χωρίς την πιθανότητα βοήθειας από την πολιτεία. Το κλίμα χειροτέρευσε μετά τις εκλογές του Μαρτίου 1946 και την αποχή του ΚΚΕ. Όσοι, λοιπόν, δεν ψήφισαν στις εκλογές θεωρήθηκαν συμπαθούντες του ΕΑΜ και οι διώξεις έγιναν πλέον καθημερινό φαινόμενο.³⁸

Αυτές υπέστη και η Β.Π.:³⁹

«Αγαπιόμουν με τον Α. από μικρή εγώ, με τον άντρα μου. Τότε με πήραν φυλακή. Ο Α. ήταν με τους “άλλους” και με έλεγαν όλοι “πώς σε πήρε” και έλεγα εγώ “γιατί δεν είμαι καλή;” [...] “Ό,τι θέλεις κάνε. Εγώ είμαι δίπλα σου” μου είπε. “Μια φορά την αγάπη μας δε θα την αφήκομε. Αυτού θέλεις εσύ; Εγώ θέλω εδώ”. Ήταν στο άλλο κόμμα.

Πήγα φυλακή. Με πήγαν στα σπίτια εδώ, τα “κορδελάδικα”. Τα είχανε κάνει μέσα [...] Τάχα τι είχα πάει στους αντάρτες. Ήμουν μεγαλύτερη από τετάρτη τάξη πια. Που λες: “Μ., τι έκανες εσύ;” μου λέει. “Τίποτα. Τι να κάνω εγώ;” λέω. “Να, πήγαμε στην Ελασσόνα· τραγουδούσαμε τα δικά μας τα τραγούδια [...] Τι θέλετε; Αφού είμαστε εκεί εμείς! Σας πειράζουμε;”. Άρχισε και με ρίχνει ένα μπάτσο ένας τότε και πέφτω κάτω από τις σκάλες. “Γουμάρι! Με το γουμάρι σου! Δεν ντρέπεσαι! Ένα κοριτσάκι το χτύπησες· να το σκοτώσεις!”, λέω. Ήμουν γύρω στα δεκαοχτώ-είκοσι. Όταν με γκρέμισε του λέω “Αν είχα ένα τέτοιο να σου σκίσω το κεφάλι! Αλλά λυπούμαι τη μάνα σου!”

Δεν έκατσα καθόλου φυλακή. Δε με κράτησαν. Ένα βράδυ μόνο. Ο Α. είχε μάθει ότι ήμουν εκεί. [...]

Ούτε η οικογένεια έπαθε τίποτα εξαιτίας μου. Δεν τον είχαν τον πατέρα μου. Αλλά τους έδινε ο πατέρας μου γάλα σ’ πάνω εκεί που ήτανε. Είχαν στο μοναστήρι τα πρόβατα, τα γίδια. Άλλες οικογένειες ήταν, όμως, χωριστές».

Ο Α.Α.-Τ., από τη μεριά του, θυμάται και αυτός την περίοδο της «Λευκής Τρομοκρατίας»:⁴⁰

³⁸ Σαράφη, ό.π., 239.

³⁹ Β.Π., συνέντευξη, Δεσκάτη, 29 Απριλίου 2017.

⁴⁰ Α.Α.-Τ., συνέντευξη.

«[...] ψήφισαν μόνο εκατό πενήντα άτομα απ' όλη τη Δεσκάτη. Αυτοί που ψήφισαν αναγνωρίστηκαν “εθνικόφρονες”. Και όλοι εμείς ήμασταν “κομμουνιστές”, όλοι χωρίς να ξέρουμε τι θα πει κομμουνισμός. Πειθαρχήσαμε, απλώς, όλοι στην εντολή του ΕΑΜ. Εγώ προσωπικά, πριν ακόμα έρθει ακόμα η Χωροφυλακή, στα “βακούφικα”, φορούσα ένα κόκκινο πουλόβερ. Παιδάκι, μικρός. Το κόκκινο πουλόβερ έγινε η αιτία να με ζυλοκοπήσουν. Έφαγα ξύλο, να δεις. Μισοπεθαμένο με πήγαν στο σπίτι. Στα ξεροκρέβατα, που λέγαμε τότε· δεν υπήρχαν κουβέρτες. Με σήκωσαν και με πήγαν σπίτι.

Πονούσα. Όλο το σώμα μου ήταν κόκκινο. Και δεν ξέρω ποιος είτε το μακαρίτη τον πατέρα μου και πήρε ένα δέρμα από πρόβατο, το έβαλε εκεί τριγύρω και με τύλιξε· και άιντε αυτό επειδή ήταν καλοκαίρι, ζέστα, έβγαλε σκουλήκια άσπρα. Και εκείνο με έσωσε! Έτρωγαν το αίμα κάθε βράδυ· εγώ να πονάω. Με είχαν και δεμένο.

Ο Λ., που ήταν δάσκαλος, μας καθοδηγούσε και ήταν σε θέση να πληρώνει το νερό που έπινε δεν έπαθε τίποτα. Ο άλλος ο Τ., το ίδιο. Ο Κρασιώτης που ήταν τότε εδώ, που τον είχα εγώ Ταγματάρχη και είχε εμένα σύνδεσμο, μ' έλεγε π.χ. “σύρε στο Λιβαδερό” κτλ., δεν έπαθε τίποτα. Και έπαθαμε εμείς τα τσομπαναρούλια που δεν ξέραμε τι θα πει “κομμουνισμός”· που δεν ξέρουμε ακόμα και τώρα. Τι είναι “δημοκρατία” και τι τα υπόλοιπα. Και τα πληρώσαμε όλα ο απλός λαός. Η τρομοκρατία την οποία είχε εξαπολύσει [το κράτος] δημιούργησε αυτόν [τον Εμφύλιο Πόλεμο]. Αν πιάνανε τότε τα στελέχη, να πιάσουν τον Β., τον Τ., αυτούς που μας καθοδηγούσαν. Αφού δεν τους άρεσε η κατάσταση γιατί να χτυπάνε εμένα, το τσομπαναρούλι, και να μην πάνε τον Τ. μέσα; Να μάσουν πέντε-δέκα στελέχη και να μας αφήσουν εμάς ελεύθερους; Αλλά τα υποστήκαμε εμείς. Εγώ και ο “Α” και ο “Β” που δεν ξέραμε τι θα πει “κομμουνισμός”, τι θα πει “δημοκρατία”. Ακόμα και σήμερα θα πει κανείς και δεν ξέρουμε! Εδώ άλλοι δεν ξέρουν. Εγώ αυτά τα έμαθα στις φυλακές και όχι εδώ πέρα. Αλλά αυτοί ήθελαν πόλεμο».

Εμφύλιος Πόλεμος

Ύστερα από αυτά τα γεγονότα, πολλοί πρώην αντάρτες εγκατέλειψαν τη Δεσκάτη και αποφάσισαν να δημιουργήσουν «Ομάδα Ένοπλων Καταδικωμένων», έτσι ώστε να αντιμετωπίσουν την κατάσταση. Στα τέλη της άνοιξης του 1946 άλλες ΟΕΚ της Θεσσαλίας βοήθησαν την

τοπική της Δεσκάτης. Η Χωροφυλακή, ωστόσο, πληροφορήθηκε το κρησφύγετό της και αποπειράθηκε να της επιτεθεί. Το αποτέλεσμα της συμπλοκής ήταν ένας νεκρός χωροφύλακας, γεγονός που ενίσχυσε το κύμα διώξεων, το οποίο και κορυφώθηκε το καλοκαίρι του 1946, όταν και το σώμα του Παπαδάκη προέβη σε αρκετούς ξυλοδαρμούς και δολοφονίες στην περιοχή.⁴¹

Αντιθέτως, η πρώτη ανάληψη δράσης των ανταρτών στην περιοχή της Δεσκάτης συνέβη στις 11 Ιουνίου 1946 όταν και έλαβε χώρα μια μικρής έκτασης συμπλοκή χωροφυλάκων και ανταρτών, χωρίς εκατέρωθεν απώλειες.⁴² Από το μήνα αυτό άρχισε η αντικατάσταση της Χωροφυλακής, ενώ παράλληλα σταμάτησε η ενίσχυση των διάφορων παραστρατιωτικών ομάδων, από το νεοσύστατο, με βρετανική βοήθεια, Εθνικό Στρατό, με στόχο την καλύτερη αντιμετώπιση των ανταρτών.⁴³

Το καλοκαίρι του ίδιου έτους, ομάδες ανταρτών πέρασαν από την περιοχή του Βερμίου και των Πιερίων Ορών στην περιοχή των Χασίων, όπου και προχώρησαν σε επιχειρήσεις κατάληψης της Δεσκάτης και άλλων χωριών της περιοχής. Οι αντάρτες που συγκεντρώθηκαν ανήκαν στις «Δυνάμεις Πίνδου, Θεσσαλίας και Δυτικής Μακεδονίας», οι οποίες είχαν ήδη υπό τον έλεγχό τους πολλές περιοχές, ειδικά στα Χάσια και τα Αντιχάσια.⁴⁴

Η Β.Π., μέλος της ΕΠΟΝ, σημειώνει από την πλευρά της:⁴⁵

«Εγώ πήγαινα στην οργάνωση. Με σταματούσαν χωροφύλακες πάνω στον Αγιώργη και τους έλεγα ψέματα. “Που πας εκεί, δεσποινίς, εσύ;”· λέω “Πάω να φέρω τσάκνα, να κάψω στον φούρνο. Ζύμωσα ψωμί”. Μ’ άφηναν. Σάμπως ήξεραν αυτοί τι φτιάνω εγώ; Ήταν οι Μ., όλα τα παιδιά στο μέρος αυτό. Ο Χ.Τ [...] Και τα πάενα έγγραφα εγώ. Μου τα δίναν τα χαρτιά εδώ.

Το αρχηγείο ήταν στο Μέλοβο, το βουνό το δικό μας. Αυτοί πάεναν κατ’ εκεί. Έπαιρναν τα έγγραφα και πήγαιναν εκεί. Όλα τα παιδιά κρύβονταν εκεί. Εκεί κοιμόνταν και κατέβαιναν τη νύχτα.

⁴¹ Σαράφη, ό.π., 239-240.

⁴² Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού [ΓΕΣ/ΔΙΣ], *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Αντισυμμοριακόν Αγώνα (1946-1949): το πρώτον έτος του αντισυμμοριακού αγώνος 1946* (Αθήνα: ΓΕΣ/ΔΙΣ, 1971), 52.

⁴³ Σόλων Νεοκ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974: Εμφύλιος-Ανένδοτος 1945- 1967* (Αθήνα: Εκδόσεις Polaris, 2010), 143-146.

⁴⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Ελληνικός Στρατός*, 76-77, 102.

⁴⁵ Β.Π., συνέντευξη.

Μας παρακολουθούσαν, βέβαια, οι χωροφύλακες εμάς. Έρχονταν στα παράθυρα να δουν είμαι εδώ; Παγαίνω πουθενά; Δεν παν να έρχονταν! Τα έβριζα εγώ! Ας ήμουν μικρή! [...]
Οι γονείς μου ήξεραν ότι είμαι εκεί· είχα άλλωστε τα ξαδέρφια μου, τα Μ.».

Στη Δεσκάτη, ήδη από τον Αύγουστο του 1946, είχε στρατοπεδεύσει λόχος με εκατόν σαράντα στρατιώτες και επίσης υπήρχε υποδιοίκηση Χωροφυλακής με σαράντα πέντε χωροφύλακες. Ο λόχος είχε στην κατοχή του και μικρό αριθμό όλμων και εγκαταστάθηκε στον Τρέτιμο, τον οποίο και οργάνωσε αμυντικά. Ωστόσο, η μικρή του δύναμη δεν του επέτρεπε να προφυλάξει την κωμόπολη, σε περίπτωση επίθεσης των ανταρτών, καθώς θα άφηνε αφύλακτο το στρατόπεδο. Το βράδυ, μάλιστα, η Χωροφυλακή συγκεντρωνόταν στο στρατόπεδο και συνέδραμε στην άμυνά του, ενώ μέσα και περιμετρικά της Δεσκάτης υπήρχαν μερικές σκοπιές.

Στις αρχές του Σεπτεμβρίου, ο διοικητής του λόχου συγκέντρωσε πληροφορίες ότι οι αντάρτες ενισχύονται και δραστηριοποιούνται έντονα και ζήτησε ενισχύσεις. Ωστόσο, μόνο η Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής Δυτικής Μακεδονίας μπόρεσε να στείλει ενισχύσεις εβδομήντα χωροφύλακες και τρεις αξιωματικούς, για να ενισχύσουν την υποδιοίκηση Χωροφυλακής.

Στις 17 Σεπτεμβρίου ο διοικητής ζήτησε την αντικατάσταση του υπάρχοντα λόχου από έναν λόχο της Ελασσόνας, ο οποίος θα εγκαθίστατο μέσα στην κωμόπολη. Παρ' όλα αυτά, τελικά δεν κατέστη εφικτό. Βέβαια, ο λόχος Δεσκάτης, εκ των πραγμάτων, καθώς ακολουθούσαν το βρετανικό σύστημα εφοδιασμού, δεν επιτρεπόταν να έχει αποθέματα πυρομαχικών, ακόμα και αν ήταν δύσκολος ο εφοδιασμός του, παρά μόνο όσα μπορούσε να χρησιμοποιήσει η δύναμή του.

Την επόμενη ημέρα μια φάλαγγα αυτοκινήτων με προμήθειες ξεκίνησε από την Ελασσόνα, όμως δέχτηκε επίθεση από αντάρτικες δυνάμεις και αποφασίστηκε η φάλαγγα να επιστρέψει πίσω με αποτέλεσμα ο λόχος Δεσκάτης να μείνει αποκομμένος και χωρίς τις αναγκαίες προμήθειες.

Παράλληλα, οι αντάρτες ενισχύονταν με ομάδες από τη Βόρεια Πίνδο. Ήδη είχαν διαλύσει τους σταθμούς της Χωροφυλακής των γύρω χωριών όταν άρχισαν να περικυκλώνουν τη Δεσκάτη στα μέσα Σεπτεμβρίου. Στις 19 Σεπτεμβρίου ο διοικητής του λόχου έστειλε μήνυμα προς την Ταξιαρχία και τη Μεραρχία του, με το οποίο σημείωνε ότι πληροφοριοδότης του στους αντάρτες πληροφορήθηκε πως οι τελευταίοι προτίθενται να επιτεθούν για να καταλάβουν τη Δεσκάτη μέχρι τις 22

Σεπτεμβρίου. Επίσης, στο μήνυμα ανέφερε ότι η δύναμη των ανταρτών ήταν δύο χιλιάδες άτομα, εφοδιασμένα και με βαρύ οπλισμό.

Την επόμενη μέρα ο διοικητής του λόχου επικοινωνήσε πάλι με τα ανώτερα σώματά του και ανέφερε τις θέσεις των ανταρτών και τους στόχους τους. Ζήτησε, λοιπόν, εφόσον δεν επρόκειτο να φθάσουν ενισχύσεις, να επιτεθεί ο λόχος του πρώτος στις ανατολικές θέσεις των ανταρτών, στην κατεύθυνση προς Ελασσόνα, ώστε να γλιτώσει την περικύκλωσή του. Η απάντηση που έλαβε ήταν αρνητική, καθώς ήδη είχε δρομολογηθεί η αποστολή ενισχύσεων αυθημερόν, οι οποίες θα είχαν και τη σύμπραξη της αεροπορίας.⁴⁶

Ο Β.Τ. θυμάται το λόγο, ο οποίος είχε στρατοπεδεύσει στον Τρέτιμο:⁴⁷

«Είχε ζέστη και εμείς μαζεύαμε τα κοπάδια. Κοιμόμασταν έξω, με κουρέλες, με ταλαγάνιες. Φοβόμασταν τον Στρατό. Είχε φέρει ένα πυροβολικό στον Τρέτιμο και χτυπούσε εδώ. Περνούσε από πάνω! Δέκα χιλιόμετρα έφτανε. Εμείς εκεί που μέναμε τότε ήμασταν στον στόχο τους. Και ακούγαμε που έσκαγαν τα βλήματα τριγύρω».

Οι ομάδες των ανταρτών είχαν καταλάβει το βράδυ της 20ης προς 21ης Σεπτεμβρίου κομβικές θέσεις για την επίθεση στην κωμόπολη. Πιο συγκεκριμένα, μια είχε εγκατασταθεί στο δρόμο Καρπερού–Δεσκάτης και μια άλλη στη «Σκάλα».⁴⁸ Επίσης, κατά τη διάρκεια της νύχτας κάποια σώματα κατάφεραν να εισέλθουν και στη Δεσκάτη την οποία και κατέλαβαν χωρίς αντίσταση.

Στις 03:00, Σάββατο 21 Σεπτεμβρίου 1946, ο διοικητής διαπίστωσε ότι οι τηλεφωνικές επικοινωνίες είχαν διακοπεί και αμέσως διέταξε γενικό συναγερμό, για να ληφθούν τα προβλεπόμενα αμυντικά μέτρα. Στις 05:30 δύο βλήματα όλμου έπεσαν σε μικρή απόσταση από το στρατόπεδο και στη συνέχεια το τελευταίο δέχτηκε επίθεση από όλες τις πλευρές του. Έπειτα, οι αντάρτες κινήθηκαν προς τον Τρέτιμο και επιτέθηκαν στο λόχο, ο οποίος αμύνθηκε και κατάφερε απώλειες στους επιτιθέμενους.

Στις 07:00 οι αντάρτες επιτέθηκαν ξανά από τα ανατολικά και τα δυτικά, λόγω της καταλληλότητας του εδάφους, αλλά αποκρούστηκαν

⁴⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, 99-100.

⁴⁷ Β.Τ., συνέντευξη, Γήλοφος, 12 Αυγούστου 2017.

⁴⁸ Χρήστος Δ. Βήττος, «Η μάχη της Δεσκάτης στις 21 Σεπτεμβρίου 1946», *greveniotis.gr*, 2018, greveniotis.gr/ιστορια-λαογραφια/item/16405.

με πολλές απώλειες. Ο λόχος, από την πλευρά του, χρησιμοποιούσε με μέτρο τα όπλα του για την οικονομία των πυρομαχικών.

Στις 10:00 οι αντάρτες εξαπέλυσαν τη μεγαλύτερη επίθεσή τους. Είχαν εγκαταστήσει πολυβόλα στα νότια σπίτια και στο καμπαναριό της εκκλησίας της Δεσκάτης και έβαλαν διαρκώς προς τις θέσεις του λόχου.⁴⁹

Ο Δ.Τ. θυμάται ότι:⁵⁰

«Είχαν στήσει τα πολυβόλα στο σπίτι του Π., που ήταν ένας φούρνος [στην άκρη της Δεσκάτης], και από εκεί έριχναν προς τη μεριά του Τρέτιμου».

Με τη δύση του ηλίου, οι αντάρτικες δυνάμεις, εκμεταλλευόμενες το σκοτάδι, τοποθέτησαν τα πολυβόλα τους πιο κοντά, πλησιάζοντας περισσότερο το στρατόπεδο.⁵¹

Καθώς, όμως, τα πυρομαχικά των αμυνόμενων τελείωναν και οι ενισχύσεις δεν είχαν φτάσει, ο διοικητής κάλεσε σύσκεψη στις 19:30 για να δώσει οδηγίες για τη δράση τους κατά τη διάρκεια της νύχτας. Όταν, όμως, τον ενημέρωσαν για την κατάσταση, θεώρησε πως ο λόχος δε θα άντεχε σε τέτοιας έκτασης επίθεση κατά τη διάρκεια της νύχτας και αποφάσισε την έξοδό του και τη διάσπαση του αντάρτικου κλοιού με κατεύθυνση τα Γρεβενά.

Στις 21:30 οι στρατιώτες και οι χωροφύλακες, έπειτα από μάχη στο σκοτάδι, και με τη βοήθεια κάποιων ντόπιων ιδιωτών οδηγών, οι οποίοι γνώριζαν τα μονοπάτια, κατάφεραν το στόχο τους και συμπύχθηκαν προς την πόλη των Γρεβενών, χωρίς να συναντήσουν κάποιο αντάρτικο σώμα. Παρ' όλα αυτά, κάποιοι χωροφύλακες από την περιοχή κρύφθηκαν στα χωριά τους. Τους τελευταίους ακολούθησαν και πέντε συνάδελφοί τους που δε γνώριζαν την περιοχή με αποτέλεσμα να γίνουν αντιληπτοί, να συλληφθούν και εντέλει να εκτελεστούν. Τέλος, ο διοικητής της υποδιοίκησης Χωροφυλακής μαζί με δυο αξιωματούχους και τέσσερις χωροφύλακες κινήθηκαν μόνοι τους, με αποτέλεσμα να πέσουν σε ενέδρα και να φονευθούν στη «Σκάλα» όλοι τους, πλην ενός χωροφύλακα.⁵²

Συνολικά, οι απώλειες για τη Φρουρά της Δεσκάτης ήταν δύο αξιωματικοί και δεκαεφτά στρατιώτες νεκροί και τρεις τραυματίες, ενώ οι

⁴⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, 101.

⁵⁰ Δ.Τ., συνέντευξη.

⁵¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, 101-102.

⁵² Βήττος, «Η μάχη».

υπόλοιποι έφτασαν στα Γρεβενά. Οι αντάρτες είχαν σαράντα νεκρούς και πολλούς τραυματίες.⁵³

Σύμφωνα με το Δ.Τ.:⁵⁴

«Εκείνη την εποχή διαλύθηκε ο Στρατός· δεν μπορούσε να αντισταθεί και φεύγανε εδώ και εκεί. Άλλοι προς το μέρος της Ελασσόνας, άλλοι προς την Καλαμπάκα, άλλοι προς το μέρος της Παλιουριάς και τέτοια. Και εκεί ήταν δύο αστυνομικοί, ένας νομίζω ήταν και αξιωματικός, και τους σκοτώσαν οι αντάρτες σε μια ραχούλα, εκεί κοντά που είχαμε τα μαντριά, λίγο πιο κάτω, και τους είχε θάψει ο πατέρας μου εκεί πρόχειρα, για να μην τους φάνε τα άγρια ζώα, ως τότε ήρθαν μετά εκεί και τους πήρανε».

Η Μ.Τ. αναφέρει και αυτή ένα περιστατικό, που της διηγήθηκε η μητέρα της:⁵⁵

«Είχαμε κλειδώσει και οι αντάρτες χτυπούσαν την πόρτα πολύ δυνατά. Και λέει ο ένας: “Πάμε. Ο Μ. [ο πατέρας της] δε μας πείραξε τίποτα. Πάμε να φύγουμε”. Ήθελαν να μπουν μέσα, να πάρουν όσα έβρισκαν, αλλά αφού δεν τους πείραξε ο πατέρας μου έφυγαν».

Αρχηγός της επιχείρησης ήταν ο Καπετάν Αλευράς.⁵⁶ Με τη λήξη των εχθροπραξιών, κυκλοφορούσε με το άλογό του μέσα στην κωμόπολη και αφού τους συγκέντρωσε όλους στην πλατεία αναφέρθηκε στον αγώνα που έδιναν οι κομμουνιστές και ζήτησε από τους κατοίκους να ενσωματωθούν στα αντάρτικα σώματα.⁵⁷

Για να αντιμετωπίσει τους αντάρτες της περιοχής, ο Εθνικός Στρατός αποφάσισε να στείλει απόσπασμα από την Καλαμπάκα. Η επιχείρηση ξεκίνησε στις 24 Σεπτεμβρίου και οι μονάδες έφτασαν στις 26 του μηνός στη Δεσκάτη, χωρίς να καταφέρουν τελικά να έρθουν σε επαφή με τους αντάρτες. Την επόμενη ημέρα, ωστόσο, καθώς επέστρεφαν στην Καλαμπάκα έπεσαν σε ενέδρα με απολογισμό έναν νεκρό και έναν τραυματία και αρκετές υλικές ζημιές στα οχήματά τους.

⁵³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, 101-102.

⁵⁴ Δ.Τ., συνέντευξη.

⁵⁵ Μ.Τ., συνέντευξη.

⁵⁶ Ο Καπετάν Αλευράς (Ηλίας Αλευράς) ήταν γνωστός στους Δεσκατιώτες, καθώς είχε εργαστεί ως εργολάβος στο δρόμο Δεσκάτης–Καλαμπάκας (επί Μεταξά), ενώ η γυναίκα του ήταν από την Κρανιά.

⁵⁷ Βήττος, *ό.π.*

Από τα ανατολικά, απόσπασμα οργανώθηκε στη Λάρισα, στις 23 Σεπτεμβρίου, με στόχο την ανακατάληψη της Δεσκάτης. Στις 25 Σεπτεμβρίου έφτασε στην Κρασιά, όπου υπήρξε μικρή συμπλοκή με αντάρτικες δυνάμεις και το διήμερο 28-29 του ίδιου μήνα προέβη σε εκκαθάριση της περιοχής ανατολικά και νοτιοανατολικά της Δεσκάτης. Την 1^η Οκτωβρίου το απόσπασμα επέστρεψε στη Λάρισα.⁵⁸

Όλες αυτές οι ενέργειες του Στρατού είχαν ως αποτέλεσμα τη μόνιμη στρατοπέδευση δύναμής του στη Δεσκάτη, ενώ sporadικές επιχειρήσεις, εναντίον των αντάρτικων σωμάτων της περιοχής, συνεχίστηκαν μέχρι τις αρχές του 1947.⁵⁹

Ο Α.Α.-Τ. αναφέρει την κατάσταση που επικράτησε μετά την αναχώρηση των ανταρτών:⁶⁰

«Όταν έφυγαν οι αντάρτες έγινε το μεγαλύτερο κακό που έγινε ποτέ στη Δεσκάτη. Σκότωσαν εδώ πέρα στη “Σκάλα”. Που όταν έφυγαν, έδωσαν μια ψευτοαμνηστία [ο πληροφορητής εδώ αναφέρεται στην αμνηστία που χορήγησε το κράτος το 1947]· ότι ο κόσμος ήταν τότε όχι αντάρτες, αλλά σαν καταδιωκόμενοι. Φοβόνταν να ‘ρθουνε για αυτά που έκαναν. Ήρθαν στο καφενείο εδώ το βράδυ κάποιιοι, έκατσαν κανά δυο ώρες και ύστερα από κανά δυο μέρες εξαφανίστηκαν. Τους σκότωσαν. Αυτή ήταν πάνω κάτω η κατάσταση».

Η Μ.Τ., μικρότερη σε ηλικία, θυμάται:⁶¹

«Στο σπίτι μας είχαμε στρατιώτες, επειδή ήταν πολύ μεγάλο και καινούριο και το κατέλαβαν αυτοί. Εμείς είχαμε το ένα το δωμάτιο και τα άλλα ο Στρατός. Είχαμε ένα φυλάκιο και στην εξώπορτα από το οποίο φύλαγε ο Στρατός. Έτσι ήμασταν και εμείς πιο σίγουροι [...]».

Τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του Στρατού στο Γήλοφο θυμάται και ο Β.Τ.:⁶²

«Οι αντάρτες είχαν μια διμοιρία. Εδώ στην πλατεία ο αδελφός

⁵⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, 127-128.

⁵⁹ Σαράφη, «Η αστυνόμευση», 240.

⁶⁰ Α.Α.-Τ., συνέντευξη.

⁶¹ Μ.Τ., συνέντευξη.

⁶² Β.Τ., συνέντευξη.

μου είχε ένα σπίτι, παλιό, διπλό, με την αυλή. [...] Και μια περίοδο το χειμώνα, υποχρεωτικά γιατί είχε πολύ κρύο, ήταν μια ομάδα αντάρτες, δεκαπέντε άτομα, καθόταν εκεί. Είχαν έναν σκοπό από κάτω και έναν σκοπό από πάνω. [...] Τρώγανε αυτοί, χορεύανε πάνω στον νωντά που κοιμότανε. Ψήνανε κρέας κάθε μέρα από πρόβατα που είχαν μαζέψει στο Καρπερό [...]

Βέβαια, τον πατέρα μου δεν του φέρθηκαν καλά. Ενώ ερχόταν από τη Δεσκάτη αντάρτες, τους έδινε και φαγητό και ψωμί, γιατί ήταν στο κοπάδι κοντά αυτοί και τους βοηθούσε. Μια βραδιά είχαν έρθει εδώ στο χωριό και ακούει φασαρία και έρχεται ένας αντάρτης από το Μαυρέλι, θα τον είχαν στείλει αυτοί λογικά, αν και γινόταν και στο χωριό πολλά. Εμείς τα είχαμε τα πρόβατα στον Αϊ Γιώργη, οπότε κάποιος μπορεί να τους είπε.

“Θέλω την κάπα που μου ‘κλεψες” λέει στον πατέρα μου. “Άμα θες να σου δώσω την κάπα” λέει ο πατέρας μου “παρ’ την. Είναι και καινούρια”.

“Φασίστα!” γκάριζε ο άλλος. Έβριζε τον Χριστό και την Παναγία. Μετά λέει: “Άμα δεν έχεις κάπα να μου δώσεις, τότε δως μου τα δυο κριάρια!”, τα οποία είχε ευνουχισμένα ο πατέρας μου για σφάξιμο. Και του απαντάει ο πατέρας μου: “Α, ρε συναγωνιστή! Είδες που είσαι βαλτός; Που ξέρεις εσύ ότι εγώ τα έχω τα κριάρια αυτά; Άρα σου είπανε!”.

Ακούει τη φασαρία και έρχεται και ένας άλλος αντάρτης, τον οποίο ο πατέρας μου για δεκαπέντε μέρες τον ταΐζε γιαούρτι, γάλα και ό,τι είχε. [...] ερχόταν εδώ και έλεγε τον πατέρα μου: “Μήπως σε περισσεύει λίγο ψωμί;” “Αυτό που μου στέλνουν από πέρα” του ‘λεγε ο πατέρας μου, “θα το κόψουμε στη μέση. Μισό εσείς, μισό εμείς”.

Του λέει, λοιπόν: “Τι γίνεται συναγωνιστή; Όλα καλά;” “Ε, να θέλει να του δώσω την κάπα που του ‘κλεψα. Ποια κάπα του ‘κλεψα; Αν θέλει να του δώσω τη δικιά μου κάπα την καινούρια” απαντάει ο πατέρας μου.

“Ποιον ρε; Από τον μπάρμπα-Μ. θέλεις να πάρεις; Αυτός μας ταΐζει! Τρίχα δε θα πάρεις από αυτόν!” λέει ο Β. στον άλλον και τον σπρώχνει κάτω από τις σκάλες! “Κοίτα το παιδί μου” λέει ο πατέρας μου στον Β. “τι φοράει”. Εγώ φορούσα γουρνοτσάρουχα τότε. “Έχω δυο κριάρια και θα τα πουλήσω για να πάρω παπούτσια στο παιδί. Αλλά θα σου δώσω ένα σφαχτό γιατί μπορεί να πεινούν οι άνθρωποι”. Και απαντάει ο Β.: “Απόψε που είμαι εγώ εδώ, μπάρμπα-Μ., τρίχα δε θα δώσεις!” [...]

Το τάγμα του Καραββίδη ήταν αυτό που φρουρούσε τη Δεσκάτη

μετά που μπήκαν οι αντάρτες. Και βγήκε για επιχείρηση. Εγώ τότε πήγαινα δευτέρα δημοτικού στο άλλο το χωριό. Και βγαίνουν τότε οι γυναίκες και φωνάζουν: “Γυρνάτε πάλι! Γυρνάτε πάλι!” Τα ‘γελάδια τα είχαν χτυπήσει με τα πυρά που έβαλαν από το Δασοχώρι. [...]

Ένα κορίτσι, γιατί ο κόσμος έφευγε, είχε αγωνία αν θα γυρίσουν το βράδυ. Ο κόσμος πήγαινε κάτω στο ρέμα. Και αυτή τους λέει: “Όλοι εσείς πήρατε ένα σκέπασμα. Να γυρίσω και εγώ να πάρω μια φούστα ή ένα κιλίμι. Που θα ξημερώσουμε το βράδυ;” Και γυρνάει από εκεί, κακιά του τύχη δηλαδή, πίσω στα σπίτια, αλλά τα πυρά βροχή. Και να περιμένουν οι άλλες οι γυναίκες να επιστρέψει. Παίρνει, λοιπόν, μια φούστα και πάει να βγει και την πετυχαίνει ένας όλμος των 30 χιλιοστών. Και με τη διασπορά που είχαν τα βλήματα της έκοψαν το στομάχι. [...]

Ήρθαν ύστερα οι ΜΑΪδες όταν γυρίσαμε εμείς. Έσπασαν το ύψωμα και έρχεται ο ένας εδώ, στην Κ., ήταν μαζεμένες και άλλες γυναίκες, και τις ρωτάει: “Που τους έχετε τους αντάρτες;” “Τι αντάρτες έχουμε; Οι αντάρτες έφυγαν” λέει. Αμέσως αυτή βγάζει τα γράμματα: “Ορίστε ρε παιδιά, έχω και εγώ γιό στρατιώτη. Υπηρετάει στα Σέρρας”.

Αυτοί μάζεψαν ένα κοπάδι πρόβατα και τα πήγαν στη Δεσκάτα. Πήραν όσα πήραν εκεί να φάνε, τα έσφαξαν, και μετά τους έβαλε πόστα ο Καραββίδης: “Εμείς δεν παίρνουμε πρόβατα!”. Μετά τα έφεραν πάλι εδώ και τα απώλυκαν στο χωριό [...]

Την ίδια περίοδο, ο Εθνικός Στρατός είχε θέσει σε εφαρμογή ένα σχέδιο μετεγκατάστασης των κατοίκων από τις ορεινές περιοχές στη Δεσκάτη, ώστε να μην ενισχύουν-βοηθούν τις αντάρτικες δυνάμεις.⁶³

Οι δυνάμεις του Εθνικού Στρατού παρέμειναν στη Δεσκάτη μέχρι τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου. Η κωμόπολη δε δέχτηκε κάποιο σημαντικό χτύπημα από αντάρτικες δυνάμεις, παρά μόνο μικρές επιδρομικές επιθέσεις με στόχο εφόδια που θα τους επέτρεπαν να συνεχίσουν τις δραστηριότητές τους, οι οποίες και αποκρούονταν από το Στρατό. Δε συνέβη το ίδιο και στην ευρύτερη περιοχή της Δεσκάτης όπου η απουσία του Στρατού έδινε στο ΔΣΕ ελευθερία των κινήσεων.

Στις 3 Οκτωβρίου 1946 είχαν επιχειρήσει καινούρια κατάληψη της Δεσκάτης, όμως απέτυχαν. Αντάρτικες δυνάμεις επιτέθηκαν τότε σε

⁶³ Δημήτριος Ευθ. Γαλάνης, συνέντευξη.

τιμήμα του Εθνικού Στρατού έξω από το χωριό Παναγιά, με εφτά νεκρούς και απώλειες όπλων για τις ίδιες.⁶⁴

Σύμφωνα με την έκθεση του Δημοκρατικού Στρατού στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών (Μάρτιος 1947), μέσα στην κωμόπολη δε γίνονταν πλέον διώξεις κατά κομμουνιστών από κρατικές ή παρακρατικές ομάδες. Ωστόσο, στους ξυλοδαρμούς σε γύρω χωριά συμμετείχαν και χωροφύλακες από το σταθμό της Δεσκάτης, ενώ στην κωμόπολη κρατήθηκαν αρκετά άτομα. Ενδεικτικά, σε μια επιχείρηση των κρατικών δυνάμεων στο Γήλοφο, την 1^η Δεκεμβρίου 1946 συνελήφθησαν και κρατήθηκαν στη Δεσκάτη σαράντα άτομα, άνδρες και γυναίκες, από 2 έως 46 μέρες.⁶⁵

Οι αντάρτες την περίοδο αυτή στρατολογούσαν νέα άτομα, με ή χωρίς τη θέλησή τους. Πήραν και την αδελφή του Β.Τ.:⁶⁶

«[...] Μετά πήραν τελικά την αδελφή μου. Τότε ‘ρίξαν τον πατέρα μου μια με το υποκόπανο, γιατί διαμαρτυρήθηκε, και τον πονούσε μέχρι που πέθανε. Την πάνε, λοιπόν, πάνω στον Γράμμο για να πολεμήσει.[...]

Τις έβαλαν με ένα ακόμη κορίτσι να φυλάττουνε σκοποί ένα βράδυ. Και αυτό το έπιασε πόνος στην κοιλιά, από τον αέρα λογικά που φυσούσε εκεί, ζάρωσε και την πιάνει ύπνος. Η αδελφή μου της έλεγαν ότι στα υψώματα του Πενταλόφου είναι Στρατός. Σαν πιάνει τον κατήφορο, κατήφορο, ζωή ή θάνατος. Περνάει από κάτι λακκώματα εκεί και σιγά-σιγά, σιγά-σιγά πηγαίνοντας άρχιζε να χαράζει. Την περίμεναν· την είχε δει από πάνω ο Στρατός. “Αλτ! Τις εί;” της λένε. Σταματάει αυτή και λέει: “Είμαι ανταρτίνα. Έρχομαι να παρουσιασθώ”. “Κάτσε αυτού. Μην προχωράς!” της λένε. Αν προχωρούσε λίγο ακόμα ήταν γεμάτο νάρκες. Θα σκοτώνονταν. Ήρθε ο σκοπός και της λέει: “Κάτω το όπλο, απάνω τα χέρια”. Της τα παίρνει όλα, την κάνει έρευνα και την πάει ευθεία πάνω στα γραφεία του Στρατού. Την πήραν ανάκριση και τους είπε: “Είμαι από το τάδε μέρος· είμαι παρμένη”. “Α, μάλιστα! Τυχαία, δηλαδή, ήρθες εδώ” είπαν αυτοί. Έπειτα τη συνόδευσαν και την πήγαν Κοζάνη φυλακή. Και έτσι ανταμωθήκαμε μετά [...]».

⁶⁴ Ιωάννης Δ. Αλμπάνης, *Πολιτική-Στρατιωτική Επισκόπησης της Περιόδου Ιούνιος 1941- Ιανουάριος 1950* (Καλαμπάκα: Εκδόσεις Όλυμπος, 2012), 253, 223.

⁶⁵ Περικλής Ροδάκης και Μπάμπης Γραμμένος, *Έτσι άρχισε ο Εμφύλιος Πόλεμος. Η τρομοκρατία μετά τη Βάρκιζα, 1945-1947. Το Υπόμνημα του ΔΣΕ στον ΟΗΕ τον Μάρτιο του 1947* (Αθήνα: Εκδόσεις Γλάρος, 1987), 189-204.

⁶⁶ Β.Τ., συνέντευξη.

Ο Α.Α.-Τ., έχοντας λάβει μέρος στον Εμφύλιο, μαχητής του Δημοκρατικού Στρατού, θυμάται:⁶⁷

«[...] Εγώ έλαβα μέρος από το 1946 μέχρι το 1949. Ως απλός στρατιώτης. Όλη τη διάρκεια. Και πιάστηκα τραυματίας πάνω στον Γράμμο. Το '49, όταν είχε τελειώσει ο πόλεμος, όπως φεύγαμε για την Αλβανία τραυματίστηκα και με πιάσανε τραυματία».

Ο Β.Α., μετά τη διάλυση του λόχου του και τη σύλληψή του, αναφέρει:⁶⁸

«Μέχρι το Δεκέμβρη του 1947 φυλακή. Το 1948 πέρασα στρατοδικείο, απολύθηκα, ήρθα εδώ [στην Παρασκευή]. Έδινα παρών στην αστυνομία δύο φορές την ημέρα. Πήγα να καταταγώ φαντάρους στην Κόρινθο, στη Μακρόνησο και το 1949, το καλοκαίρι μάλλον, εκεί κάναμε τις δηλώσεις τότε και μας έβαλαν σε ελαφρό τάγμα. Είχε τελειώσει η κατάσταση, μικρομαχίες ήτανε. Μας γυμνάσανε στο Μεσολόγγι και απολύθηκα το '50, την άνοιξη. Την άνοιξη του 1950 πέθανε και η μάνα. Ζήτησα άδεια και δε μου δώσανε και μετά απολύθηκα. Ήμουν και ανυπότακτος. Από το χωριό μας στο ΔΣΕ σκοτώθηκαν ο Γ.Π. και ο αδελφός μου, ο Κ.».

Η μετεμφυλιακή περίοδος

Με το τέλος του Εμφυλίου, για τη Δεσκάτη, όπως και για την υπόλοιπη χώρα, ξεκίνησε μια νέα εποχή μέσα από την προσπάθεια ανασυγκρότησης και επούλωσης των τραυμάτων του. Αυτό, ωστόσο, δεν ήταν εύκολο. Αρχικά, ο φόβος εξακολουθούσε να υπάρχει. Φόβος που μεταφράζεται από τους ανθρώπους σε δυσπιστία προς το κράτος και τους θεσμούς του ή ακόμα και προς τους συνανθρώπους τους.

Υπήρχαν ακόμα έντονα τα σημάδια, άλλωστε. Πίσω από το σχολείο (τα «κορδελάδικα») ήταν για περίπου μια δεκαετία το αρχηγείο, αρχικά των κατοχικών δυνάμεων και μετά του Εθνικού Στρατού. Εκεί έλαβαν χώρα ξυλοδαρμοί, αλλά και φυλακίσεις, ταυτοποιήσεις και άλλες αυθαιρεσίες. Συρματοπλέγματα, φυλάκια, ναρκοπέδια, μέσα και γύρω από την κωμόπολη, ήταν πράγματα που έφερναν άσχημες μνήμες στους

⁶⁷ Α.Α.-Τ., συνέντευξη.

⁶⁸ Β.Α., συνέντευξη, Παρασκευή, 28 Νοεμβρίου 2004.

Δεσκατιώτες, από αυτά τα δύσκολα δέκα χρόνια και έπρεπε να τις αφήσουν πίσω τους.⁶⁹

Όπως λέει και ο Α.Α.-Τ.:⁷⁰

«Το “Σχέδιο Μάρσαλ” ήταν ευκαιρία για την Ελλάδα. Το έφαγαν οι επιτήδευτοι! Έφτιαχναν πολυβολεία [στην περιοχή] [...]».

Γρήγορα, ωστόσο, οι κάτοικοι της Δεσκάτης απέδειξαν ότι ο Εμφύλιος ήταν μια μαύρη στιγμή για την περιοχή, καθώς συνειδητοποίησαν ότι δεν έχουν ουσιαστικά κάτι σημαντικό να τους χωρίζει και πρέπει να συνεχίσουν τις ζωές τους. Υπήρξαν παραδείγματα, τα χρόνια μετά τον πόλεμο, ακόμα και πριν από τη δικτατορία, δεξιών Δεσκατιωτών να κρύβουν και να βοηθούν αριστερούς συμπολίτες τους που διώκονταν από το κράτος.⁷¹

Η Δεσκάτη, όπως άλλωστε και άλλες περιοχές της Ελλάδας, μετρούσε τις έμψυχες απώλειές της. Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος, η Κατοχή και η Αντίσταση προκάλεσαν αρκετά θύματα στη Δεσκάτη, όμως ο Εμφύλιος Πόλεμος ξεπέρασε κατά πολύ αυτό τον αριθμό. Δεσκατιώτες που ήταν στρατιώτες του κυβερνητικού στρατού ή μέλη άλλων ένοπλων τμημάτων βρήκαν το θάνατο σε άλλες περιοχές της χώρας· το ίδιο συνέβη και με πολλούς ντόπιους στρατιώτες του Δημοκρατικού Στρατού. Φυσικά, σε κάθε πόλεμο υπάρχουν και απώλειες αμάχων, που στην περίπτωση της Δεσκάτης βρήκαν το θάνατο από βλήματα και νάρκες, είτε σκοτώθηκαν από τις κυβερνητικές δυνάμεις. Εδώ μπορούμε να προσθέσουμε και τους Δεσκατιώτες που πέθαναν στην πολιτική προσφυγιά, καθώς αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη χώρα μετά το τέλος του Εμφυλίου.⁷²

Η Β.Π. είχε συγγενείς που διέφυγαν στην υπερορία, με τη λήξη των εχθροπραξιών.⁷³

«Τα ξαδέρφια μου είχαν φύγει. Η Ζ. στη Ρωσία πέθανε. Και τα αδέλφια μου είχαν φύγει. Σε μεγάλη ηλικία [...]».

⁶⁹ Δημήτριος Ευθ. Γαλάνης, συνέντευξη.

⁷⁰ Α.Α.-Τ., συνέντευξη.

⁷¹ Δημήτριος Ευθ. Γαλάνης, συνέντευξη.

⁷² Δημήτριος Ευθ. Γαλάνης, «Σκοτώθηκαν σε Πολέμους», *Νέα της Δεσκάτης*, Οκτώβριος 2013, 339.

⁷³ Β.Π., συνέντευξη.

Συνολικά, λοιπόν, την περίοδο 1946-1949 σκοτώθηκαν 159 Δεσκατιώτες, ενώ την περίοδο 1940-1945 τα θύματα ανήλθαν σε 46.⁷⁴

Ωστόσο και οι γυναίκες της κωμόπολης δεν έμειναν ανεπηρέαστες από την εμπόλεμη κατάσταση. Πολλές Δεσκατιώτισσες την άνοιξη του 1949 φυλακίστηκαν στο πλαίσιο της επιχείρησης εκκένωσης της Βόρειας Ελλάδας από συγγενείς των ανταρτών. Οι περισσότερες στάλθηκαν στο Τρικέρι Μαγνησίας, που λειτουργούσε ήδη από το κράτος ως τόπος εξορίας. Εξόριστες Δεσκατιώτισσες απελευθερώθηκαν μέχρι και έξι μήνες μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου. Υπάρχουν 26 καταγεγραμμένες περιπτώσεις εξόριστων γυναικών, όλες τους παντρεμένες και, στην πλειονότητά τους, μητέρες ανήλικων παιδιών.⁷⁵

Η Ε.Α., ωστόσο, δεν ήταν εξόριστη, αλλά φυλακισμένη την περίοδο 1949-1955:⁷⁶

«Εγώ περνούσα στρατοδικείο εκεί [στην Κοζάνη] και ήρθε η πεθερά μου και μου είπε ότι πιάσαν τον Θ. [τον αρραβωνιαστικό της] και τον έχουν φυλακή. Ύστερα από κανά δυο μέρες μου είπαν ότι του πήραν το κεφάλι σ' ενέδρα στο Χάντακα.

Στην Κοζάνη κάθισα ένα χρόνο υπόδικη και πέρασα στρατοδικείο. Η πρόταση ήταν σε θάνατο και μετά η απόφαση σε δέκα χρόνια φυλακή. Μας πήγαν στου Αβέρωφ. Έκατσα έξι χρόνια φυλακή και βγήκα το 1955 [...].»

Ακόμα και τέσσερα χρόνια μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου, η Δεσκάτη θρηνούσε άμαχα θύματα, που οφείλονταν σε αυτόν. Στα βουνά γύρω από την κωμόπολη υπήρχαν διάσπαρτες νάρκες. Την 1^η Ιουνίου 1953, σε ένα περιφραγμένο χωράφι λίγο έξω από τη Δεσκάτη, από μια παρέα πέντε παιδιών τα τέσσερα βρήκαν το θάνατο και το ένα τραυματίστηκε, καθώς βρήκαν μια νάρκη και μη γνωρίζοντας τι είναι την ενεργοποίησαν.⁷⁷

Εκείνο που έχει μείνει στη μνήμη του Δ.Τ., στην Παρασκευή, από την περίοδο αυτή, είναι:⁷⁸

«Και ο Στρατός έπιανε τους Αριστερούς, τους Κομμουνιστές και

⁷⁴ Γαλάνης, «Σκοτώθηκαν».

⁷⁵ Δημήτριος Ευθ. Γαλάνης, «Δεσκατιώτισσες Κρατούμενες–Εξόριστες στο Τρικέρι 1949», *Νέα της Δεσκάτης*, Αύγουστος 2010, 301.

⁷⁶ Ε.Α., Παρασκευή, 28 Νοεμβρίου 2004.

⁷⁷ Δημήτριος Ευθ. Γαλάνης, «Άμαχοι Νεκροί από Νάρκες, 1946-1953», *Νέα της Δεσκάτης*, Μάιος 2013, 334.

⁷⁸ Δ.Τ., συνέντευξη.

τους καθάριζε, σε ορισμένα σημεία. Μια μέρα παίζαμε στο σπίτι, κάτω στον δρόμο, και ήμασταν πολλά παιδιά. Ήταν και ένας συνομήλικος μου, ο Ν.Ζ. και τότε πέρασε ένα στρατιωτικό τζίπ, κλειστό, με τα πανιά από πάνω και τους πήγαν στην “Σκάλα” πέρα εκεί και πρέπει να τους σκοτώσανε.

Και όταν είχε φτάσει το αυτοκίνητο εκεί, αυτός πρέπει να έβλεπε από καμιά τρύπα, από καμιά οπή του αυτοκινήτου, και άκουσε τις φωνές· κατάλαβε το γιό του που παίζαμε εκεί και του είπε “Νίκο, Νίκο, παιδί μου σε χαιρετώ. Μας πάνε να μας εκτελέσουν”. Ο πατέρας του συνομήλικού μου ήταν μέσα στο φορητό».

Στην περιοχή μετά τη λήξη του Εμφυλίου υπήρχαν κάποιοι αντάρτες, οι οποίοι δεν πρόλαβαν να περάσουν τα σύνορα και αποφάσισαν να παραμείνουν. Ο Β.Τ. θυμάται την περίπτωση του «Ζούκα», ψευδώνυμο του Γιώργου Παπακωνσταντίνου:⁷⁹

«Ήταν αντάρτης από το Φωτεινό. Είχε χαρακτηριστική γενειάδα άσπρη και όταν έχασε το αντάρτικο αυτός έμεινε εδώ και κρυβόταν σε μια σπηλιά. Εμάς, για να πιάσουν τον “Ζούκα”, μας είχαν σηκώσει όλους από εδώ και μας είχαν πάει στη Δεσκάτη. [...]

Ο “Ζούκας” έπιασε σε μια σπηλιά, που ήξερε και είχε βάθος μέσα, γιατί κοίταζε να επιστρέψει πάλι εδώ στα χωριά. Εμείς δεν περνούσαν ντιπ από ‘κει και αυτός έβγαζε το κεφάλι και κοιτούσε. Και τον βλέπει ένα παιδί, ο Κ., δεκαεφτά χρόνια είχε, με τ’ όπλο στον ώμο, από την Κατάκαλη, καθώς περνούσε από εκεί πέρα. Και έρχεται στον πατέρα του, που ήταν στη Δεσκάτη, και λέει: “Μπάρμπα, εκεί μέσα στη σπηλιά είναι ένας παπάζ! Με άσπρα γένια μέχρι εδώ!”. Εγώ ήμουν δίπλα, αλλά μου άρεσε να ακούω τέτοιες ιστορίες. “Σώπα!” του λέει ο πατέρας του. Αυτός κατάλαβε βέβαια ποιος ήταν.

Και πάνε και φτιάχνουν μια ομάδα με κανά δυο ακόμα, πολύ σιωπηλά και πάνε και κουρνιαάζουνε λίγο παραπάνω. Και παρακολουθούσαν από εκεί:

“Αν μας κατάλαβε, θα βγάλει πιστόλι! Οπότε τσιμουδιά!”. Αυτός ξαναέβγαλε το κεφάλι και κοιτούσε τριγύρω για λίγη ώρα. Οι άλλοι νόμιζαν ότι κοιτούσε για να φύγει προτού τον πιάσει η νύχτα, οπότε αποφάσισαν να πλησιάσουν. Ήταν μια ομάδα πλέον που περικύκλωσε την σπηλιά και πάει να μπει μέσα. Τον βρίσκουν

⁷⁹ Β.Τ., συνέντευξη.

μαζεμένο εκεί. Τον λένε: “Με το όπλο είσαι; Κάτω το όπλο κ’ έβγα όξω! Και τα χέρια πάνω!”. Τι να κάνει αυτός; Περιτριγυρισμένη η σπηλιά από ΜΑΨδες. “Θα σε ρίξουμε αλλιώς και θα σε σκοτώσουμε εκεί!”. Βγαίνει έξω τελικά και τον πιάνουν αιχμάλωτο. Σηκωμένα τα χέρια, τον βάζουν χειροπέδες και τον πάνε ψηλά στον λόφο του όπου ο Στρατός, που είχε πιάσει τρεις εδώ, πέντε εκεί [αντάρτες], πήγαινε να κάνει σύμπτυξη με μια ομάδα από το Καρπερό. Όταν έφτασε η ομάδα τους λένε: “Πιάσαμε το ‘Ζούκα’!”. “Τον ‘Ζούκα’; Και τον έχετε ακόμα ζωντανό;” και βγάζει ένας το μαχαίρι. “Έεεε!” πετάγονται οι άλλοι. “Εμείς τον επιασάμε, εσείς θα τον σκοτώσετε;”. “Αυτός σκότωσε πολίτες” λένε. Ο “Ζούκας” είχε σκοτώσει κάποιους εδώ στη “Φτέρνη” με έναν ακόμα. “Εσείς μπορεί να τον απολύκετε!” τους λένε. Και ξαναβγάζει το μαχαίρι, έτσι όπως τον είχαν δεμένο και τον κόβουν το κεφάλι· τον έσφαξαν εκεί[...].»

Οι ζημιές που προξένησε ο Εμφύλιος στη Δεσκάτη δεν είχαν την έκταση των ζημιών που προκάλεσαν οι Γερμανοί. Τον Ιούνιο του 1947 παρακρατικές ομάδες έκαψαν επτά σπίτια της κωμόπολης και της περιοχής. Στόχος τους ήταν σπίτια κομμουνιστών ή συγγενών ανταρτών.⁸⁰

Ωστόσο και οι αντάρτες με την εισβολή τους προχώρησαν σε αρπαγές, κυρίως οικότροφων ζώων. Ο Δ.Τ. θυμάται ότι την περίοδο εκείνη:⁸¹

«Μας είχαν πάρει και το κοπάδι, όλα τα πρόβατα. Είχε ο πατέρας μου τότε γύρω στα εκατό πενήντα-εκατό εβδομήντα· τα είχαμε μαζί με έναν συμπέθερο, Τ. Β., διότι έτσι συνήθιζαν τότε να τα κάνουν. Τα είχαν τότε σε μια περιοχή πολύ δύσβατη, που εμείς οι ίδιοι δεν μπορούσαμε να πάμε, δεν ξέραμε που ήταν. Αυτοί, όμως, παρακολουθούσαν από νωρίς και το βράδυ που ήταν εκεί πήγανε και τα μαζέψαν όλα και τα πήγανε εδώ στην Παλιουριά, στην “Σκάλα”· και ο πατέρας μου και ο άλλος, ο Β., πηγαίνανε μαζί και τους παρακαλούσαν να τους δώσουνε από μια γίδα για να τρώμε γάλα επειδή ήμασταν μικροί, ήμασταν και μεγάλη οικογένεια, αλλά εντούτοις τους είχαν πει “εκείνο που έχουμε να σας κάνουμε είναι να σας αφήσουμε να φύγετε, να γυρίσετε σπίτια σας, για να μη σας πάρουμε τα κεφάλια”. Και έτσι ο πατέρας

⁸⁰ Δημήτριος Ευθ. Γαλάνης, συνέντευξη.

⁸¹ Δ.Τ., συνέντευξη.

μου γύρισε με την γκλίτσα στο χέρι και μας ανακοίνωσε το δυσάρεστο αυτό γεγονός».

Το κράτος, επίσης, εμπόδισε τη Δεσκάτη να σβήσει εύκολα τις μνήμες του Εμφυλίου Πολέμου. Εκμεταλλευόμενο την ορεινή και απομακρυσμένη τοποθεσία της, αποφάσισε να τη χρησιμοποιήσει, αρχικά, ως τόπο εκτοπίσεων (1950-1967) και, αργότερα, ως τόπο εξορίας (1967-1974). Η δυσκολία επικοινωνίας, καθώς και η απόσταση από τα υπόλοιπα αστικά κέντρα και τα σύνορα, την κατέστησαν κατάλληλη γι' αυτό το σκοπό.

Στην κωμόπολη, βρέθηκαν ως εξόριστοι πολλοί πολιτικοί κρατούμενοι της Αριστεράς και πρώην μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού, πάντα, βέβαια, υπό τη στενή παρακολούθηση των κρατικών δυνάμεων. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι αυτές του Γεωργίου Μαύρου, της ένωσης Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις, και ο Άρις Μπουλούκος, στρατιωτικός και μετέπειτα πολιτικός.⁸²

Όσον αφορά τη Μεταπολίτευση, ό,τι συνέβη στην υπόλοιπη Ελλάδα, συνέβη και στην περίπτωση της Δεσκάτης. Ουσιαστικά, τα αποτελέσματα των εκλογών την περίοδο της Μεταπολίτευσης δεν έχουν σημαντική διαφοροποίηση ούτε από αυτά του Μεσοπολέμου, ούτε και της μεταπολεμικής περιόδου. Ήδη υπήρχε μια τάση προς κεντρώα και αγροτικά κόμματα,⁸³ η οποία συνεχίστηκε και μετέτρεψε το Δήμο Δεσκάτης σε Δήμο που ψήφιζε κατά κόρον το ΠΑΣΟΚ. Αντιθέτως, τα ποσοστά του ΚΚΕ δε διέφεραν από αυτά που συγκέντρωνε συνολικά στην επικράτεια της χώρας.⁸⁴

Η ιδεολογική χρήση του παρελθόντος

Στην περίπτωση της Δεσκάτης συνέβη ό,τι περίπου και στην υπόλοιπη Ελλάδα, σχετικά με το θέμα του Εμφυλίου. Με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, το μνημείο που ανεγέρθηκε το επισκέπτονται και νεότεροι, σε ηλικία, κάτοικοι του χωριού ώστε να προβληματίζονται περί του θέματος. Εκπαιδευτικοί, μάλιστα, πηγαίνουν με τα παιδιά σε αυτό και τα ενημερώνουν σχετικά. Άλλωστε και στις εθνικές γιορτές εκεί γίνεται κατάθεση στεφάνων. Έτσι, τα παιδιά βλέπουν πιο έμπρακτα την ιστορία του τόπου.

⁸² Δημήτριος Ευθ. Γαλάνης, συνέντευξη.

⁸³ Υπουργείο Εσωτερικών, *Εκλογικά Αποτελέσματα 1928-1974* (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 1977).

⁸⁴ Υπουργείο Εσωτερικών, «Αποτελέσματα Εθνικών Εκλογών», ημερομηνία πρόσβασης: 15 Μαΐου, 2017, www.ypes.gr/el/Elections/NationalElections/Results/.

Ο Δημήτριος Γαλάνης, έχει διατελέσει καθηγητής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στη Δεσκάτη και έχει παρατηρήσει πολλές περιπτώσεις που μαθητές είχαν ήδη μια διαμορφωμένη άποψη για τον Εμφύλιο Πόλεμο από την οικογένειά τους (ανεξαρτήτως πολιτικών πεποιθήσεων).

Οι επιπτώσεις και ο αντίκτυπος του Εμφυλίου Πολέμου υπάρχουν ακόμα και σήμερα δύο, ακόμα και τρεις, γενιές μετά τη λήξη του. Τα παιδιά ήταν δύσκολο να μιλάνε σχετικά με τον Εμφύλιο, καθώς είχαν εμπειρίες από συγγενείς τους που βρέθηκαν στην εξορία, στη φυλακή ή πέθαναν τότε. Ωστόσο, σπάνια έπεσαν θύματα πολιτικής εκμετάλλευσης. Φυσικά, αρκετά παιδιά δε γνώριζαν σχεδόν τίποτα για την περίοδο αυτή. Έτσι, κρινόταν απαραίτητη η αναδρομή και σε άλλες πηγές, πέρα του σχολικού βιβλίου, ώστε να διαμορφωθεί μια σφαιρικότερη αντίληψη για την περίοδο αυτή και τι συνέβη στην περιοχή. Τέτοιες ήταν, κυρίως, επισκέψεις σε τοποθεσίες που έλαβαν χώρα τα γεγονότα, αν και η εξιστόρησή τους ερχόταν σε αντίθεση με την επίσημη κρατική πολιτική, η οποία εκφραζόταν μέσα από τα βιβλία πάντα και δε γινόταν κάποια άλλη εκπαιδευτική προσπάθεια από την πλευρά του κράτους.⁸⁵

Συμπεράσματα

Η Δεσκάτη, ως τμήμα της Δυτικής Μακεδονίας, δε θα μπορούσε να αποτελεί εξαίρεση από τη συμμετοχή στα γεγονότα της δεκαετίας του 1940. Η μάχη της Δεσκάτης και η κατάληψή της υπήρξε το σημαντικότερο γεγονός κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου για την περιοχή. Για τον Εθνικό Στρατό, όπως και για το ίδιο το κράτος, η εξέλιξη αυτή αποτέλεσε σημαντικό πλήγμα, καθώς γνώριζε ήδη για την επικείμενη επίθεση των ανταρτών και δεν έδρασε εγκαίρως.⁸⁶ Οι αντάρτες, από την άλλη, με την παραμονή τους για περισσότερο από μια ημέρα σε μια σημαντική πόλη, απέδειξαν πανελλαδικά ότι έχουν τη δυνατότητα να αναλάβουν τέτοιας έκτασης επιχειρήσεις.⁸⁷

Πλέον, οι επιζώντες που πήραν μέρος σε αυτά τα γεγονότα είναι λίγοι· αυτοί που τα θυμούνται είναι περισσότεροι· οι περισσότεροι νέοι αγνοούν αυτό το κομμάτι της Ιστορίας. Βέβαια και η μνήμη λειτουργεί με διαφορετικό τρόπο σε κάθε άνθρωπο. Κάποιοι ξεχνάνε και κάποιοι

⁸⁵ Δημήτριος Ευθ. Γαλάνης, συνέντευξη.

⁸⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Ελληνικός Στρατός*, 103.

⁸⁷ Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας: ο Εμφύλιος* (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκης, 1997), 68.

δεν μπορούν να θυμηθούν. Τα γεγονότα, όμως, συνέβησαν και τα φέρουν μέσα τους, καθορίζοντάς τους για το υπόλοιπο της ζωής τους.

Στη Δεσκάτη, λοιπόν, παρατήρησα τη διαμόρφωση μιας κοινής, τοπικής στην περίπτωση, μνήμης. Η μνήμη αυτή, λοιπόν, είναι ενιαία όσον αφορά την Αντίσταση και το σημαντικό ρόλο που έπαιξε στην περιοχή για την απελευθέρωση του λαού. Πιο συγκεκριμένα, το 85-90% των κατοίκων της Δεσκάτης συμμετείχαν ή βοηθούσαν αυτή και στην κοινή συνείδηση η συνεισφορά της δεν ξεχνιέται.

Παρ' όλα αυτά, δε συνάντησα το ίδιο ως προς την περίπτωση του Εμφυλίου. Αν και οι αντάρτικες ομάδες οργανώθηκαν από άτομα της Αντίστασης και, παρά το γεγονός ότι στην κατάληψη της Δεσκάτης δεν έλαβαν χώρα ακρότητες, υπάρχουν άτομα που προσδίδουν αρνητικούς χαρακτηρισμούς για τους αντάρτες του ΔΣΕ. Το παράδοξο εδώ είναι ότι στη συλλογική μνήμη εξακολουθεί να υπάρχει και η ανάμνηση ότι τα εγκλήματα της περιόδου, κατά κόρον, πραγματοποιήθηκαν από παρακρατικές ομάδες, δημιουργώντας μια συμπάθεια προς την Αριστερά και τις αδικίες που υπέστησαν οι υποστηρικτές της.

Στις συνεντεύξεις μου πραγματοποίησα, υπήρχαν διαφορές στην ανάμνηση των γεγονότων ανάμεσα σε συγγενείς, ακόμα και σε άτομα του ίδιου στρατοπέδου. Παρ' όλα αυτά, μια είναι η κοινή παραδοχή που παρατήρησα σε όλους, ανεξαρτήτως αν έλαβαν και με ποιο στρατόπεδο μέρος στον Εμφύλιο: τα πράγματα θα μπορούσαν να είχαν εξελιχθεί διαφορετικά, ασχέτως με το ποιος πραγματικά φταίει και οδηγήθήκαμε σε αυτά, μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Είτε φταίνε οι «κομμουνιστές», είτε οι «προδότες», είτε οι «ξένοι», όλοι τους συμφώνησαν πως την περίοδο αυτή χάθηκε μια ευκαιρία ανοικτόδομησης της χώρας από τα ερείπια που άφησαν πίσω τους οι κατοχικές δυνάμεις. Δεν υπήρξε νικητής⁸⁸ από αυτή την αναμέτρηση παρά μόνο καταστροφές έφερε για όλους.

Η κωμόπολη ήταν μια μικρογραφία της χώρας εκείνη την περίοδο. Όσοι ζούνε από τότε και πήραν ενεργό μέρος στα γεγονότα, μέχρι σήμερα δε μετανιώνουν για αυτή τους την επιλογή. Άλλωστε υπάρχουν ακόμα υποστηρικτές της μιας ή της άλλης παράταξης. Αυτό, ωστόσο, που παρατηρούν όλοι τους, είναι ότι οι (νέοι) άνθρωποι δεν έχουν συνειδητοποιήσει την καταστροφή που φέρνει ένας πόλεμος και επιπροσθέτως δεν έχουν πλέον γνώσεις για την εποχή αυτή. Οι ίδιοι, έχοντας

---

⁸⁸ Φυσικά, όλοι οι συνεντευξιζόμενοι συμφώνησαν ότι ο Εθνικός Στρατός ήταν ο νικητής του Εμφυλίου Πολέμου και οι αντάρτες οι ηττημένοι, αλλά για να εξαγάγω αυτή την απάντηση έπρεπε να συγκεκριμενοποιήσω περαιτέρω την ερώτηση.

βιώσει δύο πολέμους και δύσκολα χρόνια, τονίζουν ότι ο πόλεμος είναι μια καταστροφή που δεν πρέπει να ξανασυμβεί. Ιδιαίτερη μνεία έγινε για τον Εμφύλιο Πόλεμο και την τραγικότητά του, όπου σκοτώνεται αδελφός με αδελφό.

Έπειτα από την έρευνα που έκανα παρατήρησα ότι ούτε οι κοινωνικές σχέσεις, αλλά ούτε και ο χαρακτήρας της κοινότητας της Δεσκάτης και της ευρύτερης περιοχής της διαφοροποιήθηκαν εξαιτίας του πολέμου. Βέβαια, σε μεγάλο βαθμό επηρεάστηκε ο χαρακτήρας των κατοίκων. Οι επιδράσεις σε αυτόν είναι εμφανείς μέχρι τις μέρες μας. Ένα χαρακτηριστικό όλων των συνομιλητών μου, αναφερόμενοι στον πόλεμο και τη δυστυχία του, ήταν η κυνικότητα με την οποία θυμούνταν τα γεγονότα. Ο θάνατος και ο φόβος ήταν μέρος της καθημερινότητάς τους οπότε τους έκανε να βλέπουν τη ζωή αλλιώς από το σημείο αυτό και μετά.

Παρ' όλα αυτά, η εχθρότητα δεν επικράτησε στις κοινωνικές σχέσεις, όπως συνέβη σε άλλες περιοχές. Οι άνθρωποι, συνδεδεμένοι με συγγενικούς δεσμούς ή όχι, από την πρώτη στιγμή άφησαν πίσω την πληγωμένη αυτή περίοδο. Δεξιοί, αριστεροί, ουδέτεροι, άτομα που μέχρι πριν λίγα χρόνια πολεμούσαν σε αντίπαλα στρατόπεδα, συνέχισαν να ζουν ειρηνικά στην περιοχή χωρίς να έχουν διαπληκτισμούς για τα πιστεύω τους. Οι δομές ανταλλαγής μεταξύ των ατόμων, που στηρίζουν μια κοινωνία, καθώς και η κατανόηση της ανάγκης για επιβίωση σε μια κατεστραμμένη χώρα, έκανε να βάλουν το συνολικό συμφέρον πάνω από το ατομικό.

Καταλήγοντας στο ερώτημα αν η κοινωνία είναι πλέον ώριμη για το επόμενο βήμα, ως προς το θέμα του Εμφυλίου Πολέμου, πιστεύω ότι η περίπτωση της Δεσκάτης το καταδεικνύει περίτρανα αυτό. Οι πολίτες της έχουν συμβιβαστεί και συμφιλιωθεί με τα γεγονότα ήδη από τα πρώτα χρόνια.⁸⁹ Και τι πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα από τον Α.Α.-Τ. και τον κολλητό φίλο του:⁹⁰

«Είναι συνομήλικοι και στον εμφύλιο πολεμούσαν απέναντι στον Γράμμο. Ο ένας από τη μια μεριά, ο άλλος από την άλλη και κοντεύανε να σκοτωθούνε. Και είναι κολλητοί φίλοι! Κάθε μέρα μαζί στο καφενείο».

---

⁸⁹ Ελάχιστες ήταν οι περιπτώσεις «δακτυλοδεικτούμενων ανθρώπων», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γαλάνης.

⁹⁰ Δημήτριος Ευθ. Γαλάνης, συνέντευξη.

Ανθή Γ. Λιμπιτσιούνη

Η ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΓΑΛΛΟΥ ΠΡΕΣΒΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ
ΓΙΑ ΤΗ ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ ΜΑΣΜΙΛ-
ΛΑΝ

Εισαγωγή

Στις 19 Ιουνίου 1958 η βρετανική κυβέρνηση ανακοίνωσε στη Βουλή των Κοινοτήτων το Σχέδιο Macmillan για την επίλυση του προβλήματος της Κύπρου. Το σχέδιο αυτό, το οποίο εισηγείτο την εδραίωση ενός καθεστώτος τριμερούς συγκυριαρχίας στη Μεγαλόνησο, διά της συμμετοχής των αντιπροσώπων της Ελλάδας και της Τουρκίας στη διοίκηση της Κύπρου, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις εκ μέρους τόσο της ελληνικής κυβέρνησης, όσο και του αρχιεπισκόπου Μακαρίου, δεδομένου ότι θεωρήθηκε ως προπομπός της διχοτόμησης της Κύπρου.¹ Η διαφαινόμενη πρόθεση της κυβέρνησης De Gaulle να ταχθεί υπέρ της εφαρμογής του ενέβαλε σε έντονη ανησυχία το Γάλλο πρέσβη στην Αθήνα, ο οποίος διά μέσου μίας εκτενούς έκθεσής του, επιχείρησε να μεταπεισει την κυβέρνησή του, προκρίνοντας την υιοθέτηση μίας λελογισμένης λύσης στο πρόβλημα της Κύπρου.

Α. Η έκθεση του Γάλλου πρέσβη στην Αθήνα προς το Quai d'Orsay για τη στάση της Γαλλίας στο Κυπριακό μετά την εξαγγελία του Σχεδίου Macmillan

Λίγες ημέρες μετά την επίσημη εξαγγελία του Σχεδίου Macmillan, «σε μία χρονική στιγμή που μαίνονταν τα πάθη, αλλά και κάθε είδους προπαγάνδα στο Κυπριακό», ο Γάλλος πρέσβης στην Αθήνα, Guy de Girard de Charbonnières απηύθυνε στις 26 Ιουνίου 1958 μία ενδελεχή έκθεση προς τον υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας, Maurice Couve de Murville. Απώτερος στόχος του ήταν, αφενός, να σκιαγραφήσει τη λύση που θα έπρεπε να υιοθετηθεί στο πρόβλημα της Κύπρου και αφετέρου να διερευνήσει εάν υφίσταντο πολιτικές σκοπιμότητες, που υποχρέωναν το Παρίσι να ταχθεί εναντίον της.²

Αρχής γενομένης από μία σύντομη ιστορική επισκόπηση, στο πλαίσιο της οποίας δε δίστασε να στηλιτεύσει το ρόλο που διαδραμάτισε η Βρετανία στην αναμόχλευση του ενδιαφέροντος της Τουρκίας για τη

---

¹ Για το Σχέδιο Macmillan, βλ. François Crouzet, *Η Κυπριακή Διένεξη, 1946-1959*, τόμ. 2 (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2011), 1011, 1054· Robert Holland, *Η Βρετανία και ο Κυπριακός Αγώνας* (Αθήνα: Ποταμός, 1998), 215-321.

² Ministère des Affaires Étrangères, Centre des Archives Diplomatiques de la Courneuve (στο εξής ΜΑΕ, CADC), Europe 1956-1960, 189QO/166, Αθήνα, 26 Ιουνίου 1958, No. 516/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

Μεγαλόνησο, κάνοντας λόγο περί «μαθητευόμενων μάγων» (sic),³ προχώρησε σε μία ανάλυση των αντικειμενικών δεδομένων που συνέθεταν το πρόβλημα της Κύπρου. Πρωτεύουσα σημασία είχε, κατά την άποψή του, το αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι τα 4/5 του πληθυσμού της Μεγαλονήσου ήταν Έλληνες και ορθόδοξοι, μολονότι «σε αυτή τη σύγκρουση πολιτικών ελιγμών υπήρχε η τάση συχνά να λησιμονείται».

Με δεδομένη τη δεσπίζουσα αριθμητική παρουσία του ελληνικού στοιχείου, το οποίο συν τοις άλλοις παρουσίαζε υψηλότερο βαθμό ανάπτυξης εν συγκρίσει με την τουρκική μειονότητα,⁴ θεωρούσε ότι εάν διεξαγόταν ένα δημοψήφισμα, βάσει των κανόνων του σύγχρονου διεθνούς δικαίου, η Κύπρος θα προσαρτάτο πέραν πάσης αμφιβολίας στην Ελλάδα.⁵

Υπό το πρίσμα αυτό, ο Γάλλος πρέσβης υποστήριξε μετ' επιτάσεως ότι ήταν αδήριτη ανάγκη να τύχει εφαρμογής στην Κύπρο, όπως ακριβώς συνέβη σε παρόμοιες περιπτώσεις μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το θεμελιώδες δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των λαών, το οποίο αποτελούσε τον ακρογωνιαίο λίθο της δημοκρατίας κατά τον 20^ο αιώνα. Και τούτο διότι ουδέποτε στα χρονικά της σύγχρονης νομολογίας η παρουσία μίας μειονότητας λειτούργησε ως τροχοπέδη για την

³ Ο Γάλλος πρέσβης θεωρούσε ιστορικά αποδεδειγμένο ότι οι αντιδράσεις της Τουρκίας ως προς την εφαρμογή της αρχής της αυτοδιάθεσης στην Κύπρο υποκινήθηκαν εντέχνως από το Λονδίνο, το οποίο αντιλαμβανόμενο ότι δε θα μπορούσε να αντιστέκεται επ' αόριστον στις πιέσεις της διεθνούς κοινής γνώμης στα Ηνωμένα Έθνη, επιδίωξε να αποδυναμώσει την αποικιακή διάσταση του ζητήματος, καθυστερώντας την επίλυσή του. Στην πραγματικότητα επρόκειτο για μία εκδοχή του αξιώματος «διαίρει και βασιλεύει», στο οποίο βασιζόταν παραδοσιακά η εξωτερική πολιτική της Βρετανίας. Πιθανόν, οι Βρετανοί ιθύνοντες να είχαν μετανιώσει που έπαιζαν το ρόλο των «μαθητευόμενων μάγων», αφού ο Βρετανός πρέσβης στην Αθήνα, Sir Rodger Allen του είχε εκμισσηρευθεί ότι «θέλουμε να μάθουμε στους Τούρκους να γαβγίζουν, δεν πιστεύουμε ότι θα φτάσουν έως το σημείο να δαγκώσουν». Μολαταύτα, η εισαγωγή της Τουρκίας μετά την Τριμερή Διάσκεψη του Λονδίνου το 1955 ως ενδιαφερόμενου μέρους στο Κυπριακό δικαιολογούσε τη διατήρηση της παρουσίας των βρετανικών αρχών στη Μεγαλόνησο με την ιδιότητα του επιδιαιτητή, δεδομένων των ταραχών που εκτυλίσσονταν μεταξύ των δύο εθνικών κοινοτήτων. Υπό το πρίσμα αυτό, εκτιμούσε ότι η αναμόχλευση του τουρκικού ενδιαφέροντος για την Κύπρο είχε εξυπηρετήσει πλήρως τα σχέδια της «μπεριαλιστικής πολιτικής του Λονδίνου». Αυτ.

⁴ Με εξαίρεση τις βρετανικές εφημερίδες που τελούσαν υπό τον έλεγχο της αποικιακής διοίκησης, ο Τύπος στη συντριπτική του πλειοψηφία ήταν ελληνόφωνος, ενώ τα ελεύθερα επαγγέλματα εξασκούσαν σχεδόν αποκλειστικά από Έλληνες, οι οποίοι κυριαρχούσαν σε όλα τα μέρη της Μεγαλονήσου. Αντιθέτως, η τουρκική μειονότητα, η οποία αριθμούσε το 1/5 του πληθυσμού, αποτελείτο ως επί το πλείστον από χωρικούς, που εγκαταστάθηκαν στην Κύπρο μετά την οθωμανική κατάκτηση το 1571 χωρίς σχέδιο εποικισμού. Αυτ.

⁵ Αυτ.

άσκησή του από την πλειοψηφία, ακόμη και όταν υφίστατο οριακή διαφορά ανάμεσά τους. Ως εκ τούτου, θεωρούσε ότι δε στερείτο αντικειμενικότητας, εάν διατεινόταν ότι η καταστρατήγησή του αποτελούσε κατάφωρη παραβίαση των αρχών του διεθνούς δικαίου, γεγονός που προσidiaζε μόνο στα φασιστικά και στα κομμουνιστικά καθεστώτα.⁶

Κανένα απολύτως επιχείρημα δεν εδύνατο κατά την εκτίμησή του να δικαιολογήσει την άρνηση που προέτασσε το Λονδίνο ως προς την εφαρμογή της αρχής της αυτοδιάθεσης στην Κύπρο. Στο πλαίσιο αυτό, ο Charbonnières υποστήριζε ότι οι στρατηγικοί λόγοι, που επικαλείτο η βρετανική κυβέρνηση στην προσπάθειά της να αποσειεί τις διαχρονικές της ευθύνες επί του θέματος, ήταν απλώς προφάσεις εν αμαρτίαις. Και τούτο διότι, μετά την αναθεώρηση του δόγματος της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής, είχε πλέον υποβαθμιστεί η στρατηγική αξία της Μεγαλονήσου, η διατήρηση της οποίας υπό πλήρη βρετανικό έλεγχο δε θεωρείτο απαραίτητη για την προάσπιση των βρετανικών συμφερόντων στην περιοχή της Μέσης Ανατολής.⁷

Εξάλλου, η σύγχρονη διεθνής πρακτική είχε καταδείξει ότι η Βρετανία θα μπορούσε κάλλιστα να κατέχει μία στρατιωτική βάση στο έδαφος της Κύπρου, ακόμη και εάν δεν υπαγόταν υπό την κυριαρχία της. Εις επίρρωσιν των ισχυρισμών του επικαλείτο όχι μόνο το πλήθος των στρατιωτικών βάσεων που διέθεταν οι Ηνωμένες Πολιτείες ανά την υφήλιο, αλλά και το παράδειγμα της γαλλικής βάσης στην Μπιζέρτα της Τυνησίας.⁸ Όμως, εξίσου έωλες χαρακτήριζε τις αντιρρήσεις που πρόέβαλλε η Τουρκία, η οποία είχε παραιτηθεί διά της υπογραφής της Συνθήκης της Λωζάννης το 1923 παντός δικαιώματός της επί της Μεγαλονήσου. Ως εκ τούτου, επισήμαινε ότι ούτε η ύπαρξη της τουρκοκυπριακής μειονότητας ούτε λόγοι ασφαλείας δε θα έπρεπε να αποτελέσουν πρόσκομμα ως προς την εφαρμογή της αρχής της αυτοδιάθεσης στην Κύπρο.⁹

---

⁶ Αυτ.

⁷ Αυτ.

⁸ Η Γαλλία εξακολουθούσε να διατηρεί μία εξέχουσας σημασίας στρατιωτική βάση στην περιοχή της Μπιζέρτας, μολονότι από το Μάρτιο του 1956 είχε αναγνωρίσει επισήμως την ανεξαρτησία της Τυνησίας.

⁹ Ο Γάλλος πρέσβης θεωρούσε ότι τα δικαιώματα της τουρκοκυπριακής μειονότητας θα μπορούσαν να διασφαλιστούν μέσω ενός καθεστώτος ειδικών εγγυήσεων, που θα τελούσε υπό τον έλεγχο των Ηνωμένων Εθνών. Παράλληλα, αμφισβητούσε το επιχείρημα της Άγκυρας ότι η εφαρμογή της αρχής της αυτοδιάθεσης στην Κύπρο θα απειλούσε την ασφάλειά της, λόγω της εγγύτητας της Μεγαλονήσου στις τουρκικές ακτές. Και τούτο διότι το ίδιο συνέβαινε με μία πληθώρα νησιών του Αιγαίου Πελάγους, τα οποία είχαν αποδοθεί στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο αυτό, διερωτάτο για ποιο λόγο θα έπρεπε η Κύπρος να αντιμετωπιστεί διαφορετικά από τη Μυτιλήνη, τη Χίο,

Ο Γάλλος πρέσβης στην Αθήνα εκτιμούσε ότι η Γαλλία, η οποία δεν είχε κανένα έννομο συμφέρον στην Κύπρο, όφειλε να ταχθεί αναφανδόν υπέρ της εξεύρεσης μίας δίκαιης λύσης στο Κυπριακό, υπέρ της οποίας θα αποφαινόταν ένα διεθνές δικαστήριο διαιτησίας, εφόσον το ζήτημα ετίθετο υπό τη δικαιοδοσία του.¹⁰ Η στάση αυτή υπαγορευόταν από τις πολιτικές της παραδόσεις, οι οποίες διαπνέονταν, όπως επισήμαινε, από το ιδεώδες της δικαιοσύνης. Εντούτοις, το βασικό ερώτημα ήταν εάν υφίσταντο διάφορου είδους πολιτικές σκοπιμότητες, που την υποχρέωναν να τηρήσει μία εντελώς διαφορετική στάση επί του θέματος.¹¹

Είθιστο να θεωρείται ότι το Παρίσι αντιτασσόταν στην αναγνώριση της αρχής της αυτοδιάθεσης στην Κύπρο, υπό το φόβο μήπως τύχει εφαρμογής στην Αλγερία. Το επιχείρημα αυτό ήταν, κατά την άποψή του, «όχι μόνο ψευδές, αλλά και άκρως επιζήμιο».

Και τούτο διότι επρόκειτο για δύο εκ διαμέτρου αντίθετα ζητήματα, ακόμη και εάν εξετάζονταν, όπως αρέσκονταν οι πολέμιοι της Γαλλίας, αυστηρά και μόνο υπό το πρίσμα της αποικιοκρατίας. Στο πλαίσιο αυτό, υποστήριζε ότι η κατάσταση που επικρατούσε στην Αλγερία, στην οποία η γαλλική παρουσία διαδραμάτιζε δεσπίζοντα ρόλο, επ' ουδενί λόγω δύνατο να συγκριθεί με εκείνη της Κύπρου.¹² Παράλληλα,

---

τη Σάμο ή τη Ρόδο. Ούτως ή άλλως, η διεθνής πρακτική προσέφερε λύση, διά της αποστρατιωτικοποίησής τους. Αυτ.

¹⁰ Ο Charbonnières πίστευε ακράδαντα ότι, εάν η ετυμηγορία ενός διεθνούς δικαστηρίου διαιτησίας δεν υπαγορευόταν από κανενός είδους πολιτικές σκοπιμότητες, θα αποφαινόταν υπέρ της διεξαγωγής ενός δημοψηφίσματος στην Κύπρο, ούτως ώστε να αποφασίσει όλος ο πληθυσμός για την τύχη του. Εάν καταγραφόταν η ύπαρξη μίας σημαντικής μειονότητας, τότε αυτή θα έπρεπε να απολαύει ενός ειδικού καθεστώτος εγγυήσεων. Παράλληλα, η Βρετανία θα είχε το δικαίωμα να διατηρήσει μία στρατιωτική βάση στο έδαφος της Μεγαλονήσου υπό τη μορφή μίας μακροχρόνιας μίσθωσης. Αυτ.

¹¹ Αυτ.

¹² Ο Γάλλος πρέσβης υπογράμιζε ότι η Βρετανία κατείχε την Κύπρο, η οποία αποτελούσε αποικία του βρετανικού Στέμματος, αποκλειστικά και μόνο για στρατηγικούς λόγους. Επιπλέον, η παρουσία Βρετανών ήταν ελάχιστη, με εξαίρεση τους διοικητικούς υπαλλήλους και τους στρατιωτικούς. Αντιθέτως, η Αλγερία αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα της μητροπολιτικής Γαλλίας, όπου διαβιούσαν πέραν του ενός εκατομμυρίου Γάλλοι, οι οποίοι αποτελούσαν τον κινητήριο μοχλό της ανάπτυξης της χώρας. Επιπλέον, διατεινόταν ότι δεν ετίθετο θέμα σύγκρισης μεταξύ της γαλλικής μειονότητας στην Αλγερία και της τουρκικής μειονότητας στην Κύπρο. Και τούτο διότι εν αντιθέσει με την Τουρκία, η οποία είχε παραιτηθεί διά της Συνθήκης της Λωζάννης το 1923 επί παντός δικαιώματός της στην Κύπρο, η Γαλλία ασκούσε πλήρη κυριαρχία στην Αλγερία. Συν τοις άλλοις η γαλλική μειονότητα, αν και αριθμητικά ήταν υποδεέστερη από το γηγενή μουσουλμανικό πληθυσμό, ήταν ασυγκρίτως πιο ανεπτυγμένη, ενώ η τουρκική μειονότητα της Κύπρου υπολειπόταν όχι μόνο

διατεινόταν ότι εν αντιθέσει με τη Βρετανία, η Γαλλία όχι μόνο δεν προτίθετο να παραμείνει στην Αλγερία, ενάντια στη βούληση του γηγενούς πληθυσμού, αλλά συν τοις άλλοις, ότι δεν είχε καμία απολύτως αντίρρηση να αναγνωρίσει το δικαίωμα αυτοδιάθεσής του,¹³ ισχυρισμό επί του οποίου θα είχε σοβαρές ενστάσεις το FLN (Front de Libération Nationale, Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο της Αλγερίας).

Ο Charbonnières πίστευε ακράδαντα ότι ο συσχετισμός που επιχειρείτο μεταξύ των δύο ζητημάτων, ήταν όχι μόνο ψευδής, αλλά και άκρως επιζήμιος για το κύρος της Γαλλίας. Και τούτο διότι διαστρέβλωνε το φιλελεύθερο χαρακτήρα της πολιτικής της, υπονοώντας ότι ο λόγος που αντιστρατευόταν τους απελευθερωτικούς αγώνες των καταπιεσμένων λαών, ήταν αποκλειστικά και μόνο η διασφάλιση των συμφερόντων της ως αποικιοκρατικής δύναμης. Ως εκ τούτου, θεωρούσε ότι, εάν η κυβέρνηση De Gaulle ήθελε να πείσει την παγκόσμια κοινή γνώμη για την ειλικρίνεια των φιλελεύθερων προθέσεών της στην Αλγερία, δέον θα ήταν να αναθεωρήσει τη στάση της επί του ζητήματος της Κύπρου, αναγνωρίζοντας έστω επί της αρχής το δικαίωμα αυτοδιάθεσης του λαού της. Η απόφαση αυτή, η οποία δεν προσέκρουε στις

αριθμητικά, αλλά και σε επίπεδο κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής εξέλιξης έναντι της ελληνικής πλειοψηφίας. Αυτ.

¹³ Ο Charbonnières ισχυριζόταν ότι το Παρίσι δεν αντιτασσόταν στην άσκηση της αρχής της αυτοδιάθεσης στην Αλγερία, αλλά στην ανάληψη της εξουσίας από τους «τρομοκράτες» του FLN, οι οποίοι διά της δράσης τους εμπόδιζαν το γηγενή πληθυσμό να εκφράσει ελεύθερα τη βούλησή του. Εξάλλου, η νέα κυβέρνηση υπό το στρατηγό De Gaulle τασσόταν υπέρ της διεξαγωγής εκλογών, βάσει του αποτελέσματος των οποίων θα διαμορφωνόταν το μέλλον της Αλγερίας. Αυτ.

Αναμφίβολα, ο Γάλλος πρέσβης δεν ήταν αντικειμενικός ως προς την πολιτική που ακολουθούσε η Γαλλία στην Αλγερία, το αδιέξοδο της οποίας ήταν η βασική αιτία για την κατάρρευση της Τέταρτης Γαλλικής Δημοκρατίας και την ανάρρηση του στρατηγού De Gaulle στην εξουσία τον Ιούνιο του 1958. Καίτοι εν τέλει προέκρινε την εκχώρηση ανεξαρτησίας στην Αλγερία, η οποία επικυρώθηκε με τις συνθήκες του Ενβιαν το 1962, το καλοκαίρι του 1958 δεν είχε αποσαφηνίσει τις προθέσεις του ως προς την πολιτική που σκόπευε να ακολουθήσει επί αυτού του φλέγοντος θέματος. Για το ζήτημα της Αλγερίας και την πολιτική της Γαλλίας βλ. Benjamin Stora, *Algeria 1830-2000, A Short History* (Cornell: Cornell University Press, 2001).

επιταγές της γαλλικής πολιτικής στην Αλγερία,¹⁴ θα είχε, κατά την άποψή του, τεράστια απήχηση όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και διεθνώς, καταρρίπτοντας τις κατηγορίες που της προσήπταν οι αντίπαλοί της.¹⁵

Σε μία προσπάθεια να άρει τους ενδοιασμούς της κυβέρνησης De Gaulle, υπογράμμισε ότι η ανάληψη μίας πρωτοβουλίας προς την κατεύθυνση αυτή δε θα αντέκειτο στο πνεύμα της γαλλοβρετανικής φιλίας. Καίτοι ο Γάλλος πρέσβης στην Αθήνα δεν έθετε υπό αμφισβήτηση τη σημασία των συμμαχικών δεσμών που συνέδεαν τις δύο χώρες, εκτιμούσε ότι το Παρίσι δε θα έπρεπε να ενστερνίζεται άκριτα όλες τις θέσεις του Λονδίνου, καθώς ελλόχευε ο κίνδυνος να καταστεί υποχείριο της πολιτικής του. Άλλωστε, η Βρετανία δεν είχε, όπως επισήμαινε με έκδηλη ειρωνεία, μία ανάλογη αντίληψη των συμβατικών υποχρεώσεων της έναντι της Γαλλίας, αφού δε δίσταζε να εκφέρει τις δικές της απόψεις σε κρίσιμα θέματα, προβαίνοντας ακόμα και σε υποδείξεις προς το Παρίσι.¹⁶

Ακολουθώντας το παράδειγμά της, η γαλλική κυβέρνηση θα μπορούσε, όπως υπογράμμισε, να της επισημάνει ότι δεν ήταν απαραίτητη η διατήρηση της κυριαρχίας της επί της Μεγαλονήσου, εφόσον τα στρατηγικά της συμφέροντα εδύναντο κάλλιστα να διασφαλιστούν, διά μέσου της ύπαρξης μίας στρατιωτικής βάσης. Χωρίς να αθετεί τις δεσμεύσεις του απέναντί της, το Παρίσι θα μπορούσε να επιστήσει την προσοχή της κυβέρνησης Macmillan στο γεγονός ότι η υιοθέτηση εκ μέρους της μίας φιλελεύθερης πολιτικής στο ζήτημα της Κύπρου θα απέβαινε προς όφελος της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας, ενισχύοντας το ρόλο της στην περιοχή της Μέσης Ανατολής. Εις επίρρωσιν των ισχυρισμών του θα μπορούσε να επικαλεστεί το παράδειγμα της Τυνησίας,¹⁷ ως προς το θέμα της οποίας οι ενέργειες του Λονδίνου δεν ε-

¹⁴ Ο Γάλλος πρέσβης διαφώνουσε ριζικά με την άποψη ότι η Γαλλία ήταν υποχρεωμένη να ταχθεί εναντίον της εφαρμογής της αρχής της αυτοδιάθεσης στην Κύπρο, προκειμένου να αποτρέψει μία ανάλογη εξέλιξη στην Αλγερία, θεωρώντας ότι ήταν λανθασμένος ο συσχετισμός μεταξύ των δύο ζητημάτων. MAE, CADC, Europe 1956-1960, 189QO/166, Αθήνα, 26 Ιουνίου 1958, No. 516/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

¹⁵ Αυτ.

¹⁶ Αυτ.

¹⁷ Ο Γάλλος πρέσβης στην Αθήνα θεωρούσε ότι η περίπτωση της Κύπρου παρουσίαζε ομοιότητες όχι με εκείνη της Αλγερίας, αλλά της Τυνησίας, στην οποία το Παρίσι είχε εκχωρήσει το Μάρτιο του 1956 καθεστώς ανεξαρτησίας, διατηρώντας μόνο μία στρατιωτική βάση στην περιοχή της Μπιζέρτας. Αυτ. Για την αναγνώριση της ανεξαρτησίας της Τυνησίας βλ. George Bonnet, *Le Quai d'Orsay sous Trois Républiques 1870-1961* (Paris: Fayard, 1961).

ναρμονίζονταν πάντοτε προς τις ανάγκες της γαλλικής πολιτικής. Η παρέμβαση της Γαλλίας θα μπορούσε, όπως υπογράμμισε, να αποδειχθεί άκρως επωφελής, συμβάλλοντας στην άρση του αδιεξόδου, στο οποίο είχε εγκλωβιστεί η βρετανική κυβέρνηση εξαιτίας των αδέξιων χειρισμών της.¹⁸

Εντούτοις, ο Charbonnières προειδοποιούσε τον υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας ότι το Παρίσι θα έπρεπε πάση θυσία να αποφύγει το λάθος στο οποίο υπέπεσε η κυβέρνηση Macmillan, η οποία αναζητούσε μία φόρμουλα συμβιβασμού μεταξύ των αξιώσεων της Ελλάδας και της Τουρκίας. Και τούτο διότι το πρόβλημα της Κύπρου δε συνίστατο σε μία επιλογή ανάμεσά τους. Η αρνητική υποδοχή της οποίας έτυχε το Σχέδιο Macmillan, αλλά και η περαιτέρω επιδείνωση της ήδη τεταμένης κατάστασης που υπέβασκε στη Μεγαλόνησο, δεν άφηναν κανένα απολύτως περιθώριο αμφιβολίας ως προς το σημείο αυτό.¹⁹

Αποκλειστικός γνώμονας της γαλλικής κυβέρνησης θα έπρεπε να είναι η εξεύρεση της πλέον δίκαιης λύσης, που θα ανταποκρινόταν στους πόθους του κυπριακού λαού, δίχως να υποκύψει σε «κινήσεις εκφοβισμού» από οπουδήποτε και εάν προέρχονταν. Η στάση αυτή, η οποία πιθανόν να προσέκρουε στις αντιρρήσεις της Τουρκίας, αφού προσιδίαζε εν πολλοίς προς τις ελληνικές θέσεις, υπαγορευόταν, όπως είχε ήδη καταδείξει, όχι μόνο από το σύγχρονο διεθνές δίκαιο, αλλά και από τις οικουμενικές αρχές, από τις οποίες εμφορείτο διαχρονικά η πολιτική της Γαλλίας.²⁰

Καίτοι επ' ουδενί λόγω υποτιμούσε την αξία της γαλλοτουρκικής φιλίας, θεωρούσε ότι το Παρίσι δε θα έπρεπε χάριν αυτής να θυσιάσει τους ισχυρούς δεσμούς που το συνέδεαν με την Ελλάδα από το παρελθόν.²¹ Και τούτο διότι αν και επρόκειτο για μία μικρότερη χώρα εν συγκρίσει με την Τουρκία, αποτελούσε όχι μόνο ένα διεθνές σταυροδρόμι, αλλά και ένα κέντρο παγκόσμιας ακτινοβολίας, η αδιάλειπτη

---

¹⁸ MAE, CADC, Europe 1956-1960, 189QO/166, Αθήνα, 26 Ιουνίου 1958, No. 516/EU, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

¹⁹ Αυτ.

²⁰ Αυτ.

²¹ Η Γαλλία, όπως υπογράμμισε ο Γάλλος διπλωμάτης, είχε διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στους αγώνες για την ελληνική ανεξαρτησία, ενώ μαζί με τη Βρετανία και τη Ρωσία είχε ανακηρυχθεί προστάτιδα δύναμη του νεοσύστατου ελληνικού κράτους κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Παράλληλα, επισήμαινε ότι η Ελλάδα, εν αντιθέσει με την Τουρκία, είχε ταχθεί στο πλευρό των δυνάμεων της Entente κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ενώ κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι δύο χώρες καταλήφθηκαν από τα στρατεύματα της ναζιστικής Γερμανίας, όταν η Τουρκία παρέμεινε πρακτικά ουδέτερη. Συν τοις άλλοις, η Γαλλία διατηρούσε σημαντική παρουσία στα πολιτιστικά δρώμενα της χώρας. Αυτ.

παρουσία της Γαλλίας στο οποίο ενίσχυε την επιρροή της σε ολόκληρη τη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου. Ο Γάλλος πρέσβης δεν απέδιδε βαρύνουσα σημασία στην αρνητική στάση, που είχε τηρήσει η Αθήνα στα Ηνωμένα Έθνη ως προς το ζήτημα της Αλγερίας, αφού επρόκειτο για ένα «φαύλο κύκλο», για τη δημιουργία του οποίου οι γαλλικές κυβερνήσεις δεν ήταν άμοιρες ευθυνών.²²

Εν αντιθέσει με τις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Βρετανία, ο Charbonnières εκτιμούσε ότι η στρατηγική αξία της Ελλάδας δεν ήταν υποδεέστερη από εκείνη της Τουρκίας,²³ γεγονός που παρείχε ένα ακόμη επιχείρημα στην κυβέρνηση De Gaulle, ούτως ώστε να μην αντιταχθεί σε μία δίκαιη λύση του προβλήματος της Κύπρου, υπό το φόβο μήπως διασαλευτούν οι σχέσεις της με την Τουρκία. Και τούτο διότι ενδεχόμενη αποχώρησή της από τους κόλπους της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας εγκυμονούσε σοβαρούς κινδύνους για την ασφάλεια, όχι μόνο της Τουρκίας και κατ' επέκτασιν της Μέσης Ανατολής, αλλά και της ίδιας της Γαλλίας, αφού η Σοβιετική Ένωση θα μπορούσε πλέον να διεισδύσει απρόσκοπτα σε ολόκληρη τη Μεσόγειο, εξέλιξη που απειλούσε ευθέως τα συμφέροντά της στη Βόρειο Αφρική.²⁴

Εντούτοις, ομολογούσε με διάχυτη απογοήτευση ότι η εισήγησή του είχε τη δεδομένη χρονική στιγμή κατεξοχήν θεωρητικό χαρακτήρα, αφού η εφαρμογή της αρχής της αυτοδιάθεσης στην Κύπρο, όσο και εάν ανταποκρινόταν στο περί δικαίου αίσθημα, προσέκρουε όχι μόνο στις σφοδρές αντιδράσεις της Τουρκίας, αλλά και στην κατηγορηματική άρνηση της βρετανικής κυβέρνησης, η οποία εξακολουθούσε να διατηρεί τον πρώτο λόγο επί του θέματος. Υπό το πρίσμα αυτό, παραδεχόταν ότι

²² Ο Γάλλος πρέσβης θεωρούσε ότι η εχθρική στάση που τηρούσε ως προς τις γαλλικές θέσεις στο ζήτημα της Αλγερίας η ελληνική αντιπροσωπεία στη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών, ήταν απόρροια του Κυπριακού. Και τούτο διότι η Αθήνα ήταν υποχρεωμένη εκ των πραγμάτων να αναζητήσει τη στήριξη των αραβικών χωρών, αφού τα αιτήματά της δεν έβρισκαν ανταπόκριση στους κόλπους των δυτικών της συμμάχων. Ως εκ τούτου, θεωρούσε ότι επρόκειτο για ένα φαύλο κύκλο, ο οποίος θα μπορούσε να σταματήσει, εάν το Παρίσι δεν αντιτασσόταν στο εξής στην εφαρμογή της αρχής της αυτοδιάθεσης στην Κύπρο. Αυτ.

²³ Ο Charbonnières θεωρούσε ότι, μολονότι η Τουρκία λειτουργούσε αφενός ως σημαντική βάση εκτόξευσης πυραύλων εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης και αφετέρου ως ασπίδα για την προστασία των πετρελαιοπηγών της Μέσης Ανατολής, η στρατηγική της αξία είχε υπερεκτιμηθεί τόσο από τις Ηνωμένες Πολιτείες, όσο και από τη Βρετανία. Και τούτο διότι η απώλεια της Ελλάδας, η οποία διαδραμάτιζε κομβικό ρόλο στην ασφάλεια της Τουρκίας, θα οδηγούσε αναπόδραστα στην επέκταση της σοβιετικής επιρροής στη Μέση Ανατολή, γεγονός που θα είχε ανυπολόγιστες συνέπειες όσον αφορά την παγκόσμια ισορροπία δυνάμεων. Αυτ.

²⁴ Αυτ.

ακόμη και εάν η Γαλλία τασσόταν ανοιχτά υπέρ της, η στάση της και μεν θα είχε ηθική αξία, αλλά θα στερείτο εκ των πραγμάτων οιαδήποτε πρακτικού αποτελέσματος.²⁵

Μολαταύτα, ο Γάλλος πρέσβης στην Αθήνα πίστευε ότι το Παρίσι θα μπορούσε να ασκήσει όλη την επιρροή του προς την κατεύθυνση της υιοθέτησης μίας προσωρινής λύσης, η οποία χωρίς να προδικάζει το μέλλον, θα μπορούσε να συμβάλλει αποφασιστικά στον κατευνασμό των πνευμάτων. Εν αντιθέσει με το Σχέδιο Macmillan, το οποίο επιχειρούσε να «συμβιβάσει τα ασυμβίβαστα», περιπλέκοντας ακόμη περισσότερο το πρόβλημα της Κύπρου, διά της εισαγωγής των αντιπροσώπων της Ελλάδας και της Τουρκίας στη διοίκηση της Μεγαλονήσου, η άρση του υφιστάμενου αδιεξόδου δύνατο κατά την άποψή του να επιτευχθεί μόνο διά της εξεύρεσης μίας φόρμουλας παρόμοιας με εκείνη που είχε εφαρμοστεί σε άλλα αποικιακά εδάφη της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, στα οποία χορηγήθηκε καθεστώς ανεξαρτησίας. Η λύση αυτή όχι μόνο θα κατοχύρωνε τα συμφέροντα της Τουρκίας, αλλά θα απομάκρυνε διά παντός τον κίνδυνο διχοτόμησης της Κύπρου η οποία ούτε ανταποκρινόταν στις προσδοκίες των κατοίκων της²⁶ ούτε επρόκειτο να επιλύσει το πρόβλημα της Κύπρου.²⁷

Ολοκληρώνοντας την έκθεσή του προς τον υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας, ο Charbonnières υπογράμμιζε ότι αντί της εφαρμογής του Σχεδίου Macmillan, το οποίο βασιζόταν σε υπολογισμούς πολιτικής φύσεως, επιτείνοντας το αδιέξοδο στο ζήτημα της Μεγαλονήσου, δέουσα θα ήταν η εξεύρεση μίας λύσης που θα υπαγορευόταν από τους κανόνες του σύγχρονου διεθνούς δικαίου και θα ήταν σύμφωνη προς τις αρχές που διακήρυσσαν οι δυτικές δημοκρατίες και ιδιαιτέρως η Γαλλία. Και τούτο διότι στην υπόθεση της Κύπρου η Δύση είχε, κατά την άποψή του, συμπεριφερθεί με έναν τρόπο που δε διέφερε στην πραγματικότητα από εκείνον που προσήπτε στους αντιπάλους της, καταστρατηγώντας τα ιδεώδη που η ίδια διακήρυσσε. Στο πλαίσιο αυτό, διατύπωνε την ευχή

---

²⁵ Αυτ.

²⁶ Ο Γάλλος πρέσβης εκτιμούσε ότι η πλειοψηφία της τουρκοκυπριακής μειονότητας δεν επιθυμούσε τη διχοτόμηση της Κύπρου, αφού ένα σημαντικό τμήμα της θα ήταν εκ των πραγμάτων υποχρεωμένο να εγκαταλείψει τις εστίες του. Και τούτο διότι η διχοτόμηση ήταν αδύνατον να υλοποιηθεί χωρίς να πραγματοποιηθεί μία μεγάλη ανταλλαγή πληθυσμών. Επιπλέον, είχε επίγνωση ότι η τεχνητή διασύνδεση ενός τμήματος της Μεγαλονήσου με την Τουρκία, όχι μόνο δε θα της προσέφερε κανένα ουσιαστικό πλεονέκτημα, αλλά τουναντίον θα της δημιουργούσε σοβαρές δυσκολίες.

Αυτ.

²⁷ Αυτ.

«όχι μόνο ως εκπρόσωπος της Γαλλίας στην Ελλάδα, αλλά και ως Γάλλος που υπηρετεί την ιδέα της αιώνιας αποστολής της στην οικουμένη, να λάβει η γαλλική κυβέρνηση μία πρωτοβουλία για την εξεύρεση μίας δίκαιης και δημοκρατικής λύσης στο πρόβλημα της Κύπρου».²⁸

B. Οι λόγοι που υπαγόρευσαν την έκθεση Charbonnières προς το Quai d'Orsay

Σε τούτο το σημείο τίθεται εύλογα το ερώτημα, ποιοι ήταν οι λόγοι που ώθησαν το Γάλλο Πρόεδρο στην Αθήνα, Guy de Girard de Charbonnières να υποβάλει στις 26 Ιουνίου 1958, λίγες ημέρες μετά την επίσημη ανακοίνωση του νέου βρετανικού σχεδίου για την επίλυση του προβλήματος της Κύπρου, την ανωτέρω έκθεση προς το Quai d'Orsay, διά μέσου της οποίας επιχειρούσε μία διεξοδική ανάλυση της στάσης, που θα έπρεπε να τηρήσει το Παρίσι επί του θέματος. Η κύρια αιτία της παρέμβασής του ήταν η έντονη ανησυχία, στην οποία τον ενέβαλε η πρόθεση της κυβέρνησης De Gaulle, η οποία είχε μόλις ανέλθει στην εξουσία,²⁹ να ταχθεί υπέρ της εφαρμογής του Σχεδίου Macmillan στη Μεγαλόνησο, γεγονός που σηματοδοτούσε τη ριζική αναθεώρηση της πολιτικής που ακολουθούσε έως τότε η Γαλλία στο Κυπριακό και η οποία συνίστατο στην τήρηση ίσων αποστάσεων μεταξύ της Βρετανίας, της Ελλάδας και της Τουρκίας.³⁰

Στις 16 Ιουνίου 1958, κατά τη διάρκεια της έκτακτης συνεδρίασης του Συμβουλίου του NATO (North Atlantic Treaty Organization) στο Παρίσι, όπου συζητήθηκε διά μακρών το νέο βρετανικό σχέδιο, ο Paul-Henri Spaak ζήτησε από την κυβέρνηση Macmillan να αναβάλει για 48 ώρες τη δήλωση, που επρόκειτο να πραγματοποιήσει την επομένη στη Βουλή των Κοινοτήτων, σε μία προσπάθεια να καμφθούν οι αντιρρήσεις της Ελλάδας και της Τουρκίας. Απώτερος στόχος του ήταν να μην

²⁸ Αυτ.

²⁹ Για την ανάρρηση του στρατηγού De Gaulle στην εξουσία τον Ιούνιο του 1958, βλ. John W. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου, 1945-1991. Πολιτική Ιστορία* (Αθήνα: Πατάκη, 2009), 184-193.

³⁰ Ενδεικτικό ήταν το γεγονός, ότι το Quai d'Orsay συνέστησε προς το υπουργείο Εσωτερικών της Γαλλίας να μην ανταποκριθεί θετικά στο αίτημα της ελληνικής πρεσβείας στο Παρίσι για τη διανομή, διά μέσου των αρμόδιων διοικητικών αρχών, ενός φυλλαδίου με τον τίτλο «Η τραγωδία της Κύπρου συνεχίζεται», καθώς επρόκειτο για μία μονομερή έκθεση επί ενός ζητήματος που αφορούσε περισσότερους συμμάχους της Γαλλίας. MAE, CADC, Europe 1956-1960, 189QO/166, Παρίσι, 3 Μαρτίου 1958, No. 48/EU, Κεντρική Υπηρεσία προς υπουργείο των Εσωτερικών, Παρίσι.

απολεσθεί η ευκαιρία για την εξεύρεση μίας λύσης στο πρόβλημα της Κύπρου, αφού η διαιώνισή του ελλόχευε σοβαρούς κινδύνους για τη συνοχή της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας.³¹

Το Παρίσι ήταν πρόθυμο να υποστηρίξει την πρόταση του γενικού γραμματέα του ΝΑΤΟ, δεδομένου ότι το Σχέδιο Macmillan υποδήλωνε, όπως υπογράμμιζε το Quai d'Orsay, «μία αδιαμφισβήτητη προσπάθεια εκ μέρους του Λονδίνου, προκειμένου να διευθετηθεί το ζήτημα της Κύπρου, λαμβάνοντας υπ' όψιν τα συμφέροντα όλων των ενδιαφερομένων πλευρών». Πεποίθησή του ήταν, ότι εισήγαγε «ορισμένα καινούργια και ενδιαφέροντα στοιχεία» (sic), όπως η συμμετοχή της Τουρκίας στη διοίκηση της Μεγαλονήσου, δίχως όμως να απειλείται η πλειοψηφία των Ελληνοκυπρίων στο Εκτελεστικό Συμβούλιο. Συν τοις άλλοις, το υπουργείο Εξωτερικών της Γαλλίας ουδεμία αμφιβολία έτρεφε ως προς τις διαβεβαιώσεις της βρετανικής κυβέρνησης, ότι το σχέδιό της δεν είχε αμετάκλητο χαρακτήρα, αλλά συνιστούσε μία βάση συμφωνίας, η οποία επιδεχόταν τροποποιήσεις, εφόσον καθίστατο απαραίτητο.³²

Δεδομένης της αδήριτης ανάγκης να εξευρεθεί επειγόντως μία συμβιβαστική λύση στην κυπριακή διένεξη, η οποία διασάλευε, όπως υπογράμμιζε, την ενότητα της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας, σε μία κρίσιμη συγκυρία που μαινόταν η ένταση στη Μέση Ανατολή εξαιτίας της κρίσης του Λιβάνου,³³ αδυνατούσε να κατανοήσει τη σπουδή των κυβερνήσεων τόσο της Ελλάδας, όσο και της Τουρκίας να απορρίψουν α

---

³¹ Η πρόταση του γενικού γραμματέα του ΝΑΤΟ, η οποία τύγχανε της στήριξης των υπολοίπων χωρών μελών, περιελάμβανε τα ακόλουθα σημεία: α) να αναβάλει η κυβέρνηση Macmillan τη δήλωση που επρόκειτο να πραγματοποιήσει στη Βουλή των Κοινοτήτων στις 17 Ιουνίου 1958 επί του βρετανικού σχεδίου, β) η Αθήνα και η Αγκυρα να αποδεχθούν την έναρξη διαπραγματεύσεων με βάση το βρετανικό σχέδιο, χωρίς να προδικάζεται είτε η αποδοχή του σχεδίου είτε η στάση τους ως προς τα συμπεράσματα των διαπραγματεύσεων, γ) οι συζητήσεις αυτές να λάβουν τη μορφή μίας διάσκεψης ή συνομιλιών, στις οποίες εκτός από τις τρεις ενδιαφερόμενες κυβερνήσεις θα μπορούσαν να συμμετάσχουν και οι εκπρόσωποι των δύο εθνικών κοινοτήτων της Κύπρου, δ) μία απόφαση θα έπρεπε να ληφθεί το ταχύτερο δυνατό επί του θέματος από την Αθήνα και την Αγκυρα, αφού το Λονδίνο δεν μπορούσε να αναβάλει για περισσότερο από 48 ώρες τη συζήτηση στη Βουλή των Κοινοτήτων. Παράλληλα, συστηνόταν προς τα μέλη του ΝΑΤΟ να προχωρήσουν σε ένα διάβημα προς τις τρεις ενδιαφερόμενες κυβερνήσεις για να αποδεχτούν την πρόταση Spraak, δεδομένων των κινδύνων που διέτρεχε η Βορειοατλαντική Συμμαχία εξαιτίας της επιδείνωσης της κατάστασης. MAE, CADC, Europe 1956-1960, 189QO/166, Παρίσι, 16 Ιουνίου 1958, No. 48, Repan Chaillot προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

³² Αυτ., Κεντρική Υπηρεσία, 16 Ιουνίου 1958, No. 931 προς Repan Chaillot.

³³ Υπό το φόβο επέκτασης της επιρροής του Nasser στο Λίβανο, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Βρετανία απέστειλαν στρατεύματα, πυροδοτώντας μία σοβαρή κρίση στη

prigori τις βρετανικές προτάσεις.³⁴ Στο πλαίσιο αυτό, το Quai d' Orsay κάλεσε τους πρέσβεις της Γαλλίας στην Αθήνα και την Άγκυρα, Guy de Girard de Charbonnières και Henri Spitzmüller να προβούν σε διάβημα προς την ελληνική και την τουρκική κυβέρνηση αντιστοίχως, ούτως ώστε να μην αποκηρύξουν στο σύνολό του το βρετανικό σχέδιο μετά την επικείμενη δημοσιοποίησή του,³⁵ αφήνοντας περιθώρια για την έναρξη διαβουλεύσεων.³⁶ Παράλληλα, εξουσιοδότησε το μόνιμο αντιπρόσωπο της Γαλλίας στο ΝΑΤΟ, Étienne de Crouy-Chanel, να σταθεί αρωγός στην προσπάθεια του γενικού γραμματέα, αφού έπρεπε πάση θυσία να επέλθει πάραυτα κατευνασμός των πνευμάτων.³⁷

Προς αυτή την κατεύθυνση προσανατολίστηκε η παρέμβαση του Γάλλου αντιπροσώπου, ο οποίος κάλεσε τους εκπροσώπους της Ελλάδας και της Τουρκίας, Μιχαήλ Μελά και Selim Sarper, να μην εκφέρουν θέση επί της ουσίας της βρετανικής πρότασης, δίχως να την έχουν μελετήσει επισταμένως. Και τούτο διότι το Σχέδιο Macmillan, όπως επισήμαινε, «άνοιγε το δρόμο για την επίλυση του Κυπριακού διά της οδού των διαπραγματεύσεων, γεγονός στο οποίο έγκειτο η αξία του».

Ως εκ τούτου, θεωρούσε «ύψιστο καθήκον» τους έναντι της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας, η οποία παρακολουθούσε με διάχυτη αγωνία τα γεγονότα που εκτυλίσσονταν στο Λίβανο, να μην επιτρέψουν να παρέλθει ανεπιστρεπτή η ευκαιρία αυτή, αφού η απώλειά της θα συνιστούσε μέγιστο λάθος.³⁸

Εντούτοις, ο Γάλλος πρέσβης στην Αθήνα δεν έκρυψε σε άκρως εμπιστευτικό τηλεγράφημά του προς το Quai d' Orsay την κατηγορηματική αντίθεσή του στην πρόταση Sraak, τονίζοντας μετ' επιτάσεως ότι υποδήλωνε «πλήρη άγνοια της όλης κατάστασης».

Μέση Ανατολή. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην Ιστορία του Μεταπολεμικού Κόσμου* (Αθήνα: Πατάκη 2008), 171-184.

³⁴ MAE, CADC, Europe 1956-1960, 189QO/166, Παρίσι, Κεντρική Υπηρεσία, 16 Ιουνίου 1958, No. 931 προς Repan Chaillot.

³⁵ Το βρετανικό σχέδιο επρόκειτο να ανακοινωθεί στις 17 Ιουνίου στη Βουλή των Κοινοτήτων. Μετά την πρόταση Sraak περί αναβολής η εξαγγελία του πραγματοποιήθηκε στις 19 Ιουνίου 1958.

³⁶ MAE, CADC, Europe 1956-1960, 189QO/166, Παρίσι, 17 Ιουνίου 1958, No. 266/268, Κεντρική Υπηρεσία, προς Πρεσβεία Αθηνών· Αιτ., No. 631/633, Κεντρική Υπηρεσία προς Πρεσβεία Άγκυρας· Αιτ., Παρίσι, 18 Ιουνίου 1958, No. 286, Κεντρική Υπηρεσία, προς Πρεσβεία Αθηνών· Αιτ., No. 648, Κεντρική Υπηρεσία προς Πρεσβεία Άγκυρας.

³⁷ Αιτ., Παρίσι, Κεντρική Υπηρεσία, 16 Ιουνίου 1958, No. 931 προς Repan Chaillot, Παρίσι.

³⁸ Αιτ., Repan Chaillot, Παρίσι, 17 Ιουνίου 1958, No. 50 προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

Και τούτο διότι το Σχέδιο Macmillan, το οποίο είχε ήδη απορριφθεί από την Άγκυρα, «θεωρείτο απαράδεκτο για οιαδήποτε ελληνική κυβέρνηση», άποψη που συμμερίζονταν οι επί κεφαλής όλων των ξένων διπλωματικών αποστολών στην Αθήνα, συμπεριλαμβανομένου και του Βρετανού πρέσβη, Sir Rodger Allen.³⁹ Υπό το πρίσμα αυτό, προειδοποιούσε ότι θα απέβαινε εις μάτην οιαδήποτε απόπειρα άσκησης πιέσεων προς την κυβέρνηση Καραμανλή, αφού ακόμη και εάν αυτή υποχωρούσε από τις πάγιες θέσεις της,⁴⁰ ήταν βέβαιο ότι θα ανατρεπόταν υπό το βάρος των αντιδράσεων της κοινής γνώμης, όπως του είχε επισημάνει επανειλημμένως ο υπουργός Εξωτερικών της Ελλάδος, Ευάγγελος Αβέρωφ.⁴¹

Ο Charbonnières πίστευε ακράδαντα ότι η πρωτοβουλία του Λονδίνου ήταν όλως διόλου λάθος, αφού ήταν ωσάν να επιχειρούσε «τον τετραγωνισμό του κύκλου».

Όταν ήταν γνωστό τοις πάσι ότι ουδέποτε ένα σχέδιο λύσης του Κυπριακού θα μπορούσε να τύχει της έγκρισης ταυτοχρόνως τόσο της Αθήνας, όσο και της Άγκυρας, η ιδέα εδραίωσης ενός καθεστώτος τριπλής συγκυριαρχίας στη Μεγαλόνησο ήταν εκ των προτέρων καταδικασμένη σε αποτυχία. Ως εκ τούτου, θεωρούσε ότι θα έπρεπε να επιχειρηθεί μία ρηζικέλευθη προσέγγιση επί του θέματος, που θα προσανατολιζόταν προς την κατεύθυνση της εκχώρησης καθεστώτος ανεξαρτησίας στην Κύπρο.⁴²

Εν αντιθέσει με λίγους μήνες πριν, το NATO δεν εδύνατο πλέον, κατά την άποψή του, να διαδραματίσει καίριο ρόλο στην επίλυση της διένεξης. Και τούτο διότι η υποστήριξη, που τόσο αλόγιστα είχαν παράσχει τα μέλη του Συμβουλίου του προς το Σχέδιο Macmillan, το εξέθεσε ανεπανόρθωτα στα μάτια της ελληνικής κοινής γνώμης. Υπό το

---

³⁹ Μπροστά στις έντονες αντιδράσεις της Αθήνας, ο Βρετανός πρέσβης εκμυστηρεύτηκε στο Γάλλο ομόλογό του, ότι ουδέποτε πίστευε ότι θα μπορούσε το Σχέδιο Macmillan να καταστεί αποδεκτό από την Αθήνα. Κύριο μέλημά του θα ήταν να την πείσει να μην το απορρίψει εξ ολοκλήρου, αλλά να εκφράσει τις επιφυλάξεις της επί συγκεκριμένων σημείων. Αυτ., Αθήνα, 14 Ιουνίου 1958, Νο. 213-215, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

⁴⁰ Ο Γάλλος πρέσβης είχε προειδοποιήσει το Quai d'Orsay ότι ούτε η κυβέρνηση Καραμανλή, η οποία εμφορείτο από συμφιλίωτικές διαθέσεις, ούτε οιαδήποτε άλλη ελληνική κυβέρνηση θα μπορούσε να αποδεχτεί μία λύση που θα αντιτασσόταν στην πάγια θέση της, ότι ο κυπριακός λαός θα έπρεπε να αποφανθεί για την τύχη του, η οποία απέκλειε εκ προοιμίου το ενδεχόμενο επέμβασης της Τουρκίας επί του θέματος. Αυτ.

⁴¹ Αυτ., Αθήνα, 19 Ιουνίου 1958, Νο. 248, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

⁴² Αυτ.

πρίσμα αυτό, ο Γάλλος διπλωμάτης εκτιμούσε ότι θα ήταν προτιμότερο, τη δεδομένη χρονική στιγμή, να αποφύγει επιμελώς οιαδήποτε ανάμειξή του επί του θέματος, ούτως ώστε να διαφυλαχθεί πάση θυσία το εναπομείναν κύρος του.⁴³

Καθ' ύλην αρμόδια για να αναλάβει μία καινούργια πρωτοβουλία ήταν εκ των πραγμάτων μόνο η κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών, καίτοι έφερε, κατά την άποψή του, βαρύτερες ευθύνες για το τέλμα που είχε επέλθει στο Κυπριακό.⁴⁴ Όμως, εάν η Ουάσιγκτον δίσταζε να επωμισθεί τις υποχρεώσεις που της αναλογούσαν εκ της ηγετικής θέσεώς της στο παγκόσμιο γίγνεσθαι, ο Charbonnières προέτρεπε το Παρίσι να καταβάλλει πάσα δυνατή προσπάθεια, ώστε να άρει τους ενδοιασμούς της, αξιοποιώντας το «ασύγκριτο γόητρο», που διέθετε ο στρατηγός De Gaulle.⁴⁵

Αν και επιφυλασσόταν να επανέλθει επί του θέματος, διατεινόταν ότι η εφαρμογή του Σχεδίου Macmillan όχι μόνο δε θα συνέβαλλε στη διευθέτηση του ζητήματος της Κύπρου, αλλά αντιθέτως θα επέτεινε το αδιέξοδο, στο οποίο είχε υπεισέλθει. Η λύση του προβλήματος θα έπρεπε, κατά τη γνώμη του, να αναζητηθεί με γνώμονα την εδραίωση ενός καθεστώτος αυτονομίας στη Μεγαλόνησο στο πλαίσιο της Βρετανικής Κοινοπολιτείας, το οποίο θα μπορούσε εν ευθέτω χρόνω και υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις να εξελιχθεί σε πλήρη ανεξαρτησία.⁴⁶ Ο Γάλλος πρέσβης στην Αθήνα εκλιπαρούσε το Παρίσι να αναλογιστεί σοβαρά την εισήγησή του, αφού ήταν αδήριτη ανάγκη να εξευρεθεί επειγόντως μία λύση στο Κυπριακό. Και τούτο διότι «η ελληνοτουρκική

⁴³ Αυτ.

⁴⁴ Και τούτο διότι η παθητική στάση που είχε αδικαιολόγητα επιδείξει κατά τη διάρκεια των τελευταίων μηνών, ενέτεινε πέραν πάσης αμφιβολίας την αδιαλλαξία της Άγκυρας, όταν τουναντίον «η ελληνική κυβέρνηση είχε ρίξει πολύ νερό στο κρασί της, όντας διατεθειμένη να αποδεχτεί μία ρύθμιση κατώτερη των προσδοκιών της». Εντούτοις, η ουδετερότητα που είχε επιδείξει, της επέτρεπε αν μη τι άλλο να παρέμβει με ένα ειδικό βάρος επί του θέματος. Αυτ.

⁴⁵ Αυτ., 14 Ιουνίου 1958, No. 212, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

⁴⁶ Ο Γάλλος πρέσβης θεωρούσε ότι θα έπρεπε να απαγορευθεί διά μέσου διεθνούς πράξεως, που θα επικυρωνόταν από τα Ηνωμένα Έθνη, η Ένωση τμήματος ή ολόκληρης της Κύπρου με οιοδήποτε ξένο κράτος, γεγονός που θα απέκλειε ταυτόχρονα τόσο την Ένωση, όσο και το ενδεχόμενο διχοτόμησης της Μεγαλονήσου. Παράλληλα, θα έπρεπε να περιλαμβάνει την εκχώρηση καθεστώτος εγγυήσεων στην τουρκική μειονότητα, αλλά και διατάξεις για την αποστρατιωτικοποίηση της Κύπρου. Ένα τέτοιο σχέδιο δε θα έπρεπε να τύχει της έγκρισης των κυβερνήσεων της Ελλάδας και της Τουρκίας, αλλά να υποβληθεί απευθείας προς επικύρωση στη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών, με τη σύμφωνη γνώμη εξυπακούεται της Βρετανίας. Αυτ., 19 Ιουνίου 1958, No 248, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

ένταση ήταν τόσο μεγάλη, ώστε φοβόταν τα χειρότερα», εάν δεν αναλαμβάνονταν ευθύς αμέσως δράση για την αποκλιμάκωσή της, τη στιγμή που σοβούσε μία σοβαρή κρίση στη Μέση Ανατολή.⁴⁷

Οι φόβοι του Charbonnières ήταν καθ' όλα εύλογοι. Οι προτάσεις του Λονδίνου, οι οποίες ανακοινώθηκαν στις 10 Ιουνίου 1958 στην Αθήνα και την Άγκυρα, προκάλεσαν έκδηλη απογοήτευση στους κόλπους της κυβέρνησης Καραμανλή, διαψεύδοντας τις προσδοκίες της για την υιοθέτηση μίας λύσης, που θα ανταποκρινόταν εν πολλοίς στους πόθους του κυπριακού λαού.⁴⁸ Ευθύς εξαρχής, ο Αβέρωφ εξέφρασε στο Γάλλο πρέσβη την κατηγορηματική αντίθεσή του ως προς το Σχέδιο Macmillan,⁴⁹ το οποίο θεωρείτο εξ ολοκλήρου απαράδεκτο, καθώς προοιωνίζονταν τη διχοτόμηση της Κύπρου. Σε δραματικό ύφος,

---

⁴⁷ Αυτ.

⁴⁸ Σύμφωνα με πληροφορίες που είχαν περιέλθει εν γνώσει του, ο Αβέρωφ είχε εκμυστηρευτεί στο Γάλλο πρέσβη ότι η βρετανική κυβέρνηση ετοιμαζόταν να παρουσιάσει ένα νέο σχέδιο που θα εκχωρούσε καθεστώς αυτονομίας στην Κύπρο, που θα οδηγούσε σταδιακά στην αυτοκυβέρνηση. Παράλληλα, προβλεπόταν όχι μόνο η αναγνώριση του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης, αλλά και η διεξαγωγή ενός δημοψηφίσματος μετά την παρέλευση ενός συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος. Το καινούργιο στοιχείο που θα περιελάμβανε το εν λόγω σχέδιο ήταν ότι τόσο η Αθήνα όσο και η Άγκυρα, με επίσημη δήλωσή τους, θα υποχρεώνονταν να αποκηρύξουν την ιδέα της Ένωσης και της διχοτόμησης αντιστοίχως. Ο Αβέρωφ εμφανιζόταν διατεθειμένος να αποδεχτεί ένα τέτοιο σχέδιο, αν και ήταν σίγουρο ότι η υλοποίησή του, όπως επισήμαινε, θα προσέκρουε στις αντιρρήσεις του Γρίβα, που δε θα ήθελε να αποδεχτεί ότι χάθηκε διά παντός το όνειρο της Ένωσης. Αυτ., 17 Μαΐου 1958, Νο. 185/86, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

⁴⁹ Η κυβέρνηση Καραμανλή διατεινόταν ότι το Σχέδιο Macmillan παραβίαζε από νομικής απόψεως αποκάλυπτα το 16^ο άρθρο της Συνθήκης της Λωζάννης, διά του οποίου η Τουρκία είχε παραιτηθεί παντός δικαιώματός της επί της Κύπρου. Ως εκ τούτου, θεωρείτο αδιανόητο ότι η Βρετανία, η οποία ήταν συμβαλλόμενο μέρος της εν λόγω Συνθήκης, αναγνώριζε στην Τουρκία ένα δικαίωμα επέμβασης επί της ρύθμισης του ζητήματος της Κύπρου. Παράλληλα, υπογραμμιζόταν ότι με τη συμμετοχή των αντιπροσώπων της Ελλάδας και της Τουρκίας στη διοίκηση της Μεγαλονήσου, το Λονδίνο επιχειρούσε τη διεθνοποίηση του ζητήματος, όταν η βασική θέση της Αθήνας ήταν ότι ο λαός της Κύπρου θα έπρεπε αυτός και μόνο αυτός να αποφανθεί για την τύχη του. Το σχέδιο δε λάμβανε υπ' όψιν την αριθμητική σύνθεση των δύο κοινοτήτων, αφού η αναλογία του πληθυσμού δεν αντικατοπτριζόταν στη σύνθεση των υπό σύσταση οργανισμών. Στην πράξη θα ήταν αδύνατον να λειτουργήσει το σύστημα, αφού οι δύο αντιπρόσωποι θα επιδίδονταν σε έναν αγώνα δρόμου για να προετοιμάσουν το τελικό καθεστώς, το οποίο αναμενόταν να υιοθετηθεί μετά την πάροδο επτά ετών. Ως εκ τούτου, η διοίκηση θα παραλυόταν από δύο εκ διαμέτρου αντίθετες πολιτικές και η ελληνοτουρκική αντιπαλότητα θα επιδειωνόταν μέρα με τη μέρα. Αυτ., 19 Ιουνίου 1958, Νο. 235/244, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

ενδεικτικό της απόγνωσης στην οποία είχε περιέλθει η Αθήνα, του εκμυστηρεύτηκε ότι ο Zorlu δεν είχε διόλου άδικο, όταν επαιρόταν ότι μετά από ένα χρόνο η διχοτόμηση θα αποτελούσε πλέον τετελεσμένο γεγονός. Όμως, τότε τον προειδοποίησε ότι «η Ελλάδα θα τελούσε υπό τον έλεγχο των κομμουνιστών, με αποτέλεσμα να έχει ξεσπάσει ο Τρίτος Παγκόσμιος Πόλεμος».⁵⁰

Στο πλαίσιο αυτό, ο υπουργός Εξωτερικών της Ελλάδος δήλωσε ρητά στον Charbonnières ότι αποκλειόταν εκ προοιμίου το ενδεχόμενο σύγκλησης μίας Τριμερούς Διάσκεψης, στην οποία θα συμμετείχε η Τουρκία. Και τούτο διότι η Αθήνα θεωρούσε ότι το αδιέξοδο εδύνατο να αρθεί μόνο διά μέσου της διεξαγωγής απευθείας διαπραγματεύσεων με τη Βρετανία ή της προσφυγής εκ νέου στη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών. Παράλληλα, τάχθηκε αναφανδόν εναντίον της διαμεσολάβησης του ΝΑΤΟ στο Κυπριακό, αφού πέραν πάσης αμφιβολίας θα απέβαινε εις μάτην, γεγονός που θα έπληττε ανεπανόρθωτα το κύρος του στα μάτια της ελληνικής κοινής γνώμης, δυσχεραίνοντας ακόμη περισσότερο τη θέση της κυβέρνησης Καραμανλή.⁵¹

Κρούοντας τον κώδωνα του κινδύνου για τη σοβαρότητα της κατάστασης που επικρατούσε στην Ελλάδα μετά τις τελευταίες εξελίξεις στο Κυπριακό, ο Αβέρωφ προειδοποιούσε το Γάλλο διπλωμάτη ότι ήταν ορατό το ενδεχόμενο μίας νέας προσφυγής στις κάλπες –η κυβέρνηση μπορούσε μόλις και μετά βίας, όπως επισήμαινε, να διατηρήσει τη συνοχή της κοινοβουλευτικής της ομάδας– γεγονός που «θα είχε ως αποτέλεσμα την άνοδο της άκρας Αριστεράς στην εξουσία».

Η εξέλιξη αυτή εδύνατο, κατά τη γνώμη του, να αποφευχθεί, μόνο με την «επιβολή μίας στρατιωτικής δικτατορίας», η οποία όμως στην προσπάθειά της να κατευνάσει τα αντιδυτικά αισθήματα, από τα οποία εμπορείτο η ελληνική κοινή γνώμη, θα ήταν υποχρεωμένη εκ των πραγμάτων να υιοθετήσει ακόμη πιο αδιάλλακτη στάση επί του θέματος της Κύπρου, με αποτέλεσμα να τίθεται εν αμφιβόλω η παραμονή της χώρας στους κόλπους του ΝΑΤΟ.⁵²

Ως εκ τούτου, ισχυριζόταν ότι η παραμονή της κυβέρνησης Καραμανλή στην εξουσία ήταν προς το συμφέρον της Δύσης, αφού εάν ανατρεπόταν, θα επερχόταν χάος στη χώρα, με αποτέλεσμα να εισέλθει σε

⁵⁰ Αυτ., 14 Ιουνίου 1958, No. 213-215, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι· Αυτ., 19 Ιουνίου 1958, No. 231/232, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι· Αυτ., No. 235/244, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

⁵¹ Αυτ., Αθήνα, 19 Ιουνίου 1958, No. 235/244, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

⁵² Αυτ., No. 231/232.

επικίνδυνες περιπέτειες. Εντούτοις, οι εταίροι της, όπως επισήμανε με ένα διάχυτο αίσθημα πικρίας ο Έλληνας υπουργός, ουδόλως κατανοούσαν την ευάλωτη θέση της. Και τούτο διότι όχι μόνο δεν εκτιμούσαν τη μετριοπάθεια, που είχε επιδείξει τους τελευταίους μήνες, σε μία προσπάθεια αποκλιμάκωσης της έντασης, αλλά αντιθέτως ενθάρρυναν με τη στάση τους την αδιαλλαξία της Τουρκίας, θέτοντας εν αμφιβόλω την παραμονή της Ελλάδας στους κόλπους της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας. Στο πλαίσιο αυτό, προειδοποιούσε τον Charbonnières ότι η ελληνική κυβέρνηση διέθετε πλέον ελάχιστα περιθώρια ελιγμών, αφού οιαδήποτε παραχώρηση εκ μέρους της θα οδηγούσε αναπόφευκτα στην κατάρρευσή της, εξαιτίας των αντιδράσεων της κοινής γνώμης.⁵³

Η κατ' ιδίαν συνομιλία του με τον Αβέρωφ ενέβαλε σε έντονη ανησυχία το Γάλλο πρέσβη, όπως διαφαίνεται από το κατεπείγον και άκρως εμπιστευτικό τηλεγράφημα που απέστειλε ευθύς αμέσως προς το Quai d' Orsay, εκφράζοντας τη ρητή αντίθεσή του στην πρόταση Sraak. Οι ισχυρισμοί του υπουργού Εξωτερικών της Ελλάδος όχι μόνο δεν εξελήφθησαν ως υπερβολικοί, αλλά αντιθέτως αποτύπωναν, όπως επισήμαινε, εύγλωττα τη δυσχερή θέση, στην οποία βρισκόταν η κυβέρνηση Καραμανλή στις αρχές του καλοκαιριού του 1958.⁵⁴

Μετά τις εκλογές της 11^{ης} Μαΐου, άρχισε να καλλιεργείται ένα κλίμα πόλωσης στο εσωτερικό της χώρας, το οποίο προσομοίαζε εν πολλοίς στη σφοδρή ιδεολογική σύγκρουση, που κυριαρχούσε κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου. Ενδεικτική ήταν όχι μόνο η σταδιακή διολίσθηση της ΕΡΕ προς αυταρχικότερες μορφές διακυβέρνησης, αλλά πρωτίστως η επαναφορά στο προσκήνιο της προοπτικής μίας αντισυνταγματικής εκτροπής, προκειμένου να αποτραπεί η πιθανή άνοδος της Αριστεράς στην εξουσία, –η αναφορά του Αβέρωφ ως προς το σημείο αυτό ήταν απολύτως σαφής.⁵⁵

Η ανάδειξη της ΕΔΑ (Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά) σε αξιωματική αντιπολίτευση, σε συνδυασμό με τη συρρίκνωση των δυνάμεων του Κέντρου είχαν διαμορφώσει καινούργια δεδομένα στο πολιτικό σκηνικό. Μολονότι η άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία που διέθετε η κυβέρνηση Καραμανλή, της επέτρεπε να προχωρήσει στην υλοποί-

---

⁵³ Αυτ.· Αυτ., No. 235/244.

⁵⁴ Αυτ.

⁵⁵ Για τις εκλογές της 11^{ης} Μαΐου 1958 και το κλίμα πόλωσης που επικράτησε στη συνέχεια, βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία, Κόμματα και Εκλογές, 1946-1967* (Αθήνα: Πατάκη, 2014), 225-263· Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελληνική Πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο, Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία* (Αθήνα: Καστανιώτη, 2008), 192-207.

ηση των προγραμματικών της αρχών, τα υψηλά ποσοστά που συγκέντρωσε η ΕΔΑ, ιδίως στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας, απόρροια όχι μόνο της λαϊκής δυσαρέσκειας για την οικονομική της πολιτική, αλλά και ενός διογκούμενου αντιδυτικού και αντιαμερικανικού ρεύματος που επικρατούσε στην κοινή γνώμη, περιορίζαν αναπόφευκτα την ελευθερία κινήσεών της.⁵⁶

Πρώτη προτεραιότητα της νεοσύστατης κυβέρνησης ήταν η διευθέτηση του Κυπριακού. Οι επιθέσεις της ΕΟΚΑ (Εθνική Οργάνωση Κυπρίων Αγωνιστών) εναντίον στελεχών του ΑΚΕΛ (Ανορθωτικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού), οι οποίες ελλόχευε ο κίνδυνος να εκφυλιστούν σε ένα λανθάνοντα εμφύλιο πόλεμο μεταξύ των Ελλήνων της Κύπρου, αλλά πρωτίστως οι σοβαρές διακοινοτικές συγκρούσεις που ξέσπασαν στις 7/8 Ιουνίου 1958,⁵⁷ τη στιγμή ακριβώς που επέκειτο η ανακοίνωση του νέου βρετανικού σχεδίου, είχαν δημιουργήσει μία έκρυθμη κατάσταση στη Μεγαλόνησο. Ο Charbonnières παρακολουθούσε με έκδηλη ανησυχία τις εξελίξεις, προειδοποιώντας για τις σοβαρές διαστάσεις, που έτεινε πλέον να προσλάβει η ένταση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις.⁵⁸

Παρά την προσπάθεια της Αθήνας να κατευνάσει τα πνεύματα,⁵⁹ οι ταραχές στην Κύπρο προκάλεσαν έντονο αναβρασμό στην ελληνική

⁵⁶ Για την άνοδο του ρεύματος αντιαμερικανισμού στην Ελλάδα βλ. Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, *En Onόματι του Έθνους, Πολιτική Κουλτούρα, Αλυτρωτισμός και Αντιαμερικανισμός στη Μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2010), 279-348.

⁵⁷ Για τις επιθέσεις της ΕΟΚΑ εναντίον στελεχών του ΑΚΕΛ, αλλά και για τις διακοινοτικές ταραχές που ξέσπασαν στην Κύπρο τον Ιούνιο του 1957, βλ. Crouzet, *Η Κυπριακή Διένεξη*, 1003-1018.

⁵⁸ Η Αθήνα είχε ζητήσει την έκτακτη σύγκληση του Συμβουλίου του ΝΑΤΟ, καθώς θεωρούσε ότι βρισκόταν ενώπιον μίας σοβαρής πρόκλησης της Άγκυρας, η οποία είχε υποκινήσει τις ταραχές στην προσπάθειά της να επηρεάσει τους Βρετανούς εν αναμονή της ανακοίνωσης του νέου βρετανικού σχεδίου για το Κυπριακό. MAE, CADC, Europe 1956-1960, 189QO/166, Αθήνα, 9 Ιουνίου 1958, No. 199-201, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

⁵⁹ Τα διακοινοτικά επεισόδια στην Κύπρο προκάλεσαν μεγάλη αναταραχή στην ελληνική κοινή γνώμη, η οποία αντικατοπτριζόταν στα σχόλια του Τύπου εναντίον της Τουρκίας. Παράλληλα, κυκλοφορούσαν φήμες για κινήσεις τουρκικών στρατευμάτων απέναντι από τις ακτές της Κύπρου γεγονός που συντέλεσε στην αύξηση της έντασης. Η κυβέρνηση προσπάθησε να κατευνάσει τα πνεύματα, απευθύνοντας σχετικές συστάσεις στον Τύπο. Παράλληλα, ο Έλληνας πρωθυπουργός εμφανίστηκε μετριοπαθής κατά την εξαγγελία των προγραμματικών δηλώσεών της κυβέρνησής του, αποφεύγοντας μία επίθεση εναντίον της Τουρκίας. Παρά τις προσπάθειες της Αθήνας για την επίδειξη μετριοπάθειας, ο Γάλλος πρέσβης φοβόταν ότι οιοδήποτε νέο αιμα-

κοινή γνώμη, ο οποίος εντάθηκε από την απογοήτευσή της για το περιεχόμενο του Σχεδίου Macmillan. Στο πλαίσιο αυτό, άρχισε να τίθεται ολοένα και περισσότερο εν αμφιβόλω η σκοπιμότητα ένταξης της Ελλάδας στους κόλπους της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας όχι μόνο από την πλευρά της αντιπολίτευσης, αλλά ακόμη και από ένθερμους θιασώτες της Δύσης. Υπό το βάρος των αντιδράσεων της κοινής γνώμης, αλλά και των αδιάκοπων επιθέσεων της ΕΔΑ,⁶⁰ η ελληνική κυβέρνηση προχώρησε στην ανάκληση των Ελλήνων αξιωματικών από το αρχηγείο του ΝΑΤΟ στη Σμύρνη. Ο Γάλλος πρέσβης θεωρούσε ότι επρόκειτο για μία άκρως βεβιασμένη ενέργεια εκ μέρους της, ενδεικτική της σύγχυσης που διακατείχε την κυβέρνηση Καραμανλή, η οποία «φαινόταν να έχει απωλέσει εντελώς την ψυχραιμία της».⁶¹

Καίτοι είχε προειδοποιήσει επανειλημμένως από την αρχή της θητείας του για τους σοβαρούς κινδύνους που εγκυμονούσε το Κυπριακό για τη συνοχή της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας, ουδεμία πρωτοβουλία αναλήφθηκε για την άρση του υφιστάμενου αδιεξόδου. Με ένα αίσημα διάχυτης πικρίας υπογράμμιζε ότι «εφόσον τα πράγματα αφέθηκαν ελεύθερα να εξελιχθούν από μόνα τους, ήταν εύκολο να προβλεφθεί ότι θα βρισκόμασταν αναπόφευκτα μία μέρα ενώπιον μίας κατάστασης σαν αυτή που είχε πλέον διαμορφωθεί».

Η ευθύνη που έφερε το Λονδίνο ήταν, κατά την άποψή του, βαρύντατη. Και τούτο διότι επέδειξε επί πολλούς μήνες μία αδικαιολόγητη κωλυσιεργία ως προς την παρουσίαση των τελικών προτάσεών του για το καθεστώς της Μεγαλονήσου, γεγονός που συνετέλεσε στην όξυνση των πνευμάτων.⁶²

Υπό το πρίσμα αυτό, ο Charbonnières θεωρούσε ότι η χρονική στιγμή, που επελέγη από τη βρετανική κυβέρνηση για την εξαγγελία του Σχεδίου Macmillan, ήταν όλως διόλου άκαιρη. Και τούτο διότι οι ελληνοβρετανικές σχέσεις διέρχονταν μία περίοδο κρίσης, γεγονός που καθιστούσε εκ προοιμίου αδύνατη την αποδοχή του από την Αθήνα.⁶³

τηρό επεισόδιο στην Κύπρο που θα καταλογιζόταν στην Τουρκία και της οποίας θύματα θα ήταν οι Ελληνοκύπριοι, κινδύνευε να έχει ιδιαίτερος σοβαρές συνέπειες. Αυτ., 12 Ιουνίου 1958, No. 206-207.

⁶⁰ Για τη στάση της ΕΔΑ στο Κυπριακό βλ. Κατερίνα Λαμπρινού, *ΕΔΑ, 1956-1967, Πολιτική και Ιδεολογία* (Αθήνα: Πόλις, 2017), 365-396.

⁶¹ ΜΑΕ, CADC, Europe 1956-1960, 189QO/166, Αθήνα, 16 Ιουνίου 1958, No. 218/222, Πρεσβεία Αθηνών προς Κεντρική Υπηρεσία, Παρίσι.

⁶² Αυτ.

⁶³ Μετά τα επεισόδια που εκδηλώθηκαν τον Ιούνιο του 1958 στην Κύπρο, οι ελληνοβρετανικές σχέσεις, οι οποίες είχαν αναθερμανθεί μετά την απελευθέρωση του αρχιεπισκόπου Μακαρίου το Μάρτιο του 1957 και την επίσκεψη του Selwyn Lloyd στην

Αντιθέτως, εάν υποβαλλόταν πριν από την έκρηξη των διακοινοτικών ταραχών, όταν επικρατούσε ένα κλίμα ύφεσης, θα ήταν εφικτή η διεξαγωγή ενός εποικοδομητικού διαλόγου για το μέλλον της Κύπρου, ανεξαρτήτως των αντιρρήσεων της κυβέρνησης Καραμανλή επί ορισμένων διατάξεών του. Όμως, πλέον η ατμόσφαιρα ήταν τόσο τεταμένη, ώστε οιαδήποτε προσπάθεια προς την κατεύθυνση αυτή δε θα τελεσφορούσε.⁶⁴

Συμπεράσματα

Απώτερος στόχος της εμπειριστατωμένης έκθεσης που υπέβαλε στις 26 Ιουνίου 1958 προς το Quai d'Orsay ο Γάλλος πρέσβης στην Αθήνα, Guy de Girard de Charbonnières, ήταν να επιστήσει την προσοχή της κυβέρνησης De Gaulle στους κινδύνους που ελλόχευε η εφαρμογή του Σχεδίου Macmillan στην Κύπρο. Ανησυχώντας για τη διαφαινόμενη πρόθεσή της να συνδράμει τους σκοπούς της βρετανικής κυβέρνησης, επιχείρησε να σκιαγραφήσει τη στάση που θα έπρεπε να τηρήσει το Παρίσι επί του θέματος. Καίτοι η εφαρμογή της αρχής της αυτοδιάθεσης αποτελούσε την πλέον δίκαιη λύση του Κυπριακού, αντιλαμβανόταν ότι για λόγους που άπτονταν των πολιτικών επιδιώξεων της Βρετανίας, αλλά και των αντιδράσεων της Τουρκίας, ήταν εκ των πραγμάτων αδύνατη. Ως εκ τούτου, εισηγείτο προς την κυβέρνησή του να ταχθεί υπέρ της εδραίωσης ενός καθεστώτος αυτονομίας στη Μεγαλονήσο, αποφεύγοντας να συνταχθεί με ένα σχέδιο που ήταν εκ των προτέρων καταδικασμένο σε αποτυχία. Κατανοώντας όχι μόνο την κατάσταση που επικρατούσε στη χώρα διαπίστευσής του, αλλά και τις επικίνδυνες εξελίξεις στην ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής, προέκρινε μία λύση, η οποία εδύνατο να σηματοδοτήσει την άρση του αδιεξόδου στο ζήτημα της Κύπρου, επιδεικνύοντας ρεαλισμό και πλήρη συναίσθηση της πραγματικότητας.

Αθήνα λίγο αργότερα, επιδεινώθηκαν, γεγονός που αναπόδραστα επηρέασε την αντίδραση της Αθήνας επί του βρετανικού σχεδίου. Η κυβέρνηση Καραμανλή και η ελληνική κοινή γνώμη ήταν αγανακτισμένες για την κωλυσιεργία που επέδειξαν οι βρετανικές αρχές στην Κύπρο –παρενέβησαν τρεις ώρες μετά την έκρηξη των ταραχών, αν και οι στρατώνες βρισκονταν κοντά στο σημείο που ξέσπασαν τα επεισόδια– αποτυγχάνοντας όχι μόνο ως προς την αποκατάσταση της τάξης, αλλά και στη διασφάλιση της ζωής και της περιουσίας των Ελλήνων της Μεγαλονήσου. Ενδεικτική της σκλήρυνσης της ελληνικής στάσης έναντι του Λονδίνου θεωρείτο η επίσημη απουσία της κυβέρνησης από τους εορτασμούς της βρετανικής πρεσβείας για τα γενέθλια της Ελισσάβετ. Αυτ., 19 Ιουνίου 1958, No. 501/EU.

⁶⁴ Αυτ.: Αυτ., Αθήνα, 21 Ιουνίου 1958, No. 259-260.

Κωνσταντίνα Παπαζάνθη

Η ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΩΗΝ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ
ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ
ΚΑΙ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ

Εισαγωγή

Η έννοια της γενοκτονίας εισάγεται για πρώτη φορά το 1944 από τον ακαδημαϊκό Raphael Lemkin, σε μια προσπάθεια να περιγράψει τις θηριωδίες του καθεστώτος των Ναζί που έλαβαν χώρα πριν και κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου με αποκορύφωμα το Ολοκαύτωμα, και ορίζεται ως «ένα συντονισμένο σχέδιο διαφορετικών πράξεων που έχουν στόχο την καταστροφή ουσιωδών πηγών ζωής εθνικών ομάδων, με σκοπό τον αφανισμό τους».¹

Το επόμενο βήμα έγινε από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ, που κατά την πρώτη σύνοδό της το 1946, εξέδωσε απόφαση με την οποία καταδίκασε τη γενοκτονία ως έγκλημα διεθνούς δικαίου και ως «άρνηση του δικαιώματος ύπαρξης ολόκληρων ανθρώπινων ομάδων»,² ανοίγοντας έτσι το δρόμο για την υιοθέτηση της Σύμβασης για την Πρόληψη και Καταστολή του Εγκλήματος της Γενοκτονίας δύο χρόνια αργότερα, στις 9 Δεκεμβρίου 1948. Στο άρθρο 2 της Σύμβασης τίθεται ο πανηγυρικός ορισμός του εγκλήματος της γενοκτονίας, σύμφωνα με τον οποίο

«ως γενοκτονία νοείται οιαδήποτε εκ των κατωτέρω πράξεων, ενεργούμενη με την πρόθεση ολικής ή μερικής καταστροφής ομάδος εθνικής, εθνολογικής, φυλετικής ή θρησκευτικής ως τοιαύτης: α) φόνος των μελών της ομάδος, β) σοβαρά βλάβη της σωματικής ή διανοητικής ακεραιότητας των μελών της ομάδος, γ) εκ προθέσεως υποβολή της ομάδος σε συνθήκες διαβίωσης δυνάμενες να επιφέρουν την πλήρη ή τη μερική σωματική καταστροφή αυτής, δ) μέτρα αποβλέποντα εις την παρεμπόδιση των γεννήσεων εις τους κόλπους ορισμένης ομάδος, ε) αναγκαστική μεταφορά παιδιών μιας ομάδας εις ετέρα ομάδα».³

---

¹ Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Law of occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress* (Washington: Carnegie Endowment for World Peace, November 1944), 79- 90.

² UNGA, A/RES/96/I, 1946.

³ “Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide,” UNGA, A/RES/260/III, 1948.

A. Η νομολογία του ICTY

Η σύσταση του ad hoc Ποινικού Δικαστηρίου για την πρώην Γιουγκοσλαβία (στο εξής ICTY) το 1993⁴ «ανατροφοδότησε» τη Σύμβαση για τη Γενοκτονία με την πλούσια νομολογία του, ερμηνεύοντας για πρώτη φορά τις ουσιαστικές διατάξεις της. Το ICTY κήρυξε το πέρας των εργασιών του στις 31 Δεκεμβρίου 2017, αφού μετά από είκοσι τέσσερα χρόνια λειτουργίας εξέφερε τη δικανική κρίση του σε σημαντικότερες υποθέσεις εγκλημάτων πολέμου, εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας και γενοκτονίας. Όσον αφορά, ειδικότερα, τις υποθέσεις γενοκτονίας που ήχθησαν ενώπιον του ICTY, παρότι η κατηγορία για το έγκλημα της γενοκτονίας περιελήφθη σε πολλά κατηγορητήρια, εντούτοις σε επίπεδο αποδεικτικής διαδικασίας η δυσκολία απόδειξης της υποκειμενικής υπόστασης του εγκλήματος της γενοκτονίας, δηλαδή του ειδικού δόλου που απαιτείται για την τέλεσή της, αποτέλεσε τροχοπέδη για την απόδοση ποινικών ευθυνών σε αρκετές περιπτώσεις, γι' αυτό και το ICTY με πάγια νομολογία του κατέληξε ότι γενοκτονία τελέστηκε μόνο στην περίπτωση της σφαγής στη Σρεμπρένιτσα.

Ενδεικτικά, στην υπόθεση Brdanin,⁵ ο οποίος αποτελούσε ηγετική πολιτική φιγούρα της σερβικής Αυτόνομης Περιοχής της Κράινα στην Κροατία (Autonomous Region of Krajina-ARK) και κατείχε εξέχοντα ρόλο σε αυτή, το ICTY απάλλαξε τον κατηγορούμενο από την κατηγορία της γενοκτονίας ήδη κατά τον πρώτο βαθμό δικαιοδοσίας, καθώς έκρινε ότι ναι μεν οι πράξεις που είχαν λάβει χώρα στην περιοχή της Κράινα και στις οποίες ο κατηγορούμενος διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο, όπως οι σωματικές και πνευματικές βλάβες που σε πολλές περιπτώσεις κατέληξαν στη φυσική εξόντωση των Βοσνίων μουσουλμάνων και Κροατών της ARK, τους οποίους άλλωστε το Δικαστήριο είχε προσδιορίσει ως το στοχοποιημένο μέρος ομάδας, πληρούσαν την αντικειμενική υπόσταση (actus reus) του εγκλήματος της γενοκτονίας, αλλά δεν αποδείχθηκε πέραν πάσης αμφιβολίας ότι οι πράξεις αυτές έγιναν με το σκοπό της εξόντωσης των συγκεκριμένων ομάδων από την ARK, δηλαδή δεν υπήρχε ο ειδικός δόλος της γενοκτονίας στο πρόσωπο του κατηγορουμένου. Στην ίδια υπόθεση, ως προς τη διάκριση γενοκτονίας και εθνοκάθαρσης, το ICTY υιοθέτησε την άποψη ότι η Σύμβαση ορίζει ως γενοκτονία μόνο τη φυσική ή βιολογική καταστροφή μιας ανθρώπινης ομάδας και όχι την κοινωνική εξόντωση ή το

⁴ UNGA, S/RES/808, 1993/Statute of the Tribunal, S/25704, 1993.

⁵ “Prosecutor/Brdanin, IT-99-36,” Trial Judgment of September 1, 2004, Appeal Chamber Judgment of April 3, 2007, ICTY, www.icty.org/case/brdanin/4.

βίαιο εκτοπισμό της, δηλαδή ότι η εθνοκάθαρση δε συνιστά γενοκτονία.

Στο συμπέρασμα της έλλειψης του ειδικού δόλου της γενοκτονίας κατέληξε το ICTY και στην υπόθεση Jelusic.⁶ Στην υπόθεση αυτή, δεδομένου ότι ο κατηγορούμενος είχε αποδεχθεί τις τριάντα μία από τις τριάντα δύο κατηγορίες, δηλώνοντας την ενοχή του ήδη από την προκαταρκτική διαδικασία και δείχνοντας συνεργάσιμος προς τις εισαγγελικές και δικαστικές αρχές, η αποδεικτική διαδικασία ενώπιον του ICTY περιορίστηκε στη μοναδική κατηγορία που ο κατηγορούμενος αρνούταν: τη γενοκτονία. Ο Jelusic, αυτοαποκαλούμενος ως ο «Σέρβος Αδόλφος», προσωνύμιο ενδεικτικό της δράσης του κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών στο έδαφος της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, είχε εμπλακεί στις εγκληματικές πράξεις που έλαβαν χώρα το Μάιο του 1992 στην επαρχία Brcko, όπου κατά την εισβολή των σερβικών στρατιωτικών, παραστρατιωτικών και αστυνομικών δυνάμεων οι μουσουλμάνοι και Κροάτες κάτοικοι χωρίστηκαν από τους Σέρβους, συγκεντρώθηκαν και μεταφέρθηκαν στο κέντρο κράτησης Luka. Διευθυντής του κέντρου κράτησης Luka ήταν ο κατηγορούμενος Jelusic, ο οποίος, αντιποιούμενος την αστυνομική ιδιότητα, ήλεγχε τους κρατούμενους, τους βασάνιζε και σε πολλές περιπτώσεις τους εκτελούσε.

Η ομολογία των πράξεων του κατηγορουμένου οδήγησε το Δικαστήριο στο ασφαλές συμπέρασμα ότι πληρούνταν η αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος της γενοκτονίας, ενώ δεν υπήρχε αμφιβολία ότι ο Jelusic ασκούσε μια *de facto* εξουσία στο προσωπικό του κέντρου κράτησης Luka, ακόμη και αν εντέλει ενεργούσε πέραν και κατά παράβαση της εξουσίας που του είχε ανατεθεί. Παράλληλα, οι Βόσνιοι μουσουλμάνοι κάτοικοι της επαρχίας είχαν προσδιορισθεί από το Δικαστήριο ως η προστατευόμενη ομάδα που είχε στοχοποιηθεί. Ωστόσο, ως προς τον έλεγχο της υποκειμενικής υπόστασης του εγκλήματος, η απόδειξη του απαιτούμενου ειδικού σκοπού φάνηκε ακατόρθωτη. Παρότι το ICTY, ερμηνεύοντας ευρέως τις διατάξεις της Σύμβασης, θεώρησε ότι εν απουσία ευθείας και πλήρους απόδειξής του, ο ειδικός σκοπός συνάγεται από σειρά γεγονότων και συνθηκών, δεν μπορούσε να καταλήξει με ασφάλεια στο συμπέρασμα ότι ο μουσουλμανικός πληθυσμός του Brcko είχε στοχοποιηθεί στο πλαίσιο ενός σχεδίου εξόντωσής του διά εκτελέσεων. Περαιτέρω, το Δικαστήριο εξέτασε και το ενδεχόμενο ένα τέτοιο σχέδιο να εκπορεύθηκε από τον ίδιο τον κατηγορούμενο και μόνο, δηλαδή όχι από μία οργάνωση ή κυβερνητική πολιτική αλλά από

⁶ “Prosecutor/Jelusic, IT-95-10-T,” Trial Judgment of December 14, 1999, Appeals Chamber Judgment of July 5, 2001, ICTY, www.icty.org/cases/party/672/4.

ένα «μοναχικό» αυτουργό, καθώς κάτι τέτοιο θεωρητικά δε θα μπορούσε να αποκλεισθεί από τους ορισμούς της Σύμβασης. Άλλωστε, η ρητορική μίσους του κατηγορουμένου σε βάρος των μουσουλμάνων και οι προκλητικές δηλώσεις του ότι είχε μεταβεί στην επαρχία Brcko για να σκοτώσει μουσουλμάνους συνηγορούσαν στην ερμηνεία αυτή, όμως παράλληλα μαρτυρούσαν μια διαταραγμένη προσωπικότητα που, κατά το δικαστήριο, «ενεργούσε αυθαίρετα και αυθόρμητα σε βάρος των μουσουλμάνων και όχι υποκινούμενος από τον ειδικό δόλο γενοκτονίας τους».⁷

Υπό το πρίσμα όλων των παραπάνω και κατόπιν εκτίμησης της προσωπικότητας του κατηγορουμένου, το ICTY κατέληξε ότι στο πρόσωπο του Jelusic δεν υπήρχε ο ειδικός δόλος για το έγκλημα της γενοκτονίας και τον απάλλαξε από την κατηγορία.

Ομοίως, ο στρατηγός Krstic αθώωθηκε από την κατηγορία της γενοκτονίας, αφού το Δικαστήριο έκρινε ότι απουσίαζε το στοιχείο του ειδικού δόλου εξόντωσης των Βοσνίων μουσουλμάνων.⁸ Ωστόσο, καταδικάστηκε για την πράξη της συμμετοχής και παροχής βοήθειας στη γενοκτονία, αφού προσέφερε βοήθεια στον Mladic,⁹ γνωρίζοντας την εφαρμογή εκ μέρους του, του σχεδίου γενοκτονίας. Στην ίδια υπόθεση, το ICTY προχώρησε στην καινοτόμα πρόταση για διαχωρισμό ανάμεσα σε προσωπικό και συλλογικό δόλο γενοκτονίας, με τον τελευταίο να περιλαμβάνει τη συστηματική πολιτική γενοκτονίας που εφαρμόζεται, στην οποία ο κάθε φυσικός αυτουργός συμμετέχει. Τούτο γιατί η γενοκτονία ως πράξη προϋποθέτει τη συλλογική δράση προς τον επιδιωκόμενο σκοπό και τη συμμετοχή πολλών δραστών. Έτσι, ο σκοπός της φυσικής καταστροφής της προστατευόμενης ομάδας θα πρέπει να ενυπάρχει στην πράξη καθεαυτή, ανεξάρτητα από το κίνητρο του κάθε θύτη το οποίο μπορεί να διαφέρει. Σε κάθε περίπτωση όμως, είναι αναγκαίο να αποδεικνύεται ότι ο κατηγορούμενος μοιραζόταν τον κοινό σκοπό τέλεσης γενοκτονίας.¹⁰

Περαιτέρω, το ICTY με τις αποφάσεις του στις υποθέσεις Jelusic και Krstic¹¹ επιβεβαίωσε ότι τόσο ο ορισμός της γενοκτονίας, όσο και η

⁷ “Prosecutor/Jelusic,” par. 107-108.

⁸ “Prosecutor v. Krstic, IT-98-33-A,” Trial Judgment, August 2, 2001/Appeals Chamber Judgment of April 19, 2004, ICTY, www.icty.org/cases/party/711/4.

⁹ Δε συμμετείχε ενεργά στις εκτελέσεις, αλλά οργάνωσε την αποχώρηση των μουσουλμάνων γυναικών και παιδιών από τη Σρεμπρένιτσα.

¹⁰ “Prosecutor v. Krstic, Case no. IT-98-33-A,” Trial Judgment of August 2, 2001, par. 549.

¹¹ “Prosecutor/Jelusic,” par. 78-83· “Prosecutor/Krstic,” par. 541.

ποινική δίωξη για τις πράξεις αυτής αντανακλούν εθιμικό δίκαιο,¹² ενώ αξιοσημείωτη είναι η αναφορά του στη διάκριση γενοκτονίας και εθνοκάθαρσης στην υπόθεση Krstic. Κατά το Δικαστήριο, η φυσική εξόντωση μίας ομάδας συνιστά την προφανή μέθοδο καταστροφής της, χωρίς να αποκλείονται όμως άλλες μέθοδοι, όπως είναι η σκόπιμη εξάλειψη της κουλτούρας και της ταυτότητας, με απώτερο στόχο την εξάφaniση της ομάδας ως οντότητας.¹³ Με τον τρόπο αυτό το Δικαστήριο συμπεριέλαβε στον ορισμό της γενοκτονίας την πολιτισμική γενοκτονία, συμπεραίνοντας πως

«όπου υπάρχει η φυσική ή βιολογική εξόντωση υφίστανται συχνά ταυτόχρονες επιθέσεις κατά της πολιτιστικής και θρησκευτικής κληρονομιάς και των συμβόλων της στοχευμένης ομάδας, επιθέσεις οι οποίες θα μπορούσαν νόμιμα να θεωρηθούν ως απόδειξη ενός σκοπού φυσικής καταστροφής της ομάδας».¹⁴

Αιτιωματικά, όμως, το ICTY κατέληξε ότι το εθιμικό διεθνές δίκαιο περιορίζει τον ορισμό της γενοκτονίας στις πράξεις που στοχεύουν στη φυσική ή βιολογική, ολική ή μερική εξόντωση της ομάδας και δεν περιλαμβάνεται στον ορισμό της γενοκτονίας μία επιχείρηση που στοχεύει μόνο κατά των πολιτισμικών ή κοινωνιολογικών χαρακτηριστικών μιας ομάδας.¹⁵ Άλλωστε, ως προς το ίδιο ζήτημα αντίθετες απόψεις εκφράζονταν από τις διαφορετικές συνθέσεις του ICTY, άλλοτε ότι η εθνοκάθαρση ως βίαιος εκτοπισμός πληθυσμών συνιστά γενοκτονία,¹⁶ άλλοτε ότι η Σύμβαση για τη Γενοκτονία απαγορεύει μόνο τη φυσική ή βιολογική καταστροφή μιας ανθρώπινης ομάδας και όχι την κοινωνική εξόντωση ή τον εκτοπισμό της.¹⁷

---

¹² Ήδη το ΔΔΔ στη Γνωμοδότησή του για τις Επιφυλάξεις στη Σύμβαση για τη Γενοκτονία το 1951 είχε αποφανθεί περί του εθιμικού χαρακτήρα των διατάξεων της Σύμβασης.

¹³ “Prosecutor/Krstic,” par. 574-576.

¹⁴ Αυτ., par. 580. Άλλες περιπτώσεις απρόκλητης καταστροφής ιδιωτικής και δημόσιας περιουσίας, συμπεριλαμβανομένων μνημείων πολιτιστικής ή θρησκευτικής κληρονομιάς, σε βάρος των Βόσνιων μουσουλμάνων και των Βόσνιων Κροατών, το ICTY έκρινε ότι συνιστούν εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, ως πράξεις δίωξης των ανωτέρω προστατευόμενων ομάδων. Βλ. “Prosecutor/Blaskic, IT-95-14,” Trial Judgment of 29 July 2004, par. 149, ICTY· “Prosecutor/Karadzic, IT-95-5/18,” Trial Judgment of 24 March 2016, par. 2548-2559, ICTY.

¹⁵ Αυτ., par. 580.

¹⁶ “Prosecutor/Blagojevic, Case no. IT-02-60,” Trial Judgment of January 17, 2005, ICTY, www.icty.org/cases/party/665/4.

¹⁷ “Prosecutor/Brdanin, Case no. IT-99-36.”

Ακολούθως, το Διεθνές Δικαστήριο Δικαιοσύνης (στο εξής ΔΔΔ) στην υπόθεση της γενοκτονίας της Βοσνίας, επικαλούμενο τις προπαρασκευαστικές εργασίες της Σύμβασης για τη Γενοκτονία, κατέληξε ότι οι καταστροφές ιστορικών κτιρίων και μνημείων πολιτιστικής και θρησκευτικής κληρονομιάς της προστατευόμενης ομάδας είναι ύψιστης σημασίας,¹⁸ στο βαθμό που στοχεύουν στον περιορισμό των ιχνών της πολιτισμικής ή θρησκευτικής παρουσίας μιας ομάδας, και αντίθετες σε νομικούς κανόνες, όμως δεν εμπίπτουν στις κατηγορίες των πράξεων γενοκτονίας που ορίζονται στο άρθρο 2 της Σύμβασης.¹⁹ Σε κάθε περίπτωση τα δύο δικαστήρια κατέληξαν στο ασφαλές συμπέρασμα ότι οι επιθέσεις και καταστροφές κατά θρησκευτικών ή ιστορικών κτιρίων και μνημείων πολιτιστικής κληρονομιάς εξομοιώνονται με έγκλημα κατά της ανθρωπότητας και καθιστούν αναγκαία την κινητοποίηση της διεθνούς κοινότητας για τη δίωξή τους, έστω και αν φαίνεται ακόμη πολύ τολμηρό να συνδέσουμε τέτοιου είδους υποθέσεις με τις περιπτώσεις πολιτισμικής γενοκτονίας.

Σε μια από τις τελευταίες, πριν τη λήξη της λειτουργίας του, αποφάσεις το ICTY καταδίκασε το Radovan Karadzic, μεταξύ άλλων, για τη γενοκτονία που έλαβε χώρα στη Σρεμπρένιτσα, ενώ τον απάλλαξε από την κατηγορία για γενοκτονία σε άλλες περιοχές της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης την περίοδο του 1992.²⁰ Ο Karadzic, ιδρυτικό μέλος και αρχηγός του Σερβικού Δημοκρατικού Κόμματος (SDS) και στη συνέχεια Πρόεδρος της Σερβικής Δημοκρατίας της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, ήχθη ενώπιον του ICTY τον Ιούλιο του 2008, κατηγορούμενος με συνολικά έντεκα κατηγορίες, δύο για γενοκτονία, πέντε για εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας και τέσσερις για παραβιάσεις των κανόνων πολέμου.

Η δεύτερη κατηγορία για γενοκτονία αφορούσε το σχεδιασμό, την οργάνωση, καθοδήγηση, εκτέλεση και τη συμμετοχή του κατηγορουμένου στην επιχείρηση αφανισμού των Βόσνιων μουσουλμάνων της επαρχίας Σρεμπρένιτσα με εκτέλεση των νέων ανδρών και αγοριών και το βίαιο εκτοπισμό των γυναικών, μικρών παιδιών και ηλικιωμένων το έτος 1995 (“Srebrenica Joint Criminal Enterprise JCE”). Όσον αφορά την πρώτη κατηγορία για γενοκτονία σε άλλες επτά περιοχές της Βοσ-

---

¹⁸ Αλλωστε, στην υπόθεση Prlic, τις περιπτώσεις καταστροφής σπιτιών του μουσουλμανικού πληθυσμού της Βοσνίας και τζαμιών, το ICTY χαρακτήρισε ως παράνομη και υπαίτια καταστροφή περιουσίας μη χαρακτηρισμένη ως στρατιωτικής αναγκαιότητας. Βλ. “Prosecutor/Prlic et al., IT-04-74-T,” Trial Judgment of 29 May 2013, par. 1523-1556, 1557-1599, 1600-1618, ICTY.

¹⁹ “Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro,” ICJ, Reports 2007, 43, par. 344, www.icj-cij.org/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-BI.pdf.

²⁰ “Prosecutor/Karadzic,” www.icty.org/cases/party/703/4.

νίας- Ερζεγοβίνης, το Δικαστήριο ως προς το διαχωρισμό γενοκτονίας και εθνοκάθαρσης, κατέληξε ότι, αν και πληρούται το *actus reus* της γενοκτονίας υπό τη μορφή της φυσικής εξόντωσης και της πρόκλησης σωματικών και πνευματικών βλαβών στα θύματα, ωστόσο δεν προκύπτει ο ειδικός δόλος που απαιτείται, ότι δηλαδή οι πράξεις αυτές σχεδιάστηκαν και εκτελέστηκαν με σκοπό τον αφανισμό των προστατευόμενων ομάδων των Βόσνιων μουσουλμάνων και Κροατών της Βοσνίας στις αντίστοιχες επαρχίες.

Το ICTY κατά την πάγια νομολογία του πείσθηκε ότι υπήρχε σχέδιο εξόντωσης μόνο ως προς τους Βόσνιους μουσουλμάνους της Σρεμπρένιτσα, το οποίο εκτελέστηκε από αξιωματούχους του σερβοβοσνιακού στρατού και οπωσδήποτε δε θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς την καθοδήγηση και τις διαταγές του επικεφαλής του σερβοβοσνιακού στρατού, Radko Mladic. Παράλληλα, το γεγονός ότι η προστατευόμενη ομάδα που βρέθηκε στο στόχαστρο των αυτουργών ήταν οι χιλιάδες Βόσνιων μουσουλμάνων, άνδρες και αγόρια στρατεύσιμης ηλικίας, ανεξαρτήτως αν ήταν μαχητές ή άμαχοι, οι οποίοι αποτελούσαν ένα σημαντικό ποσοστό των Βόσνιων ανδρών της Σρεμπρένιτσα, επιβεβαιώνει την ύπαρξη του ειδικού δόλου της γενοκτονίας, καθώς ο αφανισμός των Βόσνιων ανδρών και αγοριών θα απειλούσε την ίδια την επιβίωση και αναπαραγωγή της συγκεκριμένης εθνοτικής ομάδας και πληροί το σκοπό εξόντωσης των Βόσνιων μουσουλμάνων της Σρεμπρένιτσα. Ο Karadzic, κατά το Δικαστήριο, ήταν αναμφισβήτητο το πρόσωπο που είχε την εξουσία να ελέγξει, να σταματήσει και να αποφύγει την υλοποίηση του σχεδίου εκτέλεσης των μελών της ανωτέρω ομάδας, αλλά δεν το έπραξε. Αντιθέτως, έχων πλήρη γνώση του σχεδίου, μοιραζόταν τον κοινό σκοπό εξόντωσης τους και συνεισέφερε δραστικά σε αυτόν.

Την ίδια προσέγγιση ακολούθησε το ICTY στην υπόθεση Mladic, με την προτελευταία πριν τη λήξη των εργασιών του απόφασή του,²¹ καταδικάζοντας τον επικεφαλής του σερβοβοσνιακού στρατού σε ισόβια κάθειρξη για εγκλήματα πολέμου, εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας και για το έγκλημα της γενοκτονίας στη Σρεμπρένιτσα.

---

²¹ “Prosecutor/Mladic, IT-09-92,” Trial Judgment of 22 November 22, 2017, ICTY, www.icty.org/cases/party/703/4.

B. Η νομολογία του ΔΔΔ

1. Η υπόθεση της γενοκτονίας στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη

Στον απόηχο της διάλυσης της πρώην Γιουγκοσλαβίας και του αιματηρού διαμελισμού του ομοσπονδιακού κράτους, η Βοσνία-Ερζεγοβίνη προσέφυγε ενώπιον του ΔΔΔ, κατηγορώντας τη Σερβία για γενοκτονία σε σχέση με όλες εκείνες τις πράξεις που μέχρι τότε χαρακτηρίζονταν ως «εθνοκάθαρση» και στοχεύοντας σε μια ευρεία ερμηνεία του όρου της γενοκτονίας πέρα από τα στενά όρια της γραμματικής διατύπωσης των διατάξεων της Σύμβασης. Το ερμηνευτικό αυτό ζήτημα θα ήταν, βέβαια, καθοριστικό για την ίδια την αρμοδιότητα του ΔΔΔ επί της προσφυγής της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, δεδομένου ότι αυτή βασιζόταν αποκλειστικά στο άρθρο 9 της Σύμβασης για τη Γενοκτονία και ο χαρακτηρισμός των επίδικων πράξεων ως εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας θα έθετε υπό αμφισβήτηση την αρμοδιότητα του Δικαστηρίου.²²

Η προσφυγή της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης ενώπιον του ΔΔΔ κατά της Σερβίας-Μαυροβουνίου (στο εξής υπόθεση της Γενοκτονίας) για την παραβίαση της Σύμβασης για την Πρόληψη και Καταστολή του Εγκλήματος της Γενοκτονίας αποτελεί τομή για την εξέλιξη του διεθνούς δικαίου, καθώς ήταν η πρώτη φορά στην ιστορία της διεθνούς δικαιοσύνης που ένα κυρίαρχο κράτος παραπέμφθηκε ενώπιον του ΔΔΔ για το αδίκημα της γενοκτονίας. Άλλωστε, ο μαζικός χαρακτήρας του εγκλήματος της γενοκτονίας μαρτυρά μια οργάνωση και μια προδιαγεγραμμένη πολιτική στη διάπραξή του, η οποία με τη σειρά της γεννά ερωτήματα για τη διεθνή κρατική ευθύνη των κρατών που σχεδίασαν, προκάλεσαν ή ακόμη-ακόμη ανέχθηκαν τη συστηματική τέλεσή του.

Βέβαια, σε σχέση με τις κτηνωδίες που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια των πολεμικών συγκρούσεων στην πρώην Γιουγκοσλαβία, ενώπιον του ΔΔΔ ήχθη και η προσφυγή της Κροατίας κατά της Σερβίας για την παραβίαση της Σύμβασης για τη Γενοκτονία.²³ Στην υπόθεση αυτή το Δικαστήριο εξέτασε τους ισχυρισμούς της Κροατίας ότι η Σερβία ήταν υπεύθυνη για τη διάπραξη γενοκτονίας κατά των Κροατών, αλλά και τον αντίθετο ισχυρισμό της Σερβίας ότι η Κροατία είχε διαπράξει

²² “Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro),” ICJ, Reports 2007, www.icj-cij.org/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-BI.pdf.

²³ “Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia),” ICJ, Reports 2015, www.icj-cij.org/files/case-related/118/118-20150203-JUD-01-00-BI.pdf.

γενοκτονία σε βάρος Σέρβων και στην απόφασή του της 3^{ης} Φεβρουαρίου 2015 απέρριψε και τις δύο προσφυγές, με την αιτιολογία ότι, παρότι είχαν λάβει χώρα πολλές πράξεις που πληρούν το *actus reus* της γενοκτονίας, ωστόσο έλειπε το *mens rea*, διότι δεν υπήρξε καμία απόδειξη ότι οι πράξεις αυτές τελέστηκαν με τον αναγκαίο ειδικό σκοπό ολικής ή μερικής καταστροφής συγκεκριμένων στοχοποιημένων ομάδων.²⁴

Στην υπόθεση της Γενοκτονίας το ΔΔΔ με την απόφασή του δέχθηκε ότι δεν είχε διαπραχθεί γενοκτονία, παρά μόνο στην περίπτωση της Σρεμπρένιτσα, διότι κατά τα λοιπά δεν προέκυψαν επαρκείς αποδείξεις του ειδικού σκοπού της γενοκτονίας. Περαιτέρω, η ευθύνη της Σερβίας εκτεινόταν στην αποτυχία της να αποτρέψει την τέλεση της γενοκτονίας στο έδαφός της, αλλά και να παραπέμψει τους αυτουργούς της ενώπιον της δικαιοσύνης, όμως η ίδια ούτε είχε τελέσει γενοκτονία, ούτε είχε συμμετάσχει στη διάπραξή της, ούτε την είχε σχεδιάσει ή υποκινήσει. Τέλος, το Δικαστήριο δεν καταδίκασε τη Σερβία σε καμιάς μορφής επανόρθωση για τις ανωτέρω εκ μέρους της παραβιάσεις.

Η απόφαση του ΔΔΔ στην υπόθεση της Γενοκτονίας πυροδότησε τον ακαδημαϊκό διάλογο γύρω από το ζήτημα της κρατικής ευθύνης για το έγκλημα της γενοκτονίας. Βέβαια, η σχετική συζήτηση είχε ξεκινήσει ήδη κατά το στάδιο προπαρασκευής της Σύμβασης για τη Γενοκτονία, με τα κράτη να δίστανται ως προς το εάν θα ήταν επιτρεπτή η απόδοση ευθύνης σε κράτος για το συγκεκριμένο έγκλημα.²⁵

Το πρώτο ζήτημα που κλήθηκε να εξετάσει το Δικαστήριο είναι αν το κράτος «μπορεί» να διαπράξει γενοκτονία, αν δηλαδή είναι υποκείμενο της αρνητικής υποχρέωσης περί μη διάπραξης γενοκτονίας ή αν φορέας αυτής της υποχρέωσης είναι μόνο το άτομο. Το ΔΔΔ έκρινε ότι το άρθρο 1 της Σύμβασης για τη Γενοκτονία περικλείει την υποχρέωση του κράτους να μη διαπράττει γενοκτονία, παρότι αυτή δεν εισάγεται ρητά από τη Σύμβαση, κατοχυρώνοντας έτσι το διττό χαρακτήρα της ευθύνης από την παραβίαση αυτής της υποχρέωσης, αφενός ως ατομικής ποινικής και αφετέρου ως κρατικής.²⁶

Τα συμβαλλόμενα στη Σύμβαση για τη Γενοκτονία κράτη έχουν αναλάβει τις υποχρεώσεις να προλαμβάνουν και να τιμωρούν το έ-

²⁴ Federica Paddeu, “Ghosts of genocides past? State responsibility for genocide in the former Yugoslavia,” *Cambridge Law Journal* 74 (2015): 198-201.

²⁵ William A. Schabas, *Genocide in International Law: The Crime of Crimes* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 418-424.

²⁶ “Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro),” ICJ, Reports 2007, par. 162-166.

γκλημα της γενοκτονίας, να τιμωρούν τους αυτουργούς του, να θεσπίσουν τα απαιτούμενα νομοθετικά μέτρα προς εξασφάλιση της εφαρμογής των διατάξεων της Σύμβασης, να προσάγουν τους κατηγορούμενους για το έγκλημα της γενοκτονίας ενώπιον των δικαστικών αρχών τους και να εκδίδουν τους κατηγορούμενους για γενοκτονία. Η παραβίαση οποιασδήποτε από τις ανωτέρω υποχρεώσεις γεννά κρατική ευθύνη για τη γενοκτονία, η οποία έχει διαπραχθεί από κάποιο φυσικό πρόσωπο.

Ωστόσο, η γραμματική διατύπωση των διατάξεων της Σύμβασης δύσκολα αφήνει περιθώρια για την ευρεία και δημιουργική ερμηνεία του ΔΔΔ, η οποία παράλληλα αντιβαίνει στο πνεύμα του ίδιου του νομοθέτη της Σύμβασης.²⁷ Ειδικότερα, η Σύμβαση για τη Γενοκτονία βασίστηκε στα ιστορικά δεδομένα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και τα συμπεράσματα του Δικαστηρίου της Νυρεμβέργης, μεταξύ των οποίων ήταν ότι τα εγκλήματα διαπράττονται πάντα από το άτομο, είτε ενεργεί ως όργανο του κράτους είτε όχι, και όχι από «αφηρημένες» οντότητες.²⁸

Υπό αυτή την έννοια, η μοναδική συμβατή με τα ιστορικά και θεωρητικά δεδομένα ερμηνεία της Σύμβασης είναι ότι αυτή υποχρεώνει το κράτος να αποτρέπει και να τιμωρεί το έγκλημα της γενοκτονίας μόνο ως έκφραση της ατομικής εγκληματικότητας, χωρίς όμως να συνιστά παράνομη πράξη που γεννά κρατική ευθύνη. Περαιτέρω, η υποχρέωση του κράτους να μη διαπράττει γενοκτονία δεν πηγάζει από αυτή καθαυτή τη Σύμβαση, κι αυτό γιατί η τυποποίηση του εγκλήματος στη Σύμβαση, δηλαδή η διατύπωση του ορισμού και των τρόπων τέλεσης της γενοκτονίας, γίνεται με καθαρά ποινικούς όρους και ως εκ τούτου εισάγει αυτή την υποχρέωση μόνο για το άτομο. Δε θα μπορούσε, άλλωστε, να είναι αλλιώς, αφού τα συμβαλλόμενα στη Σύμβαση κράτη οφείλουν να εντάξουν στην εσωτερική έννομη τάξη τους και στο εθνικό ποινικό τους δίκαιο το έγκλημα της γενοκτονίας.

Παράλληλα, η υποχρέωση του κράτους να μη διαπράττει γενοκτονία πηγάζει από το εθιμικό δίκαιο και μάλιστα από το πλέγμα των θεμελιωδών κανόνων *jus cogens* της διεθνούς έννομης τάξης, στο οποίο η υποχρέωση αυτή αναμφίβολα ανήκει. Έτσι, οποιαδήποτε παραβίαση της υποχρέωσής του αυτής συνιστά παράνομη πράξη και αποδίδεται

---

²⁷ Paola Gaeta, "On What Conditions Can a State Be Held Responsible for Genocide?," *The European Journal of International Law* 18, no. 4 (2007).

²⁸ "Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal," International Military Tribunal of Nuremberg, October 1, 1946, 223, www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/NT_Vol-I.pdf.

στο κράτος σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 40 του Σχεδίου Άρθρων της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου για την Ευθύνη του Κράτους για Διεθνή Αδικοπραξία.²⁹ Υπό το ανωτέρω πρίσμα, το ΔΔΔ έχει τη δικαιοδοσία, βασιζόμενο στον εθιμικό αλλά και τον *jus cogens* χαρακτήρα των κανόνων που αφορούν τη γενοκτονία, να εφαρμόσει τους τελευταίους για πράξεις που έλαβαν χώρα πριν την τυποποίηση της γενοκτονίας στη Σύμβαση, ακόμη και για τις γενοκτονίες που τελέσθηκαν κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εκ μέρους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κατά την εξέταση μιας –υποθετικής– προσφυγής κατά της Τουρκίας, η οποία ως διάδοχο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κράτος θα νομιμοποιούνταν παθητικά ενώπιον του ΔΔΔ.³⁰

Παράλληλα, η υποχρέωση μη διάπραξης γενοκτονίας συνιστά μια *erga omnes* υποχρέωση, η οποία δεσμεύει τα κράτη και δίνει το δικαίωμα σε τρίτα μη θιγόμενα κράτη να στραφούν ενώπιον του ΔΔΔ κατά του κράτους που διαπράττει γενοκτονία για παραβίαση *erga omnes* υποχρέωσης, ζητώντας την απόδοση κρατικής ευθύνης σ' αυτό για την παραβίαση, με βάση τις διατάξεις του άρθρου 48 του Σχεδίου Άρθρων της ΕΔΔ για την Ευθύνη του Κράτους για Διεθνή Αδικοπραξία.

Η ανωτέρω άποψη³¹ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η διεθνής ευθύνη για το έγκλημα της γενοκτονίας γεννάται τόσο έναντι του ατόμου όσο και έναντι του κράτους, προέρχεται όμως από την παραβίαση διαφορετικών κανόνων. Η μεν ευθύνη του ατόμου γεννάται από την παραβίαση του πρωτογενούς κανόνα του άρθρου 1 της Σύμβασης για τη Γενοκτονία, η δε κρατική ευθύνη από την παραβίαση των δευτερογενών κανόνων για την ευθύνη του κράτους για διεθνή αδικοπραξία. Συνεπώς, η απλή σκέψη του ΔΔΔ ότι η τέλεση γενοκτονίας από όργανο του κράτους γεννά κρατική ευθύνη αποδεικνύεται ισοπεδωτική, καθώς στην περίπτωση αυτή κάθε διεθνής αδικοπραξία ενός κρατικού οργάνου και η συνακόλουθη ποινική ευθύνη του θα επίσειε αυτοδικαίως κρατική ευθύνη και θα στιγμάτιζε το κράτος ως γενοκτόνο, κράτος-εγκληματία ή κράτος-τρομοκράτη.

Συμπερασματικά, η λογική σκέψη του ΔΔΔ ότι θα ήταν παράδοξο ένα κράτος να υποχρεούται να αποτρέπει τη γενοκτονία, αλλά να μην απαγορεύεται στο ίδιο να τη διαπράττει, μας οδηγεί στην παραδοχή ότι το κράτος είναι υποκείμενο της υποχρέωσης να μη διαπράττει γενοκτο-

²⁹ “Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts,” UNGA, A/56/83, 2001.

³⁰ Aram Kuyumjian, “The Armenian Genocide: International Legal and Political Avenues for Turkey’s Responsibility,” *Revue de droit de l’Université de Sherbrooke* 41 (2011): 247.

³¹ Βλ. ανωτέρω υποσ. 27.

νία, είτε η υποχρέωσή του αυτή πηγάζει από την ίδια τη Σύμβαση, είτε από τον *jus cogens* χαρακτήρα της υποχρέωσης. Το ΔΔΔ με την ερμηνεία του αφενός κάλυψε όποιο κενό δημιουργείτο από τη διατύπωση της Σύμβασης, αφετέρου στήριξε την απόδοση κρατικής ευθύνης στο άρθρο 40 του Σχεδίου Άρθρων της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου, κατατάσσοντας την απαγόρευση της γενοκτονίας στο πλέγμα των *jus cogens* κανόνων του διεθνούς δικαίου. Το γεγονός αυτό, βέβαια, καθιστά αναγκαία την αναζήτηση ενός ειδικού μηχανισμού ελέγχου της κρατικής ευθύνης στην περίπτωση της γενοκτονίας, που ξεκινά από τους πρωτογενείς συμβατικούς και εθιμικούς διεθνείς κανόνες που αφορούν τη γενοκτονία και καταλήγει στην εφαρμογή των δευτερογενών κανόνων για την απόδοση της κρατικής ευθύνης σε περίπτωση παραβίασης των πρωτογενών.

2. Τα εμπόδια στην απόδοση κρατικής ευθύνης

Το σημαντικότερο και συχνά ανυπέρβλητο εμπόδιο στο δρόμο για την απόδοση κρατικής ευθύνης για το έγκλημα της γενοκτονίας είναι η διάγνωση από το Δικαστήριο του ειδικού δόλου της γενοκτονίας στο «πρόσωπο» του κράτους, αφού προηγουμένως γίνει δεκτό ότι η αμιγώς ποινική έννοια του δόλου είναι εφαρμοστέα σε μια κρατική οντότητα. Με αφετηρία τη διάκριση πρωτογενών και δευτερογενών κανόνων και την παραδοχή ότι η τέλεση της γενοκτονίας αποτελεί τον πρωτογενή κανόνα που παραβιάζεται, ο ειδικός δόλος πρέπει να αναζητηθεί στο ίδιο επίπεδο, δηλαδή στα πρόσωπα των φυσικών αυτουργών της γενοκτονίας και μόνο. Περαιτέρω, στη διαδικασία εφαρμογής των δευτερογενών κανόνων απόδοσης της κρατικής ευθύνης η αναζήτηση του δόλου περιττεύει, αφού έχει ήδη διαγνωσθεί. Υπό αυτήν την άποψη, η ύπαρξη του ειδικού δόλου για την τέλεση γενοκτονίας στο πρόσωπο του κράτους δεν αποτελεί προϋπόθεση για την απόδοση κρατικής ευθύνης.³²

Ως ασφαλές κριτήριο για την απόδοση κρατικής ευθύνης θα μπορούσε να λειτουργήσει αυτό της «συστηματικής εγκληματικότητας».³³ Το κριτήριο αυτό εντοπίζεται κάθε φορά που πράξεις γενοκτονίας εντάσσονται σε μια κρατική πολιτική την οποία ο αυτουργός τους υπηρετεί και καθιστά περιττή την αναζήτηση του ειδικού δόλου του κράτους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι επιθέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά των Αρμενίων και των Ελλήνων, του καθεστώτος των

³² Marko Milanovic, "State Responsibility for Genocide," *EJIL* 17, no. 3 (2006): 553-604.

³³ Βλ. ανωτέρω υποσ. 27.

Ναζί κατά των Εβραίων, της κυβέρνησης της Ρουάντα κατά των Τούτσι, στις οποίες υπήρχε γενοκτόνος κρατική πολιτική και ευρεία και συστηματική χρήση βίας κατά συγκεκριμένης ομάδας, οι οποίες εφαρμόζονταν από τα όργανα του κράτους.

Το δεύτερο ζήτημα που τίθεται ως προς την απόδοση κρατικής ευθύνης για το έγκλημα της γενοκτονίας είναι αν η ατομική ποινική ευθύνη του δράστη της γενοκτονίας συνιστά ή πρέπει να συνιστά προϋπόθεση της κρατικής ευθύνης. Η ΕΔΔ στο σχολιασμό της για το Σχέδιο Άρθρων για την κρατική ευθύνη για διεθνείς αδικοπραξίες ξεκαθάρισε, ότι η ποινική καταδίκη των αυτουργών της γενοκτονίας δεν αποκλείει την ύπαρξη κρατικής ευθύνης.³⁴

Η διάπραξη της γενοκτονίας δύναται να γεννήσει δύο είδη ευθύνης, την ατομική ποινική ευθύνη και την κρατική ευθύνη, διότι η γενοκτονία συνιστά ταυτόχρονα ποινικό αδίκημα, οπότε επισύρει την ποινική ευθύνη των αυτουργών του, αλλά και παράνομη αδικοπραξία, οπότε επισύρει την ευθύνη του κράτους, υπό τις προϋποθέσεις που εισάγει το Σχέδιο Άρθρων της ΕΔΔ για την κρατική ευθύνη. Οι δύο διαφορετικές μορφές ευθύνης υπηρετούν και διαφορετικούς σκοπούς, η μεν ατομική ποινική ευθύνη στοχεύει στον κολασμό του δράστη, στην τιμωρία του, στην αποτροπή και στον παραδειγματισμό του κοινωνικού συνόλου, η δε κρατική ευθύνη στοχεύει στην επανόρθωση και αποζημίωση των θυμάτων, και είναι πολύ πιθανό, πλην όχι αναγκαίο, η μία να συρρέει με την άλλη.

Στην υπόθεση της Γενοκτονίας το ΔΔΔ διατύπωσε την άποψη ότι η προηγούμενη ατομική ποινική ευθύνη των δραστών της γενοκτονίας δεν αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση ή *sine qua non* όρο για την ύπαρξη κρατικής ευθύνης. Η σχέση ατομικής και κρατικής ευθύνης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως νομοτελειακή. Η μία δεν εξαρτάται από την άλλη, όπως εύστοχα διαπίστωσε το ΔΔΔ, ούτε την αποκλείει, όμως η μία μπορεί να «πυροδοτήσει» την άλλη, καθώς ούτε το κράτος μπορεί να διαπράξει γενοκτονία χωρίς να εμπλέξει φυσικά πρόσωπα, *de jure* ή *de facto* όργανα και εκπροσώπους του, αλλά ούτε ένας ιδιώτης ή μια ομάδα ιδιωτών μπορούν μόνοι τους να διαπράξουν ένα τέτοιου μεγέθους και χαρακτήρα έγκλημα χωρίς τη βοήθεια του κράτους ή την ύπαρξη μιας αντίστοιχης κρατικής πολιτικής ή έστω την ανοχή του κράτους. Ορθότερα, η κρατική ευθύνη εξαρτάται περισσότερο από την α-

---

³⁴ “Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, Report of the International Law Commission on the work of its Fifty-third Session,” U.N. Doc. A/56/10, 56th Sess., Supp. no. 10, Art. 58, 2001.

τομική, καθώς σε πρακτικό επίπεδο δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς αυτή, ενώ η ατομική ποινική ευθύνη μπορεί να υπάρξει χωρίς την κρατική.

Ακόμη, όμως, και αν δεχθούμε την άποψη ότι η απαγόρευση διάπραξης γενοκτονίας προέρχεται από διαφορετική πηγή για το άτομο απ' ό,τι για το κράτος, δηλαδή για το μεν άτομο ευθέως από τη Σύμβαση, για το δε κράτος από τις αρχές του *jus cogens*, οδηγούμαστε στο ίδιο συμπέρασμα. Οι δύο διαφορετικές μορφές ευθύνης που προκύπτουν είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους, επειδή οι αντίστοιχες υποχρεώσεις κράτους και ατόμου πηγάζουν από διαφορετικούς πρωτογενείς κανόνες. Αυτό σημαίνει πως η ατομική ποινική ευθύνη ενός κρατικού οργάνου για τη διάπραξη γενοκτονίας δεν επιφέρει αυτοδικαίως και την κρατική ευθύνη του κράτους που αυτό υπηρετούσε. Άλλωστε, ένα διεθνές δικαστήριο, όπως το ΔΔΔ στην περίπτωση της Σερβίας, δεν έχει το χαρακτήρα ποινικού δικαστηρίου και ούτε την αρμοδιότητα να εξετάσει την ποινική ευθύνη προσώπων, η οποία ανήκει κατ' αποκλειστικότητα στα *ad hoc* συσταθέντα διεθνή ποινικά δικαστήρια.

Τέλος, ένα τρίτο εμπόδιο που πρέπει να υπερκερασθεί για την απόδοση κρατικής ευθύνης για γενοκτονία είναι αυτό του επιπέδου της απόδειξης.³⁵ Στην υπόθεση της Γενοκτονίας το ΔΔΔ αναζήτησε έναν πολύ αυστηρό και υψηλό βαθμό απόδειξης και βεβαιότητας για την απόδοση κρατικής ευθύνης στη Σερβία, την οποία χαρακτήρισε “*evidence fully conclusive*” και την οποία τελικά δε θεώρησε ότι υφίστατο στις επίδικες περιπτώσεις.³⁶

3. Η «ποινική» ευθύνη του κράτους

Ο χαρακτήρας της γενοκτονίας ως μια συστηματική και ευρείας κλίμακας προσπάθεια καταστροφής στοχευμένων ομάδων καθιστά σχεδόν αδύνατο τον καταλογισμό της σε μεμονωμένα άτομα, τα οποία δεν είναι όργανα του κράτους και δεν ανήκουν στα υψηλά κλιμάκια λήψης αποφάσεων. Άλλωστε, η καινοτομία της Σύμβασης για τη Γενοκτονία είναι ότι στοχεύει στον κολασμό ενός ποινικού αδικήματος το οποίο κατεξοχήν, όπως ιστορικά έχει αποδειχθεί, τελείται από κρατικούς αξιωματούχους, όργανα του κράτους, οι οποίοι συνήθως ενεργούν στο πλαίσιο μιας γενοκτόνου κρατικής πολιτικής. Υπό αυτή την άποψη, η ποινική ευθύνη για τη γενοκτονία επιμερίζεται όχι μόνο στα άτομα

³⁵ Βλ. ανωτέρω υποσ. 32.

³⁶ “Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro),” ICJ, Reports 2007, par. 209, 319.

αλλά και στο κράτος και έτσι καταρρίπτεται η θέση ότι το κράτος δεν μπορεί να εγκληματεί.³⁷ Άλλωστε, ο πρώτος παράγοντας για τη διεθνή ευθύνη του κράτους είναι η ύπαρξη μιας άδικης πράξης, δηλαδή οποιασδήποτε πράξης αντίθετης στις διεθνείς υποχρεώσεις του κράτους. Περαιτέρω, το κριτήριο του αποτελεσματικού ελέγχου στο πεδίο της διεθνούς ευθύνης για το έγκλημα της γενοκτονίας, ιδωμένο μέσα από το πρίσμα του ποινικού δικαίου, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι αντικατοπτρίζει το δόγμα της υπαιτιότητας.³⁸ Πιο συγκεκριμένα, ο αποτελεσματικός έλεγχος, υπό ευρεία ερμηνεία, εύστοχα θα μπορούσε να παραλληλιστεί με την υπαιτιότητα του ποινικού δικαίου, δηλαδή με τη γνώση που ο φυσικός αυτουργός μιας αξιόποινης πράξης έχει ως προς την τέλεση αυτής εκ μέρους του και την αποδοχή του αποτελέσματος της πράξης του. Υπό την έννοια αυτή, το πρόσωπο στο πεδίο του ποινικού δικαίου και κατ' αναλογία το κράτος που ασκεί τον αποτελεσματικό έλεγχο επί των οργάνων του, γνωρίζουν ή σε κάθε περίπτωση οφείλουν να γνωρίζουν ακόμη και το ενδεχόμενο τέλεσης της άδικης πράξης και εν προκειμένω της γενοκτονίας.

Περαιτέρω, η ίδια αντιστοιχία μπορεί να ισχύσει μεταξύ του κριτηρίου του αποτελεσματικού ελέγχου και της υποχρέωσης του κράτους, η οποία πηγάζει ευθέως από τη Σύμβαση, να αποτρέπει τη γενοκτονία με κάθε δυνατό μέσο. Αναλογικά, η άσκηση του αποτελεσματικού ελέγχου συνεπάγεται τη δυνατότητα και τη νομική υποχρέωση του κράτους να λαμβάνει κάθε αναγκαίο μέτρο για την αποφυγή της τέλεσης γενοκτονίας. Με τον τρόπο αυτό γεννάται ένας ιδιότυπος υποκειμενικός δεσμός υπαιτιότητας και εισάγεται ένα «τεκμήριο υπαιτιότητας» του κράτους που ασκεί τον αποτελεσματικό έλεγχο στους φυσικούς αυτουργούς της γενοκτονίας.

Με την ανωτέρω σκέψη, το κριτήριο του αποτελεσματικού ελέγχου πρέπει να αναζητείται όχι στη βάση του «ποιος έδωσε τις διαταγές», αλλά σύμφωνα με το «ποιος βρισκόταν στην κατάλληλη θέση, ώστε να είχε τη δυνατότητα, αν ενεργούσε διαφορετικά, να αποτρέψει την αδικοπρακτική συμπεριφορά και τα αποτελέσματά της».³⁹

---

³⁷ Κώστας Χατζηκωνσταντίνου, *Προσεγγίσεις στο διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο* (Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, 2009), 338-341, 384-388, 394-397.

³⁸ Harmen van der Wilt, "Halilovic on Appeal: The intricate concept of 'effective control'," *Hague Justice Journal* 3, no. 3 (2007).

³⁹ K. T. Dannenbaum, "Translating the Standard of Effective Control into a System of Effective Accountability: How Liability Should Be Apportioned for Violations of Human Rights by Member State Troop Contingents Serving as United Nations Peacekeepers," *ILJ* 51 (2010): 113.

Στην υπόθεση της Γενοκτονίας το ΔΔΔ, αναφορικά με το κριτήριο του αποτελεσματικού ελέγχου, απέρριψε την εφαρμογή του στη συγκεκριμένη υπόθεση, καταλήγοντας στην πεποίθηση ότι η Σερβία δεν είχε διαπράξει γενοκτονία, ακριβώς επειδή δεν ασκούσε αποτελεσματικό έλεγχο επί του σερβοβοσνιακού στρατού και το γεγονός αυτό δεν της επέτρεπε ούτε να γνωρίζει τη δράση των αδικοπραγούντων, πόσο μάλλον να την κατευθύνει, ούτε να βρίσκεται σε θέση ικανή να αποτρέψει την τέλεση της γενοκτονίας.⁴⁰ Έτσι, ο αιτιώδης σύνδεσμος εξέλιπε, επειδή απουσίαζε ο αποτελεσματικός έλεγχος. Το Δικαστήριο, όμως, μάλλον περιέπλεξε το ζήτημα του ελέγχου, αναφερόμενο μόνο στο γενικό έλεγχο και την εξουσία του σερβικού κράτους επί του σερβοβοσνιακού στρατού και των δραστών της γενοκτονίας και όχι σε σχέση με συγκεκριμένες πράξεις, όπως το κριτήριο του αποτελεσματικού ελέγχου επιβάλλει, παρότι με ενάργεια διαχώρισε νοηματικά, ακόμη και συντακτικά, τον αποτελεσματικό έλεγχο από τις διαταγές και τις οδηγίες.⁴¹

4. Κρατική ευθύνη για το έγκλημα της γενοκτονίας. Συμπεράσματα

Το κράτος παραβιάζει τη Σύμβαση για τη Γενοκτονία, όταν δε λαμβάνει τα αναγκαία μέτρα για την αποτροπή της ή όταν, παρότι γνωρίζει την τέλεση του εγκλήματος, δεν ενεργεί για την τιμωρία των δραστών του.⁴² Ωστόσο, από τη διατύπωση των διατάξεων της Σύμβασης παραμένει ασαφές, και αυτό αποτέλεσε ένα από τα προκαταρκτικά ερωτήματα στην υπόθεση της Γενοκτονίας, αν το κράτος υπέχει πρωτογενή ευθύνη για τη διάπραξη γενοκτονίας. Στο ερώτημα αυτό το ΔΔΔ διατύπωσε τη θέση ότι τα κράτη υποχρεούνται να μη διαπράττουν γενοκτονία. Φτάνοντας σε αυτό το συμπέρασμα, το Δικαστήριο εξέλαβε το άρθρο 1 της Σύμβασης ως πηγή της ανωτέρω υποχρέωσης του κράτους. Αν συμφωνήσουμε με μια τέτοια προσέγγιση, ότι τα κράτη έχουν δεσμευθεί με τη Σύμβαση να μη διαπράττουν γενοκτονία, ενισχύεται η θέση ότι η θετική υποχρέωση του κράτους να αποτρέπει την τέλεση

---

⁴⁰ “Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro),” ICJ, Reports 2007, par. 395-407.

⁴¹ Αυτ., par. 401, “Genocide will be considered as attributable to a state if and to the extent that the physical acts constitutive of genocide that have been committed by organs or persons other than the State’s own agents were carried out, wholly or in part, on the instructions or directions of the State, or under its effective control.”

⁴² Αυτ., par. 430.

γενοκτονίας περιλαμβάνει και την αρνητική υποχρέωσή του να μη διαπράττει γενοκτονία.

Βέβαια, ενώ είναι λογικά ορθό να υποστηρίξουμε ότι είναι νομικά απαγορευτικό το κράτος να διαπράττει γενοκτονία, παραμένει δύσκολο να θεωρήσουμε ένα κράτος υπεύθυνο για την παραβίαση μιας υποχρέωσης την οποία δεν έχει το ίδιο ρητά και αναμφισβήτητα αναλάβει με την προσχώρησή του στη Σύμβαση. Το ΔΔΔ στην υπόθεση της Γενοκτονίας βρέθηκε στη λεπτή θέση, από τη μια να προστατεύσει την απαγόρευση διάπραξης γενοκτονίας η οποία προϋπήρχε της Σύμβασης, αφετέρου όμως να μην παραβιάσει τα δικαιώματα της Σερβίας που προέρχονταν από τη διαδοχή κρατών. Τελικά, το Δικαστήριο κατέληξε, βασιζοντας την κρίση του σε αρχές και πρωτογενείς υποχρεώσεις που όλα τα συμβαλλόμενα στη Σύμβαση κράτη αποδέχθηκαν, ότι η Σύμβαση εισάγει την υποχρέωση του κράτους να μη διαπράττει γενοκτονία.

Με άλλα λόγια, το Δικαστήριο, παρότι εντόπισε τη σιωπηρή υποχρέωση των κρατών να μη διαπράττουν γενοκτονία, εντούτοις δεν ήταν έτοιμο να εφαρμόσει την υποχρέωση αυτή στην ίδια υπόθεση στην οποία αποφάσισε ότι όντως υφίσταται μια τέτοια υποχρέωση. Υπό αυτή την έννοια, η απόφαση της Γενοκτονίας λειτούργησε ως μηχανισμός κάλυψης του κενού της Σύμβασης, χωρίς όμως να συνδέσει άμεσα τη Σύμβαση για τη Γενοκτονία με την κρατική ευθύνη. Για το λόγο αυτό, η απόφαση της Γενοκτονίας ίσως αποτελεί μία «χαμένη ευκαιρία» για απόδοση κρατικής ευθύνης για πρώτη φορά για το έγκλημα των εγκλημάτων, η οποία θα έδινε σάρκα και οστά στις διατάξεις της Σύμβασης, ενώ παράλληλα θα αποτελούσε ένα ιστορικό και πολιτικό μάθημα για όσα κράτη ανενδοίαστα εφαρμόζουν γενοκτόνες πολιτικές ή ανέχονται τέτοιες συμπεριφορές υπό το πρόσχημα της αδυναμίας αντιμετώπισής τους.⁴³

Η ερμηνεία αυτή του ΔΔΔ φαίνεται ορθή και προσήκουσα για το αίσχιστο των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, καθώς θα ήταν άδικο αλλά και παράλογο η υποχρέωση μη διάπραξης γενοκτονίας να δεσμεύει μόνο το άτομο και όχι το κράτος. Κι αυτό γιατί, αν το κράτος εξαιρούνταν από την υποχρέωση να μη διαπράττει γενοκτονία, η εξαίρεση τούτη θα ισοδυναμούσε με ένα είδος ασυλίας του ως προς την τέλεσή της, καθώς οι διεθνείς υποχρεώσεις του θα εξαντλούνταν στη

---

⁴³ Amabelle C. Asuncion, "Pulling the stops on Genocide: The State or the Individual? Critical Review of Jurisprudence: An Occasional Series," *European Journal of International Law* 20, no. 4 (November 2009).

μέριμνά του για την παραπομπή σε δίκη και την καταδίκη των φυσικών αυτουργών της.

Υπό το ισχύον διεθνές νομικό σύστημα, το άτομο είναι ο νους και ο μυς της γενοκτονίας, ενώ το κράτος ίσως εκλαμβάνεται ως μία αθώα οντότητα, η οποία προσπαθεί να αποτρέψει το έγκλημα. Όμως, το αληθές πνεύμα της Σύμβασης για τη γενοκτονία είναι με κάθε τρόπο η γενοκτονία να μη διαπραχθεί. Ανάμεσα στο κράτος και το άτομο, το κράτος είναι πρωτίστως λογικά, νομικά και ηθικά ο φορέας της ευθύνης να μη διαπραχθεί η γενοκτονία, διότι το κράτος είναι αυτό που έχει τη δύναμη να διαπράττει γενοκτονία επαναλαμβανόμενα και εις το διηνεκές σε πολλές μελλοντικές γενεές και παράλληλα είναι το μόνο που διαθέτει τα μέσα να αποτρέψει, να καταστείλει και να τιμωρήσει το έγκλημα της γενοκτονίας. Σε αντίθεση με το άτομο, το οποίο παύει την εγκληματική του δράση με τη φυλάκιση ή το θάνατό του, το κράτος μπορεί να είναι ένας διαρκής πρωταγωνιστής του εγκλήματος που επιβιώνει για αιώνες, γι' αυτό και είναι αναγκαίο η διάπραξη της γενοκτονίας να σταματά στο επίπεδο του κράτους.

Συμπερασματικά, το ΔΔΔ με την απόφαση της Γενοκτονίας έκανε ένα σημαντικό βήμα στην απόδοση κρατικής ευθύνης για τη γενοκτονία, θέτοντας τα νομικά θεμέλια γι' αυτήν. Απομένει, όμως, μεγάλη διαδρομή μέχρι την υιοθέτηση ενός μηχανισμού απόδειξης της κρατικής ευθύνης για τη γενοκτονία, ο οποίος θα παύσει να απομονώνει και να προστατεύει τα κράτη από την απόδοση κρατικής ευθύνης και θα λειτουργήσει αποτελεσματικά, όπως το *ad hoc* συσταθέν διεθνές ποινικό δικαστήριο ICTY έχει πετύχει στην απόδοση της ποινικής ευθύνης στους αυτουργούς της γενοκτονίας.

Γ. Η έννοια της οικονομικής γενοκτονίας

Η διασταλτική ερμηνεία που το ICTY απέδωσε στην έννοια της λεηλασίας και της καταστροφής της ιδιωτικής και δημόσιας περιουσίας⁴⁴ θα μπορούσε να αποτελέσει το θεμέλιο λίθο για την ανάδειξη μίας νέας μορφής γενοκτονίας, οικονομικής μορφής. Το έγκλημα της λεηλασίας ή καταστροφής περιουσιακών στοιχείων ή ενός μνημείου πολιτιστικής κληρονομιάς αποτελεί έγκλημα πολέμου και συνάμα μία συνιστώσα της οικονομικής καταστροφής των θυμάτων του, καθώς επηρεάζει άμεσα τις οικονομικές συνθήκες ζωής της συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων (των θυμάτων του). Επαγωγικά, η έννοια της καταστροφής ι-

⁴⁴ Βλ. υποσ. 6, par. 48, "Prosecutor/Kunarac et al., IT-96-23 & 23/1," Trial Chamber Decision on Motion for Acquittal of 3 July 2000, par. 15-16, ICTY.

διωτικής ή δημόσιας περιουσίας συνδέεται με αυτή της οικονομικής γενοκτονίας ή μάλλον εντάσσεται σε αυτή.

Η έννοια της οικονομικής γενοκτονίας δε συμπεριελήφθη στη νομοτυπική μορφή του εγκλήματος στη Σύμβαση του 1948, παρότι στις προπαρασκευαστικές εργασίες και συζητήσεις χώρες της Λατινικής Αμερικής, όπως η Βενεζουέλα και η Αργεντινή, καθώς και η Σαουδική Αραβία, πρότειναν να συμπεριληφθεί η έννοια της οικονομικής γενοκτονίας στον ορισμό του εγκλήματος στη Σύμβαση.⁴⁵ Παρ' όλα αυτά, η έννοια της οικονομικής γενοκτονίας θα μπορούσε να ενταχθεί στο *actus reus* της παραγράφου γ' του άρθρου 2 της Σύμβασης για τη Γενοκτονία, δηλαδή στην πράξη της εκ προθέσεως υποβολής της προστατευόμενης ομάδας σε συνθήκες διαβίωσης που μπορούν να επιφέρουν την πλήρη ή τη μερική σωματική καταστροφή αυτής, καθώς αυτή είναι η μόνη διάταξη που μπορεί να ερμηνευθεί τόσο διασταλτικά, ώστε να συμπεριλάβει την έννοια της οικονομικής γενοκτονίας, καλύπτοντας ένα μεγάλο εύρος πράξεων.⁴⁶ Οι δε προστατευόμενες ομάδες θα χαρακτηρίζονταν ως «οικονομικές ομάδες».⁴⁷

Αλλωστε, οι οικονομικές δυσκολίες που μία χώρα διέρχεται είναι παράγοντας που μπορεί να θέσει στο στόχαστρο συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων και να δημιουργήσει πρόσφορες συνθήκες, οπλίζοντας τα χέρια των θυτών, για την τέλεση του εγκλήματος της γενοκτονίας. Τη θέση αυτή επιβεβαίωσε το ICTY στην υπόθεση Krstic, συνδέοντας τα οικονομικά δεινά και την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος στην πρώην Γιουγκοσλαβία με τη γενοκτονία που επακολούθησε.⁴⁸ Με άλλα λόγια, ως τρόπος τέλεσης της οικονομικής γενοκτονίας μπορεί να λειτουργήσει η επιβολή σε εθνικό επίπεδο οικονομικών μέτρων, τα οποία οπωσδήποτε επιδρούν στις συνθήκες ζωής διαφόρων ομάδων και μπορούν να οδηγήσουν στη φυσική καταστροφή μιας τέτοιας ολόκληρης ομάδας ή μέρους αυτής. Περαιτέρω, αυτός ο τρόπος τέλεσης αποκαλύπτει τη σύνδεση των κυβερνητικών αξιωματούχων με την τέλεση της γενοκτονίας, καθώς οι δικές τους πολιτικές επιβάλλουν τα οικονομικά μέτρα σε βάρος των πολιτών.⁴⁹ Η σχέση αυτή σε κάθε περίπτωση έχει

⁴⁵ “Sixth Committee, Draft Convention on Genocide: Draft Resolution proposed by the Delegation of Venezuela,” UNGA Doc. A/C. 6/149, 1947.

⁴⁶ P. Sean Morris, “Economic Genocide Under International Law,” *The Journal of Criminal Law* 82, no. 1 (February 2018): 18-34.

⁴⁷ “Prosecutor/Akayesu, Case no. 96-4,” Trial Judgment of September 2, 1998, par. 511, ICTR, unictr.irmct.org/en/cases/ictr-96-4.

⁴⁸ “Prosecutor/Krstic,” par. 9: “economic woes and the end of communist rule set the stage for rising nationalism and ethnic friction.”

⁴⁹ Morris, “Economic genocide,” 6.

πολλάκις επιβεβαιωθεί νομολογιακά από το ICTY, το οποίο καταδίκασε για το έγκλημα της γενοκτονίας κυβερνητικά στελέχη της πρώην Γιουγκοσλαβίας.

Υπό το πρίσμα όλων των ανωτέρω, ως οικονομική γενοκτονία μπορεί να νοηθεί αυτή που τελείται με μέσα οικονομικής καταστροφής της προστατευόμενης ομάδας. Συνεπώς, οικονομικής φύσης κίνητρα, όπως ο έλεγχος των φυσικών πλουτοπαραγωγικών πηγών μιας χώρας, μπορούν να οδηγήσουν στον εκτοπισμό ή τη φυσική εξόντωση της ομάδας που μέχρι τότε καρπωνόταν αυτές. Στην περίπτωση της πρώην Γιουγκοσλαβίας δε, η οικονομική αφαίμαξη που η κυβέρνηση Μιλόσεβιτς προκάλεσε στα οικονομικά ασθενέστερα ομόσπονδα κράτη της Κροατίας και της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης απογείωσε τον εθνικισμό και οδήγησε στη γενοκτονία των ανωτέρω εθνοτικών ομάδων.

Συμπερασματικά, το ICTY «φλέρταρε» με διάφορες έννοιες οικονομικής απαξίας, συνιστώσες της οικονομικής γενοκτονίας, όπως η λεηλασία ιδιωτικής ή δημόσιας περιουσίας και η καταστροφή μνημείων πολιτιστικής κληρονομιάς, και παραδέχθηκε την ύπαρξη οικονομικών κινήτρων στη διάπραξη μαζικών εγκλημάτων, όμως τελικά δίστασε να εντάξει τέτοιου είδους πράξεις στο πλαίσιο γενοκτόνων πολιτικών και στην έννοια της οικονομικής γενοκτονίας.

Συμπεράσματα

Η διεθνής κοινότητα χρειάστηκε να δοκιμαστεί από τις φρικαλεότητες δύο παγκοσμίων πολέμων, πριν καταλήξει στον ορισμό του εγκλήματος της γενοκτονίας και τη συμβατική αναγνώρισή του με την υιοθέτηση της Σύμβασης του 1948, η οποία, αφού έλαβε τις αναγκαίες επικυρώσεις και προσχωρήσεις τέθηκε σε ισχύ το 1951. Ο ίδιος ορισμός του εγκλήματος της γενοκτονίας επαναλήφθηκε στο άρθρο 4 του Καταστατικού του ICTY το 1993.

Χρειάστηκε, λοιπόν, να φτάσουμε στη δεκαετία του '90, ώστε η σύσταση του ad hoc διεθνούς ποινικού δικαστηρίου ICTY να δρομολογήσει σημαντικές εξελίξεις ως προς την εφαρμογή και ερμηνεία της Σύμβασης για τη γενοκτονία. Το ICTY με τις καταδικαστικές αποφάσεις του απέδειξε ότι η γενοκτονία είναι ένα έγκλημα που τελείται όχι μόνο στις θεωρούμενες τριτοκοσμικές χώρες της αφρικανικής ηπείρου, αλλά και στον κατά τα άλλα πολιτισμένο ευρωπαϊκό κόσμο, που δήθεν αποσβολωμένος παρακολουθούσε τα προηγούμενα χρόνια την αιματοχυσία των χωρών της πρώην Γιουγκοσλαβίας.

Ένα σημαντικό ζήτημα που απασχόλησε τη διεθνή νομολογία είναι η διάκριση μεταξύ των εννοιών γενοκτονία και εθνοκάθαρση. Το ICTY

ερμήνευσε στενά την έννοια της γενοκτονίας, εξαιρώντας από τον ορισμό τις πράξεις εθνοκάθαρσης. Έθεσε έτσι μια διακριτή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις δύο κατηγορίες εγκλημάτων, γενοκτονίας–εθνοκάθαρσης,⁵⁰ ερμηνεύοντας ως γενοκτονία μόνο τη σφαγή στη Σρεμπρένιτσα και ουσιαστικά μη αποδεχόμενο ότι η ευρεία σερβική πολιτική δίωξης και εκτοπισμού των Βοσνίων μουσουλμάνων και Κροατών συνιστούσε γενοκτονία.

Και ενώ το έγκλημα της γενοκτονίας επισύρει ατομική ποινική ευθύνη αλλά και κρατική ευθύνη για την τέλεσή του, η επιφυλακτικότητα της διεθνούς νομολογίας να καταδικάσει ένα κράτος για το έγκλημα της γενοκτονίας περισσεύει. Ήδη το ΔΔΔ με την απόφασή του στην υπόθεση της Γενοκτονίας το 2007 απέρριψε τη μοναδική ευκαιρία που είχε για την απόδοση κρατικής ευθύνης για το έγκλημα της γενοκτονίας, ακολουθώντας την πεπατημένη οδό που είχε ήδη χαράξει με τη νομολογία του το ICTY ως προς το διαχωρισμό γενοκτονίας και εθνοκάθαρσης. Άλλωστε, η υποστήριξη της κατηγορίας για την τέλεση γενοκτονίας αποδείχθηκε δύσκολη υπόθεση για την εισαγγελική αρχή του ICTY, λόγω της δυσαπόδεικτης υποκειμενικής υπόστασης του εγκλήματος, η οποία τελικά οδήγησε σε πολλές απαλλακτικές κρίσεις ως προς το έγκλημα της γενοκτονίας.

Τελικά, το σύγχρονο νομολογιακό κεκτημένο γύρω από το έγκλημα της γενοκτονίας επιβεβαιώνει το συμπέρασμα του «πνευματικού πατέρα» της, Raphael Lemkin, ότι η γενοκτονία δεν είναι παρά ένας νέος όρος που περιγράφει ένα παλιό έγκλημα.⁵¹ Πράγματι, από τη μια η διεθνής ιστορία επιβεβαιώνει τη δυναμική του εγκλήματος της γενοκτονίας να εμφανίζεται υπό διαφορετικές εκφάνσεις και να αποκτά νέους τρόπους τέλεσης, προϊόντος του χρόνου, από την άλλη το σύγχρονο νομικό και νομολογιακό κεκτημένο (ευτυχώς) αναγνωρίζει τον εθιμικό χαρακτήρα της απαγόρευσης τέλεσης γενοκτονίας.

---

⁵⁰ “Prosecutor/Karadzic,” par. 546· “Prosecutor/Jelusic,” par. 61, 68.

⁵¹ Lemkin, *Axis Rule*.

Ασπασία Μπερμπέρη

ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΙΚΩΝ
ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΩΝ

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία ασχολείται με την προσαρμογή στην ελληνική των τούρκικων δάνειων λέξεων και συγκεκριμένα με την προσαρμογή των τούρκικων ουσιαστικών. Στόχος, λοιπόν, της εργασίας είναι να διευκρινιστεί ο τρόπος της μορφολογικής προσαρμογής των δανείων, αλλά και για ποιους λόγους τα δάνεια προσλαμβάνουν τις συγκεκριμένες καταλήξεις, με αποτέλεσμα να εντάσσονται στα ανάλογα κλιτικά παραδείγματα της ελληνικής.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι με τον όρο τούρκικα δάνεια εννοούμε πως μια λέξη ή κάποιο άλλο γλωσσικό στοιχείο θεωρείται ως τούρκικο δάνειο με βάση την προέλευσή του από την τουρκική και όχι με κάποιο συγχρονικό κριτήριο, αν δηλαδή είναι αντιληπτό ως ξένο και ακριβέστερα ως τούρκικο.¹ Στο άρθρο των György Hazai και Matthias Kappler αναφέρεται ότι ο όρος «τουρκισμός» σημαίνει κάθε απευθείας δάνεια λέξη ή δάνεια σημασία από την τουρκική γλώσσα χωρίς να υπολογίζεται γενικά η ετυμολογική προέλευση, αν δηλαδή πρόκειται για αραβικής ή περσικής προέλευσης.²

Πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση της εργασίας, κρίνεται σκόπιμο να γίνει αναφορά σε παρόμοιες εργασίες που έχουν γίνει στο παρελθόν. Όσον αφορά την ελληνική βιβλιογραφία, μία από τις σπουδαιότερες εργασίες που πραγματοποιήθηκε με ανάλογο θέμα είναι αυτή του Κυρανούδη, ο οποίος δεν ασχολήθηκε μόνο με τη μελέτη των τούρκικων δανείων στην κοινή νεοελληνική αλλά μελέτησε τα τούρκικα δάνεια και στις νεοελληνικές διαλέκτους. Στην εργασία αυτή, ο Κυρανούδης εξετάζει την προσαρμογή των τούρκικων δανείων λέξεων, ουσιαστικών και επιθέτων, στην κοινή νεοελληνική, αλλά και σε δύο νεοελληνικές διαλέκτους, την ποντιακή και τα βόρεια ελληνικά ιδιώματα παρουσιάζοντας ταυτόχρονα τις βασικές διαφορές μεταξύ ελληνικής και τουρκικής. Εκτός, όμως από την προσαρμογή των δανείων τούρκικων

---

¹ Παναγιώτης Κυρανούδης, *Μορφολογία των τούρκικων δανείων της ελληνικής γλώσσας* (Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 2009), 19.

² György Hazai and Matthias Kappler, "Der Einfluss des türkischen in Südos-teuropa," *U. Hinrichs (Hrsg.), Handbuch der Südeuropa-Linguistik* (1999): 649-673. Στη διάκριση των εννοιών 'Turzismus' και 'Orientalismus': "Einige Arbeiten berücksichtigen die etymologische Differenzierung, doch hat sich der Ausdruck 'Turzismus' als direkt aus der türkischen Sprachen entlehntes Lehnwort oder Lehnbedeutung ohne Rücksicht auf die ursprüngliche Etymologie allgemein eingebürgert."

λέξεων κάνει αναφορά και στην προσαρμογή των τούρκικων επιθημάτων που εμφανίζονται στην κοινή νεοελληνική, στην ποντιακή και στα βόρεια ελληνικά ιδιώματα, αλλά και τη σημασία που έχουν τα επιθήματα τόσο στην τουρκική όσο και στην ελληνική και στις διαλέκτους της. Τα επιθήματα που εξετάζει είναι τα -τζης, -λίκι, -λής, -τζίκος, -λεμές, -τσούδ', -χανείο, το χρωματικό επίθημα -ης και το μεγεθυντικό-επιτατικό πρόθημα *καρα-*. Για τους παραπάνω λόγους, η εργασία του Κυρανούδη αποτελεί τη μοναδική και ολοκληρωμένη παρουσίαση της μορφολογικής προσαρμογής των τουρκικών δανείων στην ελληνική και στις διαλέκτους της.

Επίσης, μια ακόμη σημαντική εργασία είναι αυτή του Tzitzilis. Στο άρθρο του προσπαθεί να ανακαλύψει τα τούρκικα στοιχεία στη νέα ελληνική και για να δοθεί λύση στα ζητήματα που τίθενται, προχωράει στη σύγκριση των στοιχείων αυτών με άλλες βαλκανικές γλώσσες.³ Ο στόχος, επομένως, του άρθρου είναι διττός, από τη μία η ανακάλυψη των τουρκικών στοιχείων στη νέα ελληνική και από την άλλη να δοθεί, αν είναι δυνατόν, λύση με τη σύγκριση αυτών των στοιχείων με τις άλλες βαλκανικές γλώσσες. Στη συνέχεια, τίθεται το ερώτημα αν αυτοί οι τουρκισμοί είναι της κοινής νεοελληνικής. Ένα άλλο πρόβλημα, που τίθεται στο άρθρο, σχετικά με τους τουρκισμούς είναι η διάκριση ανάμεσα σε διαλεκτικά και απαρχαιωμένα στοιχεία, καθώς επίσης, αν αυτά τα απαρχαιωμένα στοιχεία είναι νεοελληνικά ή όχι.

Τις σχέσεις ελληνικής και τουρκικής εξέτασε σε άρθρο του και ο Κυριαζής, πιο συγκεκριμένα στο άρθρο του αναφέρεται στα τουρκικά λεξιλογικά δάνεια.⁴ Ο Κυριαζής, όμως, δεν περιορίστηκε μόνο στην εξέταση των λεξιλογικών δανείων στην ελληνική, αλλά συνέκρινε αυτές τις λέξεις και στην κοινή αλβανική. Έτσι, στο άρθρο του παρουσιάζει μια συγκριτική προσέγγιση των τούρκικων λεξικών δανείων στην κοινή νεοελληνική και στην κοινή αλβανική, δίνοντας παράλληλα βαλκανική διάσταση στις επιδράσεις της τουρκικής.

Ο Κυριαζής, επίσης, στο άρθρο του αναφέρεται στις γλωσσικές επαφές μεταξύ της τουρκικής, ελληνικής αλλά και της αλβανικής στην περιοχή των Ιωαννίνων χρησιμοποιώντας ως πηγή τα έγγραφα του αρχείου του Αλή πασά. Μέσα από το άρθρο του, ο Κυριαζής παρουσίασε

³ Christos Tzitzilis, "Die türkischen Elemente im Neugriechischen verglichen mit den türkischen Elementen in aderen Bkansprachen," *ZFB* 33, no. 1 (1997): 101-112.

⁴ Δωρής Κυριαζής, «Τούρκικα λεξιλογικά δάνεια στην κοινή νεοελληνική και την κοινή αλβανική: μια συγκριτική προσέγγιση», *Studies in Greek Linguistics* 30 (2010): 358-371.

τη σπουδαιότητα των εγγράφων ως πηγή για τη μελέτη των αλληλεπιδράσεων της τουρκικής, της ελληνικής και της αλβανικής,⁵ αλλά και το πόσο σημαντικό είναι να μελετώνται οι πρωτότυπες πηγές. Για το λόγο αυτό, ο Κυριαζής δεν περιορίστηκε μόνο στην εξέταση της επίδρασης της τουρκικής στην ελληνική, αλλά αναφέρει και παραδείγματα, στα οποία φαίνεται και η επίδραση της αλβανικής στην ελληνική σε διάφορα επίπεδα του γλωσσικού συστήματος.

Τέλος, ο Σετάτος μέσα από δύο άρθρα του ασχολήθηκε με τις επιδράσεις της τουρκικής στην ελληνική.⁶ Ο Σετάτος, βέβαια, δεν αναφέρεται στα άρθρα του στη μορφολογική προσαρμογή των δανείων, αλλά επικεντρώνεται στο σημασιολογικό και μεταφραστικό δανεισμό από την τουρκική. Έτσι, σταδιακά οι λόγιες λέξεις άρχισαν να αντικαθιστούν τις τουρκικές, ενώ άλλες παίρνουν τώρα λαϊκή φόρτιση που δεν είχαν κατά την Τουρκοκρατία στο σύστημα της προφορικής γλώσσας και της λογοτεχνίας, που βασίζεται βαθμιαία αποκλειστικά σ' αυτήν.⁷

⁵ Doris Kyriazis, "Kontakte gjuhësore në pashallëkun e Janinës përmes dokumenteve të Arkivit të Ali Pashë Tepelenës" (Γλωσσικές επαφές στο πασαλίκι των Ιωαννίνων μέσα από τα έγγραφα του Αρχείου του Αλή Πασά Τεπελενλή), *Poznać Balkany* (2012): 21-38, ειδ. 23. Πρόκειται για μια ευρεία γκάμα εγγράφων, τα οποία θα μπορούσαν να καταταχθούν με βάση το γεωγραφικό, ειδολογικό και κειμενικό κριτήριο, που παρέχει τη δυνατότητα μελέτης της γλώσσας των εγγράφων σε οριζόντιο (γεωγραφικές διάλεκτοι) και κάθετο άξονα (κοινωνικές διάλεκτοι), αλλά και φαινόμενα διγλωσσίας και πολυγλωσσίας, καθώς αρκετοί από τους συντάκτες των εγγράφων είναι δίγλωσσοι ή τρίγλωσσοι (τούρκικα, ελληνικά, αλβανικά).

⁶ Μιχάλης Σετάτος, «Ελληνική και τουρκική (μερικές περιπτώσεις δανεισμού). Μελέτες για την ελληνική γλώσσα», *Πρακτικά 10^{ης} Ετήσιας Συνάντησης Τομέα Γλωσσολογίας* (Θεσσαλονίκη: 1990), 129-139.

⁷ Μιχάλης Σετάτος, «Παρατηρήσεις στα τούρκικα δάνεια της κοινής νεοελληνικής», *Σημειολογικές και γλωσσολογικές μελέτες* (1998): 217-232, ειδ. 230-231. Με τη βαθμιαία απελευθέρωση από τον τούρκικο ζυγό, την ανταλλαγή των πληθυσμών κλπ., έπαψε η επαφή σε καθημερινή βάση και το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος προσανατολίζεται προς διαφορετικά πολιτιστικά πρότυπα, την ελληνική αρχαιότητα και τη Δύση. Η εκκλησία ακολουθεί τη γλωσσική παράδοσή της, η διοίκηση όμως χρειάζεται νέα ορολογία για τις εκφραστικές ανάγκες του νέου κράτους και των πολιτών του, η ανάπτυξη της παιδείας στρέφεται προς την αρχαιότητα (πρβλ. αρχαιολατρεία, λόγια γλώσσα, ξενηλασία κλπ.), τάσεις που θα οδηγήσουν σε νέες μορφές διγλωσσίας (πρβλ. το γλωσσικό ζήτημα, την καθαρεύουσα και το δημοτικισμό κλπ). Λόγιες λέξεις αντικαθιστούν ορισμένες τουρκικές, ενώ άλλες παίρνουν τώρα λαϊκή φόρτιση (πρβλ. και τα ζευγάρια λόγιων-δημοτικών λέξεων, π.χ. εργασία-δουλειά κλπ), που δεν είχαν κατά την Τουρκοκρατία (βλ. 3.81, 3.11) στο σύστημα της προφορικής γλώσσας και της λογοτεχνίας, που βασίζεται βαθμιαία αποκλειστικά σ' αυτήν. Εμφανίστηκε έτσι μια νέα αξιολόγηση των ξένων στοιχείων: όσα τούρκικα στοιχεία δε θεωρούνται διαλεκτικά παίρνουν λαϊκή φόρτιση (ή ημι-διαλεκτικά), ενώ τα διαλεκτικά δεν ανήκουν στην ΚΝΕ (πρβλ. τις άγνωστες για τους ομιλητές της ΚΝΕ σημασίες τους).

Ο Σετάτος χωρίζει τα τούρκικα δάνεια σε ουδέτερα ή μαρκαρισμένα ανάλογα με τον τρόπο χρήσης τους, δηλαδή αν χρησιμοποιούνται κυριολεκτικά ή μεταφορικά, αλλά και σε περιορισμένα ή άγνωστα, αν δηλαδή τα δάνεια αυτά είναι μερικώς γνωστά στους ομιλητές ή χρησιμοποιούνται στην καθημερινότητα χωρίς όμως οι ομιλητές να γνωρίζουν τη σημασία τους στην τουρκική.

Από την ξενόγλωσση βιβλιογραφία, μια αρκετά σημαντική εργασία είναι αυτή του Matthias Kappler, ο οποίος μελετά τους τουρκισμούς στην *Αληπασιάδα* του Χατζή Σεχρέτη.⁸ Στην εργασία του ο Kappler εξετάζει τα τούρκικα δάνεια που εντόπισε στο ποίημα του Χατζή Σεχρέτη όχι μόνο ως προς τη μορφολογική τους προσαρμογή αλλά και ως προς τη φωνητική τους προσαρμογή στην ελληνική. Στο τέλος της εργασίας του παραθέτει ένα γλωσσάρι με τους τουρκισμούς που εντόπισε δίνοντας τη σημασία που έχει η λέξη αυτή στην ελληνική, καθώς και την ετυμολογική της προέλευση.

Επίσης, σε συνεργασία με τον György Hazai στο άρθρο τους μελετούν την επίδραση της τουρκικής στις γλώσσες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης συγκρίνοντας παράλληλα την προσαρμογή των τουρκικών επιδράσεων σε κάθε μια από τις γλώσσες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης.⁹

Όσον αφορά την παρούσα εργασία, εξετάζονται οι κανόνες της μορφολογικής προσαρμογής των τούρκικων ουσιαστικών στην ελληνική. Στο μέρος αυτό μελετώνται οι λόγοι και τα κριτήρια που συντελούν στην κατάταξη των δάνειων λέξεων σε κάποιο από τα γραμματικά γένη της ελληνικής μιας και η τουρκική δε διαθέτει γραμματικό γένος, καθώς επίσης και τις καταλήξεις που προσλαμβάνουν όταν αυτά εισέρχονται στην ελληνική. Ένα από τα βασικότερα κριτήρια για την κατάταξη των δάνειων ουσιαστικών σε κάποιο κλιτικό παράδειγμα είναι το φυσικό γένος που διαθέτουν στην τουρκική, δηλαδή αν πρόκειται για έμψυχα ή άψυχα αντικείμενα αναφοράς. Επομένως, με βάση αυτό το κριτήριο αλλά και με βάση το ληκτικό τμήμα της λέξης (συμφωνόληκτο ή φωνηεντόληκτο) κατατάσσονται σε ένα από τα κλιτικά παραδείγματα, με αποτέλεσμα να προσλαμβάνουν το ανάλογο γένος της ελληνικής.

⁸ Matthias Kappler, *Turcismi nell' "Alipasiadha" di Chatzi Sechretis* (Torino: Silvio Zamorani Editore, 1993).

⁹ György Hazai, Matthias Kappler, "Der Einfluss des türkischen in Südos-teuropa," U. Hinrichs (Hrsg.), *Handbuch der Südeuropa-Linguistik* (1999): 649-673.

1.1. Το υλικό και η σημασία του

Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε για την πραγματοποίηση της παρούσας εργασίας προέρχεται από τα έγγραφα του Αλή πασά, τα οποία εκδόθηκαν το 2007 και το 2009 υπό την επιμέλεια του ιστορικού Β. Παναγιωτόπουλου και των συνεργατών του. Το έργο αυτό αποτελείται από τέσσερις τόμους, από τους οποίους οι τρεις πρώτοι περιέχουν έγγραφα που στάλθηκαν στον και από τον Αλή πασά και τους γιους του, ενώ ο τέταρτος τόμος περιέχει ένα εισαγωγικό σημείωμα για τη ζωή και τη δράση του Αλή πασά, ένα γλωσσάρι, ευρετήρια αξιωμάτων, διοικητικών όρων κ.λπ., ανθρωπωνυμίων και τοπωνυμίων.

Τα έγγραφα που υπάρχουν στους τρεις πρώτους τόμους (2.450 σελίδες) ανάγονται στον αριθμό των 1.469 εγγράφων και καλύπτουν τη χρονική περίοδο από το 1747 έως το 1821, λίγο πριν από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης. Η σπουδαιότητα των εγγράφων έγκειται όχι μόνο στις ιστορικές πληροφορίες που μας παρέχουν, αλλά και στις πληροφορίες που μας δίνουν σχετικά με τις γλωσσικές ιδιαιτερότητες που υπήρχαν στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου την περίοδο αυτή.

Τα έγγραφα του αρχείου συντάχθηκαν αφενός για να καλύψουν τις διοικητικές ιδιαιτερότητες της περιοχής, και αφετέρου για να ικανοποιήσουν την ανάγκη του Αλή πασά να επικοινωνεί με την Κωνσταντινούπολη. Έτσι, στα Γιάννενα φτάνουν έγγραφα ποικίλης προέλευσης, τα οποία από τη μία μεριά προέρχονται από τους γιους του, από απεσταλμένους του στην Πόλη, από υψηλόβαθμους αξιωματούχους του, από ξένους διπλωμάτες, από κληρικούς διάφορων βαθμίδων και από την άλλη από απλούς ανθρώπους, κατοίκους της ευρύτερης περιοχής που ζητάνε τη βοήθειά του για διάφορα ζητήματα. Επομένως, πρόκειται για μια ευρεία γκάμα εγγράφων, τα οποία θα μπορούσαν να καταταχθούν με βάση το γεωγραφικό, ειδολογικό και κειμενικό κριτήριο, που παρέχει τη δυνατότητα μελέτης της γλώσσας των εγγράφων σε οριζόντιο (γεωγραφικές διάλεκτοι) και κάθετο άξονα (κοινωνικές διάλεκτοι), αλλά και φαινόμενα διγλωσσίας και πολυγλωσσίας, καθώς αρκετοί από τους συντάκτες των εγγράφων είναι δίγλωσσοι ή τρίγλωσσοι (τούρκικα, ελληνικά, αλβανικά).

Στη συνέχεια ακολουθούν μερικά παραδείγματα εγγράφων που στάλθηκαν στον Αλή πασά και τους γιους του: *Έγγραφο 12*, αρτζουχάλι του Χατζή-Πέτου προς τον Αλή πασά, *Έγγραφο 14*, αρτζουχάλι του Σουλεϊμάν Τζαπάρη προς τον Αλή πασά, *Έγγραφο 16*, αρτζουχάλι του Στέφανου Μίσου προς τον Αλή πασά, *Έγγραφο 17*, αρτζουχάλι των προεστών της Λιβαδειάς Φίλωνος Ιωάννου και Νικόλαου Νάκου προς τον Αλή πασά, *Έγγραφο 84*, αρτζουχάλι των προεστών Ελασσόνας

προς το Βελή πασά, *Έγγραφο 100*, αρτζουχάλι του Ιωάννη Χατζόπουλου, προεστού του Καρπενησιού, προς τον Αλή πασά, *Έγγραφο 183*, αρτζουχάλι δύο Οθωμανών προκρίτων των Σαλώνων προς τον Αλή πασά, *Έγγραφα 184-189*, αρτζουχάλια του Βελή πασά προς τον Αλή πασά, *Έγγραφα 296-299*, αρτζουχάλια του Μουχτάρ προς τον Αλή πασά, *Έγγραφο 323*, αρτζουχάλι των Καρπενησιωτών της Κωνσταντινούπολης προς τον Αλή πασά, *Έγγραφο 449*, αρτζουχάλι κάποιου Γιαννάκη προς τον Αλή πασά, *Έγγραφο 1293*, αρτζουχάλι του επισκόπου Σαλώνων Ησαΐα προς τον Αλή πασά, *Έγγραφο 1356*, αρτζουχάλι 3 κατοίκων της Στρεβίνας προς τον Αλή πασά.

Η σύνταξη των εγγράφων που στάλθηκαν στον και από τον Αλή πασά και τους γιους του έγινε με τη βοήθεια γραμματικών ή γραφέων. Οι γραμματικοί ήταν αρκετά σημαντικοί στο πασαλίκιο, διότι βοηθούσαν τον Αλή πασά να έρθει σε επαφή όχι μόνο με τους αξιωματούχους του στην Κωνσταντινούπολη και με τους υψηλόβαθμους αξιωματούχους στη Δύση, αλλά και με τους υποτελείς του, οι οποίοι επικοινωνούσαν μαζί του ζητώντας την αρωγή του. Βέβαια, το επίπεδο των γραμματικών ποικίλει ανάλογα με τη μόρφωσή τους και το διαλεκτικό υπόβαθρό τους. Εξάιρεση αποτελεί το *Έγγραφο 290*, το οποίο είναι αυτόγραφο του Αλή πασά από τα πιο εκτεταμένα που μαρτυρούνται και αποτελεί ένδειξη της ικανότητάς του όχι μόνο να εκφραστεί αλλά και να διατυπώσει εγγράφως ολόκληρες φράσεις στην ελληνική γλώσσα.

Γι' αυτό το λόγο, λοιπόν, τα έγγραφα του αρχείου θεωρούνται εξαιρετικά σημαντικά, καθώς αποτελούν ένα continuum που εκτείνεται από τον προφορικό λόγο στο γραπτό, από τους διαλεκτικούς στους υπερδιαλεκτικούς τύπους, από το οικείο στο επίσημο ύφος. Επομένως, δεν είναι υπερβολή να θεωρήσουμε το αρχείο του Αλή πασά ως θησαυρό, καθώς αποτελεί ένα ανεκτίμητο υλικό για την ιστορία, την εθνογραφία, την οικονομία και κυρίως για τη γλώσσα ή τις γλώσσες που χρησιμοποιούνταν στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίος ο χαρακτηρισμός των εγγράφων του αρχείου από το Β. Παναγιωτόπουλο ως «μνημείο ες αεί».¹⁰

Για όλους, λοιπόν, τους παραπάνω λόγους, τα έγγραφα του αρχείου χρησιμοποιήθηκαν ως υλικό για την πραγματοποίηση της παρούσας εργασίας, καθώς μας δίνουν ποικίλες πληροφορίες για τις γλωσσικές ζυμώσεις της περιοχής, δηλαδή τις επιδράσεις της τουρκικής αλλά και της αλβανικής στην ελληνική, η οποία ήταν η γλώσσα επικοινωνίας τόσο του Αλή πασά, των γιων του και των αξιωματούχων του, όσο και

¹⁰ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Αρχείο Αλή Πασά*, τόμ. 4 (Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2009), 154.

των υποτελών του. Παρά τις γενικότερες γλωσσικές πληροφορίες που μας παρέχει το αρχείο, η εργασία επικεντρώθηκε αποκλειστικά στην εξέταση της επίδρασης της τουρκικής στην ελληνική.

Ως υλικό χρησιμοποιήθηκαν οι τούρκικες δάνειες λέξεις που υπάρχουν σε όλα τα έγγραφα του αρχείου. Για τη συλλογή των τούρκικων δάνειων λέξεων μελετήθηκαν και αποδελτιώθηκαν όλα τα έγγραφα, εκτός από αυτά που αποτελούν μετάφραση ξενόγλωσσων επιστολών. Αφού ολοκληρώθηκε η παραπάνω επεξεργασία των εγγράφων ακολούθησε το τελευταίο στάδιο, το οποίο είναι η παρουσίαση των αποτελεσμάτων και συμπερασμάτων.

2. Μορφολογία των τούρκικων δάνειων λέξεων

2.1. Εισαγωγή

Είναι προφανές ότι η ελληνική με την τουρκική γλώσσα παρουσιάζουν διαφορετική μορφολογική δομή, κάτι που είναι πολύ σημαντικό για τον τρόπο που προσαρμόζονται οι δάνειες λέξεις της τουρκικής. Η τουρκική γλώσσα¹¹ ανήκει στη νοτιοδυτική ή ουγοζική ομάδα γλωσσών, η οποία με τη σειρά της ανήκει στην ουραλοαλταϊκή γλωσσική οικογένεια¹² και διαφέρει ως προς τη δομή της από τις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, μέλος των οποίων είναι η ελληνική.¹³ Η τουρκική γλώσσα ανήκει στις γλώσσες που είναι γνωστές ως συγκολλητικές,¹⁴ ενώ η ελληνική ανήκει στις λεγόμενες κλιτές γλώσσες με αποτέλεσμα να εμφανίζουν διαφορές ως προς τη μορφολογική δομή τους. Ο Κυρανούδης, στο έργο του, αναφέρει τις βασικότερες διαφορές που εμφανίζουν οι δύο γλώσσες, οι οποίες είναι οι ακόλουθες.¹⁵

Η πρώτη διαφορά που παρουσιάζει η ελληνική με την τουρκική γλώσσα είναι η σχέση των βάσεων με τα κλιτικά μορφήματα. Στην τουρκική τα κλιτικά μορφήματα μπορούν να θεωρηθούν ως αυτόνομα

¹¹ R. S. P Beekes, *Εισαγωγή στην συγκριτική ινδοευρωπαϊκή γλωσσολογία* (Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 2004), 39. Η (οθωμανική) τουρκική εμφανίστηκε στη σημερινή Τουρκία μεταξύ του 11^{ου} και του 14^{ου} αι.

¹² Beekes, *Εισαγωγή*, 40. Για μεγάλο χρονικό διάστημα θεωρήθηκε πιθανή η συγγένεια ανάμεσα στην ουραλική και στην αλταϊκή οικογένεια. Γι' αυτό επινοήθηκε ο όρος ουραλοαλταϊκή.

¹³ Κυρανούδης, *Μορφολογία*, 57.

¹⁴ Βασίλης Δαφνοπατίδης και Χριστίνα Σανλίογλου, *Τουρκική γραμματική στα ελληνικά* (Αθήνα: Perugia, 2011), 13. Είναι συγκολλητική γλώσσα, δηλαδή η παραγωγή και η κλίση των λέξεων γίνεται με τη συγκόλληση επιθημάτων.

¹⁵ Κυρανούδης, *ό.π.*, 57-60.

σε σχέση με τις βάσεις τους, καθώς αυτές δε διαθέτουν ιδιαίτερους περιορισμούς ως προς το είδος των μορφημάτων με τα οποία θα συνδυαστούν, όπως π.χ. το μόρφημα $[-lar]$ προστίθεται σε οποιαδήποτε βάση ονοματική ή ρηματική για να δηλωθεί ο πληθυντικός, οι μόνοι περιορισμοί είναι αυτοί που υπαγορεύει η φωνητική αρμονία [π.χ. *adam-adamlar* (ον.) - *hemşire-hemşireler* (ον.) ή *geliyorlar* (ρημ.)]. Αντίθετα, στην ελληνική οι βάσεις περιορίζονται ως προς τα κλιτικά μόρφημα που θα δεχθούν με αποτέλεσμα η σχέση των βάσεων και των κλιτικών μορφημάτων να είναι στενότερη, όπως π.χ. το μόρφημα του πληθυντικού $[-ta]$ δέχεται τους εξής περιορισμούς: α) γραμματική κατηγορία (ουσιαστικό), β) γένος (ουδέτερο) και γ) κλιτικό παράδειγμα ($[-simo]$, $[-ma]$, $[-as]$, $[-os]$, $[-n]$).

Μία άλλη διαφορά έγκειται στο είδος των αλλόμορφων που διαθέτει το κάθε μόρφημα. Τα τούρκικα μόρφημα παρουσιάζουν μόνο φωνητικά αλλόμορφα, ενώ η ελληνική εκτός από τα φωνητικά αλλόμορφα εμφανίζει και ένα μεγάλο αριθμό γραμματικών και σε ορισμένες περιπτώσεις λεξικών μορφημάτων. Αυτή η διαφορά είναι σημαντική καθώς τα φωνητικά αλλόμορφα παρουσιάζουν πολύ μεγαλύτερη κανονικότητα και επομένως αναγνωρίζονται πολύ πιο εύκολα και είναι δυνατόν να προβλεφθούν σε σχέση με τα γραμματικά και τα λεξικά αλλόμορφα.

Επίσης, διαφορές παρουσιάζουν οι δύο γλώσσες και στην ευκολία κατάτμησης της λέξης σε μορφήματα. Τα τούρκικα επιθήματα προστίθενται στη βάση με τρόπο παραθετικό, η συλλαβική τους υπόσταση και η απλή γραμματική σημασία τους συμβάλλουν στην πιο εύκολη κατανόηση και κατάτμηση της λέξης σε μορφήματα. Στην περίπτωση, όμως, της ελληνικής ο τρόπος με τον οποίο συνδέονται οι βάσεις με τα επιθήματα αλλά και το είδος των πρώτων τονίζουν περισσότερο την ενότητα της λέξης με αποτέλεσμα να γίνεται δύσκολη η διάκριση των μορφολογικών στοιχείων.¹⁶

Τέλος, ο Κυρανούδης επισημαίνει ότι οι δύο γλώσσες, ελληνική και τουρκική, παρουσιάζουν και άλλες αποκλίσεις στη μορφολογική τους δομή, οι οποίες είναι οι παρακάτω:¹⁷

1) Το είδος του τεμαχίου που παραμένει αμετάβλητο κατά την κλίση. Στην τουρκική πρόκειται για ελεύθερο λεξικό μόρφημα, ενώ στην ελληνική συνήθως για δεσμευμένο που μπορεί να μετατραπεί σε ελεύθερο με την προσθήκη ενός επιθήματος με γραμματική σημασία. Για

¹⁶ Ο.π., 60.

¹⁷ Ο.π., 60-64.

παράδειγμα, η τουρκική λέξη adam «άνθρωπος» παραμένει αμετάβλητη σε όλο το κλιτικό παράδειγμα (adam, adam-ın, adam-ı, adam-a, adam-da, adam-dan, adam-lar κ.λπ.), εμφανίζεται και ως ελεύθερη με τη σημασία «άνθρωπος», ενώ αντίθετα στην αντίστοιχη ελληνική λέξη «άνθρωπος» το λεξικό μόρφημα ανθρωπ- παραμένει αμετάβλητο κατά την κλίση και μετατρέπεται σε ελεύθερο με την προσθήκη του γραμματικού μορφήματος -ος.

2) Το είδος των δεσμευμένων προσφυμάτων.

Στην τουρκική παρατηρείται μόνο ένα είδος δεσμευμένων προσφυμάτων, τα επιθήματα, ενώ αντίθετα περιπτώσεις αναδιπλασιασμού της πρώτης συλλαβής ενός επιθέτου για την επίταση της σημασίας του δεν προέρχονται από διαδικασία προθηματοποίησης,¹⁸ π.χ. beyaz «άσπρος», bembeyaz «κάτασπρος».¹⁹ Από την άλλη πλευρά, στις παραγωγικές διαδικασίες της ελληνικής εμφανίζονται δύο είδη προσφυμάτων, τα προθήματα και τα επιθήματα.

3) Το βαθμό σύνθεσης.

Η τουρκική εμφανίζει υψηλότερο βαθμό σύνθεσης από τη νέα ελληνική, η οποία ακολούθησε πιο αναλυτική πορεία σε σχέση με την αρχαία. Ο μεγάλος βαθμός σύνθεσης της τουρκικής έναντι της ελληνικής ενισχύθηκε εξαιτίας του επιπέδου της σύνταξης όπου η τουρκική παρουσιάζει περιορισμένη χρήση δευτερευουσών προτάσεων. Έτσι, λοιπόν, στη θέση των δευτερευουσών προτάσεων η τουρκική χρησιμοποιεί κατά κανόνα ρηματικά παράγωγα.

4) Τη μορφολογική συμφωνία των όρων της πρότασης.

Στην τουρκική η μορφολογική συμφωνία εμφανίζεται πολύ περιορισμένα σε σχέση με την ελληνική, κυρίως στις ρηματικές φράσεις, όπου το υποκείμενο συμφωνεί με το ρήμα ως προς το πρόσωπο και τον αριθμό.²⁰

¹⁸ Ο.π., 61.

¹⁹ Δαφνοπατιδής και Σανλίογλου, *Γραμματική*, 62. Για να δώσουμε έμφαση στα ποιοτικά επίθετα που φανερώνουν σχήμα, χρώμα και κατάσταση χρησιμοποιούμε τους παρακάτω τρόπους: Η πρώτη συλλαβή του επιθέτου (μέχρι και το πρώτο φωνήεν) διπλασιάζεται και με ένα από τα σύμφωνα m, p, r, s, συνδέεται με το αρχικό επίθετο: π.χ. beyaz → be + m + beyaz.

²⁰ Κυρανούδης, *ό.π.*, 62.

5) Τη δήλωση της κατηγορίας {αριθμός}.

Η μορφολογική σήμανση της κατηγορίας {αριθμός} στην τουρκική γίνεται με έναν οικονομικό τρόπο, που σημαίνει ότι η τουρκική δε χρησιμοποιεί ξεχωριστό μέσο για τη δήλωση του ενικού, αλλά μόνο για τον πληθυντικό. Σε περιπτώσεις, όμως, που ο πληθυντικός εννοείται από τα συμφραζόμενα δε δηλώνεται, γιατί θεωρείται ως πλεονασμός. Έτσι, ο πληθυντικός παραλείπεται όταν προηγείται κάποιο αριθμητικό ή ποσοτικό επίθετο, π.χ. *iki kahve* «δύο καφέδες», *az kitap* «λίγα βιβλία».²¹

6) Τη διάκριση των γραμματικών κατηγοριών.

Στην τουρκική είναι δύσκολη η διάκριση μεταξύ των γραμματικών κατηγοριών και κυρίως της διάκρισης μεταξύ ουσιαστικών και επιθέτων. Δεν είναι λίγοι οι μελετητές οι οποίοι απορρίπτουν την παρουσία της κατηγορίας των επιθέτων στην τουρκική. Έτσι, δημιουργείται πρόβλημα στην προσαρμογή των τούρκικων δανείων στην ελληνική, τα οποία άλλοτε μεταφράζονται ως επίθετα και άλλοτε ως ουσιαστικά, π.χ. *baş* «κεφάλι, αρχηγός» και «πρώτος».

7) Το γραμματικό γένος.

Ένα βασικό χαρακτηριστικό της τουρκικής είναι η απουσία του γραμματικού γένους, κάτι που φαίνεται από τη χρήση των αντωνυμιών και των αντωνυμικών επιθημάτων που είναι ασαφή, για παράδειγμα το τρίτο πρόσωπο της αντωνυμίας «ο» μπορεί να ερμηνευτεί ως «αυτός», «αυτή», «αυτό».²² Το γεγονός αυτό είναι αρκετά σημαντικό για τη μορφολογική προσαρμογή των δανείων της σε άλλες γλώσσες, καθώς επιτρέπει στη γλώσσα δέκτη να τα κατατάξει με βάση τους δικούς της μορφολογικούς κανόνες, χωρίς να επηρεάζεται από το γένος της γλώσσας πηγής.

8) Το ρηματικό σύστημα.

Στην τουρκική παρατηρείται υψηλότερος βαθμός σύνθεσης σε σχέση με την ελληνική. Έτσι, μπορούμε να εντοπίσουμε τις ακόλουθες διαφορές: α) γραμματικές σημασίες που στην ελληνική εκφράζονται αναλυτικά, στην τουρκική δηλώνονται συνθετικά, όπως η άρνηση, η προστακτική, καθώς και όλοι οι χρόνοι: *gelmeyin* «μην έρχεστε», *geliyordum* «ερχόμουν», β) γραμματικές σημασίες που στην ελληνική

²¹ Δαφνοπατίδης και Σανλίογλου, *ό.π.*, 36-38.

²² Lars Johanson και Éva Á. Csató, *The Turkic Languages* (New York: Routledge, 1998), 209.

δεν εκφράζονται με ξεχωριστά επιθήματα, ενώ στην τουρκική εκφράζονται με ξεχωριστά επιθήματα, όπως «η έμμεση γνώση της πληροφορίας που μεταφέρει το ρήμα», π.χ. *gelmiş* «(λέγεται ότι) ήρθε» και γ) σημασίες για τις οποίες η ελληνική χρησιμοποιεί λεξικό μόρφωμα, όπως το πρέπει, ενώ στην τουρκική εκφράζονται και με ρηματικά επιθήματα, π.χ. *gelmeliyim* «πρέπει να έρθω».²³

9) Το οριστικό άρθρο.

Από την τουρκική απουσιάζει τελείως η κατηγορία του οριστικού άρθρου. Στην τουρκική για να αναφερθούμε σε κάτι συγκεκριμένο χρησιμοποιούμε την αιτιατική πτώση, ενώ σε περιπτώσεις που το αντικείμενο της πρότασης είναι γενικού χαρακτήρα τότε χρησιμοποιείται η ονομαστική πτώση που αποδίδεται στα ελληνικά με το αόριστο άρθρο (ένας, μία, ένα) ή και χωρίς άρθρο.²⁴ Για παράδειγμα “Çocuklar okulu sevmiyor” «Τα παιδιά δεν αγαπάνε το σχολείο» - “Hafta sonu hiç evden çıkmadım, film izledim” «Το σαββατοκύριακο δεν βγήκα καθόλου από το σπίτι, παρακολούθησα μία ταινία».²⁵ Έτσι, στην περίπτωση της τουρκικής, η κατηγορία της οριστικότητας δηλώνεται κυρίως με τη χρήση του επιθήματος της αιτιατικής.

Επομένως είναι εύλογο, λόγω των διαφορών αυτών, να δημιουργούνται προβλήματα κατά τη μορφολογική προσαρμογή των τούρκικων δανείων στην ελληνική. Το βασικότερο πρόβλημα έγκειται στο θέμα της γραμματικής κατηγορίας, δηλαδή σε ποιο μέρος του λόγου θα ενταχθεί το τούρκικο δάνειο, αλλά και σύμφωνα με ποιο κλιτικό παράδειγμα θα προσαρμοστεί.

2.2. Προσαρμογή των ουσιαστικών

Στο σημείο αυτό θα μας απασχολήσει ο τρόπος με τον οποίο προσαρμόζονται τα δάνεια τούρκικα ουσιαστικά στην ελληνική, δηλαδή σε ποιο γραμματικό γένος ανήκουν αλλά και σύμφωνα με ποιο κλιτικό παράδειγμα κλίνονται. Έτσι, λοιπόν, το κεφάλαιο αυτό θα διαιρεθεί σε τρία μέρη ανάλογα με το γραμματικό γένος που προσλαμβάνουν τα τούρκικα ουσιαστικά όταν αυτά εισέρχονται στην ελληνική γλώσσα. Επίσης, θα γίνει αναφορά στους λόγους για τους οποίους λαμβάνουν τις συγκεκριμένες καταλήξεις ανάλογα με το ληκτικό τμήμα της λέξης,

²³ Κυρανούδης, *ό.π.*, 63.

²⁴ Δαφνοπατίδης και Σανλίογλου, *ό.π.*, 40-41.

²⁵ Engin Uzun, *Yeni Hitit. Yabancılar için Türkçe, ders kitabı* (Νέος Χετταίος. Βιβλίο εκμάθησης Τουρκικών για ξένους) (Ankara: Tömer, 2014), 69.

δηλαδή εάν πρόκειται για συμφωνόληκτα ή φωνηεντόληκτα ουσιαστικά.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ένα βασικό χαρακτηριστικό της τουρκικής γλώσσας είναι η απουσία του γραμματικού γένους, δηλαδή δεν υπάρχει μορφολογική δήλωση του γένους, χαρακτηριστικό ιδιαίτερα σημαντικό για τη μορφολογική προσαρμογή των δανείων της σε άλλες γλώσσες. Η ιδιαιτερότητα αυτή της τουρκικής επιτρέπει στη γλώσσα δέκτη να κατατάξει τις δάνειες λέξεις με βάση τους δικούς της μορφολογικούς κανόνες χωρίς να περιορίζεται από το γένος της γλώσσας πηγής.

Σύμφωνα με τον Κυρανούδη,²⁶ τα περισσότερα τούρκικα δάνεια στην ελληνική προέρχονται από συμφωνόληκτα ουσιαστικά. Η τουρκική δε διαθέτει γραμματικό γένος με αποτέλεσμα τα [+ προσωπικά] ονόματα της τουρκικής να είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν τόσο για τα αρσενικά όσο και για τα θηλυκά. Υπάρχουν, όμως, περιπτώσεις που ο κανόνας αυτός είναι δυνατό να παραβιαστεί όταν έχουμε λέξεις που δηλώνουν όρους συγγένειας, όπως *baba* «πατέρας» - *anne* «μητέρα», *kiz* «κορίτσι» - *oğlan* «αγόρι» κτλ., ή όταν έχουμε περιπτώσεις χρήσης προσδιορισμών δηλωτικών του γένους για το σχηματισμό ιζαφετικών συνθέτων, όπως *kadın uşakçı* «γυναίκα πιλότος», *kiz öğrenci* «μαθήτριά».

Επομένως, λόγω της απουσίας γραμματικού γένους των δανείων τούρκικων ουσιαστικών, ο κανόνας που ισχύει για την ένταξή τους σε ένα από τα τρία γραμματικά γένη (αρσενικό, θηλυκό, ουδέτερο) είναι ο κανόνας του προσωπικού και του φυσικού γένους. Αυτό σημαίνει ότι όσα ουσιαστικά δε δηλώνουν κάποιο πρόσωπο κατατάσσονται στα ουδέτερα, ενώ όσα έχουν ως αντικείμενο αναφοράς τους κάποιο πρόσωπο καθορισμένο ως προς το φύλο αποκτούν γραμματικό γένος ίδιο με το φύλο.²⁷

2.2.1. Αρσενικά

Τα τούρκικα δάνεια ουσιαστικά, ανάλογα με το τι δηλώνει το αντικείμενο αναφοράς, δηλαδή αν πρόκειται για έμψυχο ή άψυχο, κατατάσσονται στην ελληνική σε ένα από τα γραμματικά γένη: αρσενικό, θηλυκό και ουδέτερο. Σε αυτό το σημείο θα εξεταστούν τα δάνεια τούρκικα ουσιαστικά, που δηλώνουν κάποιο πρόσωπο αρσενικού φυσικού

²⁶ Κυρανούδης, *ό.π.*, 67-68.

²⁷ *Ο.π.*, 68.

γένους, με αποτέλεσμα να κατατάσσονται στη γραμματική κατηγορία των αρσενικών.

Επομένως, σε περιπτώσεις που έχουμε [+ προσωπικά] συμφωνόληκτα ουσιαστικά, το γραμματικό γένος που παίρνουν συμφωνεί με το φυσικό γένος τους. Οι βασικές καταλήξεις των αρσενικών με τις οποίες γίνεται η προσαρμογή των τούρκικων ουσιαστικών, συμφωνόληκτων και φωνηεντόληκτων, είναι οι ακόλουθες: -ας, -ες, -ης, -ος και -ους. Οι καταλήξεις που συναντάμε μέσα στα έγγραφα είναι οι -ας, -ες, -ης και -ος, ενώ η κατάληξη -ους εντοπίζεται σε μία μόνο λέξη. Η πλειοψηφία των δάνειων ουσιαστικών εμφανίζεται με την κατάληξη -ης αλλά και -ες, ενώ οι άλλες δύο είναι πιο περιορισμένες και ειδικότερα τα δάνεια ουσιαστικά με την κατάληξη -ος, τα οποία εντοπίζονται σε ελάχιστες λέξεις στα έγγραφα του αρχείου.

Ο λόγος που υπερίσχυσε στα αρσενικά η κατάληξη -ης έναντι της κατάληξης -ος οφείλεται στον τονισμό, καθώς η πλειονότητα των ουσιαστικών σε -ης εμφανίζουν παροξύτονο τονισμό. Η προτίμηση της κατάληξης -ης οφείλεται στο γεγονός ότι αυτά τα ουσιαστικά προέρχονται από δύο πηγές: α) από τα κληρονομημένα ουσιαστικά της αρχαίας ελληνικής σε -ης και β) από μεταγενέστερα, μεσαιωνικά κυρίως, παράγωγα σε -ιος > -ης,²⁸ με αποτέλεσμα όσα αρσενικά σε -ης προήλθαν από τις δύο αυτές κατηγορίες δεν είχαν προπαροξύτονο τονισμό, καθώς τα μεν αρχαία κληρονομημένα ουσιαστικά τονίζονταν στην παραλήγουσα και τα δε μεταγενέστερα μετά την τροπή του -ιος σε -ης μετατράπηκαν σε παροξύτονα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τα αρσενικά που λήγουν σε -ης να συνδεθούν με παροξύτονο τονισμό, ενώ τα αρσενικά που λήγουν σε -ος συνδέθηκαν με προπαροξύτονο τονισμό, π.χ. στρατιώτης, Οκτώβρης (< Οκτώβριος) (παροξύτονος τονισμός), ναύαρχος, άνθρωπος (προπαροξύτονος τονισμός).²⁹

Έτσι, τα [+ προσωπικά] συμφωνόληκτα τούρκικα ουσιαστικά, που είναι οξύτονα στο σύνολό τους, με την προσθήκη της κατάληξης κατά την προσαρμογή τους μεταβάλλονται σε παροξύτονα, με αποτέλεσμα

²⁸ Γεώργιος Παπαναστασίου, «Μορφολογία από την κλασική ελληνική στην κοινή», στο: *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, Α.Φ. Χριστίδης (επιμ.) (Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 2001), 451-456, ειδ. 452. Η σημαντικότερη αλλαγή αφορά τα ουσιαστικά σε -ιος/ιον που έχουν την τάση να εξελίσσονται σε -ις/-ιν. Τον 1^ο αιώνα μ.Χ. κάνει την εμφάνισή της η ονομαστική κῦρις < κύριος, αιτ. κῦριν < κύριον, που θα οδηγήσει στο μεταπλασμό του κατά τα ουσιαστικά σε -ης. Στα κύρια ονόματα είναι ιδιαίτερα εμφανής αυτή η εξέλιξη: ὁ Ἀντώνις (99 μ.Χ.), ὁ Ἀπολινᾶρις (100 μ.Χ.), αιτ. τὸν Ἀπολινᾶριν (αρχές του 2^{ου} αιώνα μ.Χ.), ὁ Διονῦσις (1^{ος} αιώνας μ.Χ.), τὸν Διονῦσιν (2^{ος}/3^{ος} αιώνας μ.Χ.) και τὸν Διονῦσι (114 μ.Χ.).

²⁹ Κυρανούδης, *ό.π.*, 75.

να δεχθούν την κατάληξη -ης. Γι' αυτό το λόγο, η πλειοψηφία των δάνειων τούρκικων συμφωνόληκτων ουσιαστικών στα έγγραφα του αρχείου προσαρμόζονται και αυτά με την προσθήκη της κατάληξης -ης, καθώς είναι παροξύτονα με τον τόνο τους να βρίσκεται στην παραλήγουσα. Παραδείγματα που επιβεβαιώνουν την άποψη αυτή είναι τα ακόλουθα: *κεφίλης* «εγγυητής» < τουρκ. kefil, *βε(γ)κύλης* «εκπρόσωπος, πληρεξούσιος, εντολοδόχος» < τουρκ. vekil, *χοσνούτης* «ευχαριστημένος» < τουρκ. hoşnut, *ζαμπήτης* «αστυνομικός» < τουρκ. zabıt, *ναζίρης* «επιβλέπων, έφορος, επίτροπος» < τουρκ. nazir, *δερβίσης* «ολιγαρχικής μουσουλμάνος μοναχός, μέλος μουσουλμανικής θρησκευτικής αδελφότητας» < τουρκ. derviş, *ζαΐμης* «αξιωματούχος του οθωμανικού ιππικού, μέγας τιμαριούχος, κάτοχος ζιαμετίου» < τουρκ. zaim, *σαράφης* «αργυραμοιβός, επικαταλλάκτης, δανειστής χρημάτων, τραπεζίτης» < τουρκ. sarraf, *σαραιντάρης* «υπηρέτης του σεραγιού, επόπτης, φύλακας» < τουρκ. saraydar.

Εξαιρέσεις στον παραπάνω κανόνα αποτελούν οι λέξεις *κατής/καδής*, *βαλής* και το *ραζής/ρεζής*, τα οποία τονίζονται στη λήγουσα, καθώς και τα *μουλούκμπασης* (και όσα έχουν ως δεύτερο συνθετικό τη λέξη μπας «κεφάλι» < τουρκ. baş, όπως *μπερμπέρμπασης*, *κουμπαρατζήμπασης* κ.ά.), *αλαΐμπεης/αλάμπε(γ)ης* (καθώς και οι σύνθετες λέξεις με δεύτερο συνθετικό τη λέξη *μπέης* < τουρκ. bey, όπως *κεχαγιάμπεης*), τα ιζαφετικά σύνθετα *σαχιμπής*, το οποίο τονίζεται στη λήγουσα, και *σούμπασης*, καθώς και το σύνθετο ουσιαστικό *παρασούμπασης*, τα οποία τονίζονται στην προπαραλήγουσα κατά παράβαση του κανόνα. Τα πρώτα, δηλαδή, τα *κατής/καδής*³⁰ «δικαστής, ιεροδίκης» < τουρκ. kadı, *βαλής*³¹ «κυβερνήτης εγιαλετίου» < τουρκ. vali και *ραζής/ρεζής*³² «ευχαριστημένος, συγκατανεύων» < τουρκ. razı, τονίζονται στη λήγουσα και όχι στην παραλήγουσα όπως συνηθίζεται. Ο λόγος οφείλεται στο γεγονός ότι οι παραπάνω δάνειες λέξεις λήγουν σε φωνήεν και όχι σε σύμφωνο τονιζόμενες στη γλώσσα πηγή στη λήγουσα,³³ επομένως κατά την προσαρμογή τους στην ελληνική προστέθηκε απλά η κατάληξη -ς διατηρώντας όμως τον τονισμό που είχε η λέξη στη γλώσσα πηγή.

³⁰ Παναγιωτόπουλος, *Αρχείο*, τόμ. 1-3, Έγγραφα Α' 2, 5, 86, 87, 92, 93, 99, 100, 146, 183, 295, 351, 384, 390, 397, 404, 426 Β' 463, 512, 759 Γ' 1095, 1140, 1183, 1203, 1270, 1294, 1381, 1391, 1416, 1417, 1424, 1456.

³¹ Ο.π., Έγγραφα Α' 13, 112, 243, 266, 270, Β' 623, 705, 712, 749, Γ' 1085, 1145, 1229, 1253, 1265, 1270, 1294, 1416, 1417.

³² Ο.π., Έγγραφα Α' 33, 113, 344, Β' 705, 796, 1036, Γ' 1431.

³³ Δαφνοπατίδης και Σανλίογλου, *Γραμματική*, 23. Οι περισσότερες τουρκικές λέξεις τονίζονται στη λήγουσα.

Όσον αφορά τη δεύτερη ομάδα των ουσιαστικών, δηλαδή τα *μπουλούκμπασης*³⁴ «αρχηγός μπουλουκιού» < τουρκ. *bölük başı* (καθώς και όλες οι σύνθετες λέξεις με β' συνθετικό τη λέξη *baş* «κεφάλι») και το *αλαϊμπες/αλάμπε(γ)ης*³⁵ «άνωτερος αξιωματούχος των σπαχήδων, ο αρχηγός των σπαχήδων του σαντζακιού» < τουρκ. *alay bey* (όπως επίσης και όλες οι σύνθετες λέξεις με β' συνθετικό τη λέξη *bey*), έχουν τον τόνο τους στην προπαραλήγουσα σε αντίθεση με τη γενικότερη τάση για την τοποθέτηση του τόνου στην παραλήγουσα. Η αιτία του φαινομένου αυτού είναι το γεγονός ότι οι λέξεις αυτές στη γλώσσα πηγή είναι δύο διαφορετικές λέξεις όπου η δεύτερη λέξη φέρει τον κύριο τόνο και η πρώτη το δευτερεύοντα. Κατά την προσαρμογή τους στην ελληνική, οι λέξεις ενώνονται σε μία και ο τόνος της σύνθετης πλέον λέξης ανεβαίνει κανονικά ως την τελευταία συλλαβή του α' συνθετικού, με αποτέλεσμα λέξεις αυτής της κατηγορίας να τονίζονται στην προπαραλήγουσα.³⁶

Στην τρίτη και τελευταία κατηγορία των ουσιαστικών, δηλαδή τα *σούμπασης*³⁷ «υδρονόμος, χαμηλόβαθμος αστυνομικός υπάλληλος, επιστάτης-διαχειριστής τσιφλικιού, αντιπρόσωπος κατόχου» < τουρκ. *subaşı* και *παρασούμπασης*³⁸ «ελληνοποιημένη λέξη για το βοηθό ή αντικαταστάτη του σούμπασης» < παρά + σούμπασης (< τουρκ. *subaşı*), ο τόνος βρίσκεται στην προπαραλήγουσα όπως και στη δεύτερη περίπτωση. Η διαφορά ανάμεσα στις δύο κατηγορίες έγκειται στο γεγονός ότι στην πρώτη οι λέξεις συντίθενται στην ελληνική ακολουθώντας τους κανόνες τονισμού της ελληνικής, ενώ στη δεύτερη η σύνθεση έχει ήδη γίνει στη γλώσσα πηγή και κατά τη διάρκεια της προσαρμογής στην ελληνική διατήρησε τον αρχικό της τονισμό. Επίσης, στην περίπτωση της δάνειας λέξης *σαχιμπής*³⁹ «ιδιοκτήτης, κάτοχος, κύριος» <

³⁴ Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, Έγγραφα Α' 21, 22, 33, 55, 57, 64, 65, 79, 91, 99, 114, 133, 135, 140, 152, 171, 182, 245, 302, 407, Β' 454, 461, 592, 606, 710, 771, 893, Γ' 1091, 1127, 1255, 1307, 1391, 1396, 1397, 1415, 1456, 1461.

³⁵ *Ο.π.*, Έγγραφα Α' 126, 157, Β' 472, 512, 596, 597, 663, Γ' 1043, 1270, 1307, 1310, 1315, 1318, 1424, 1434.

³⁶ *Νεοελληνική Γραμματική* (Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, 2000), 64 §94. Οι σύνθετες λέξεις ή φυλάγουν τον τόνο στη συλλαβή που τονίζεται το δεύτερο συνθετικό ή τον ανεβάζουν ψηλότερα.

³⁷ Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, Έγγραφα Α' 49, 51, 149, 158, 162, 177, 260, 262, 274, 301, 376, 392, 405, 414, Β' 515, 517, 624, 640, 753, 777, 786, 791, 824, 842, 867, 913, 964, Γ' 1052, 1053, 1065, 1088, 1112, 1127, 1176, 1189, 1193, 1238, 1239, 1248, 1249, 1251, 1307, 1342, 1350, 1378, 1393, 1409.

³⁸ *Ο.π.*, Έγγραφα Γ' 1191, 1342.

³⁹ *Ο.π.*, Έγγραφα Α' 121, 361, 366, 407, Β' 532, 618, 619, 705, 722, 749, 812, 823, Γ' 1310, 1416, 1417.

τουρκ. sahir, το τελικό τονισμένο -ής προέρχεται ενδεχομένως από το κτητικό επίθημα γ' προσώπου και όχι από τον οριστικό τύπο της αιτιατικής που επικράτησε σε βάρος της ονομαστικής, επειδή η λέξη στην τουρκική χρησιμοποιείται πιο συχνά σε ιζαφετικά σύνθετα παρά μόνη της.

Τέλος, στα έγγραφα του αρχείου εντοπίζουμε μερικά δάνεια τούρκικα ουσιαστικά, τα οποία κατά την προσαρμογή τους εμφανίζουν την κατάληξη -ος αντί -ης, παρά το γεγονός ότι τονίζονται στην παραλήγουσα. Θα πρέπει, βέβαια, να σημειωθεί ότι η πλειοψηφία των λέξεων αυτών εμφανίζει και παράλληλους τύπους σε -ης, όπως *κολαούζος* και *κολαούζης*⁴⁰ «οδηγός» < τουρκ. *kılanuz*, *μπαχτζεβάνος/μπακτιζάνος* και *μπαζεβάνης/μπαχτιβάνης*⁴¹ «κηπουρός» < τουρκ. *bahçivan*, *τζιοπαναρέος* και *τσομπάνης*⁴² «ποιμένας, βοσκός» < τουρκ. *çoban*, *σαραιϊ(ν)τάρεος* και *σαραιϊντάρης*⁴³ «υπηρέτης του σεραγιού, επόπτης, φύλακας» < τουρκ. *saraydar*, *ταταρέος* και *τάταρης/τατάρης*⁴⁴ «έφιππος ταχυδρόμος, αγγελιοφόρος» < τουρκ. *tatar*, *χουσμεκιάρεος* και *χισμεκιάρης/χουσμεκιάρης*⁴⁵ «υπηρέτης, πιστός δούλος» < τουρκ. *hizmetkâr*. Από τις παραπάνω λέξεις, εκτός ίσως από τον *μπαχτζεβάνος-μπαζεβάνης*, *κολαούζος-κολαούζης* και *τζιομπαναρέος-τσομπάνης*, οι πιο συνηθισμένοι τύποι είναι αυτοί με την κατάληξη -ης. Υπάρχουν, ωστόσο, στα έγγραφα λέξεις οι οποίες σχηματίζονται με την κατάληξη -ος ανεξάρτητα

⁴⁰ Ο.π., Έγγραφα Α' 161 Γ' 1091.

⁴¹ Ο.π., Έγγραφα Α' 73, 74, Β' 577, 609, 671, Γ' 1100, 1207, 1209, 1236, 1307.

⁴² Ο.π., Έγγραφα Α' 37, 214, 279, 405, Β' 698.

⁴³ Ο.π., Έγγραφα Α' 74, Β' 675, Γ' 1071, 1307.

⁴⁴ Ο.π., Έγγραφα Α' 21, 80, 94, 98, 105, 111, 116, 118, 126, 127, 128, 136, 148, 151, 152, 165, 169, 175, 179, 183, 186, 200, 201, 221, 244, 268, 270, 273, 292, 295, 296, 298, 299, 304, 313, 322, 328, 336, 343, 344, 345, 353, 359, 375, 379, 400, 403, 405, 412, 416, 419, 429, 431, Β' 458, 459, 460, 463, 473, 475, 476, 480, 489, 490, 517, 528, 531, 532, 541, 543, 545, 561, 563, 567, 577, 582, 584, 586, 591, 600, 619, 621, 633, 650, 651, 653, 655, 658, 668, 669, 683, 685, 686, 690, 691, 697, 701, 705, 711, 716, 718, 722, 729, 730, 733, 743, 747, 749, 796, 814, 819, 823, 827, 919, 927, 930, 943, 947, 975, 985, 990, 991, 1033, 1035, 1042, Γ' 1043, 1044, 1049, 1059, 1074, 1075, 1076, 1079, 1080, 1084, 1085, 1095, 1113, 1114, 1143, 1146, 1178, 1183, 1186, 1194, 1202, 1203, 1221, 1225, 1230, 1231, 1236, 1246, 1265, 1266, 1267, 1270, 1277, 1295, 1296, 1299, 1303, 1307, 1315, 1329, 1344, 1361, 1399, 1424, 1456.

⁴⁵ Ο.π., Έγγραφα Α' 14, 37, 97, 131, 143, 146, 163, 176, 181, 218, 249, 294, 337, 358, 400, 408, Β' 471, 475, 477, 486, 570, 722, 728, Γ' 1307.

από το γεγονός ότι τονίζονται στην παραλήγουσα, όπως οι λέξεις *σουλτάνος*⁴⁶ < τουρκ. *sultan*, η λέξη (ν) *τουσμάνος*⁴⁷ «εχθρός, πολέμιος, αντίθετος, ανταγωνιστής» < τουρκ. *düşman*, καθώς και το εθνικό *Τούρκος*⁴⁸ < τουρκ. *Türk*. Το μοναδικό τούρκικο δάνειο σε -ος που τονίζεται κανονικά στην προπαραλήγουσα είναι η λέξη *μουκάδιμος* «προηγούμενος, προτέραιος» < τουρκ. *mukaddem*, πρβλ. *Έγγραφο 957*:

«Άκομη σᾶς [κάνω] ἰφανδέ ὄτι ἐπειδή καί ἡ ὑψηλότη σας μουκάδιμον* εἶχετε γράψει στὸν φίλον σας πατριάρχην ὅτι εἶναι δύο μητροπολίτε [...].»

Τα παραπάνω αφορούσαν την προσαρμογή των συμφωνόληκτων τούρκικων δάνειων ουσιαστικών, δηλαδή τα τούρκικα ουσιαστικά που λήγουν σε σύμφωνο. Στη συνέχεια, ακολουθεί η εξέταση της προσαρμογής των φωνηεντόληκτων τούρκικων ουσιαστικών, δηλαδή τα ουσιαστικά εκείνα που λήγουν στην τουρκική σε φωνήεν. Αρχικά, θα αναφερθούμε στην προσαρμογή των φωνηεντόληκτων δάνειων ουσιαστικών που λήγουν σε -ά. Σε αυτή την περίπτωση έχουμε τα [- προσωπικά] τούρκικα ουσιαστικά σε -ά, όπως και τα [+ προσωπικά] ουσιαστικά, τα οποία δηλώνουν πρόσωπο αρσενικού γένους. Τα ουσιαστικά αυτά προσαρμόζονται με την προσθήκη της χαρακτηριστικής για την κατηγορία των αρσενικών κατάληξης -ς ως αρσενικά σε -ας. Άρα, ο κανόνας μορφολογικής προσαρμογής που ισχύει για τα ουσιαστικά αυτά έχει τη μορφή: τα τούρκικα [$\pm$ προσωπικά] αρσενικού φυσικού γένους προσαρμόζονται στην ελληνική ως αρσενικά γραμματικού γένους σε -ας· τούρκικα [+ προσωπικά] θηλυκού φυσικού γένους προσαρμόζονται στα ελληνικά ως θηλυκά γραμματικού γένους σε -α.⁴⁹ Η ελληνική κατατάσσει τα ουσιαστικά αυτά σε δύο μορφολογικά παραδείγματα: α) τα αρσενικά σε -ας και β) τα θηλυκά σε -α.

Στα τούρκικα ουσιαστικά δάνεια που εντοπίστηκαν στα έγγραφα του αρχείου, τα προσαρμοσμένα δάνεια με την κατάληξη -ας είναι λιγότερα σε συχνότητα από αυτά με τις καταλήξεις -ης ή -ες. Η πλειοψηφία των τούρκικων ουσιαστικών που λήγουν σε -α προσαρμόστηκαν

⁴⁶ Ο.π., Έγγραφα Α' 91, 136, 169, 209, 305, 343, 344, 372, 379, Β' 532, 638, 705, 749, 813, Γ' 1056, 1289, 1323, 1325, 1326, 1327, 1434, 1451.

⁴⁷ Ο.π., Έγγραφα Α' 302, 379, Β' 600, 712, 722, 749.

⁴⁸ Ο.π., Έγγραφα Α' 638, 730, 743, Γ' 1307, 1328.

⁴⁹ Κυρανούδης, *Μορφολογία*, 89.

παίρνοντας απλώς την κατάληξη -ς σύμφωνα με τα αρσενικά ουσιαστικά σε -ας της ελληνικής. Εξαιρέση αποτελούν οι λέξεις *καλιάς*⁵⁰ «φρούριο, τείχος, κάστρο» < τουρκ. kale, *μπελάς/μπελιάς*⁵¹ «μπελάς, πρόβλημα, σκοτούρα, βάσανο, πάθημα» < τουρκ. belâ, *ντουνιάς/τουνιάς*⁵² «γη, υφήλιος, ο κόσμος» < τουρκ. dünya και *σουγιάς*⁵³ «μικρό μαχαίρι» < τουρκ. soya που λήγουν σε -ιάς, το οποίο αντιστοιχεί φωνητικά σε ένα ουρανικό στοιχείο.⁵⁴

Επομένως, η αιτία για την προσαρμογή αυτή των τούρκικων ουσιαστικών σε -α οφείλεται σε δύο λόγους, ένα μορφολογικό και ένα φωνητικό. Ο μορφολογικός λόγος εξαρτάται από το γεγονός ότι είναι απαραίτητη η αναλογία του τελικού τμήματος της τουρκικής λέξης προς κάποιο κλιτικό παράδειγμα, στην παρούσα περίπτωση των αρσενικών σε -ας. Ο φωνητικός οφείλεται στο σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει η ταύτιση του τελικού φωνήεντος της τουρκικής λέξης με το ληκτικό φωνήεν του κλιτικού παραδείγματος καθώς και ο τόνος. Τέλος, ένας άλλος καθοριστικός παράγοντας είναι το φωνητικό περιβάλλον που προηγείται του τελικού φωνήεντος της τουρκικής λέξης.⁵⁵

Παρ' όλα αυτά, όμως, εντοπίστηκαν στα έγγραφα του αρχείου παρεκλίσεις από τον κανόνα της κατάληξης, όπως το δάνειο τούρκικο ουσιαστικό *μουκαεσές/μουκαεσάς*⁵⁶ «σύγκριση, παραβολή» < τουρκ. mukayese που εμφανίζεται τόσο με την προσθήκη της κατάληξης -ας όσο και με την προσθήκη της κατάληξης -ες. Επίσης, έχουμε το δάνειο ουσιαστικό *καπουκεχαγιάς/καπικεχαγιάς*⁵⁷ «αντιπρόσωπος κάποιας αρχής στην Υψηλή Πύλη» < τουρκ. kari kâhyasi, το οποίο θα αναμενόταν κατά την προσαρμογή του να λάβει την κατάληξη σε -ης, εμφανίζεται όμως στο αρχείο έχοντας την κατάληξη -ας. Η αιτία οφείλεται στο γεγονός ότι η απλή λέξη *κεχαγιάς*⁵⁸ «επίτροπος, τοποτηρητής, φροντιστής, διαχειριστής» < τουρκ. kâhya εμφανίζεται με την κατάληξη -ας,

⁵⁰ Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, Έγγραφα Α' 200, Β' 460, 722, 807, 813, 814, 823, 927, 1013, Γ' 1080, 1221, 1247.

⁵¹ *Ο.π.*, Έγγραφα Α' 126, 230, 243.

⁵² *Ο.π.*, Έγγραφα Α' 111, 224, 238, 410, Β' 472, 543, 570, 651, 712, Γ' 1117, 1331.

⁵³ *Ο.π.*, Έγγραφο Α' 285.

⁵⁴ Κυρανούδης, *ό.π.*, 91-94.

⁵⁵ *Ο.π.*, 96.

⁵⁶ Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, Έγγραφα Β' 624, 755, Γ' 1456.

⁵⁷ *Ο.π.*, Έγγραφα Α' 10, 16, 114, 127, 128, 129, 137, 268, 379, Β' 532, 546, 549, 668, 711, 749, 817, 823, 859, 927, Γ' 1049, 1059, 1080, 1114, 1221, 1266, 1270, 1307, 1330.

⁵⁸ *Ο.π.*, Έγγραφα Α' 7, 13, 92, 93, 125, 126, 127, 128, 129, 353, 368, 379, 423, 424, 426, Β' 532, 546, 705, 767, 825, 930, Γ' 1060, 1173, 1196, 1208, 1231, 1246, 1253, 1258, 1265, 1266, 1267, 1270, 1277, 1307, 1310, 1311, 1330, 1378, 1456.

επομένως επέδρασε αναλογικά στη σύνθετη λέξη με αποτέλεσμα να προσαρμοστεί σύμφωνα με τα ουσιαστικά σε -ας.

Σχετικά με τα φωνηεντόληκτα ουσιαστικά σε -έ, τόσο τα [- προσωπικά], όσο και τα [+ προσωπικά] που δηλώνουν αρσενικό ή μη καθορισμένο ως προς το φύλο πρόσωπο, προσαρμόζονται με την προσθήκη της κατάληξης -ς ως αρσενικά σε -εσ. Άρα, ο κανόνας μορφολογικής προσαρμογής έχει την εξής μορφή: τα τούρκικα [$\pm$ προσωπικά] αρσενικού φυσικού γένους προσαρμόζονται στα ελληνικά ως αρσενικά γραμματικού γένους σε -ές· τα τούρκικα [+ προσωπικά] θηλυκού φυσικού γένους προσαρμόζονται στα ελληνικά ως θηλυκά γραμματικού γένους σε -έ, όπως συμβαίνει και με τα προσαρμοσμένα ουσιαστικά σε -ας που είδαμε παραπάνω. Για αυτό το λόγο συχνά παρατηρούνται στην ελληνική διπλοτυπίες του τύπου *ουλουφάς/ουλουφές*⁵⁹ «μισθός, αντιμισθία» < τουρκ. *ulufe*, με αποτέλεσμα να ενισχύεται η σύνδεση αυτών των δύο ομάδων των ουσιαστικών.⁶⁰

Τέλος, στα έγγραφα του αρχείου εμφανίζεται μία μόνο λέξη που λήγει σε -ους. Η λέξη αυτή είναι το *χαζνατάρογλους* «το παιδί του χαζνατάρη» < τουρκ. *haznedar oğlusu*, πρβλ. *Έγγραφο 1080*:

«Ο Σουλεγημάν πασιιάς χαζνατάρογλους οποϋ του ήχαν δόσι το Τραπουζέν [...]».

Στην περίπτωση αυτή, η λέξη *oğlu* (το -su είναι κτητική κατάληξη)⁶¹ τελειώνει στην τουρκική σε φωνήεν [u], επομένως, όταν εισήλθε στην ελληνική, πήρε απλώς την κατάληξη -ς για να προσαρμοστεί σύμφωνα με το κλιτικό παράδειγμα των αρσενικών σε -ους.

Από την παραπάνω περιγραφή της προσαρμογής των τούρκικων δάνειων ουσιαστικών στην ελληνική, προκύπτει ότι η τοποθέτηση του τόνου είναι αρκετά σημαντική καθώς καθορίζει σε ποιο κλιτικό παράδειγμα θα ενταχθεί το δάνειο ουσιαστικό. Η πλειοψηφία των συμφωνόληκτων ουσιαστικών δέχεται την κατάληξη -ης και όχι -ος, επειδή ο τόνος τοποθετείται στην παραλήγουσα. Ενώ τα φωνηεντόληκτα δέχονται απλώς την κατάληξη -ς, έτσι ώστε να προσαρμοστούν στο κλιτικό

⁵⁹ *Ο.π.*, Έγγραφα Α' 37, 39, 40, 81, 121, 128, 143, 166, 185, 197, 249, 259, 279, 294, 299, 301, 309, 316, 345, 346, 376, 394, 406, 407, 409, 411, Β' 444, 477, 499, 514, 543, 558, 590, 595, 670, 722, 743, 759, 770, 771, 802, 804, 814, 851, 908, Γ' 1043, 1071, 1107, 1116, 1188, 1266, 1307, 1312, 1327, 1349, 1361, 1369, 1393, 1399, 1416, 1417, 1433, 1435, 1456.

⁶⁰ Κυρανούδης, *Μορφολογία*, 99-100.

⁶¹ Δαφνοπατίδης και Σανλίογλου, *Γραμματική*, 47-50.

παράδειγμα των ουσιαστικών με αποτέλεσμα να εμφανίζονται διπλοτυπίες του τύπου *μουκαεσές/μουκαεσάς* και *ουλουφές/ουλουφάς*.⁶²

2.2.2. Θηλυκά

Στα έγγραφα του αρχείου συναντάμε ελάχιστα δάνεια ουσιαστικά θηλυκού γένους σε αντίθεση με τα αρσενικά και τα ουδέτερα που αποτελούν την πλειοψηφία του υλικού. Τα δάνεια τούρκικα ουσιαστικά που προσαρμόζονται ως ουσιαστικά θηλυκού γένους παίρνουν τις ακόλουθες καταλήξεις, -ισσα για τα συμφωνόληκτα δάνεια ουσιαστικά και -α, -ια, -ε για τα φωνηεντόληκτα δάνεια ουσιαστικά.

Τα συμφωνόληκτα δάνεια ουσιαστικά που συναντάμε στα έγγραφα του αρχείου είναι αρκετά σε σχέση με αυτά που συναντάμε στην κοινή νεοελληνική, όπως και στο έργο του Κυρανούδη που αναφέρει μόνο το *χανούμισσα*. Τα θηλυκά που εμφανίζονται στο υλικό με την κατάληξη -ισσα είναι τα ακόλουθα: *χανούμισσα*⁶³ «μουσουλμάνα γυναίκα» < τουρκ. *hanım*, *καϊλισσα*⁶⁴ «ο παραδεχόμενος, σύμφωνος» < τουρκ. *kayıllı*, *μαχούτισσα*⁶⁵ «γνωστός (ειρων.)», πρόσωπο κακής διαγωγής» < τουρκ. *mahut*, *αράπισσα*⁶⁶ < τουρκ. *arap*, *μουσαφίρισσα*⁶⁷ «επισκέπτης» < τουρκ. *misafir*, *τερτιμένισσα*⁶⁸ «αυτός που έχει πόνο, ντέρτια, δυστυχισμένος» < τουρκ. *dertment*, *ονταλίκισσα*⁶⁹ «θεραπαινίδα που χρησίμευε ως παλλακίδα» < τουρκ. *odalık*, *γετίμισσα*⁷⁰ «ορφανός» < τουρκ. *yetim*, καθώς και τα φωνηεντόληκτα δάνεια ουσιαστικά *τερπελήδισσα*⁷¹ «με καλούς τρόπους, καλής ανατροφής, ευάγωγος» < τουρκ. *terbiyeli* και *εφέντισσα*⁷² < τουρκ. *effendi*. Από αυτά συναντάμε στην κοινή νε-

⁶² Κυρανούδης, *ό.π.*, 98. Δεν έχουμε εντοπίσει περίπτωση κάποιου ιδιώματος στο οποίο οι κατηγορίες τούρκικων ουσιαστικών σε -ά και -έ να ακολουθούν ξεχωριστή πορεία μορφολογικής προσαρμογής. Αν και αυτό δεν αποτελεί απόδειξη ότι η πρώτη επέδρασε στη δεύτερη, αποτελεί σίγουρα μια ένδειξη.

⁶³ Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, Έγγραφο Β' 990.

⁶⁴ *Ο.π.*, Έγγραφο Γ' 1264.

⁶⁵ *Ο.π.*, Έγγραφο Α' 251.

⁶⁶ *Ο.π.*, Έγγραφο Α' 384.

⁶⁷ *Ο.π.*, Έγγραφο Β' 814.

⁶⁸ *Ο.π.*, Έγγραφο Γ' 1346.

⁶⁹ *Ο.π.*, Έγγραφο Β' 985.

⁷⁰ *Ο.π.*, Έγγραφο Γ' 1204.

⁷¹ *Ο.π.*, Έγγραφο Α' 289.

⁷² *Ο.π.*, Έγγραφο Β' 743.

οελληνική τα χανούμισσα, αράπισσα και μουσαφίρισα, ενώ τα υπόλοιπα είναι άγνωστα ή ανύπαρκτα. Ο Browning⁷³ αναφέρει ότι το επίθημα -ισσα που προέρχεται από την ανάπλαση του ονοματικού παραδείγματος γνώρισε σημαντική εξάπλωση και αντικατέστησε τα θηλυκά ουσιαστικά σε -ος. Ο Μπαμπινιώτης⁷⁴ χαρακτηρίζει το -ισσα ως παραγωγικό τέρμα αναφέροντας ότι η παραγωγική κατάληξη -ισσα αρχικά τοποθετούνταν για να δηλώσει εθνικότητα, στη συνέχεια όμως άρχισε να χρησιμοποιείται σε λέξεις που δηλώνουν αξίωμα ή ιδιότητα καθώς και σε πατρωνυμικά. Ο Ανδριώτης⁷⁵ θεωρεί το -ισσα ως κατάληξη θηλυκών εθνικών και ανδρωνυμικών. Αντίθετα, η Βαβατζάνη⁷⁶ το χαρακτηρίζει ως κλιτικό μόρφημα καθώς με την προσθήκη του σε αρσενικά ουσιαστικά δεν αλλάζει η σημασία της βάσης, αλλά μόνο το γραμματικό και φυσικό της γένος, δηλαδή είναι φορέας μόνο γραμματικής σημασίας.

Πράγματι, αυτήν την παρατήρηση μπορούμε να τη διαπιστώσουμε από τις δάνειες λέξεις καΐλισσα, μαχούτισσα, αράπισσα, μουσαφίρισα, γετίμισσα, εφέντισσα και τερτιμένισσα, οι οποίες σχηματίστηκαν προς αναλογία από τα αντίστοιχα αρσενικά καΐλης, μαχούτης, αράπης, μουσαφίρης, γετίμης, εφέντης και ντερτιμένης χωρίς να αλλάζει η σημασία της βάσης αλλά με την προσθήκη της κατάληξης -ισσα να αποκτήσει γραμματική σημασία θηλυκού γένους. Στην περίπτωση της λέξης *χανούμισσα*, όπως αναφέρει ο Κυρανούδης⁷⁷ η προσθήκη της κατάληξης -ισσα έγινε απευθείας στο τουρκ. *hanım* ή στα ελλ. *χανούμ/χανούμα* όχι όμως για τη δήλωση του γραμματικού γένους, αλλά απλώς για την ένταξή της στην παραδειγματική τάξη των θηλυκών σε -ισσα. Επομένως, σύμφωνα με τον Κυρανούδη, πρέπει να θεωρηθεί ως παραδειγματικός ενσωματωτής, ενώ η επιλογή του βασίζεται σε ένα είδος μορφοσυντακτικής αναλογίας, όπως τα βασίλισσα, μάγισσα, μαγείρισα κλπ. Επίσης, στα έγγραφα του αρχείου, εκτός από το *χανούμισσα*, συναντάμε και τη λέξη *χανούμη*, πρβλ. *Έγγραφο 367*:

«Ήψηλωτάτη, ύπερτάτη και πολυχρονεμένη δοβλετλή κερά μας Πάσο χανούμι εφέντη μας [...]

⁷³ R. Browning, *Η ελληνική γλώσσα μεσαιωνική και νέα* (Αθήνα: Παπαδήμα, 2006), 93.

⁷⁴ Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Ετυμολογικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* (Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 2011), 595.

⁷⁵ Νικόλαος Ανδριώτης, *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής* (Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 1995), 136.

⁷⁶ Πασχαλία Βαβατζάνη, «Ο πίνακας των παραγωγικών καταλήξεων στο Ελληνικό Λεξικό», *ΜΕΓ* 17 (1997): 130-144, ειδ. 136.

⁷⁷ Κυρανούδης, *Μορφολογία*, 76-77.

Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για τη λέξη *ονταλίκισσα*, όπου η κατάληξη -ισσα προστέθηκε απλώς για την ένταξη της λέξης στο κλιτικό παράδειγμα των θηλυκών σε -ισσα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι εκτός από την κατάληξη -ισσα που χρησιμοποιείται για το σχηματισμό θηλυκών ουσιαστικών που προέρχονται από τα αντίστοιχα αρσενικά, εμφανίζεται στα έγγραφα του αρχείου και η κατάληξη -ίνα. Σύμφωνα με το *Ετυμολογικό Λεξικό* του Μπαμπινιώτη⁷⁸ το -ίνα θεωρείται παραγωγικό τέρμα και προέρχεται από το λατ. -ina που ήταν επίθημα κύριων ονομάτων, π.χ. *Agripp-ina* > ελληνστ. Άγριππίνα. Στη συνέχεια, το επίθημα επεκτάθηκε σε διάφορα κύρια ονόματα, όπως π.χ. ελληνστ. Βασίλ-ίνα, και αργότερα σε όλα τα θηλυκά ουσιαστικά. Την ίδια ετυμολογία δίνει και το *ΛΚΝ*, το οποίο αναφέρει ότι το επίθημα χρησιμοποιείται για το σχηματισμό θηλυκών από το ανάλογο αρσενικό. Τέλος, ο Ανδριώτης⁷⁹ αναφέρει ότι το -ίνα είναι κατάληξη θηλυκών ανδρωνυμικών και προσηγορικών παραθέτοντας την ίδια ετυμολογία με τα παραπάνω λεξικά. Στα έγγραφα του αρχείου συναντάμε τρεις λέξεις με το επίθημα -ίνα, τις λέξεις *παχτζεβάνινα*, *τοατζίνα* και *καδήνα* που προέρχονται από τα αντίστοιχα αρσενικά ουσιαστικά (μ)παξεβάνης/(μ)παχτζεβάνος «κηπουρός» < τουρκ. bahçivan, (ν)τουατζής «ευχέτης, προσευχόμενος, πιστός θεράπων» < τουρκ. duacı και καδής/κατής «δικαστής, ιεροδίκης» < τουρκ. kadı. Τη λέξη *παχτζεβάνινα* τη συναντάμε στο *Έγγραφο 1209*, που είναι μπουγιουρντί του Βελή πασά προς το Γιουσούφη εφέντη να δώσει «χαρτζιλίκι» στην Κοσμίνα, σύζυγο του μπαχτσεβάνη Κοσμά:

«Γουσουφ εφέντι δώσε τήν Κοσμίνα παχτζεβάνινα δια χαρτζηλήκη [...]».

Η λέξη *τοατζίνα* εντοπίζεται στο *Έγγραφο 1437*, που είναι αρτζουχάλι της «Χάνοσης» προς τον Αλή πασά, στη φράση

«σκλαβα σου κε χαηρ τοατζινα σου χανοση».

Τέλος, η λέξη *καδήνα* εμφανίζεται στο *Έγγραφο 1080*, το οποίο είναι αρτζουχάλι του Ελμάζ Μέτζε, καπουτζοχαντάρη του Αλή πασά στην Κωνσταντινούπολη:

⁷⁸ Μπαμπινιώτης, *Λεξικό*, 588.

⁷⁹ Ανδριώτης, *Ετυμολογικό Λεξικό*, 134.

«Τον σιληπίθικαν καί για τον θάνατο της Μπεσιντζί Καδήνας, αυτή ήταν η βαλιντέ του Μεγάλου Σεχζαντέ Απτούλ Χαμίτ εφένδη μας».

Σύμφωνα με τον Παναγιωτόπουλο⁸⁰ πρόκειται για δείγμα μιας πρώιμης προσαρμογής λέξεων της τουρκικής στις νέες γλωσσικές ανάγκες της ελληνοφωνίας.

Εκτός από την κατάληξη -ισσα σε συμφωνόληκτα τούρκικα δάνεια ουσιαστικά εμφανίζεται και η κατάληξη σε -α, στην οποία όμως εντάσσονται ελάχιστα θηλυκά και επομένως δεν είναι δυνατό να προσφέρουν ένα αναλογικό πρότυπο προσαρμογής των αντίστοιχων τούρκικων δανείων. Την κατάληξη -α τη συναντάμε σε τέσσερα μόλις συμφωνόληκτα ουσιαστικά, τα οποία είναι το *σουλτάνα*⁸¹ < τουρκ. sultan, *χαντά/χαδά*⁸² «τέλος, όριο, σύνορο, βαθμός» < τουρκ. had, *κατίνα*⁸³ «γυναίκα, οικοδέσποινα, κυρία» < τουρκ. kadın και στο εθνικό *Τούρκα*⁸⁴ < τουρκ. Türk. Στην περίπτωση της λέξης κατίνα εμφανίζεται και παράλληλος τύπος σε -η *κατίνη*, που μαζί με το *χανούμη*⁸⁵ και το *χάψη*⁸⁶ είναι οι μόνες λέξεις με κατάληξη -η στα έγγραφα του αρχείου.

Επίσης, στα συμφωνόληκτα τούρκικα δάνεια, εκτός από τις παραπάνω καταλήξεις, εμφανίζεται και η κατάληξη -ια, όπως φαίνεται από τις λέξεις (ν)τοβλεντία, *τουρκιά*, *αραπιά*, *τουφεκιά*. Οι λέξεις (ν)τοβλεντία⁸⁷ «η αφεντιά σου», *τουρκιά*⁸⁸ «το σύνολο των Τούρκων», *αραπιά*⁸⁹ «το σύνολο των Αράπηδων» και *τουφεκιά*⁹⁰ «πυροβολισμός» είναι ελληνοποιημένα παράγωγα των τούρκικων λέξεων (ν)τεβλέτι/δεβλέτι⁹¹

⁸⁰ Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, τόμ. 3, 668.

⁸¹ Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, τόμ. 1-3, Έγγραφα Α' 6, 29, Β' 546, 749, 750, 813, 819, 927, 930, 990, Γ' 1080, 1125, 1214, 1330.

⁸² *Ο.π.*, Έγγραφο Β' 567, Γ' 1114.

⁸³ *Ο.π.*, Έγγραφο Β' 813, 927, 930, Γ' 1264.

⁸⁴ *Ο.π.*, Έγγραφο Α' 86, «Τήν ἐπήγαν εἰς τό ὀσπήτιον τοῦ ἡμάμη καί τήν ἔκαμαν Τοῦρκαν».

⁸⁵ *Ο.π.*, Έγγραφο Α' 367.

⁸⁶ *Ο.π.*, *χάψη/χάψι* «φυλακή, φυλάκιση» < τουρκ. hapis, Έγγραφο Α' 122, 135, 136, 296, Β' 480, 517, 716, Γ' 1253, 1299, 1361, 1405.

⁸⁷ *Ο.π.*, Έγγραφο Α' 12.

⁸⁸ *Ο.π.*, Έγγραφο Α' 294.

⁸⁹ *Ο.π.*, Έγγραφο Β' 570.

⁹⁰ *Ο.π.*, Έγγραφο Β' 925.

⁹¹ *Ο.π.*, Έγγραφο Α' 2, 14, 30, 82, 86, 114, 214, 216, 238, 265, Β' 438, 543, 651, 652, 749, 813, 985, 1033, Γ' 1121, 1199, 1265, 1266, 1270, 1307.

«κράτος, ευδαιμονία» < τουρκ. devlet, *Τούρκος*⁹² < τουρκ. Türk, *Αρά-πης*⁹³ «Άραβας, Σαρακηνός» < τουρκ. Arap και *τουφέκι*⁹⁴ «είδος ό-πλου» < τουρκ. tüfek αντίστοιχα, τα οποία σχηματίστηκαν από τις τουρκικές λέξεις devlet, Türk, Arap, tüfek + την κατάληξη -ια ενδεχο-μένως κατά αναλογία με το αφέντης-αφεντιά.

Όσον αφορά τα φωνηεντόληκτα τούρκικα ουσιαστικά, στα έγγραφα του αρχείου εμφανίζονται τρεις καταλήξεις σε -α, -ια και -ε. Από τα φωνηεντόληκτα [- προσωπικά] τούρκικα ουσιαστικά που λήγουν σε ά-τονο -α, αυτά προσαρμόζονται ως θηλυκά σε -α. Στο αρχείο η κατηγορία των θηλυκών σε άτονο -α είναι αρκετά μικρή σε σχέση με την κατηγορία των θηλυκών με τονισμένο -ά. Έτσι, στο αρχείο συναντάμε τις λέξεις *ντούπια/δούπια*⁹⁵ «χρυσό νόμισμα πολλών ευρωπαϊκών χωρών» < τουρκ. durria, *ζολότα*⁹⁶ «παλαιό οθωμανικό νόμισμα» < τουρκ. zolota, *κόπτζα*⁹⁷ «πόρπη, κόπιτσα, θηλύκωμα» < τουρκ. korça, *πούπα*⁹⁸ «πρύμνη πλοίου» < τουρκ. ruva, *ντάπια/τάμπια/ντάμπια*⁹⁹ «προμαχώ-νας» < τουρκ. tabya.

Στην περίπτωση των δάνειων λέξεων που λήγουν σε τονισμένο -ά προσαρμόζονται τις περισσότερες φορές ως αρσενικά σε -άς. Παρ' όλα αυτά όμως, στο αρχείο εμφανίζονται δάνειες λέξεις με τονισμένο -ά, οι οποίες κατατάσσονται στην κατηγορία των θηλυκών. Τέτοια παραδείγ-ματα είναι οι λέξεις *καλιά*¹⁰⁰ «φαγητό από ψημένα λαχανικά και βού-τυρο» < τουρκ. kalya, *μασιά*¹⁰¹ «τσιμπίδα» < τουρκ. maşa, *μουβαζά*¹⁰² «προσποίηση, εικονικότητα πράξης» < τουρκ. muvazaâ, *μουμπαγιά*

⁹² Ο.π., Έγγραφα Α' 638, 730, 743, Γ' 1307, 1328.

⁹³ Ο.π., Έγγραφα Α' 46, 49, 73, 86, 87, 206, 279, 286, 287, 384, Β' 512, 567, 570, 577, 692, 708, 759, 789, 926, Γ' 1043, 1050, 1060, 1079, 1080, 1110, 1198, 1290, 1310, 1350, 1388.

⁹⁴ Ο.π., Έγγραφα Α' 65, 91, 97, 129, 136, 149, 150, 162, 171, 181, 191, 197, 199, 200, 204, 206, 207, 215, 222, 224, 241, 283, 284, 353, 359, 421, Β' 450, 455, 461, 517, 585, 599, 698, 743, 807, 925, 1001, Γ' 1110, 1225, 1295, 1307, 1319, 1321, 1328, 1416, 1417, 1420, 1457.

⁹⁵ Ο.π., Έγγραφο Β' 743.

⁹⁶ Ο.π., Έγγραφα Α' 376 Β' 894.

⁹⁷ Ο.π., Έγγραφα Α' 283, 284, Β' 599, Γ' 1420.

⁹⁸ Ο.π., Έγγραφο Β' 712.

⁹⁹ Ο.π., Έγγραφα Α' 82, Β' 569, Γ' 1314.

¹⁰⁰ Ο.π., Έγγραφο 1440.

¹⁰¹ Ο.π., Έγγραφα Α' 286, Γ' 1390.

¹⁰² Ο.π., Έγγραφο Β' 716.

μουπαγιά/μομπαγιά/μπουμπαγιά¹⁰³ «το αγοράζειν, αγορά» < τουρκ. mu-bayaa, μπογιά¹⁰⁴ «βαφή, χρώμα» < τουρκ. boya, τανιμά¹⁰⁵ «αναγνώριση» < τουρκ. tanima, χασιά¹⁰⁶ «επικάλυμμα σέλας» < τουρκ. hâşa. Οι λέξεις καλιά, μουμπαγιά και μπογιά κατά την προσαρμογή τους διατήρησαν το ημίφωνο /j/ πριν από το /a/ που εμφανίζεται στην τουρκική, το οποίο στην ελληνική αποδίδεται με το ημίφωνο /j/.¹⁰⁷ Στις λέξεις μασιά και χασιά η παρουσία του ουρανικού /ç/ θεωρείται αποτέλεσμα ανάλυσης του παχέος συριστικού της τουρκικής, που έγινε ενδεχομένως από δίγλωσσους ομιλητές της ΚΝΕ και ενός ιδιώματος με παχιά συριστικά σε μια προσπάθεια απόδοσης του παχέος συριστικού.¹⁰⁸

Τέλος, τα φωνηεντόληκτα δάνεια [+ προσωπικά] ουσιαστικά με κατάληξη -ε είναι ελάχιστα τόσο στις διαλέκτους της ελληνικής όσο και στην ίδια την ελληνική. Ο Κυρανούδης¹⁰⁹ αναφέρει τρία ουσιαστικά που συναντάμε την κατάληξη -ε, τα βαλιντέ «μητέρα» < τουρκ. valide, νενέ «γιαγιά» < τουρκ. nene και το καχπέ «πόρνη» < τουρκ. kahpe. Από αυτές, η λέξη βαλιντέ χρησιμοποιείται στην κοινή νεοελληνική κυρίως όμως ως ιστορικός όρος. Στα έγγραφα του αρχείου, εκτός από τη λέξη βαλιντέ,¹¹⁰ εντοπίζονται και οι λέξεις ζενέ¹¹¹ «γυναίκα» < τουρκ. zenpe και εμιρέ¹¹² «αρχόντισσα» < τουρκ. emire, οι οποίες δεν αναφέρονται από τον Κυρανούδη, καθώς δεν είναι τόσο εύχρηστες έως και ανύπαρκτες πλέον στην ελληνική. Η λέξη ζενέ εμφανίζεται και ως ουσιαστικό με τη σημασία «γυναίκα» αλλά και ως επίθετο με τη σημασία «γυναικείο (ένδυμα)», πρβλ. Έγγραφο 285:

«1 : ένα πεσλή κατηφέ ζενέ» και «ένα ζευγάρη παπούτζια ζενέ»,

Έγγραφο 1053: «φέσια ζενέ».

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, διαπιστώνουμε ότι στην πλειοψηφία τους τα τούρκικα δάνεια ουσιαστικά που συναντάμε στο αρχείο αλλά

¹⁰³ Ο.π., Έγγραφα Α' 152, 160, 296, Β' 558, 582, 975, 985, 990, Γ' 1075, 1094, 1114, 1122, 1194, 1306.

¹⁰⁴ Ο.π., Έγγραφο Β' 978.

¹⁰⁵ Ο.π., Έγγραφο 277.

¹⁰⁶ Ο.π., Έγγραφα Α' 283, Β' 930, 1001, Γ' 1420.

¹⁰⁷ Κυρανούδης, *Μορφολογία*, 91.

¹⁰⁸ Ο.π., 92.

¹⁰⁹ Ο.π., 98.

¹¹⁰ Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, Έγγραφα Α' 248, Β' 547, 652, 749, Γ' 1080, 1173, 1358, 1365, 1458.

¹¹¹ Ο.π., Έγγραφα Α' 285, Γ' 1053, 1421.

¹¹² Ο.π., Έγγραφο Β' 705.

και γενικότερα στην ελληνική είναι φωνηεντόληκτα. Από τις κατάληξεις που είναι δυνατόν να δεχθούν τα ουσιαστικά αυτά προτιμάται η κατάληξη σε -ια, είτε πρόκειται για συμφωνόληκτα είτε για φωνηεντόληκτα, καθώς είναι η συχνότερη κατάληξη των θηλυκών ουσιαστικών της ελληνικής, ενώ η κατάληξη -ε είναι αρκετά σπάνια και εμφανίζεται κυρίως σε δάνειες λέξεις. Από την άλλη, τα συμφωνόληκτα θηλυκά ουσιαστικά παίρνουν τις κατάληξεις -ισσα και -α. Από αυτές το επίθημα -ισσα θεωρείται ως παραδειγματικός ενσωματωτής και η επιλογή του βασίζεται σε ένα είδος μορφοσυντακτικής αναλογίας, ενώ πολλά τούρκικα δάνεια ουσιαστικά που λήγουν σε -α προσαρμόζονται τα περισσότερα από αυτά σε αρσενικά με κατάληξη -ας πάρα ως θηλυκά με κατάληξη -α.

2.2.3. Ουδέτερα

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος της εξέτασης της προσαρμογής των τούρκικων δάνειων ουσιαστικών, θα εξεταστεί η προσαρμογή τους ως ουδέτερα στην ελληνική. Τα ουδέτερα ουσιαστικά αποτελούν την πολυπληθέστερη κατηγορία τόσο στα έγγραφα του αρχείου όσο και στην κοινή νεοελληνική (*Λεξικό Κοινής Νεοελληνικής*). Ο λόγος που τα περισσότερα δάνεια ουσιαστικά της τουρκικής προσαρμόζονται ως ουδέτερα οφείλεται στο γεγονός ότι δηλώνουν άψυχο αντικείμενο αναφοράς.

Έτσι, λοιπόν, τα [- προσωπικά] συμφωνόληκτα τούρκικα δάνεια ουσιαστικά κατατάσσονται στο ουδέτερο γένος. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η ελληνική δε δέχεται σε τελική θέση σύμφωνα εκτός από το -s/ και το -n/, επομένως τα τούρκικα ουσιαστικά δάνεια έπρεπε να πάρουν μια τέτοια κατάληξη, η οποία να τα εντάξει σε ένα από τα κλιτικά παραδείγματα της ελληνικής. Η κατάληξη αυτή δεν είναι άλλη από την -i/, την οποία τη συναντάμε σε μια πληθώρα τούρκικων δάνειων ουσιαστικών. Εκτός, όμως, από την κατάληξη -i/, τα ουδέτερα διαθέτουν και μια δεύτερη κατάληξη σε -o/. Ο λόγος που επικράτησε η κατάληξη -i/ έναντι της -o/ οφείλεται στο μετρικό σχήμα της νέας ελληνικής, καθώς τα ουδέτερα με κατάληξη -i είναι παροξύτονα ή οξύτονα ενώ τα ουδέτερα με κατάληξη -o είναι προπαροξύτονα. Η επιλογή, επομένως, γίνεται με βάση το τονικό σύστημα της ελληνικής, καθώς τα προπαροξύτονα ουδέτερα σε -i είναι ελάχιστα.¹¹³

Πράγματι, στα έγγραφα του αρχείου τα περισσότερα ουσιαστικά προσαρμόζονται στην ελληνική ως ουδέτερα ουσιαστικά. Η κατάληξη

¹¹³ Κυρανούδης, *ό.π.*, 68-71.

που προτιμάται είναι αυτή σε -i, καθώς όλα τα δάνεια ουσιαστικά που συναντάμε στο αρχείο τονίζονται είτε στη λήγουσα είτε στην παραλήγουσα, είναι δηλαδή οξύτονα ή παροξύτονα. Μερικά παραδείγματα που επιβεβαιώνουν την άποψη αυτή, *αλατζάκι* «πίστωση, το λαβείν, χρέος» < τουρκ. *alacak*, *γαιρέτι* «ζήλος, προσπάθεια, φιλοτιμία, απόφαση» < τουρκ. *gayret*, *γιουμπρούκι* «τελωνείο» < τουρκ. *gümrük*, *νιζάμι/ιζάμι* «τάξη, νόμος» < τουρκ. *nizam*, *ντεβλέτι/δεβλέτι* «κράτος, ευδαιμονία» < τουρκ. *devlet*, *φέσι* «είδος καπέλου, σκούφος» < τουρκ. *fes*, *χα(μ)πέρι* «ειδηση, πληροφορία, νέο» < τουρκ. *haber*, *χάτι/άτι* «γραφή» < τουρκ. *hat*.

Αντίθετα, τα τούρκικα δάνεια ουσιαστικά με την κατάληξη -o που συναντάμε στα έγγραφα του αρχείου είναι μόλις έξι, από τα οποία τα πέντε είναι σύνθετα προσαρμοσμένα ουσιαστικά *παλαιοτούφεκο*¹¹⁴ < παλαιός + τουφέκι (< τουρκ. *tüfek*), *ζητομίριον*¹¹⁵ «φορολογική υποχρέωση των μητροπόλεων προς τη Μεγάλη Εκκλησία» < ζητεία + μιρί (< τουρκ. *miri*), *λεγενόμπρηκο*¹¹⁶ «μπρίκι που χρησιμοποιείται για το πλύσιμο των χεριών» < τουρκ. *leğen ibrik*, *καφόταψο*¹¹⁷ «δίσκος του καφέ» < τουρκ. *kahve + tepsi* και *καφόμπρικα*¹¹⁸ < τουρκ. *kahve + ibrik*, καθώς και το απλό δάνειο ουσιαστικό *γελέκο*¹¹⁹ < τουρκ. *yelek*. Η αιτία του φαινομένου αυτού, σύμφωνα με το Χατζιδάκι,¹²⁰ οφείλεται στο γεγονός ότι τα σύνθετα αναβιβάζουν τον τόνο κατά μία συλλαβή όταν το επιτρέπει η λήγουσα, διατηρώντας την κατάληξη σε -i, ή κατά δύο συλλαβές μεταβάλλοντας την κατάληξη σε -o, όπως συμβαίνει με τις παραπάνω λέξεις (τουφέκι-παλαιοτούφεκο).

Επίσης, στα έγγραφα του αρχείου συναντάμε λέξεις με την κατάληξη -ιον, η οποία αποτελεί υποκοριστική κατάληξη και σχηματίζει ουδέτερα ουσιαστικά. Οι λέξεις που εντοπίσαμε με την υποκοριστική κατάληξη είναι οι εξής *δοβλέτιον*¹²¹ «κράτος, ευδαιμονία» < τουρκ. *devlet*, *χαερτζουάλιον*¹²² «αναφορά, αίτηση, επίκληση (προς ανώτερο)» < τουρκ. *arzuhâl*, *χαβαντίσιον*¹²³ «γεγονότα, ειδήσεις, συμβάντα» <

¹¹⁴ Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, Έγγραφο Β' 743.

¹¹⁵ *Ο.π.*, Έγγραφο Β' 485.

¹¹⁶ *Ο.π.*, Έγγραφο Γ' 1420.

¹¹⁷ *Ο.π.*, Έγγραφο Β' 743.

¹¹⁸ *Ο.π.*, Έγγραφο Β' 743.

¹¹⁹ *Ο.π.*, Έγγραφο Γ' 1450.

¹²⁰ Γεώργιος Ν. Χατζηδάκις, *Μεσαιωνικά και νέα ελληνικά*, τόμ. 2 (Αθήνα: Σακελαρίου, 1907), 170.

¹²¹ Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, Έγγραφο Α' 107.

¹²² *Ο.π.*, Έγγραφο Α' 154.

¹²³ *Ο.π.*, Έγγραφο Β' 555.

τουρκ. havadis και *οτζάκιον*¹²⁴ «εστία, οίκος, κουζίνα» < τουρκ. ocak. Στις παραπάνω λέξεις, βέβαια, το επίθημα -ιον δε χρησιμοποιείται με την υποκοριστική του σημασία, αλλά αποτελεί λόγιο επίθημα που προτίθεται στις λέξεις για το σχηματισμό λόγιων τύπων.

Όσον αφορά τα φωνηεντόληκτα ουσιαστικά με τονισμένο -ό, παρουσιάζουν τέσσερα διαφορετικά ληκτικά φωνήεντα με βάση τους νόμους της ουρανικής-χειλικής φωνητικής αρμονίας. Τα ληκτικά αυτά φωνήεντα είναι τα ακόλουθα: α) /ui/, μετά από πισινή [- στρογγυλή] συλλαβή, π.χ. *yali* β) /i/, μετά από μπροστινή [- στρογγυλή] συλλαβή, π.χ. *ayakteri*, γ) /u/, μετά από πισινή [+ στρογγυλή] συλλαβή, π.χ. *koru* και /y/, μετά από μπροστινή [+ στρογγυλή] συλλαβή, π.χ. *türlü*.

Όσα λήγουν στα μη στρογγυλά φωνήεντα -i, -i, προσαρμόζονται ως ουδέτερα σε -ί, όταν είναι [- προσωπικά] και ως αρσενικά σε -ής, όταν είναι [+ προσωπικά]. Στο αρχείο συναντάμε πληθώρα τέτοιων παραδειγμάτων, όπως *γιαπαί*¹²⁵ «μαλλί, μάλλινο ύφασμα» < τουρκ. yapađi, *γιαζί/αζί*¹²⁶ «γραφή, κείμενο, δαπάνη, γραφή για μεταβίβαση τιμαρίου» < τουρκ. yazı, *γιακι* «έμπλαστρο, τσιρότο» < τουρκ. yaki που προσαρμόζονται σε ουδέτερα με την κατάληξη -i, ενώ παραδείγματα όπως *μουστερής*¹²⁷ «πελάτης, αγοραστής, ενδιαφερόμενος» < τουρκ. müsteri, *ραζής* «ευχαριστημένος» < τουρκ. razı, *μουπτετής*¹²⁸ «αρχάριος, αδαής» < τουρκ. mürtedi που προσαρμόζονται ως αρσενικά σε -ής. Η προσαρμογή των τούρκικων ουσιαστικών σε -i ως ελληνικών ουδετέρων σε -ί εξηγείται φωνητικά με δύο τρόπους: α) η κοινή νεοελληνική και οι διάλεκτοι της δε διαθέτουν ιδιαίτερο φωνήεν για την απόδοση του τουρκικού φωνήεντος, έτσι έτρεψαν το /ui/ σε μπροστινό /i/ και β) δανείστηκαν απευθείας τουρκικούς τύπους σε /i/.

Από την άλλη πλευρά, όσα [- προσωπικά] λήγουν σε στρογγυλό φωνήεν -/u/, -/y/ προσαρμόστηκαν και αυτά ως ουδέτερα σε -i. Στο αρχείο συναντάμε παραδείγματα αυτής της κατηγορίας, όπως *κορί*¹²⁹ «δάσος»

¹²⁴ Ο.π., Έγγραφο Γ' 1344.

¹²⁵ Ο.π., Έγγραφο Β' 980.

¹²⁶ Ο.π., Έγγραφο Β' 749.

¹²⁷ Ο.π., Έγγραφα Α' 202, 379, Β' 718, 730.

¹²⁸ Ο.π., Έγγραφο Γ' 1078.

¹²⁹ Ο.π., Έγγραφο Γ' 1082.

< τουρκ. *koru*, *κουτί*¹³⁰ «μονάδα βάρους δημητριακών, το 1/8 του κιλού» < τουρκ. *kutu*, *τουρλού*¹³¹ «είδος, τόπος, φαγητό με κρέας και διάφορα λαχανικά» < *türlü*, *(μ)πουγιουρουλδι/(μ)πογιουρντί*¹³² «έγγραφο διαταγή» < τουρκ. *buyurultu/buyurtu*. Σύμφωνα με τον Κυρανούδη, η ελληνική δανείστηκε έναν τύπο σε -ι (*buyurdi*), κάτι που συνεπάγεται από το γεγονός ότι το αοριστικό επίθημα -t° με το οποίο σχηματίστηκε η λέξη εμφανίζεται στη μεσαιωνική οθωμανική κυρίως με μη στρογγυλά αλλόμορφα. Τα ουσιαστικά αυτά μπορούν είτε να αναχθούν σε τουρκικούς τύπους με μη στρογγυλό τελικό φωνήεν είτε σε τύπους που διατηρούν το τελικό στρογγυλό φωνήεν, κάτι που δείχνει ότι η μεταβολή του ληκτικού φωνήεντος των τούρκικων ονομάτων δεν είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την είσοδό τους στην ελληνική.

Τέλος, στα έγγραφα του αρχείου συναντάμε δύο τούρκικα δάνεια ουσιαστικά, τα οποία προσαρμόζονται στην ελληνική ως ουδέτερα με την κατάληξη -(μ)α. Οι λέξεις αυτές είναι το *γιάρδιμα*¹³³ «βοήθεια» < τουρκ. *yardim* και το *απομπαϊράμα*¹³⁴ «μετά το μπαϊράμι» < από + τουρκ. *bayram*. Επειδή τα ουσιαστικά αυτά τονίζονται στην προπαραλήγουσα, θα ήταν εύλογο να λάβουν την κατάληξη -ο. Τα ουσιαστικά αυτά, όμως, προσαρμόζονται σύμφωνα με το κλιτικό παράδειγμα των ουδετέρων σε -μα, γιατί δηλώνουν ενέργεια ή αποτέλεσμα.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, παρατηρούμε ότι τα [-έμφυχα] και [-προσωπικά] δάνεια ουσιαστικά της τουρκικής, συμφωνόληκτα ή φωνηεντόληκτα, προσαρμόζονται στην πλειονότητά τους στην ελληνική σε ουδέτερα με την κατάληξη -ι. Τα ουσιαστικά με την κατάληξη -ο είναι σπάνια καθώς περιλαμβάνουν μόνο προπαροξύτονα ουσιαστικά, ενώ στο αρχείο τα μόνα δάνεια ουσιαστικά που συναντήσαμε είναι σύνθετα όπως το *παλαιοτούφεκο*, *καφόταμο* κλπ., τα οποία δέχονται αυτήν την κατάληξη καθώς τα σύνθετα ουσιαστικά στην ελληνική αναβιβάζουν τον τόνο τους όταν το επιτρέπει η λήγουσα. Στις περιπτώσεις που

¹³⁰ Ο.π., Έγγραφο Β' 796, 930 985, 989, Γ' 1281.

¹³¹ Ο.π., Έγγραφο Α' 270.

¹³² Ο.π., Έγγραφο Α' 17, 22, 30, 34, 40, 49, 51, 52, 55, 57, 60, 77, 78, 80, 82, 84, 94, 97, 99, 100, 105, 107, 108, 111, 112, 114, 118, 126, 127, 133, 135, 139, 144, 148, 149, 150, 152, 177, 178, 179, 198, 210, 211, 217, 221, 240, 245, 260, 281, 299, 333, 345, 354, 405, 407, 410, 426, Β' 443, 458, 503, 512, 577, 605, 640, 643, 657, 671, 688, 697, 704, 718, 749, 781, 799, 808, 811, 814, 831, 832, 833, 918, 943, 947, 969, 1009, 1042, Γ' 1043, 1060, 1068, 1117, 1230, 1265, 1270, 1290, 1329, 1379, 1403, 1415, 1416, 1417.

¹³³ Ο.π., Έγγραφο Α' 100, 127, 253, Γ' 1091.

¹³⁴ Ο.π., Έγγραφο Β' 990, 995.

έχουμε τούρκικα δάνεια ουσιαστικά τα οποία δηλώνουν κάποια ενέργεια ή αποτέλεσμα τότε παίρνουν την κατάληξη -(μ)α.

3. Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία ασχοληθήκαμε με τη μορφολογική προσαρμογή των τούρκικων δάνειων ουσιαστικών, που εντοπίστηκαν και συλλέχθηκαν από τα έγγραφα του αρχείου του Αλή πασά. Τα έγγραφα αυτά συντάχθηκαν στα ελληνικά από τους αξιωματούχους του πασά, από κατοίκους της περιοχής (Ελληνες, Τούρκους, Αλβανούς) αλλά και από τον ίδιο τον Αλή πασά και τους γιους του, που πληροφορούν τον ίδιο για θέματα που αφορούν το πασαλίκιό του ή για διάφορα προσωπικά θέματα των γραφόντων. Έτσι, λοιπόν, παρατηρείται ποικιλία ως προς το ύφος και τη γλώσσα που χρησιμοποιείται καθώς πρόκειται για ανθρώπους διαφορετικών κοινωνικών τάξεων, επαγγελματών αλλά και εθνικοτήτων. Αποτέλεσμα όλων αυτών των υφολογικών και γλωσσικών διαφορών είναι η πολυτυπία που παρουσιάζουν τα τούρκικα δάνεια ως προς τον τρόπο προσαρμογής τους.

Σε αυτά τα έγγραφα εντοπίστηκαν και συλλέχθηκαν τα τούρκικα δάνεια, τα οποία μελετήθηκαν ως προς τη μορφολογική τους προσαρμογή. Τα τούρκικα δάνεια εντάχθηκαν σε κάποιο κλιτικό παράδειγμα της ελληνικής ανάλογα με το αν δηλώνουν κάποιο πρόσωπο ή όχι. Στην περίπτωση που έχουμε [+ προσωπικά] τούρκικα δάνεια αυτά εντάχθηκαν στα αρσενικά και στα θηλυκά, ενώ όταν πρόκειται για [- προσωπικά] δάνεια αυτά εντάσσονται στην κατηγορία των ουδέτερων ουσιαστικών. Από αυτές τις κατηγορίες η πολυπληθέστερη είναι αυτή των ουδέτερων, καθώς οι λέξεις που δε δηλώνουν κάποιο πρόσωπο είναι περισσότερες (γεγονός που ισχύει και στην ίδια την κοινή νεοελληνική).

Όσον αφορά τους λόγους για τους οποίους προσαρμόστηκαν σύμφωνα με συγκεκριμένα κλιτικά παραδείγματα, ένας από αυτούς σχετίζεται με την τοποθέτηση του τόνου. Όπως έγινε φανερό από την εξέταση των τούρκικων δανείων η παρουσία του τόνου σε συγκεκριμένες θέσεις είναι η βασική αιτία για την ένταξή τους σε κάποιο από τα κλιτικά παραδείγματα του γένους στο οποίο ανήκουν. Για παράδειγμα, τα συμφωνόληκτα τούρκικα δάνεια που τοποθετούνται στο αρσενικό γένος κλίνονται σύμφωνα με το κλιτικό παράδειγμα των αρσενικών σε -ης της ελληνικής, διότι ο τόνος τους βρίσκεται στην παραλήγουσα με αποτέλεσμα τα περισσότερα συμφωνόληκτα τούρκικα δάνεια ουσιαστικά να φέρουν την κατάληξη -ης. Κάτι ανάλογο ισχύει και στην πε-

ρίπτωση των συμφωνόληκτων τούρκικων ουσιαστικών που εντάσσονται στην κατηγορία των ουδετέρων, καθώς η πλειοψηφία των δανείων αυτών φέρει την κατάληξη -ι, γιατί ο τόνος βρίσκεται στη λήγουσα ή στην παραλήγουσα. Επομένως, η θέση του τόνου είναι εξαιρετικά σημαντική για την προσαρμογή των τούρκικων δανείων λέξεων.

Τελειώνοντας, να σημειώσουμε ότι τα έγγραφα αυτά γράφτηκαν σε μία περίοδο που η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν στην ακμή της και θα ήταν αναμενόμενο να χρησιμοποιηθεί η τουρκική γλώσσα, παρ' όλα αυτά όμως τα έγγραφα είναι γραμμένα στην ελληνική και χρησιμοποιείται τόσο από Έλληνες όσο και από ανθρώπους άλλης εθνικής καταγωγής (Τούρκους ή Αλβανούς). Η αιτία οφείλεται στο γεγονός ότι η ελληνική διέθετε περισσότερο κύρος σε σχέση με τις υπόλοιπες ομιλούμενες γλώσσες, ακόμα και από την τουρκική.^{135 136} Μία ακόμα αιτία σχετίζεται με την ίδια την προσωπικότητα του Αλή πασά, ο οποίος έδινε ιδιαίτερη σημασία στη μόρφωση των κατοίκων της περιοχής καθώς έδινε υποτροφίες και τη δυνατότητα να σπουδάσουν στο εξωτερικό σε ταλαντούχους νέους, τους οποίους στη συνέχεια είχε στην αυλή του χρησιμοποιώντας τους ως μεταφραστές, γραφείς, γιατρούς κ.ά.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, παρατηρούμε ότι η χρήση πρωτογενών πηγών, όπως τα έγγραφα του αρχείου του Αλή πασά, είναι αρκετά σημαντική για τη μελέτη των τούρκικων δανείων λέξεων στην ελληνική. Η μελέτη αυτών των πηγών θα μας βοηθήσει όχι μόνο στην κατανόηση του τρόπου προσαρμογής των δανείων λέξεων αλλά και στις σημασιολογικές αλλαγές που παρουσιάζουν οι λέξεις αυτές. Παρά το γεγονός ότι οι σημασιολογικές αλλαγές δεν εξετάστηκαν, παρατηρούμε ότι κάποιες από αυτές τις λέξεις έχουν επιβιώσει στην κοινή νεοελληνική ως ιστορισμοί, για παράδειγμα λέξεις όπως κατής, βαλιντέ, βεζίρης κ.λπ., ενώ κάποιες άλλες εμφανίζονται μόνο στα ιδιώματα και τις διαλέκτους της ελληνικής, και άλλες απέκτησαν μεταφορικές σημασίες, όπως για παράδειγμα η λέξη πασάς. Επομένως, κρίνεται αναγκαία η σύνταξη ενός έργου, το οποίο θα μελετά διαχρονικά την προσαρμογή και τη σημασιολογική εξέλιξη των τούρκικων δανείων τόσο στην κοινή όσο και στα ιδιώματα και στις διαλέκτους της.

¹³⁵ Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, τόμ. 4, 154-55.

¹³⁶ Kyriazis, "Kontakte," 24.

Άγγελος Κασκάνης

ΟΔΕΥΟΝΤΑΣ ΠΡΟΣ 100 ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Το Ισλαμικό Κίνημα και το πάντρεμα με τον τουρκικό εθνικισμό

Από τα τέλη του 20^{ού} αιώνα και μετά υπήρξε μία αναβίωση του ισλαμικού τρόπου σκέψης τόσο απέναντι στο δυτικό όσο και στο σαλαφιστικό. Το Ισλαμικό Κίνημα περιλαμβάνει στους κόλπους του τη μουσουλμανική πνευματική ελίτ, ως διαμορφώτρια του ιδεολογικού υποβάθρου. Η κοινωνική αλλαγή που προβάλλει αυτή η ομάδα¹ θα στηριχτεί σε νέους δικηγόρους, μηχανικούς, επιχειρηματίες, ακαδημαϊκούς και επιστήμονες που θα θέλουν να διασφαλίσουν τις κοινωνικές και θρησκευτικές τους ελευθερίες.

Για να μπορέσει να ανθήσει το Ισλαμικό Κίνημα στην Τουρκία, θα έπρεπε να εισαχθεί ένα νέο μοντέλο οικονομικών μεταρρυθμίσεων. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές είχαν κοινωνικοοικονομικό χαρακτήρα και ενόησαν τη σύσταση μικρομεσαίων επιχειρήσεων, στον τομέα της βιομηχανίας, της βιοτεχνίας και του εμπορίου καθημερινών αγαθών. Οι Τίγρεις της Ανατολίας,² όπως ονομάστηκαν, υπήρξε μία ομάδα από επιφανείς επιχειρηματίες της νοτιοανατολικής Τουρκίας, πιστών στο Ισλαμικό Κίνημα, οι οποίοι διαδραμάτιζαν σπουδαίο ρόλο στην οικονομία. Σκοπός της ομάδας ήταν η ίδρυση ενός «θρησκευτικού κεφαλαίου» με βάση το ισλάμ, που θα ανταποκρίνεται στις ανάγκες της περιοχής όπου δραστηριοποιούνταν. Το νέο οικονομικό μοντέλο³ στόχευε ουσιαστικά στην αναβάθμιση της εμπορικής δραστηριότητας της περιοχής και του εκσυγχρονισμού του δευτερογενούς τομέα. Με την πολιτική αυτή του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης, οργανώθηκε ένας σκληρός πυρήνας Τούρκων ισλαμιστών που θα ελέγχουν την πολιτική και οικονομική ζωή της περιοχής.

Το Ισλαμικό Κίνημα βασίζεται πλέον στην καλλιέργεια μίας νέας γενιάς ισλαμιστών, η οποία θα είναι απαλλαγμένη από τη ριζοσπαστικοποίηση. Για να μπορέσει να υλοποιηθεί αυτό το πρόγραμμα, θα πρέπει το κράτος να εδραιώσει τις θρησκευτικές ελευθερίες της σουνιτικής πλειοψηφίας και των μειονοτήτων, ώστε να αποφευχθούν οι κοινωνικές ανισότητες. Επίσης, με την προώθηση της εθνικιστικής ατζέντας,

---

¹ Yildiz Atasoy, *Turkey, Islamists and Democracy: Transition and Globalization in a Muslim State* (London: I.B. Tauris and Ltd, 2005), 4-5.

² Laura Pitel, "Anatolian tigers battle to reassert their dominance in Turkey," *Financial Times*, June 26, 2017, www.ft.com/content/cf76a59a-3ed9-11e7-82b6-896b95f30f58.

³ Χρήστος Ν. Τεάζης, *Η Δεύτερη Μεταπολίτευση στην Τουρκία, Ρετσέπ Ταγίπ Ερντογάν: Η Άνοδος των μη προνομιούχων* (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2013), 122-123.

διαφοροποιείται από τις πρακτικές του κουρδικού εξτρεμισμού. Σε πλήρη αντίθεση με τον κοσμικό τρόπο που ο Bashar Hafez al-Assad κυβέρνησε πριν από την άνοδο του Ισλαμικού Κράτους, το τουρκικό Ισλαμικό Κίνημα⁴ εκφράζει μία «ειρηνική θρησκευτική εξέγερση του ισλάμ» στην Τουρκία, ώστε να μη δοθεί τροφή για ανάπτυξη σαλαφιστικών και άλλων εξτρεμιστικών οργανώσεων. Η διαμόρφωση του ισλαμικού κεφαλαίου, σε πολιτιστικό και οικονομικό επίπεδο, είναι αυτή που διασφαλίζει πως οποιοδήποτε τρομοκρατικό χτύπημα λάβει χώρα, θα οφείλεται σε εξωτερικούς παράγοντες.

Η διαδικασία ιδεολογικοποίησης του ισλάμ αποτελεί κατά κάποιον τρόπο μία απάντηση ως προς την κεμαλιστική προσπάθεια εκδυτικισμού της Τουρκίας. Η παρεμβατικότητα του κράτους στον τρόπο άσκησης του ισλάμ και η διαδικασία διαχωρισμού κράτους-θρησκείας σταματά, με την άνοδο του Recep Tayyip Erdoğan.⁵ Το πολιτικό ισλάμ θα αποτελέσει τον κυρίαρχο του πολιτικού συστήματος στην Τουρκία, τουλάχιστον για την εικοσαετία 2000-20. Ο ηγέτης της Τουρκίας,⁶ είναι ακόλουθος της ιδεολογίας της «Μεγάλης Ανατολής-Büyük Doğu», κατά την οποία «Το κράτος και η κοινωνία της Μεγάλης Ανατολής πρέπει να έχουν ως βάση το αληθινό Ισλάμ και τις θεμελιώδεις αξίες που ορίζονται ως Σαρία».⁷

Η συγκεκριμένη ιδεολογία θεωρεί υποχρεωτική την επαναστατική διαδικασία, αλλά όχι με βιαιότητα. Προτάσσει την ηθική και πνευματική διαφοροποίηση από την κοσμικότητα και την επιστροφή στις ρίζες του ισλάμ.

Από την ίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας και μετά, η κοσμικότητα με βάση την οποία συγκροτήθηκε το κράτος, αποτελεί τον πυρήνα

⁴ Κωνσταντίνος Γώγος, *Το Ισλαμιστικό Κίνημα στην Τουρκία: Συμβολή στη Μελέτη της Σύγχρονης Τουρκικής Ισλαμιστικής Σκέψης* (Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Α.Α. Λιβάνη, 2016), 20-21.

⁵ Ο Recep Tayyip Erdoğan θεωρείται ο κύριος μεταρρυθμιστής της τουρκικής κοινωνίας μετά το 2000 και έχει αναλάβει πρωτοβουλίες για την καταπολέμηση της διεθνούς τρομοκρατίας, τόσο σε εθνικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο. Για περισσότερα βλ. Alexandra Sims, "President Erdogan to shut down military schools after Turkey failed coup," *The Independent*, July 30, 2016, www.independent.co.uk/news/world/europe/turkeys-erdogan-to-shut-down-military-schools-after-failed-coup-a7164481.html.

⁶ Περισσότερα για τον τρόπο με τον οποίο ο ηγέτης της Τουρκίας αντιλαμβάνεται και εισάγει πολιτικές, βασιζόμενος στο έργο του διανοούμενου Necip Fazil Kısakürek, που έζησε τον προηγούμενο αιώνα, βλ. Sean R. Singer, "Erdogan's Muse: The School of Necip Fazil Kısakürek," *World Affairs Journal*, November 1, 2013, www.worldaffairsjournal.org/article/erdogan%E2%80%99s-muse-school-necip-fazil-kisakurek.

⁷ Γώγος, *Ισλαμιστικό Κίνημα*, 47.

της διακυβέρνησης. Το τουρκικό Ισλαμικό Κίνημα⁸ έρχεται να διαδραματίσει ένα συμπληρωματικό ρόλο στη διακυβέρνηση τους κράτους με την εισαγωγή μεταρρυθμίσεων που στοχεύουν στο πάντρεμα εθνικισμού (παντουρκισμού) και ισλάμ. Παρόμοιες πολιτικές ακολουθήθηκαν και στην περίπτωση της Αλβανίας, της Βοσνίας αλλά και στην Τσετσενία, όπου ο αγώνας για εθνική ανεξαρτησία ταυτίστηκε με τη θρησκεία. Κατά αυτόν τον τρόπο, η τελευταία διαφυλάσσεται και εξελίσσεται μέσα από τη μουσουλμανική κοινωνία των πολιτών. Η κοινωνία των πολιτών χρησιμοποιώντας τα δικαιώματά της σε ατομική και θρησκευτική ελευθερία, είναι αυτή που χαράσσει πλέον την πολιτική και τους νόμους του κράτους, στηριζόμενη στο πρόγραμμα διαφόρων ισλαμικών ρευμάτων.

Το τουρκικό Ισλαμικό Κίνημα έχει επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό και από τις οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στην Ευρώπη. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Βελγίου, όπου μεγάλος αριθμός τεμενών⁹ (άνω των 130 από τα 330) λειτουργεί κάτω από Τούρκους μπάμηδες και χρηματοδοτούνται σε ποσοστό άνω του 60% από το τουρκικό κράτος. Τα υπόλοιπα ανήκουν στην κοινότητα των αλεβιτών¹⁰ (10%) και στην οργάνωση Millî Görüş (30%), που λειτουργούν με καθεστώς μη κυβερνητικών οργανώσεων. Η οργάνωση Millî Görüş¹¹ υπήρξε το κύριο πολιτικό ισλαμιστικό κίνημα της Τουρκίας για περισσότερα από 50 χρόνια. Οργανώθηκε το 1960 από το Necmettin Erbakan και προβάλλει μία αναθεωρημένη οπτική του ισλάμ και του τρόπου με τον οποίο θα πρέπει να ακολουθείται. Ως οργανισμός έχει τεράστια δυναμική στην Ευρώπη και αντιμετωπίζεται ως θεματοφύλακας του τουρκικού εθνικισμού-μουσουλμανισμού. Ο ρόλος του είναι να προβάλλει την τουρκική εκδοχή του ισλάμ ως ανώτερη ακόμη και από εκείνη των Αράβων της Μέσης Ανατολής.

Σε αντίθεση με την ταύτιση ισλάμ και Αράβων ή ισλάμ και Περσών, αναδεικνύεται η ταύτιση ισλάμ και Τούρκων, στην οποία οι τελευταίοι

---

⁸ Τεάζης, *Μεταπολίτευση*, 169.

⁹ Περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με την οργάνωση των τεμενών στο Βέλγιο και τους φόβους του συγγραφέα για την επιρροή που δέχονται από εξτρεμιστικούς κύκλους βλ. Peter Frank και Rafael Ortega, *Islamic Movements of Europe: Public Religion and Islamophobia in the Modern World* (London: I.B. Tauris and Ltd, 2014), 248-250.

¹⁰ Patrick Kingsley, "Turkey's Alevis, a Muslim Minority, Fear a Policy of Denying Their Existence," *The New York Times*, July 22, 2017, www.nytimes.com/2017/07/22/world/europe/alevi-minority-turkey-recep-tayyip-erdogan.html.

¹¹ Frank και Ortega, *Islamic Movements*, 14-16.

επιθυμούν να αποτελέσουν τους ρυθμιστές των γεωπολιτικών εξελίξεων στη Μέση Ανατολή. Καθώς το Ιράν παρουσιάζεται ως προασπιστής των σιτών και η Σαουδική Αραβία των σουνιτών, η Τουρκία επιθυμεί να προβάλλει μία διαφορετική εκδοχή, η οποία θα παντρεύει το συντηρητικό ισλάμ, με τον εθνικισμό και την κοινωνία των πολιτών. Η κοσμικότητα για τους ισλαμιστές Τούρκους υπήρξε για χρόνια καταπιεστική ως προς την άνθηση της ισλαμικής κουλτούρας.¹² Γι' αυτό το λόγο και είναι ιδιαίτερα επιφυλακτικοί ως προς τη σχέση με την Ε.Ε. (συμπεριλαμβανομένου του δυτικού τρόπου σκέψης/προσέγγισης) και παρατηρείται μία ευρύτερη στροφή προς το μουσουλμανικό κόσμο.

Το νέο προεδρικό σύστημα της Τουρκίας

Ο Erdoğan,¹³ ως ο νέος πρόεδρος, είναι πλέον εκείνος που λαμβάνει όλες τις πρωτοβουλίες. Μακροσκελή διατάγματα, προεδρικές αποφάσεις και μία σειρά από ψηφίσματα που χαρακτηρίζονται από μία τάση συγκέντρωσης εξουσιών. Παρ' όλα αυτά, οι πολιτικές αυτές του προέδρου, είναι εκείνες που του έχουν δώσει τη δυνατότητα ανοίγματος προς τις διάφορες εθνικιστικές ομάδες, ενώ η κομματική του βάση παραμένει συμπαγής. Η επιρροή του πλέον είναι τόσο μεγάλη που είναι σε θέση να επηρεάσει όλες τις εκφάνσεις της καθημερινότητας στην Τουρκία.

Ο Πρόεδρος της Τουρκίας έχει δηλώσει πως στόχος του τα επόμενα χρόνια είναι η δημιουργία μίας «Ευσεβούς Γενιάς», η οποία θα μεταμορφώσει το έθνος. Υποστηρίζοντας αυτό το όραμα η κυβέρνηση χρηματοδοτεί σε μεγάλο βαθμό την εισαγωγή ισλαμικών αξιών στα εκπαιδευτικά ιδρύματα.¹⁴ Το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης έχει κατηγορηθεί αρκετές φορές πως αποκλίνει από τις κοσμικές αξίες που εισήγαγε ο Mustafa Kemal Atatürk το 1923 στη νεοϊδρυθείσα δημοκρατία. Επίσης, θεσμοί όπως ο στρατός, το δικαστικό σώμα και τα μέσα ενημέρωσης, έχουν βρεθεί αρκετές φορές στο επίκεντρο των μεταρρυθμίσεων του κόμματος δημιουργώντας προστριβές. Οι σχέσεις μεταξύ της

---

¹² Soner Cagaptay, "In long-secular Turkey, sharia is gradually taking over," *The Washington Post*, February 16, 2018, www.washingtonpost.com/news/democracy-post/wp/2018/02/16/in-long-secular-turkey-sharia-is-gradually-taking-over/.

¹³ Carlotta Gall, "Erdogan, Flush With Victory, Seizes New Powers in Turkey," *The New York Times*, July 19, 2018, www.nytimes.com/2018/07/19/world/asia/turkey-erdogan.html.

¹⁴ Daren Butler, "With more Islamic schooling, Erdogan aims to reshape Turkey," *Reuters*, January 25, 2018, www.reuters.com/investigates/special-report/turkey-erdogan-education/.

χώρας και των συμμάχων της στο ΝΑΤΟ έχουν περιέλθει σε δυσμένεια, ενώ η ένταξή της πλέον στην Ευρωπαϊκή Ένωση όχι απλά απομακρύνεται, αλλά φαντάζει αδιανόητη. Σε όλα αυτά έρχονται να προστεθούν και διάφορες ομάδες που δραστηριοποιούνται στο παρασκήνιο με αποκορύφωμα το αποτυχημένο πραξικόπημα του Ιουλίου του 2016.

Σχετικά με το πραξικόπημα, ο άνθρωπος τον οποίο η κυβερνητική ηγεσία κατηγορήσε πως βρίσκεται από πίσω, είναι ο Fethullah Gülen.¹⁵ Ο ισλαμιστής διανοούμενος βρίσκεται αυτοεξόριστος στην Pennsylvania και έχει στηρίξει τη δημιουργία ενός δικτύου εκπαιδευτικών ιδρυμάτων που περιλαμβάνει πάνω από 160 σχολεία και ιδρύματα μόνο στις ΗΠΑ. Ο Recep Tayyip Erdoğan μετά την καταστολή της απόπειρας πραξικοπήματος, αναφέρθηκε συγκεκριμένα στο Fethullah Gülen καθώς το θεωρεί υπεύθυνο για τις ενέργειες των αξιωματικών των Ενόπλων Δυνάμεων. Τα ιδρύματα αρνήθηκαν οποιαδήποτε ανάμειξη στο πραξικόπημα αλλά ο υπουργός Εξωτερικών, John F. Kerry, τάχθηκε υπέρ της διεξαγωγής ερευνών για να αποφασιστεί αν υπήρξε οργάνωση πραξικοπήματος και από ποιους ενορχηστρώθηκε. Η επιρροή του αυτοεξόριστου στοχαστή¹⁶ υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική στην Τουρκία όλα τα προηγούμενα χρόνια, κυρίως στο δικαστικό σώμα και στις δυνάμεις της αστυνομίας. Για μεγάλη χρονική διάρκεια υπήρξε σύμμαχος και θερμός υποστηρικτής των πολιτικών που ακολουθούσε η κυβέρνηση. Πλέον θεωρείται ο μεγαλύτερος εχθρός της και αυτό αποδεικνύεται από την απομάκρυνση 2.745 ανώτερων δικαστικών λειτουργιών που είχαν συνδεθεί ή λάβει υποτροφία από το Κίνημα Gülen.

Όταν το ΑΚΡ, το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης, ανέλαβε την εξουσία το 2002, η Τουρκία προσπαθούσε να αναλάβει περιφερειακό

---

¹⁵ Μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1980, οι στρατηγοί που βρίσκονταν στην εξουσία, τον είχαν συλλάβει με την κατηγορία της απόπειρας αποσταθεροποίησης του καθεστώτος. Μετά από κάποιο διάστημα ελευθερώθηκε, αλλά παρέμεινε στις ΗΠΑ για να λαμβάνει ιατρική περίθαλψη. Από το 2000 και μετά αντιτάσσεται ανοιχτά στην κοσμικότητα και υποστηρίζει τη μεταστροφή της τουρκικής κοινωνίας και πολιτικής προς το παραδοσιακό ισλάμ. Από την άλλη πλευρά, ο Recep Tayyip Erdoğan, παρουσιάζεται εξίσου ευσεβής και υποστηρικτής της ισλαμικής παράδοσης. Η διαφορά τους έγκειται στο γεγονός πως ο τελευταίος προωθεί τη στροφή προς ένα πολιτικό ισλάμ, που θα διακατέχεται έντονα από στοιχεία τουρκικού εθνικισμού. Για περισσότερα βλ. BBC Staff, "Turkey coup: What is Gulen movement and what does it want?," *BBC*, July 21, 2016, www.bbc.com/news/world-europe-36855846.

¹⁶ Valerie Strauss, "Fethullah Gulen: The Islamic scholar Turkey blames for the failed coup," *The Washington Post*, July 16, 2016, www.washingtonpost.com/news/answer-sheet/wp/2016/07/16/fethullah-gulen-the-islamic-scholar-turkey-blames-for-failed-coup/.

ρόλο στην Ανατολική Μεσόγειο, είχε ήδη ενσωματωθεί στην παγκόσμια οικονομία και ήταν η πρώτη χώρα, με μουσουλμανική πλειοψηφία, που ήταν υποψήφια για ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Το ΑΚΡ είχε τις ρίζες του τόσο στη συντηρητική θρησκευτική παράδοση, στα νεανικά ισλαμικά κινήματα, όσο και στη φιλελεύθερη μουσουλμανική κληρονομιά προηγούμενων ηγετών. Ίσως η ευρωπαϊκή πορεία της Τουρκίας¹⁷ να ήταν διαφορετική αν δεν είχε ξεκινήσει τις μεταρρυθμίσεις και διαπραγματεύσεις με την Ε.Ε., υπό τη διακυβέρνηση του ΑΚΡ. Πολλοί από τους υποστηρικτές του κοσμικού κράτους ήταν επιφυλακτικοί για τα αποτελέσματα που θα είχαν οι μεταρρυθμίσεις στην κοινωνία, στην πολιτιστική ταυτότητα της Τουρκίας και στους θεσμούς της. Εν τω μεταξύ, οι Ευρωπαίοι δεν ενστερνίζονταν την επιθυμία της Τουρκίας για είσοδο στην ευρωπαϊκή οικογένεια. Η συνολική εικόνα της Τουρκίας παρουσίαζε μία χώρα, όχι απλά μουσουλμανική αλλά περισσότερο πολιτισμικά ξένη στην ευρωπαϊκή ταυτότητα. Για τους περισσότερους δημοσιογράφους και διαμορφωτές της κοινής γνώμης, συμπεριλαμβανομένων των διανοουμένων των αριστερών συνασπισμών, οι δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις της Τουρκίας ήταν επιφανειακές.

Σε πολλές περιπτώσεις, η ηγετική φυσιογνωμία και η εικόνα που θέλησε να διαμορφώσει ο Erdoğan¹⁸ στο εσωτερικό δημιούργησαν τριβές με τους άλλους ηγέτες. Αρκετές ευρωπαϊκές κυβερνήσεις δεν εξέλαβαν θετικά την παρεμβατικότητα του προέδρου στα εσωτερικά τους ζητήματα. Η παρεμβατικότητα αυτή εκφράστηκε πολλές φορές μέσω προσέγγισης των τουρκικών κοινοτήτων σε χώρες όπως η Γερμανία, η Ολλανδία, το Βέλγιο και η Αυστρία. Δηλώσεις του Τούρκου Προέδρου, όπως «ο ναζισμός είναι ακόμα διαδεδομένος στη Δύση», προκάλεσαν αντιδράσεις και σχολιασμό των δικών του πολιτικών στο εσωτερικό της Τουρκίας. Οι επιθέσεις ενάντια στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, στην αντιπολίτευση και η συγκεντρωτική πολιτική/νομολογία που εισήχθη ενάντια στους δημοκρατικούς θεσμούς, βρέθηκαν στο επίκεντρο. Όλες αυτές οι δημόσιες τοποθετήσεις και πρακτικές είναι απλώς αποτελέσματα ενός μεγαλύτερου προβλήματος. Κάτω από τον

---

¹⁷ Nilüfer Göle, “Turkey Is Undergoing A Radical Shift, From Pluralism to Islamic Populism,” *The Huffington Post*, July 21, 2017, www.huffpost.com/entry/turkey-coup-erdogan_b_596fcfcfe4b062ea5f8efa0f.

¹⁸ CNN Staff, “Recep Tayyip Erdogan Fast Facts,” *CNN*, March 4, 2019, edition.cnn.com/2015/11/26/middleeast/recep-tayyip-erdogan-fast-facts.

Erdogan, η Τουρκία και η Ευρώπη έχουν καταστεί πολιτικά ασυμβίβαστες.¹⁹ Η τουρκική κοινωνία περνάει από ριζοσπαστικές αλλαγές, μετατρέποντάς την από μια κοσμική κοινωνία, σε μία που διακατέχεται από τον ισλαμικό συντηρητισμό.²⁰

Η Τουρκία μετετράπη από Κοινοβουλευτική σε Προεδρική Δημοκρατία²¹ μέσα από τις πρωτοβουλίες του ΑΚΡ. Αυτή η πρωτοβουλία του ΑΚΡ²² κρίθηκε από τους πολιτικούς αντιπάλους του κυβερνώντος κόμματος, ως μία προσπάθεια ισχυροποίησης της φθίνουσας πολιτικής δυναμικής. Ανάμεσα στις διάφορες αλλαγές που λαμβάνουν χώρα:

Δεν θα υπάρχει πλέον ένα υπουργικό συμβούλιο που να είναι υπόλογο στο Κοινοβούλιο. Ο πρόεδρος θα έχει την εξουσία να διορίζει και να απαλλάσσει υπουργούς από τα καθήκοντά τους. Ο πρόεδρος θα εκλέγεται για πενταετή θητεία και θα του επιτρέπεται να υπηρετεί και ως αρχηγός πολιτικού κόμματος. Οι κοινοβουλευτικές εκλογές θα διεξάγονται κάθε πέντε χρόνια, όχι τέσσερα όπως μέχρι τώρα, αλλά την ίδια μέρα με τις προεδρικές εκλογές. Η τουρκική κυβέρνηση υποστήριξε όλο αυτό το διάστημα, ότι οι προτεινόμενες συνταγματικές τροποποιήσεις²³ θα φέρουν την ισχυρή ηγεσία που απαιτείται για να αποφευχθεί η επιστροφή των ευάλωτων κυβερνήσεων συνασπισμού του παρελθόντος. Παρ' όλα αυτά για περισσότερα από 16 χρόνια η ηγεσία παραμένει η ίδια.

Ο ρόλος του πρωθυπουργού υποβαθμίστηκε. Θα δημιουργηθεί μία καινούργια θέση, εκείνη του αντιπροέδρου, πιθανώς δύο ή και τρεις

---

¹⁹ Stephens Hampton, "President Erdogan Is Reshaping Turkish Society, But At What Cost?," *World Politics Review*, April 26, 2019, www.worldpoliticsreview.com/insights/26279/president-erdogan-is-reshaping-turkish-society-but-at-what-cost.

²⁰ Göle, "Turkey."

²¹ BBC Staff, "Why did Turkey hold a referendum?," *BBC*, April 16, 2017, www.bbc.com/news/world-europe-38883556.

²² Daniel Pipes, "The Other Islamic State: Erdogan's Vision for Turkey," *The Wall Street Journal*, April 13, 2017, www.wsj.com/articles/the-other-islamic-state-erdogans-vision-for-turkey-1492124010.

²³ Το σύστημα ελέγχων και ισορροπιών εγγυάται ότι ο καθένας από τους τρεις κλάδους της κυβέρνησης (εκτελεστικός, νομοθετικός, δικαστικός) μπορεί να περιορίσει τις εξουσίες των άλλων και να διασφαλίσει ότι κανένας κλάδος δεν θα γίνει πολύ ισχυρός. Στο νέο σύστημα ορισμού θα προστεθεί μια ρήτρα αμεροληψίας σχετικά με το δικαστικό σώμα. Οι εκλεγμένοι αξιωματούχοι θα είναι υπεύθυνοι για το διορισμό των μελών του Ανώτατου Συμβουλίου των Δικαστών και των Εισαγγελέων αντί για τους μη εκλεγμένους αξιωματούχους. Για περισσότερα βλ. Bora Birce, "Turkey's constitutional reform: All you need to know," *Al Jazeera*, January 17, 2017, www.aljazeera.com/indepth/features/2017/01/turkey-constitutional-reform-170114085009105.

παρόμοιες. Ο πρόεδρος καθίσταται επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας, ο αρχηγός του κράτους και μπορεί να διατηρεί το ρόλο του μέσα σε ένα πολιτικό κόμμα. Επίσης, θα συγκεντρώνει στο πρόσωπό του νέες εξουσίες, ώστε να διορίζει υπουργούς, να προετοιμάζει τον κυβερνητικό προϋπολογισμό, να επιλέγει την πλειοψηφία των ανώτερων δικαστών και να θεσπίζει συγκεκριμένους νόμους με διάταγμα. Μόνο ο πρόεδρος είναι σε θέση να ανακοινώνει κατάσταση έκτακτης ανάγκης και να διαλύει το Κοινοβούλιο.²⁴ Το Κοινοβούλιο δεν έχει πλέον δικαίωμα²⁵ να ελέγχει τους υπουργούς ή να προτείνει έρευνα σε βάρος τους. Ωστόσο, είναι σε θέση να ξεκινήσει διαδικασίες επιβολής καθαίρεσης ή διερεύνησης του προέδρου με πλειοψηφία των βουλευτών. Για την εκδίκαση του προέδρου απαιτείται πλειοψηφία δύο τρίτων. Ο αριθμός των βουλευτών αυξήθηκε από 550 σε 600. Οι προεδρικές και βουλευτικές εκλογές θα διεξάγονται την ίδια μέρα κάθε πέντε χρόνια.

Το σύνολο των μεταρρυθμίσεων δρομολογείται πλέον από το προεδρικό γραφείο²⁶ και δεν υπόκειται σε διαβούλευση μέσα από τη Βουλή. Κατά αυτόν τον τρόπο θα αποφευχθούν οι συνάψεις κοινοβουλευτικών συνασπισμών. Κατά το AKP όλη αυτή η διαδικασία του παρελθόντος παρεμπόδιζε τη χώρα να λάβει πολιτικές αποφάσεις που θα εμβάθυναν τους νεωτερισμούς και τη βιώσιμη ανάπτυξη της χώρας. Σχετικά με τη νομοθετική εξουσία, προβλήθηκε το επιχείρημα πως, καθώς ο πρόεδρος είναι πλέον εκλεγμένος από το λαό, δε θα πρέπει να έρχεται σε αντιπαράθεση με κανένα άλλο εκλεγμένο όργανο και να περιορίζεται στην άσκηση του πολιτικού του προγράμματος ή στις εξαγγελίες του κόμματός του. Η Τουρκία αναμένεται να υιοθετήσει μια ολοένα και πιο εθνικιστική γραμμή στην εξωτερική της πολιτική με το συντηρητικό και ισλαμικό AKP και το εθνικιστικό MHP να λαμβάνουν τις περισσότερες έδρες στο Κοινοβούλιο. Ο Erdoğan, που έχει λάβει εκτεταμένη εξουσία, με λαϊκή εντολή,²⁷ θα πρέπει να αποφασίσει επείγοντως για σημαντικά ζητήματα στην Τουρκία, όπως τη μοίρα περισσότερων από

²⁴ Reuters Staff, "Turkey's powerful new executive presidency," *Reuters*, June 22, 2018, www.reuters.com/article/us-turkey-election-factbox/turkeys-powerful-new-executive-presidency-idUSKBN1J1101.

²⁵ Hürriyet Daily News Staff, "New decree makes structural changes in Turkish presidential system," *Hürriyet Daily News*, January 10, 2019, www.hurriyetdailynews.com/new-decree-makes-structural-changes-in-turkish-presidential-system-140404.

²⁶ Umut Uras, "What next for Turkey after Erdogan's executive presidency win?," *Al Jazeera*, June 25, 2018, www.aljazeera.com/news/2018/06/turkey-erdogan-executive-presidency-win-180625152805768.

²⁷ Kareem Shaheen, "Erdoğan sworn in as Turkish president with enhanced powers," *The Guardian*, July 9, 2018, www.theguardian.com/world/2018/jul/09/erdogan-sworn-in-as-turkish-president-with-enhanced-powers.

τρία εκατομμύρια Σύριων προσφύγων στη χώρα, την επόμενη μέρα των στρατιωτικών επιχειρήσεων εκτός συνόρων, την οικονομία και την αποδυναμωμένη τουρκική λίρα.

Ολοκληρώνοντας τη μετατροπή του πολιτεύματος, από Κοινοβουλευτική σε Προεδρική Δημοκρατία,²⁸ ο πρόεδρος Erdoğan αναφέρθηκε στην εισαγωγή κάποιων αμφιλεγόμενων νόμων/πολιτικών, όπως την επαναφορά της θανατικής ποινής. Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος θέτει το έδαφος για τη μετατροπή των ανώτερων βαθμίδων του κράτους και την αλλαγή του πολιτεύματος της χώρας από μια Κοινοβουλευτική Δημοκρατία σε μια Προεδρική Δημοκρατία, αναμφίβολα τη σημαντικότερη εξέλιξη της ιστορίας της χώρας από την ίδρυσή της πάνω στις στάχτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με την ισχυροποίηση της εξουσίας του Προέδρου της Τουρκίας, δρομολογείται και μία σειρά από ποινικές υποθέσεις που αφορούν το πραξικόπημα που έλαβε χώρα το 2016 και ακόμη σκιάζει το θεσμό της δικαστικής εξουσίας. Δεκάδες χιλιάδες ακαδημαϊκοί, δικαστές και μέλη των δυνάμεων ασφαλείας έχουν απολυθεί ή έχουν συλληφθεί, συμπεριλαμβανομένων κορυφαίων πολιτικών της αντιπολίτευσης και δεκάδων δημοσιογράφων.

Ο Erdoğan μπορεί να προβάλλεται θυμωμένος με τη Washington, αλλά τελικά, η Άγκυρα θα πρέπει να λάβει τις αποφάσεις που χρειάζονται για να αποκαταστήσει τους δεσμούς της με τη Δύση. Αυτή η επανοικοδόμηση των σχέσεων δε σηματοδοτεί την έξοδο από την οικονομική κρίση, αλλά περισσότερη σταθερότητα. Η ομαλοποίηση των σχέσεων με τις ΗΠΑ εξασφαλίζει και την ύπαρξη συμμάχων στο εσωτερικό του κράτους. Έχοντας προχωρήσει σε πολιτικές μεταρρυθμίσεις, με βαρύ πολιτικό κόστος, το AKP βασίζεται στη στήριξη του Bahçeli²⁹ και των οπαδών του για να μπορέσει να ολοκληρώσει το πολιτικό του πρόγραμμα ως το 2023.

Η Τουρκία ως περιφερειακή δύναμη στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή

²⁸ Kareem Shaheen, "Erdoğan clinches victory in Turkish constitutional referendum," *The Guardian*, April 16, 2017, www.theguardian.com/world/2017/apr/16/erdogan-claims-victory-in-turkish-constitutional-referendum.

²⁹ Halil Karaveli, "The Myth of Erdogan's Power," *Foreign Policy*, August 29, 2018, foreignpolicy.com/2018/08/29/the-myth-of-erdogans-power/.

Σε αντίθεση με όσα πιστεύουν οι ισλαμιστές³⁰ στην Τουρκία, ένα κυρίαρχο πολιτικό ρεύμα, αφοσιωμένο στο ισλάμ, δεν αρκεί για να επιφέρει την ενότητα μεταξύ των διαιρεμένων μουσουλμάνων στη Μέση Ανατολή, όπου η Άγκυρα θα επιθυμούσε να ηγηθεί. Η προσπάθεια για την προώθηση μίας μετριοπαθούς εκδοχής του σουνιτικού ισλάμ, ως εναλλακτικής του Wahhabism που καλλιεργείται από τη Σαουδική Αραβία, αντιμετωπίζεται ως απόπειρα για εξέλιξη της Τουρκίας³¹ σε περιφερειακή δύναμη. Παρά την κορύφωση της Αραβικής Άνοιξης, τα κράτη της περιοχής δεν είναι ιδιαίτερα πρόθυμα να ταχθούν κάτω από την ηγεσία της Τουρκίας για διάφορους ιστορικούς, εθνοτικούς και πολιτιστικούς λόγους.

Το 2013 ανακοινώθηκε από το Recep Tayyip Erdoğan το «Μεγάλο Όραμα»,³² παρουσιάζοντας το σχέδιό του ώστε να αναπτύξει η χώρα μία δυναμική περιφερειακού χαρακτήρα σε οικονομικό, αναπτυξιακό και στρατιωτικό επίπεδο. Ένα από τα τεράστια έργα υποδομής που εντάσσεται στο όραμα αυτό είναι ο αυτοκινητόδρομος Gebze-Orhangazi-İzmir, ο οποίος δίνει άλλη ώθηση στην οικονομία των παραλίων της Μικράς Ασίας, αφού η διαδρομή ολοκληρώνεται από 8 σε 3,5 ώρες. Τέτοια έργα υλοποιούνται σε ολόκληρη τη χώρα, με πρωταρχικό στόχο την αποσυμφόρηση του εμπορίου και των επιχειρήσεων από την Κωνσταντινούπολη και τη στενή λωρίδα του Μαρμαρά, προς την Ανατολία. Σε οικονομικούς όρους, αυτό το όραμα στοχεύει σε αύξηση του μέσου κατά κεφαλήν εισοδήματος σε 25.000 δολάρια και τη μείωση της ανεργίας σε ποσοστό 5% από το 11% που ήταν τότε. Στόχος η Κωνσταντινούπολη να μετατραπεί σε ένα τεράστιο οικονομικό κέντρο, διεθνούς εμβέλειας, ανάλογο με το μέγεθος του Λονδίνου και της Σιγκαπούρης.

Η χώρα τα τελευταία χρόνια, αντιμετώπισε εσωτερικές πολιτικές εντάσεις, μία τεράστια προσφυγική/ανθρωπιστική κρίση χωρίς προηγούμενο, μία σειρά από τρομοκρατικές επιθέσεις και προκλήσεις στον

---

³⁰ Semih İdiz, "What is Turkey's role in shaping the new Middle East?," *Hürriyet Daily News*, November 21, 2017, www.hurriyetdailynews.com/opinion/semih-idiz/what-is-turkeys-role-in-shaping-the-new-middle-east-122734.

³¹ Gonul Tol, "Turkey's Bid for Religious Leadership," *Foreign Affairs*, January 10, 2019, www.foreignaffairs.com/articles/turkey/2019-01-10/turkeys-bid-religious-leadership.

³² Με την ανακήρυξη αυτού του πλάνου για τη χώρα την επόμενη δεκαετία, ο τότε πρωθυπουργός υπογράμμισε την εμπιστοσύνη που είχε στον εαυτό του ως ηγέτη αλλά και στο κόμμα του, ως κινητήριας δύναμης του πολιτικού του οράματος. Για περισσότερα βλ. Muhammad Hussein, "Vision 2023: Turkey and the post-Ottoman anniversary," *Middle East Monitor*, February 12, 2018, www.middleeastmonitor.com/20180212-vision-2023-turkey-and-the-post-ottoman-anniversary/.

τομέα της οικονομίας. Αυτά τα προβλήματα επέτρεψαν στην Τουρκία³³ να αποκτήσει ανθεκτικότητα και να αξιώσει ένα διαφορετικό ρόλο σε περιφερειακό επίπεδο. Ακόμη και η επιρροή που άσκησε στον εμφύλιο στη Συρία και στη μετέπειτα παρέμβαση των Συμμάχων, αποδεικνύουν τη δυναμική της. Αυτά τα χρόνια, συμμετείχε ενεργά σε στρατιωτικές επιχειρήσεις, παρέδωσε ανθρωπιστική βοήθεια και ασχολήθηκε με την ενεργή διπλωματία ώστε να εδραιώσει τη θέση και τις πολιτικές της αξιώσεις. Οι τουρκικές Ένοπλες Δυνάμεις (TSK), η Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών (MİT), η Προεδρία για τη Διαχείριση Καταστροφών και Έκτακτων Αναγκών (AFAD), όπως και διάφορα ινστιτούτα, “think tanks” και οργανισμοί, διαθέτουν πλέον το υπηρεσιακό βάθος (capacity), την εμπειρία και το ανθρώπινο δυναμικό, για να ανταπεξέλθουν σε κρίσεις διαφόρων φύσεων και μεγάλης κλίμακας. Η διαρκής εξέλιξη, η ευελιξία, ο ρεαλισμός και η ουσιαστική πρακτική της νεωτερικότητας είναι μερικά από τα στοιχεία που επιδεικνύει η τουρκική διπλωματία. Αυτά τα στοιχεία της επιτρέπουν να επικεντρώνεται στην επίλυση/συμμετοχή σε διεθνείς κρίσεις, να παρεμβαίνει ασκώντας πολυεπίπεδη διπλωματία και να στοχεύει στη σταθερότητα.

Η Τουρκία παρουσιάζεται ως η μόνιμα εγκλωβισμένη στη Μέση Ανατολή.³⁴ Παρ’ όλα αυτά, ο ρόλος της Τουρκίας, στο επίκεντρο μιας νέας συμμαχίας στη Μέση Ανατολή, ενισχύθηκε κατά τη διάρκεια του μποϊκοτάζ του Κατάρ, από το 2017, από τη Σαουδική Αραβία, τα ΗΑΕ, το Μπαχρέιν και την Αίγυπτο. Η Τουρκία στήριξε το Κατάρ,³⁵ στο οποίο διατηρεί πλέον στρατιωτική βάση, ως αποτέλεσμα της πολιτικής της. Το Κατάρ όμως, οφείλει να διατηρήσει τις στενές οικονομικές του σχέσεις με το Ιράν επειδή οι χώρες αυτές μοιράζονται μία μονάδα εξαγωγής φυσικού αερίου που παρέχει στο Κατάρ ένα τεράστιο κατά κεφαλήν εισόδημα. Το Κατάρ και η Τουρκία υποστηρίζουν επίσης το περιφερειακό κίνημα της Μουσουλμανικής Αδελφότητας, όπως και την οργάνωση της Χαμάς. Επιπλέον, αν τελικά η Τουρκία³⁶ απομακρυνθεί

³³ Burhanettin Duran, “In the age of Trump, Erdoğan represents a new vision,” *Daily Sabah*, November 3, 2018, www.dailysabah.com/columns/duran-burhanettin/2018/10/03/in-the-age-of-trump-erdogan-represents-a-new-vision.

³⁴ Gursel Kadri, “Ankara’s east-Euphrates vision more dream than plan,” *Al-Monitor*, January 15, 2019, www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/01/turkey-syria-ankara-east-of-euphrates-claims-unrealistic.html.

³⁵ Middle East Monitor Staff, “Turkey, Qatar military officials meet in Doha,” *Middle East Monitor*, April 18, 2019, www.middleeastmonitor.com/20190418-turkey-qatar-military-officials-meet-in-doha/.

³⁶ Hussein Ibish, “Turkey Is Changing the Middle East. The U.S. Doesn’t Get It,” *Bloomberg*, March 14, 2019, www.bloomberg.com/opinion/articles/2019-03-14/turkey-is-changing-the-middle-east-the-u-s-doesn-t-get-it.

από την Ευρώπη, μετά από έναν αιώνα ανεπιτυχών προσπαθειών για ενσωμάτωση με τη Δύση, θα μπορούσε να εξελιχθεί σε μία περιφερειακή δύναμη στη Μέση Ανατολή. Η χώρα έχει μια αναπτυσσόμενη/βιομηχανοποιημένη οικονομία, μία μοντερνοποιημένη τεχνολογική προσέγγιση της ανάπτυξης και ένα ισχυρό στρατιωτικό υπόβαθρο.

Τα τελευταία χρόνια παρουσιάστηκε μία έξαρση του ενδιαφέροντος για την αξιοποίηση των ενεργειακών/οικονομικών δυνατοτήτων της Ανατολικής Μεσογείου.³⁷ Αυτή η μεταστροφή οφείλεται στις καθημερινές ανάγκες για την κάλυψη της αυξανόμενης ζήτησης πετρελαίου και φυσικού αερίου. Καθώς η στρατηγική σημασία της ενεργειακής αυτάρκειας αυξήθηκε, τα ενδιαφερόμενα μέρη, προωθούν το δικό τους πολιτικό πρόγραμμα. Με τον εντοπισμό του Leviathan, ενός τεράστιου κοιτάσματος φυσικού αερίου που σύμφωνα με Noble Energy και Delek αποτελεί τη μεγαλύτερη ενεργειακή ανακάλυψη του αιώνα στην περιοχή, όλα τα κράτη θέλησαν να έχουν μερίδιο στην αξιοποίηση/αναβάθμιση της περιοχής. Το κοιτάσμα, που βρίσκεται 130 χιλιόμετρα από τη Χάιφα του Ισραήλ, ώθησε τα κράτη και τις εταιρείες που δραστηριοποιούνται ή ενδιαφέρονται για την περιοχή να προχωρήσουν σε μία σειρά από έρευνες. Έρευνες όχι μόνο για την ύπαρξη κοιτασμάτων, αλλά και για τη δυνατότητα δημιουργίας ενός κύριου αγωγού,³⁸ που θα μεταφέρει το πετρέλαιο και το φυσικό αέριο, δεσμεύοντας τα συμβαλλόμενα μέρη σε μακροχρόνια και ουσιαστική συνεργασία.

Το ζήτημα³⁹ διαχείρισης των υδρογονανθράκων στην Ανατολική Μεσόγειο αποτελεί ένα μεγάλο κεφάλαιο πολιτικών αντιπαραθέσεων. Τα ενδιαφερόμενα μέρη δεν κατάφεραν για δεκαετίες να φτάσουν σε συμφωνία, ενώ δεν ήταν λίγες και οι φορές που υπήρξαν πιθανότητες

---

³⁷ Η διαμόρφωση μιας νέας πολιτικής ισορροπίας στην Ανατολική Μεσόγειο χρειάζεται σύγκλιση πολιτικών πρωτοβουλιών από όλες τις πλευρές. Εκτός από τη συμφωνία για την υφαλοκρηπίδα που υπέγραψε με την Τουρκική Δημοκρατία της Βόρειας Κύπρου (ΤΔΒΚ), η Τουρκία δεν έχει υπογράψει καμία συμφωνία σχετικά με την υφαλοκρηπίδα ή την αποκλειστική οικονομική της ζώνη. Καταβάλλονται προσπάθειες από τη μεριά της, ώστε να έρθει σε ταυτόχρονη συμφωνία με όλα τα μέρη, με σεβασμό στις αρχές του Διεθνούς Δικαίου και όχι του Δικαίου της Θάλασσας, υποστηρίζοντας την ιδιαιτερότητα της περιοχής. Για περισσότερα βλ. Şahap Kavcıoğlu, "Energy resources in the East Mediterranean and Turkey," *Yeni Safak*, December 4, 2018, www.yenisafak.com/en/columns/sahapkavcioglu/energy-resources-in-the-east-mediterranean-and-turkey-2046796.

³⁸ Nick Butler, "Turkey has a chance to become a regional gas hub," *Financial Times*, February 3, 2019, www.ft.com/content/2b8c50ee-1f3b-11e9-b126-46fc3ad87c65.

³⁹ Daily Sabah Staff, "Any project excluding Turkey in Eastern Mediterranean not realistic," *Daily Sabah*, March 22, 2019, www.dailysabah.com/energy/2019/03/22/any-project-excluding-turkey-in-eastern-mediterranean-not-realistic.

ένοπλων συγκρούσεων. Η διαμάχη στην περιοχή επιδεινώθηκε τα τελευταία χρόνια, από τις μονομερείς πρωτοβουλίες της ελληνοκυπριακής πλευράς να διερευνήσει τους ενεργειακούς πόρους της περιφέρειάς της στην Ανατολική Μεσόγειο, δηλώνοντας αποκλειστικές οικονομικές ζώνες (ΑΟΖ). Προκειμένου να προωθήσει τα δικά της συμφέροντα, όπως και των Τουρκοκυπρίων, η Τουρκία διατηρεί μόνιμη παρουσία στην περιοχή με σκάφη⁴⁰ σεισμολογικών ερευνών και άλλα πλωτά/ένοπλα μέσα. Το σεισμικό σκάφος της χώρας, *Hayreddin Barbaros*, διεξάγει έρευνες στην περιοχή από το 2013, αφού οι δύο πλευρές υπέγραψαν συμφωνία που δίνει στην Τουρκία δικαιώματα εξερεύνησης για 30 χρόνια, έως και το 2041. Δυστυχώς, ενώ η ύπαρξη κοιτασμάτων στην περιοχή θα έπρεπε να λειτουργήσει καταλυτικά στην ανάπτυξη της συνεργασίας και της ασφάλειας στην Ανατολική Μεσόγειο, οι πολιτικές εξελίξεις χαρακτηρίζονται κυρίως από εντάσεις.

Οι εθνικές φιλοδοξίες της Τουρκίας θα πρέπει να επικεντρωθούν στη δημιουργία μιας σύγχρονης περιφερειακής ενεργειακής και βιομηχανικής δύναμης.⁴¹ Οι δυνατότητες αυτής, θα πρέπει να παρουσιάζουν ποικιλομορφία και νεωτερικότητα. Μέσω μίας σειράς συμφωνιών και εμπορικών σχέσεων που θα ξεκινούν από την Ευρώπη και θα φτάνουν πέρα από αυτήν, να προχωρήσει στην κατασκευή των αγωγών και των εγκαταστάσεων επεξεργασίας που είναι απαραίτητες για να φέρει το φυσικό αέριο⁴² της Ανατολικής Μεσογείου στην παγκόσμια αγορά. Η Τουρκία θα γίνει τότε ο αδιαμφισβήτητος κόμβος για την προμήθεια ενέργειας από την περιοχή της Κασπίας προς τις ασιατικές χώρες αλλά και προς τις χώρες της Μέσης Ανατολής.

---

⁴⁰ Daily Sabah Staff, “Turkey sends frigate to East Med to protect seismic vessel Barbaros Hayreddin Paşa,” *Daily Sabah*, October 23, 2018, www.dailysabah.com/energy/2018/10/24/turkey-sends-frigate-to-east-med-to-protect-seismic-vessel-barbaros-hayreddin-pasa.

⁴¹ Mustafa Kirikçioğlu, “Turkey’s growing military industry contributes to economy, military power,” *Daily Sabah*, February 6, 2019, www.dailysabah.com/defense/2019/02/06/turkeys-growing-military-industry-contributes-to-economy-military-power.

⁴² Παρ’ όλη τη δυναμική και την πεποίθηση της Τουρκίας, ότι μπορεί να υπάρξει ο κύριος και αποκλειστικός ρυθμιστής των ενεργειακών στην Ανατολική Μεσόγειο, Ελλάδα, Κύπρος, Ισραήλ ακόμη και Λίβανος, πιστεύουν και προωθούν μία πολιτική συνολικής εκμετάλλευσης και ρύθμισης των κοιτασμάτων. Για περισσότερα βλ. Hurriyet Daily News Staff, “Greece vows to declare exclusive zone around east Mediterranean island,” *Hürriyet Daily News*, December 20, 2018, www.hurriyetdailynews.com/greece-vows-to-declare-exclusive-zone-around-east-mediterranean-island-139888.

Συμπεράσματα

Η επιτυχία του ΑΚΡ από το 2002 οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στον πρόεδρο του κόμματος. Παρά τις κατηγορίες για απολυταρχία και διαφθορά, ο Erdoğan⁴³ προέρχεται από ένα συντηρητικά θρησκευτικό υπόβαθρο και ανατράφηκε σε μια σκληρή περιοχή εργατικής τάξης της Κωνσταντινούπολης, στοιχεία με μεγάλη απήχηση στην τουρκική κοινωνία. Ως δήμαρχος της Κωνσταντινούπολης, κατά τη δεκαετία του 1990, εισήγαγε πολλές τροποποιήσεις που είχαν άμεσο αντίκτυπο στη ζωή των κατοίκων όπως η αντιμετώπιση της ρύπανσης, η κυκλοφοριακή αποσυμφόρηση και η παροχή νερού.

Υπήρξε μια εποχή που ο Erdoğan⁴⁴ αντιπροσώπευε την αλλαγή και το νεωτερισμό στην οικονομία. Το πολιτικό πρόγραμμα του ΑΚΡ φάνταζε ως ένα βήμα προς τα εμπρός για τη χώρα, υποδεικνύοντας ότι θα μπορούσε να ανταπεξέλθει στις πιο πιεστικές προκλήσεις, από το κουρδικό ζήτημα έως τη διαφθορά, την οικονομική κακοδιαχείριση, και το έκανε. Οι άνθρωποι τον πίστεψαν για το λόγο πως στις αρχές οι πολιτικές του επιτυχίες ταυτίζονταν με τις εξαγγελίες του και γι' αυτό και συσπείρωσε στο πρόσωπό του έναν μεγάλο αριθμό υποστηρικτών από κάθε τομέα και κοινωνικό υπόβαθρο. Δεν είναι καθόλου σαφές εάν το όραμα⁴⁵ του Erdoğan για την τριτοβάθμια εκπαίδευση μπορεί να αντιστρέψει την αρνητική τάση που έχει περιέλθει. Σήμερα η ποιότητα της εκπαίδευσης αποτελεί σημαντικό πρόβλημα που αντιμετωπίζει η χώρα. Ταυτόχρονα, οι κρατικές επενδύσεις εστιάζουν σε αναπτυξιακές πρωτοβουλίες, όπως δρόμους, αεροδρόμια και έργα. Παρ' όλα αυτά από ένα τέτοιο περιβάλλον μάλλον δεν αναμένεται να προβάλλει ένας Ibn Khaldun, Ibn Sina ή Piri Reis.

---

⁴³ Η σύντομη κράτησή του στη φυλακή του χάρισε το χαρακτήρα του θεοσεβούμενου πολιτικού ηγέτη που αν και κρατούμενος, είναι αποφασισμένος να έρθει σε αντιπαράθεση με το παλιό σύστημα χωρίς φόβο για το προσωπικό ή το πολιτικό κόστος. Για περισσότερα βλ. Andrew Wilks, "What keeps Recep Tayyip Erdogan in power?," *Al Jazeera*, June 8, 2018, www.aljazeera.com/indepth/features/recep-tayyip-erdogan-power-180527112426783.

⁴⁴ Soner Cagaptay, "Erdogan should seize the chance for change in Turkey," *The Washington Post*, April 5, 2019, www.washingtonpost.com/opinions/2019/04/05/erdogan-should-seize-chance-change-turkey/.

⁴⁵ Semih İdiz, "Erdoğan's vision for higher education in Turkey," *Hürriyet Daily News*, January 9, 2018, www.hurriyetdailynews.com/opinion/semih-idiz/erdogans-vision-for-higher-education-in-turkey-125419.

Με την ήττα στις αυτοδιοικητικές εκλογές, στην πρωτεύουσα⁴⁶ (Αγκυρα, 50,9% CHP, 47% AKP) και την Κωνσταντινούπολη (48,8% CHP, 48,5% AKP), τη μητρόπολη όπου ο Erdoğan ξεκίνησε την πολιτική του σταδιοδρομία, κλονίστηκε η συνολική του πολιτική εικόνα. Η Κωνσταντινούπολη, για πρώτη φορά από τότε που ο Erdoğan εξελέγη δήμαρχος δε θα διοικείται από κάποια ισλαμική παράταξη. Οι αυτοδιοικητικές εκλογές,⁴⁷ έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια μίας βαθύτατης οικονομικής κρίσης, η οποία επηρέασε στο μέγιστο την κυριαρχία του Erdoğan στην πολιτική σκηνή τα τελευταία 16 χρόνια. Ακόμη και στη Σμύρνη το AKP έλαβε 38,6% και το CHP 58%. Η νομισματική αξία της τουρκικής λίρας είχε μειωθεί σε μεγάλο βαθμό και παρά την ανάκαμψή της μέσα στο 2018, οι πολιτικές της κυβέρνησης δεν επιτρέπουν ιδιαίτερη αισιοδοξία, αν δε ληφθούν δημοσιονομικά μέτρα. Ο πληθωρισμός εκτοξεύθηκε στο 20% και η ανεργία έχει αυξηθεί. Ο Erdoğan συνεχίζει να έχει υποστηρικτές σε όλες τις γωνιές της Τουρκίας και εμφανίζεται εδραιωμένος στην πολιτική σκηνή, καθώς δεν υπάρχει κάποια ισχυρή εναλλακτική πρόταση, μία ηγετική φυσιογνωμία. Παρ' όλα αυτά οι εκλογές φανέρωσαν πως δεν είναι ανίκητος πολιτικά.

Το ζήτημα που προκύπτει είναι ότι τέτοιες νίκες, όπως οι προεδρικές εκλογές, για τις υποτιθέμενες καταπιεσμένες τάξεις της Τουρκίας, μπορούν να εξελιχθούν ως οι λιγότερες πιθανότητες τους μέχρι σήμερα να ανατρέψουν έναν ηγέτη με πραγματική ισχύ. Ο Erdoğan⁴⁸ έχει ήδη πετύχει το όνειρό του για μια εκτελεστική προεδρία, κερδίζοντας ένα δημοψήφισμα που του επιτρέπει να διορίζει δικαστές και μέλη του υπουργικού συμβουλίου, να διαμορφώνει και να ρυθμίζει την πολιτική των Υπουργείων, να ορίζει τον κρατικό προϋπολογισμό και να διορίζει ή να απομακρύνει ανώτερους δημόσιους υπαλλήλους, κυρίως χωρίς την έγκριση από το Κοινοβούλιο. Από τη δυναμική που δημιουργείται από το νέο πολίτευμα, επωφελείται και το MHP που αυξάνει τη δυναμική του εκπροσώπηση μέσα στο Κοινοβούλιο. Αυτή η συμμαχία μπορεί να αυξάνει τις εξουσίες που απορρέουν από το πρόσωπο του προέδρου, αλλά ταυτόχρονα επηρεάζει αρνητικά και τους θεσμούς.

Η μακροχρόνια αντιπαλότητα της Τουρκίας με τη Σαουδική Αραβία, η οποία χρονολογείται στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ξέσπασε εκ νέου

⁴⁶ David Gardner, "Recep Tayyip Erdogan's power is waning," *Financial Times*, April 1, 2019, www.ft.com/content/90624512-546c-11e9-91f9-b6515a54c5b1.

⁴⁷ BBC Staff News, "Turkey election: Erdogan disputes results in major cities," *BBC*, April 2, 2019, www.bbc.com/news/world-europe-47785095.

⁴⁸ Diego Cupolo, "Turks Have Voted Away Their Democracy," *The Atlantic*, June 25, 2018, www.theatlantic.com/international/archive/2018/06/erdogan-turkey-election-democracy/563669/.

και ήταν πλήρως εμφανής κατά τη διάρκεια της διπλωματικής κρίσης για τη δολοφονία του δημοσιογράφου Jamal Khashoggi από Σαουδάραβες πράκτορες στο προξενείο της χώρας στην Κωνσταντινούπολη, στις 2 Οκτωβρίου 2018. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η Τουρκία⁴⁹ ήταν αρκετά προσεκτική ώστε να μη διαλύσει όλους τους δεσμούς με το Ριάντ. Ο πρίγκιπας όμως της Σαουδικής Αραβίας, Mohammed bin Salman, βρέθηκε στο στόχαστρο μειώνοντας το προφίλ και τη φερεγγυότητά του σε διεθνές επίπεδο. Ο Τούρκος πρόεδρος, προχώρησε στην ανάπτυξη ρητορικής δηλώνοντας ότι «η Τουρκία είναι η μόνη χώρα που μπορεί να οδηγήσει το μουσουλμανικό κόσμο».

Το κόμμα του ΑΚΡ, τα τελευταία χρόνια, πραγματοποιεί ετήσια συνέδρια με προσκεκλημένους επιφανείς Άραβες από όλη την περιοχή, προωθώντας μία ηγετική τουρκική ισλαμική πολιτική ατζέντα. Αυτή είναι μια άμεση απόρριψη της Σαουδικής Αραβίας και της ρητής διεκδίκησης του Ιράν στην παγκόσμια ισλαμική ηγεσία.

Σε μια εποχή που η περίοδος μετά την Αραβική Άνοιξη διαμορφώνεται από τις παγκόσμιες και τις περιφερειακές δυνάμεις, απαιτούνται τομές και αναθεωρήσεις στην εξωτερική της πολιτική. Η Τουρκία⁵⁰ πρέπει να βρίσκεται στο επίκεντρο των εξελίξεων στις περιοχές όπως η Ανατολική Μεσόγειος, η Μέση Ανατολή, η Νοτιανατολική Ευρώπη και ο Καύκασος. Εξετάζοντας τη γενική εικόνα σήμερα και τις διπλωματικές σχέσεις που έχει με τα γειτονικά της κράτη, δε θέτει τις βάσεις για κάτι σημαντικό που θα μπορούσε να συμβάλει στον τρόπο με τον οποίο θα διαμορφωθεί η «νέα Μέση Ανατολή». Η πολιτική της σύμπραξη σε διεθνές επίπεδο, τότε με τις ΗΠΑ και τότε με τη Ρωσία, την οδηγούν σε σύμπλευση τότε με τη Σαουδική Αραβία και τότε με το Ιράν αντίστοιχα. Αυτή δεν είναι η κατάσταση στην οποία πρέπει να βρίσκεται μια πολιτική, οικονομικά και στρατιωτικά ισχυρή χώρα, με βασικά συμφέροντα στη Μέση Ανατολή. Η Άγκυρα θέλει να ξανακερδίσει σε όλα τα μέτωπα διεθνώς, όμως η σημερινή ηγεσία εμφανίζεται εγκλωβισμένη.

Η Τουρκία⁵¹ παρουσίασε ως επιτακτική την ανάγκη αναβάθμισης του συστήματος αεράμυνάς της τα τελευταία χρόνια στους εταίρους της στο ΝΑΤΟ. Οι λόγοι που επικαλέστηκε ήταν η κατάσταση στη

---

⁴⁹ Hussein Ibish, “Turkey.”

⁵⁰ Semih İdiz, “Turkey’s role.”

⁵¹ Daily Sabah Staff, “Turkey open to cooperating with other NATO members on S-400 issue,” *Daily Sabah*, April 20, 2019, www.dailysabah.com/diplomacy/2019/04/20/turkey-open-to-cooperating-with-other-nato-members-on-s-400-issue.

Μέση Ανατολή, αλλά και οι συνεχείς τρομοκρατικές απειλές που αντιμετωπίζει σε ένα ιδιαίτερο γεωγραφικά/πολιτικά περιβάλλον. Καθώς οι Σύμμαχοι δε συμφώνησαν με αυτήν την αξίωση, η Άγκυρα προχώρησε στην αξιολόγηση και στις προσφορές συστημάτων αεράμυνας που θα μπορούσε να λάβει και εκτός Συμμαχίας. Ως επακόλουθο, υπέγραψε τη συμφωνία για την αγορά του συστήματος πυραυλικής άμυνας S-400 με τη Μόσχα. Η συμφωνία αυτή προκάλεσε την αντίδραση των Συμμάχων και ειδικότερα των ΗΠΑ, οι οποίες με την παραχώρηση των αεροσκαφών F-35 Stealth,⁵² επιζητούσαν να λύσουν αυτό το ζήτημα. Οι σχέσεις⁵³ ανάμεσα στις δυο χώρες εξακολουθούν να είναι τεταμένες σε διμερές επίπεδο, προκαλώντας αντιδράσεις και στο εσωτερικό των κομμάτων των κυβερνήσεων. Η Άγκυρα πρότεινε τη συγκρότηση μιας κοινής ομάδας εργασίας για να κατανοήσουν τις τεχνικές λεπτομέρειες, αλλά μέχρι στιγμής δεν έχουν λάβει καμία πρωτοβουλία. Εάν το θέμα δεν επιλυθεί, γεγονός που φαντάζει δύσκολο από την παρουσίασή του το 2017, θα προστεθεί σε μία σειρά από ζητήματα στρατηγικού σχεδιασμού της Συμμαχίας στη Μέση Ανατολή.

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη εξέταση των ζητημάτων στην Ανατολική Μεσόγειο, οι διαφωνίες που προκύπτουν με αφορμή την Κύπρο δεν είναι οι μοναδικές. Η αποτυχία του Ισραήλ και του Λιβάνου να συμφωνήσουν τα θαλάσσια σύνορά τους περιπλέκει την αξιοποίηση του φυσικού αερίου στην περιοχή. Οι Ελληνοκύπριοι έχουν περιορισμένες δυνατότητες να εξαγάγουν το φυσικό τους αέριο στην Ευρώπη και παρουσιάζουν ένα ενεργειακό πρόγραμμα που διαφοροποιείται από τη στενή συνεργασία με τη Μόσχα των προηγούμενων ετών. Μία συνεργασία με την Τουρκία⁵⁴ θα ήταν ιδανική, όμως η Άγκυρα υποστη-

---

⁵² Οι ΗΠΑ έχουν αναστείλει τις παραδόσεις του εξοπλισμού των F-35 στην Τουρκία, παρ' όλο που οι τουρκικές εταιρείες είχαν την πρόθεση να παράγουν μέρη για το αεροσκάφος, αξίας περίπου 12 δισεκατομμυρίων δολαρίων και οι τουρκικές αεροπορικές δυνάμεις σχεδίαζαν να αγοράσουν περίπου 100 από αυτά. Οι ΗΠΑ έχουν επίσης συμπεριλάβει μία ιδιαίτερα γενναιόδωρη προσφορά πυραύλων Patriot που θα μπορούσε να φέρει στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων τα δυο μέρη. Για περισσότερα βλ. Bloomberg Staff, "Turkey's Latest Incitement Can't Go Unanswered," *Bloomberg*, April 16, 2019, www.bloomberg.com/opinion/articles/2019-04-16/nato-must-not-let-turkey-s-latest-incitement-go-unpunished.

⁵³ Al Jazeera Staff, "Turkey is 'taking into account' NATO concerns over S-400," *Al Jazeera*, April 19, 2019, www.aljazeera.com/news/2019/04/turkey-account-nato-concerns-400-190419110413250.

⁵⁴ Elif Erşen, "Conflict-ridden Eastern Mediterranean: Syrian war, disputed waters hinder solutions for hydrocarbon resources," *Daily Sabah*, February 2, 2019,

ρίζει ότι μερικά από τα πεδία, ειδικά τα 4, 5, 6 και 7 στα οποία οι Ελληνοκύπριοι ανέθεσαν διεθνείς ενεργειακές εταιρείες όπως η ιταλική ENI και η French Total για τις εξερευνήσεις, παραβιάζουν την υφαλοκρηπίδα των 200 μιλίων της χώρας. Δυστυχώς, εξαιτίας της μη οριοθέτησης/συμφωνίας ανάμεσα στα κράτη της περιοχής, η μεταφορά των υδρογονανθράκων, ακόμη και του υγροποιημένου φυσικού αερίου, παραμένει κοστοβόρα.

Το επίκεντρο των πολιτικών εξελίξεων αυτή τη στιγμή αφορά την απόφαση⁵⁵ για επανάληψη των αυτοδιοικητικών εκλογών στην περιφέρεια της Κωνσταντινούπολης. Το νέο πολιτικό σύστημα, η περιφερειακή δυναμική, η οικονομία/ανάπτυξη, όλα εξαρτώνται από την εικόνα που παρουσιάζουν οι θεσμοί. Εάν η πολιτική κρίση βαθύνει και το κράτος κινηθεί τα επόμενα χρόνια γύρω από μία πιθανή εναλλαγή εξουσίας, τότε η χώρα δε θα μπορέσει να διεκδικήσει αποτελεσματικά το ρόλο που επιθυμεί.

---

www.dailysabah.com/energy/2019/02/02/conflict-ridden-eastern-mediterranean-syrian-war-disputed-waters-hinder-solutions-for-hydrocarbon-resources.

⁵⁵ Η νίκη του Ekrem İmamoğlu με διαφορά 13.000 περίπου ψήφων δεν ισχύει πλέον και το πολιτικό κλίμα είναι ιδιαίτερα βαρύ, επηρεάζοντας στο μέγιστο την πολιτική σταθερότητα. Για περισσότερα βλ. Can Selcuki, “The Istanbul Rerun Isn’t About the Mayor. It’s About Turkey’s Future,” *Foreign Policy*, May 9, 2019, foreignpolicy.com/2019/05/09/the-istanbul-rerun-isnt-about-the-mayor-its-about-turkeys-future-erdogan-election-democracy-imamoglu-yildirim/.

Βιβλιοκρισίες

Αθανάσιος Γραμμένος

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΟΥΦΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΜΦΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΠΡΕΣΠΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βιβλιοκριτική των τίτλων:

Στέφος, Νίκος. *Ωρα Ελλάδος, Βουκουρέστι...* Αθήνα: Έναστρον, 2018.

Συρίγος, Άγγελος και Χατζηβασιλείου, Ευάνθης. *Η Συμφωνία των Πρεσπών για το Μακεδονικό*. Αθήνα: Πατάκης, 2018.

Σφέτας, Σπυρίδων. *Οι μεταλλάξεις του Μακεδονικού - Ο μακρύς δρόμος προς τις Πρέσπες*. Αθήνα: Σιδέρης, 2018.

Το ζήτημα του ονόματος της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας (ΠΓΔΜ) ή «Δημοκρατίας της Μακεδονίας» κατά το τότε συνταγματικό όνομα της χώρας, απασχόλησε την ελληνική εξωτερική πολιτική για σχεδόν τρεις δεκαετίες, καταναλώνοντας μεγάλο διπλωματικό και πολιτικό κεφάλαιο, όχι πάντα με τον πιο αποδοτικό τρόπο. Η εύρεση μιας διεξόδου αποδείχθηκε πολύπλοκη, αφενός λόγω των διαστάσεων του προβλήματος, που δεν περιορίζονταν στη διμερή ονοματολογική διαφορά αλλά ενέπλεκαν ιστορικές, νομικές και πολιτικές παραμέτρους και αφετέρου λόγω της βαθιάς συναισθηματικής φόρτισης που το Μακεδονικό προκαλεί ακόμα και σήμερα στο μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας, εκατέρωθεν των συνόρων. Μία άλλη παράμετρο αποτελούν οι βλέψεις των γειτονικών κρατών, όπως η Αλβανία και η Βουλγαρία, τα οποία επηρεάζονται από τις εξελίξεις καθώς και των ΗΠΑ που επιδιώκουν τη μείωση της ρωσικής επιρροής στην περιοχή. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την καλλιέργεια μιας αμφιλεγόμενης «μακεδονικής» εθνικής ταυτότητας με αναθεωρητικό χαρακτήρα, που αποκρυσταλλώθηκε στα μέσα του 20^{ου} αι. προσλαμβάνοντας πολλά στοιχεία από τους γύρω λαούς, έδωσαν τροφή για την άνοδο του εθνικισμού ένθεν κακείθεν, οξύνοντας πάθη που ανάγονται στην περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Ωστόσο, η κυβερνητική αλλαγή των τελευταίων ετών στα Σκόπια και την Αθήνα, οδήγησε στη Συμφωνία των Πρεσπών (ΣτΠ) που υπεγράφη στις 17 Ιουνίου 2018. Πρόκειται για ένα κείμενο 20 σελίδων, το

οποίο αποτυπώνει τους όρους διευθέτησης «της διαφοράς περί το όνομα, των εκκρεμών θεμάτων που σχετίζονται με αυτό και εμπέδωση σχέσεων καλής γειτονίας».¹

Ορισμένα από τα βασικά σημεία της συμφωνίας είναι η μετονομασία της ΠΓΔΜ σε Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας, για κάθε χρήση, η αναγνώριση της μακεδονικής ιθαγένειας στους πολίτες της, η αναγνώριση της μακεδονικής γλώσσας ως ανήκουσα στην οικογένεια των Νότιων Σλαβικών γλωσσών, καθώς και η σαφής επισήμανση του ελληνικού χαρακτήρα της αρχαίας Μακεδονίας. Η καθοριστική πτυχή της ΣτΠ είναι ότι επέβαλε την τροποποίηση του Συντάγματος της Βόρειας Μακεδονίας, έτσι ώστε να συμφωνεί με το γράμμα και το πνεύμα της, απαλείφοντας ταυτόχρονα αναφορές αναθεωρητικού χαρακτήρα περί «μακεδονικής μειονότητας» στην ελληνική Μακεδονία. Με την ολοκλήρωση των κοινοβουλευτικών διαδικασιών, ανοίγει διάπλατα ο δρόμος για την ένταξη της Βόρειας Μακεδονίας στο ΝΑΤΟ και την Ε.Ε.

Η ΣτΠ έγινε δεκτή με πολύ θετικές αναφορές από τον ξένο Τύπο.² Το ίδιο συνέβη και με τη διεθνή κοινότητα, η οποία –ελλείψει στρατηγικής επικοινωνίας– αδυνατούσε να κατανοήσει τις ελληνικές θέσεις. Ωστόσο, στο εσωτερικό της Ελλάδας, η ΣτΠ προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων από την αντιπολίτευση, και κυρίως από το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας,³ το οποίο έκανε ευθέως λόγο για «μειοδοσία».⁴ Η ανταλλαγή επιχειρημάτων, εν όψει της κύρωσης της Συμφωνίας από το ελληνικό Κοινοβούλιο (25 Ιανουαρίου 2019), πέρασε και στο χώρο των εκδόσεων, καθώς διάφορα συγγράμματα κυκλοφόρησαν με σκοπό να

¹ Η ΣτΠ βρίσκεται αναρτημένη στον ιστότοπο της εφημερίδας *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, kathimerini.gr/resources/article-files/symfwnia--2.pdf. Τελευταία πρόσβαση: 10 Απριλίου 2019.

² Βλ. ενδεικτικά “Mazedonien soll künftig ‘Republik Nord-Mazedonien’ heißen,” *Spiegel Online*, 12 Ιουνίου, 2018, www.spiegel.de/politik/ausland/mazedonien-soll-kuenftig-nord-mazedonien-heissen-namensstreit-mit-griechenland-a-1212589.html. Marc Santora και Aleksandar Dimishkovski, “Macedonia Moves Ahead With Name Change, Helping Its NATO Bid,” *New York Times*, 19 Οκτωβρίου, 2018, www.nytimes.com/2018/10/19/world/europe/macedonia-greece-name.html.

³ «Κυριάκος: Η Συμφωνία αποτελεί εθνική ήττα – Δικαίωμα βέτο στην ένταξη Σκοπίων σε ΕΕ», *Εθνικός Κήρυκας*, 25 Ιανουαρίου, 2019, www.ekirikas.com/κυριακος-η-συμφωνια-των-πρεσπων-αποτε/.

⁴ Βλ. τις δηλώσεις του κοινοβουλευτικού εκπροσώπου της ΝΔ Μάκη Βορίδη, από το βήμα του Κοινοβουλίου. «Έχουμε κυβέρνηση εθνικής μειοδοσίας, τόνισε ο Μ. Βορίδης», *Αθηναϊκό-Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων*, 25 Ιανουαρίου, 2019, www.ana-mpa.gr/home/article/328366/.

διαφορώσουν την κοινή γνώμη και να υποστηρίξουν τη μία ή την άλλη πλευρά.

Το παρόν κείμενο σχολιάζει τρεις εκδόσεις με σαφές πολιτικό στίγμα: πρώτον, το βιβλίο του δημοσιογράφου Νίκου Στέφου με τίτλο *Ωρα Ελλάδος, Βουκουρέστι...* (Αθήνα: Έναστρον, 2018). Δεύτερον, το βιβλίο που έγραψαν από κοινού ο καθηγητής Άγγελος Συρίγος (Πάντειο) και ο καθηγητής Ευάνθης Χατζηβασιλείου (ΕΚΠΑ) με τίτλο *Η Συμφωνία των Πρεσπών για το Μακεδονικό* (Αθήνα: Πατάκης 2018). Τρίτον, το βιβλίο του καθηγητή Σπυρίδωνα Σφέτα (ΑΠΘ) *Οι μεταλλάξεις του Μακεδονικού—Ο μακρύς δρόμος προς τις Πρέσπες* (Αθήνα: Σιδέρης, 2018).

Το βιβλίο του Στέφου αποτελεί μια καταγραφή των διεργασιών αναφορικά με την πρόσκληση της ΠΓΔΜ στο ΝΑΤΟ, την περίοδο που προηγήθηκε της Συνόδου του Βουκουρεστίου (Απρίλιος 2008), ωστόσο σε πολλά σημεία ο συγγραφέας σχολιάζει τη ΣτΠ. Αν και δε διαθέτει θεωρητικό βάθος, η αξία του βιβλίου έγκειται στην απόδοση των θέσεων του Κώστα Καραμανλή δεδομένου ότι το προλογίζει ο πρώην κυβερνητικός εκπρόσωπος (2004-2008) Θεόδωρος Ρουσόπουλος και συνάμα, στην παρουσίασή του παρέστη ο ίδιος ο πρώην πρωθυπουργός και η πρώην υπουργός Εξωτερικών (2006-2009) Ντόρα Μπακογιάννη,⁵ προσυπογράφοντας με αυτόν τον τρόπο το περιεχόμενό του.

Το κείμενο ξεκινά με μια σύντομη και επιφανειακή αφήγηση του Μακεδονικού από το 1990 έως το 2008. Στη συνέχεια, ακολουθεί την ημερολογιακή δομή, όπως την κατέγραψε ο ίδιος ο συγγραφέας, στο δρόμο προς τη Σύνοδο του ΝΑΤΟ και το βασικό του επιχείρημα είναι ότι η ελληνική κυβέρνηση και προσωπικά ο πρωθυπουργός συγκρούστηκαν μετωπικά με την κυβέρνηση των ΗΠΑ ως προς την ένταξη της τότε ΠΓΔΜ στον Οργανισμό, και νίκησαν. Το «Βουκουρέστι» περιγράφεται ως μια μεγάλη επιτυχία της στρατηγικής του Έλληνα πρωθυπουργού, ο οποίος εμφορείται από «γνήσιο» πατριωτισμό (σελ. 15, 119, 280, 286) και ως εκ τούτου δεν ήθελε να τον κυνηγούν «τα φαντάσματα των προγόνων του» (σελ. 49), χωρίς ωστόσο να εξηγεί τι εννοεί. Για να ενισχύσει τον ισχυρισμό του ο Στέφος ανασύρει στο τέλος του βιβλίου μια παλαιότερη συζήτηση περί απόπειρας δολοφονίας του Καραμανλή από τις αμερικανικές μυστικές υπηρεσίες⁶ ως απόρροια της στάσης του (σελ. 283).

⁵ «Παρουσίαση του βιβλίου του Νίκου Στέφου *Ωρα Ελλάδος, Βουκουρέστι...*», *Αθηναϊκό-Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων*, 9 Ιανουαρίου, 2019, amna.gr/home/article/323584/.

⁶ Ο ισχυρισμός αυτός έχει διατυπωθεί από το δημοσιογράφο Μανώλη Κοττάκη, στο βιβλίο του *Καραμανλής Off the Record* (Αθήνα: Λιβάνης, 2011). Έγγραφο της ΕΥΠ

Εν τούτοις, η εξιδανίκευση της κυβερνητικής στάσης δεν τεκμηριώνεται πειστικά. Στις σελίδες του βιβλίου φαίνεται ότι η κυβέρνηση είχε αιφνιδιαστεί πολλάκις από εξελίξεις και αναγκάστηκε να καταφύγει στο βέτο ως έσχατη επιλογή. Εξάλλου, πουθενά δεν τεκμαίρεται ότι το Μακεδονικό βρισκόταν ψηλά στην ατζέντα εκείνης της κυβέρνησης. Μόνο όταν πιάστηκε από τη διεθνή συγκυρία έλαβε ο Καραμανλής την απόφαση να άρει το αδιέξοδο που είχε δημιουργήσει η απόφαση του Συμβουλίου των πολιτικών αρχηγών (από τον Απρίλιο του 1992), μετακινώντας τη θέση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής προς την *erga omnes* σύνθετη ονομασία (με γεωγραφικό προσδιορισμό). Στο βιβλίο αναφέρεται ότι η απόφαση –που αποτελεί το θεμέλιο λίθο της ΣτΠ– λήφθηκε την άνοιξη του 2007, εν πτήσει προς τη Νέα Ζηλανδία (σελ. 102).

Μία παράμετρος που σχολιάζεται εκτενώς είναι η στάση της κυβέρνησης των ΗΠΑ. Στο κεφάλαιο 4 αποδίδεται η πάγια, κατά το συγγραφέα, προσπάθεια δημιουργίας τετελεσμένων από αμερικανικής πλευράς, είτε μέσω των διπλωματών είτε μέσω του ειδικού μεσολαβητή του ΟΗΕ Matthew Nimetz, για τον οποίο γράφεται ότι «ενεργούσε καθαρά με βάση τις οδηγίες του State Department» (σελ. 164). Πλησιάζοντας στη Σύνοδο, καθώς η ελληνική πλευρά δεν υποχωρούσε, η ένταση κορυφώθηκε σε σημείο που η Αμερικανίδα υπουργός Εξωτερικών Condoleezza Rice απείλησε από τηλεφώνου την Μπακογιάννη με διεθνή απομόνωση της Ελλάδας (σελ. 188-189).

Στο Βουκουρέστι όμως ήταν ο πρόεδρος της Γαλλίας Nicolas Sarkozy που εξέφρασε την επιθυμία αναβολής της πρόσκλησης στην ΠΓΔΜ (σελ. 228) και ύστερα μίλησε ο Έλληνας πρωθυπουργός. Όπως έγινε αργότερα γνωστό, ο Sarkozy δεν επιθυμούσε να προσκληθούν στο NATO η Ουκρανία και η Γεωργία, για τις οποίες πίεζε ο πρόεδρος των ΗΠΑ George Bush.⁷ Για να μην εμφανισθεί απομονωμένος εντός της Συμμαχίας, ο Sarkozy χρησιμοποίησε τις ελληνικές επιφυλάξεις ενώπιον του Bush, δημιουργώντας τετελεσμένα.⁸ Στη συνέχεια, ο συγγραφέας αναγνωρίζει ότι βέτο «όντως δεν ασκήθηκε [...] γιατί δεν

διαψεύδει κατηγορηματικά ότι υπήρχε σχέδιο δολοφονίας του πρώην πρωθυπουργού. Βλ. «Δεν υπήρξε Ποτέ Σχέδιο “Πυθία” για τη δολοφονία του Κώστα Καραμανλή», *Εθνος*, 18 Απριλίου, 2019, www.ethnos.gr/politiki/33765_den-ypirxe-pote-shedio-pythia-gia-ti-dolofonia-kosta-karamanli.

⁷ David Brunnstrom και Susan Cornwell, “NATO promises Ukraine, Georgia entry one day,” *Reuters*, 3 Απριλίου, 2008, www.reuters.com/article/us-nato/nato-promises-ukraine-georgia-entry-one-day-idUSL0179714620080403.

⁸ NATO, Press Release (2008) 049, 3 Απριλίου 2008, https://www.nato.int/cps/us/nato-hq/official_texts_8443.htm.

χρειάστηκε» (σελ. 259), ωστόσο η ύστερη δήλωση του Καραμανλή («Με βέτο της Ελλάδας η ΠΓΔΜ δεν μπαίνει στο ΝΑΤΟ», σελ. 246) δημιούργησε τη βάση για τη μετέπειτα καταδίκη της Ελλάδας από το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης.⁹

Αν και η επιχειρούμενη σύγκριση των πολιτικών προσώπων που διαπραγματεύτηκαν το Μακεδονικό από το 2008 έως σήμερα, οδηγεί σε λογικά άλματα ως προς τη ΣτΠ, το βιβλίο αποτελεί μία χρήσιμη αναφορά στη στάση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής για το Μακεδονικό και είναι σημαντικό για το μελετητή επειδή καταγράφει την άποψη της ελληνικής ηγεσίας εκείνης της περιόδου.

Αναλόγως αρνητική για τη Συμφωνία είναι η γνώμη που εκφράζουν οι καθηγητές Συρίγος και Χατζηβασιλείου. Σε μία σύντομη αλλά περιεκτική ανάλυση 150 σελίδων προσπαθούν να αξιολογήσουν τις προβλέψεις της ΣτΠ και να αποτιμήσουν τις επιπτώσεις της για την Ελλάδα. Εκ προοιμίου αναφέρουν ότι πρόκειται για μία «κακή συμφωνία» την οποία υποδέχονται ως ιδεολογικό απότοκο των αποφάσεων της Κομμουνιστικής Διεθνούς για τη Μακεδονία (1934), δεδομένων των πολιτικών καταβολών που έχουν στελέχη της σημερινής κυβέρνησης* καθώς και το ίδιο το κόμμα του ΣΥΡΙΖΑ. Εστιάζοντας στους υποστηρικτές της ΣτΠ, οι συγγραφείς ισχυρίζονται ότι είτε επιδιώκουν να επιβάλλουν τις κομμουνιστικές θέσεις είτε είναι αδιάφοροι για το Μακεδονικό (σελ. 11). Αρκετοί επικριτές της ΣτΠ που ανήκουν στο συντηρητικό χώρο, εκφράστηκαν στο δημόσιο λόγο με βάση τη διαχωριστική τομή Αριστεράς-Αντιαριστεράς, ωστόσο θέση της παρούσας βιβλιοκριτικής είναι ότι η αξιολόγηση της Συμφωνίας με ιδεολογικούς δείκτες που πηγαίνουν πίσω έναν αιώνα, όταν έχουν μεσολαβήσει ιστορικές ανακατατάξεις μεγάλου μεγέθους και ο χαρακτήρας του προβλήματος έχει ουσιωδώς μεταβληθεί, εμπεριέχει μεθοδολογικούς κινδύνους.

Σε κάθε περίπτωση, οι συγγραφείς αναγνωρίζουν ότι «η ονομασία Βόρεια Μακεδονία, που περιέχει γεωγραφικό προσδιορισμό και παραπέμπει στο μέρος ενός όλου, κατ' αρχήν καλύπτει τις στοιχειώδεις ελληνικές ανησυχίες» (σελ. 47), θεωρούν όμως ότι το καλύτερο δυνατό όνομα θα ήταν «Σλαβομακεδονία» (σελ. 58), χωρίς να εξηγούν πόσο εφικτό θα ήταν αυτό σε μια χώρα με πολλές εθνικές μειονότητες. Οι πιο πολλές επιφυλάξεις τους όμως δεν είναι για το όνομα του κράτους,

⁹ International Court of Justice, Press Release No. 2011/37, 5 Νοεμβρίου 2011, www.icj-cij.org/files/case-related/142/16841.pdf.

* (Σημ. επιμ.) Το άρθρο απεστάλη στο περιοδικό πριν την υπογραφή της ΣτΠ.

αλλά του λαού και της γλώσσας, κι εκεί έχουν ένα ισχυρό επιχείρημα: καθώς η ΣτΠ αναγνωρίζει στους γείτονες τη μακεδονική ιθαγένεια, λένε ότι έτσι «περίπου εξαφανίζονται οι Έλληνες Μακεδόνες» (σελ. 29, 65-68) ως προς την ταυτότητα και τον πολιτισμό τους. Παράλληλα, στο Σύνταγμα της γείτονος ανιχνεύουν σημεία εθνοτικής χρήσης του όρου «Μακεδόνας», και με βάση τη διεθνή πρακτική διαχωρισμού μεταξύ εθνότητας κι εθνικότητας θεωρούν ότι η ελληνική πλευρά μπορούσε να ζητήσει την αντικατάστασή τους από ουδέτερους όρους (σελ. 71-72). Ως προς τη μακεδονική γλώσσα, θεωρούν την αναγνώρισή της «κολοσσιαίο λάθος» (σελ. 79) επειδή –όπως υποστηρίζουν– αυτή θα ορίζει την περιοχή στην οποία υπάρχει το «μακεδονικό έθνος». Εκφράζουν ακόμα τη σοβαρή ανησυχία τους για μελλοντική αναγνώριση «μακεδονικής μειονότητας» στην Ελλάδα, ως αποτέλεσμα των προβλέψεων της ΣτΠ, που θα μπορούσε να συμβεί μέσω ίδρυσης «μακεδονικών» σωματείων της κοινωνίας των πολιτών, στη βάση της αναγνώρισης γλώσσας και ιθαγένειας (σελ. 86-87). Τέλος, σημειώνεται ότι η μελέτη αποσιωπά τις περιφερειακές διαστάσεις της ΣτΠ και ιδίως στην αναχαίτιση της τουρκικής διείσδυσης στα Δυτικά Βαλκάνια.

Στις παραπάνω ανησυχίες απαντά στο βιβλίο του ο καθηγητής Σφέτας, ο οποίος είναι μέλος της Μικτής Διεπιστημονικής Επιτροπής Εμπειρογνομόνων Ελλάδας – Βόρειας Μακεδονίας για ιστορικά, αρχαιολογικά και εκπαιδευτικά θέματα. Ο συγγραφέας συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις για τη ΣτΠ και είναι αυτονόητο ότι στις σελίδες του βιβλίου υπερασπίζεται το πνεύμα και το γράμμα της Συμφωνίας. Το βιβλίο προλογίζει ο «αρχιτέκτονας» της ΣτΠ, πρώην υπουργός Εξωτερικών Νίκος Κοτζιάς. Στο σημειώμά του, ο Κοτζιάς παραθέτει τη συνολική προσπάθεια που κατέβαλε μαζί με μία «ακαδημαϊκή ομάδα» συμβούλων για να εκπονήσουν και να εφαρμόσουν τη δική τους στρατηγική και απαντά στους επικριτές της ΣτΠ ότι δεν ήθελαν καμία συμφωνία (σελ. 11).

Ο Σφέτας, ο οποίος έχει ασχοληθεί σε βάθος με το θέμα κι έχει κάνει πολλές δημοσιεύσεις, περιγράφει πώς από τον τριπλό ανταγωνισμό Βουλγαρίας–Ελλάδας–Σερβίας, το Μακεδονικό κατέληξε να είναι βουλγαρο-γιουγκοσλαβική διαμάχη που αργότερα, μέσω του ελληνικού Εμφυλίου, ενέπλεξε και τη σύγχρονη Ελλάδα. Ο αναγνώστης δεν πρέπει να περιμένει ένα εξαιρετικά λεπτομερές κείμενο, αφού είναι έκδηλη η ταχύτητα της συγγραφής, πιθανώς για λόγους επικαιρότητας. Εν τούτοις, είναι μία ευσύνοπτη και πανοραμική καταγραφή της ιστορίας του Μακεδονικού από την αρχή έως και τη διευθέτησή του.

Πέραν από την ιστορική και πολιτική αποτίμηση των «μεταλλάξεων» του Μακεδονικού, το βιβλίο αποτυπώνει την εμπειρία του συγγραφέα από την οικοδόμηση της ΣτΠ, γεγονός που ξεφεύγει από την απλή κριτική και διεισδύει στις πραγματικές συνθήκες της διαπραγμάτευσης. Ο αναγνώστης συναντά τη θεμελιακή παρατήρηση ότι στις μέρες μας οι Σλαβομακεδόνες δεν αποτελούν «άμορφη μάζα» όπως το 19^ο αιώνα, αλλά έχουν αποκρυσταλλωμένη εθνική ταυτότητα (σελ. 123). Επομένως, η ουσία της λύσης ήταν η οριοθέτηση των ταυτοτήτων εκατέρωθεν των συνόρων, χωρίς να εξοντώνεται ή να ταπεινώνεται κάποιος από τα μέρη (σελ. 122-123). Αυτός ήταν ένας από τους στόχους της Συμφωνίας και γι' αυτό η ελληνική πλευρά αποδέχτηκε τη μακεδονική ιθαγένεια. Στο ίδιο πλαίσιο, γίνεται αυστηρή διάκριση μεταξύ σλαβισμού κι ελληνισμού υπό τον όρο «Μακεδονία», κάτι που, κατά το συγγραφέα, διαχέεται σε όλο το κείμενο (σελ. 126).

Ως προς τις συνταγματικές μεταρρυθμίσεις στη Βόρεια Μακεδονία, και ειδικά σε ό,τι αφορά στις μειονότητες, αναφέρεται ότι το Σύνταγμα της θα ευθυγραμμίζεται πλέον με τα αντίστοιχα άρθρα του ελληνικού, αφαιρώντας τις αναφορές που υπονοούσαν μειονοτικές διεκδικήσεις (σελ. 133). Επισημαίνει, πάντως, ότι το μείζον στο εξής είναι η εκτέλεση της αναθεώρησης των σχολικών εγχειριδίων για την αποδόμηση του ιδεολογήματος του «μακεδονισμού» (σελ. 136). Αυτό όμως δεν είναι ζήτημα που δύναται να το τακτοποιήσει μια Συμφωνία, αλλά εναπόκειται στις μελλοντικές ηγεσίες των δύο χωρών.

Με την εμπειρία των παραπάνω αναγνωσμάτων, γίνεται αντιληπτό ότι κάθε διαπραγμάτευση έχει ως σκοπό να καρποφορήσει μια οριστική και βιώσιμη λύση, κι έτσι προϋποθέτει ουσιώδεις παραδοχές, όχι πόλεμο μέχρις εσχάτων. Από την άλλη πλευρά, οι Συνθήκες δεν είναι τίποτα περισσότερο από λέξεις τυπωμένες σε ένα κομμάτι χαρτί· οι άνθρωποι είναι αυτοί που δίνουν νόημα στις πρόνοιες των συμφωνιών και τις μετατρέπουν σε πολιτική, με τις προσπάθειες και τις πράξεις τους. Είναι αναμενόμενο ότι θα κυκλοφορήσουν πολλές εκδόσεις για το Μακεδονικό, στο άμεσο μέλλον. Η παρουσία στο δημόσιο διάλογο πολλών και ανταγωνιστικών απόψεων είναι επιθυμητή διότι βοηθά κι εμπλουτίζει τη δημοκρατία και την επιστημονική έρευνα. Η ΣτΠ, όπως κάθε αντίστοιχη Συνθήκη, δεν είναι σχεδιασμένη για να επιλύσει κάθε διαφορά μεταξύ Ελλάδος και Βόρειας Μακεδονίας αλλά για να θέσει τις βάσεις μιας καλής και απρόσκοπτης γειτονικής σχέσης. Η οριστική διευθέτηση όλων των περιφερειακών θεμάτων που εκκρεμούν αποτελεί ευθύνη της εκάστοτε πολιτικής ηγεσίας και στην προκειμένη περι-

πτωση, δεδομένης της διαφοράς ισχύος μεταξύ των δύο χωρών, η Ελλάδα θα πρέπει να αισθάνεται αυτοπεποίθηση για τη μελλοντική της επίδραση στη Βόρεια Μακεδονία και στην ευρύτερη Βαλκανική.